ALUTA

SF. GHEORGHE — SEPSISZENTGYÖRGY

1970

MUZEUL SF. GHEORGHE — SEPSISZENTGYÖRGYI MÚZEUM

ALUTA

*

SF. GHEORGHE — SEPSISZENTGYÖRGY, 1970

AU REDACTAT — SZERKESZTETTÉK :
Székely Zoltán, Árvay József, Jecza Tibor, Kovàcs Sàndor
COPERTA — CÍMLAP :
Plugor Sàndor

SUMAR — TARTALOM

pag.

1879—1969 3

Eugen Comșa, Unele probleme ale culturii Criș 35

Doina Galbenu, Un aspect al perioadei de trecere de la neolitic la epoca bronzului descoperit la Șimnic 45

Dorin Popescu, Eneolitic, perioadă de tranziție, perioada cuprului sau începuturile epocii bronzului ? 55

Eugenia Zaharia, Probleme ale epocii bronzului în sud-estul Transilvaniei 63

Székely Zoltán, Cultura Ciomortan , ... 71

Bader Tiberiu, Cîteva observații privind sfîrșitul epocii bronzului . . . , 89

Sebastian Morintz, Probleme ale Hallstattului timpuriu în sud-estul Transilvaniei 93

A. László, Un instrument de lut ars pentru ornamentarea ceramicii Hallstattiene 99

Bucur Mitrea, Pe marginea tezaurului de la Ilieni 103

Gheorghe Lazin, Circulația monetară în vestul României 109

Al. Andronic, Așezarea din secolul al XIV-lea de la Iași 119

Titus Hașdeu, Atribute de castel cetății Bran 131

P. I. Cernovodeanu, L. Demény și Lucia Dumitrescu, Documente românești din secolele XVI—XVII în Arhivele Statului din Sfîntu Gheorghe . . 137

Imreh István, Agrártörténetírás és a székely múlt megismerése 157

Imreh István és Pataki József, Adatok Udvarhelyszék állattartásához . . . 169

Kozák Albert, II. Rákoczi Ferenc korabeli pénzlelet Gelencén 185

Arvay József, Az első Háromszéki nyomda és hírlap 191

pag.

Egyed Ákos. Az Erdélyi „Faluirodalom„ fejlődése a XIX. század második felében és a XX. század elején 217

Debreczy Sándor. A kovásznai iskolai oktatás történeti áttekintése 235

Ludovic Vajda, Date privind exploatarea cărbunelui la Căpeni în secolul al XIX-lea 243

Petru Bunta. Despre problema specificului în muzeologia istorică . . . 253

A. László, Scrisoarea de condoleanță a lui Vasile Pîrvan la moartea lui Ferenc László 261

Mihai Pop, Cercetarea folclorică din Voinești 267

Gálffy Mózes és Márton Gyula. Mutatvány a Háromszéki tájnyelvi atlaszból 275

Péter Sándor, A térszinformanév kutatás történetének rövid áttekintése . 283

Herbert Hoffmann, Contribuții la studiul glajariilor din sudul și estul Transilvaniei 295

Constantin Popescu. Aspecte ale păstoritului din centrele Covasna și Bretcu 309

Constantin Catrina, *Petre Dan Idu și Al. Bușilă*, Pivele de pe valea Comănelor — Țara Oltului 313

Molnár István, Faforgácskalap kötése Kovászna megyei Kőrösön 331

Vasilescu Virgil, Cultura și arta populară în zona Buzăului Transilvănean 367

János Pál, Csiki szőttes szoknya-rokolya 377

Vámszer Géza, Kézdivásárhely város különleges települési formája . . . 387

Tarisznyás Márton. A Gyergyói kereskedelem néprajzi vonatkozásaiból . 407

Erőss János, A Kovásznai rovásírásos mestergerenda 413

Ion I. Drăgoescu, Lia Stoica Vasilescu. O invenție populară necercetată — Presa de cartofi 417

Gazda Klára. Adatok a Sepsiszentkirályi gyűjtögető gazdálkodáshoz . . . 421

János Pál, Középkori népi gyógymódok, receptek 427

1879-1969

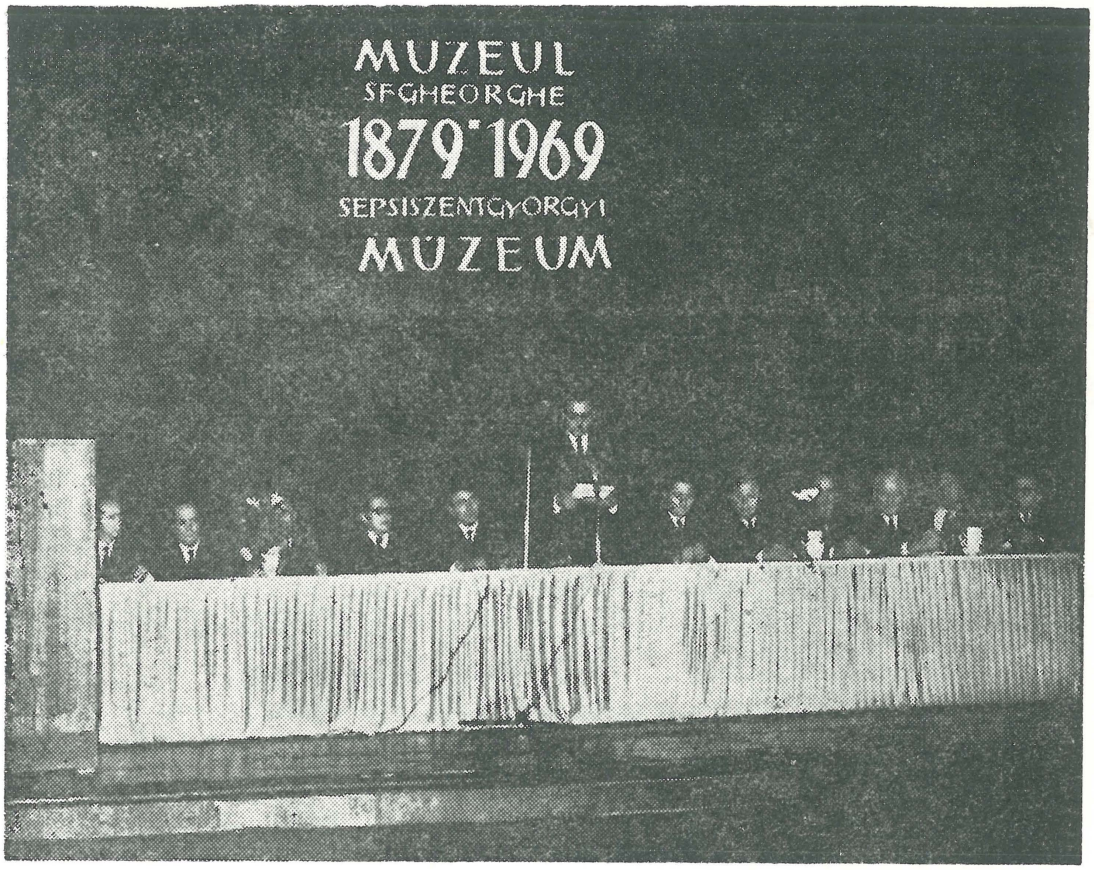

Muzeul din Sfîntu Gheorghe la 16 noiembrie 1969, prin organizarea unei ședințe festive și a unei sesiuni științifice de comunicări a sărbătorit a 90-a aniversare de la fondarea lui.

Ședința festivă, în sala Teatrului Maghiar de Stat, a fost deschisă de Sánta Károly, vicepreședintele Consiliului popular județean.

Dr. Székely Zoltán, directorul muzeului, a vorbit despre activitatea cultural-științifică a muzeului desfășurată în ultimii 25 de ani.

Instituția jubilantă a fost salutată de :

Dr. V. Drăguț, directorul muzeelor de la C.S.C.A.

Dr. Demény Lajos, cercetător principal, Institutul de Istorie „N. Iorga" București,

Dr. P. Samson, cercetător principal, Institutul de Speologie „E. Racoviță" București,

Dr. Molnár István, directorul muzeului din Cristurul Secuiesc,

János Pál, directorul muzeului din Miercurea Ciuc.

Scrisori și telegrame de felicitare au trimis :

Comitetul județean Covasna al P.C.R. și Consiliul popular județean,

Academicianul A. Oțetea, președintele secției de Științe Istorice a Academiei R.S.R.,

Academicianul E. Condurachi, directorul Institutului de Arheologie al Academiei R.S.R.,

Dr. docent J. Nestor, membru corespondent al Academiei R.S.R., profesor universitar, București,

Dr. docent M. Băcescu, președinte al Comitetului N.R. I.C.O.M.,

Dr. docent D. Popescu, director adjunct al Institutului de Arheologie al Academiei R.S.R., București,

Dr. docent M. Petrescu Dîmbovița, directorul Institutului de Istorie și Arheologie „A. Xenopol", Academia R.S.R. Filiala Iași,

Dr. docent K. Horedt, profesor la Universitatea Babeș-Bolyai, Cluj,

N. Lupu, decanul Facultății de Filologie și Istorie Sibiu,

Dr. C. Irimie, directorul Muzeului Brukenthal Sibiu,

A. Popa, directorul Muzeului din Alba Iulia,

Dr. Dragoman Pál, directorul Muzeului din Tîrgu Mureș,

Nagy Imre, pictor, Cluj,

Varga Nándor Lajos, pictor, Budapesta.

Prin Decretul nr. 782 din 14 noiembrie 1969 al Consiliului de Stat al Republicii Socialiste România s-au conferit ordine și medalii „Meritul Cultural" următorilor lucrători și colaboratori ai muzeului :

Ordinul Meritul Cultural clasa a III-a, Székely Zoltán, directorul muzeului,

Ordinul Meritul Cultural clasa a IV-a, Konsza Samu, profesor pensionar, și Mattis Teutsch János Waldemar, muzeograf principal,

Medalia Meritul Cultural clasa I, Kovács Sándor, muzeograf principal, Foris Pál, fotograf, Haszmann Pál, învățător pensionar.

Ședința festivă a luat sfîrșit cu cuvîntarea tov. Stanca Constantin, secretar al Comitetului județean Covasna al P.C.R.

Colectivul muzeului și participanții la adunare festivă au trimis o telegramă Comitetului Central al P.C.R., tovarășului Nicolae Ceaușescu, secretar general al P.C.R., președintele Consiliului de Stat al R.S.R.

După masă a avut loc sesiunea științifică pe secții : arheologie-istorie, etnografie și folclor, științele naturii.

A sepsiszentgyörgyi múzeum 1969. november 16-án díszgyűlés és tudományos ülésszak keretében ünnepelte meg fennállásának kilencvenedik évfordulóját.

A díszgyűlést **Sánta** *Károly, a Kovászna megyei néptanács alelnöke nyitotta meg az Állami Magyar Színház termében.*

Dr. Székely Zoltán, a múzeum igazgatója beszámolt a múzeumnak az utóbbi 25 év alatt kifejtett kulturális és tudományos munkájáról.

Az ünneplő intézményt köszöntötték:

Dr. V. Drăguţ, a bukaresti Állami Művelődési és Művészetügyi Bizottság múzeumi osztályának igazgatója,

Dr. Demény Lajos, a bukaresti N. Iorga Történeti Intézet főkutatója,

Dr. P. Samson, a bukaresti E. Racoviţa Barlangkutató Intézet főkutatója,

Dr. Molnár István, a székelykereszturi múzeum igazgatója,

János Pál, a csíkszeredai múzeum igazgatója.

Üdvözlő levelet, valamint táviratot küldtek:

Az RKP Kovászna egyei bizottsága és a megyei néptanács,

A. Oţetea akadémikus, Románia Szocialista Köztársaság Akadémiája Történettudományi Osztályának elnöke,

E. Condurachi akadémikus, Románia Szocialista Köztársaság Régészeti Intézetének igazgatója, Bukarest,

Dr. docens J. Nestor, Románia Szocialista Köztársaság Akadémiájának leveledő tagja, egyetemi tanár, Bukarest,

Dr. docens M. Băcescu, az ICOM Román Nemzeti Bizottságának elnöke, Bukarest,

Dr. docens D. Popescu, Románia Szocialista Köztársaság Régészeti Intézetének aligazgatója, Bukarest,

Dr. docens Petrescu Dîmboviţa, Románia Szocialista Köztársaság Akadémiája A. Xenopol Történeti és Régészeti Intézetének igazgatója, Iaşi,

N. Lupu, a Szebeni Nyelvészeti és Történeti Kar dékánja,

Dr. docens K. Horedt, a kolozsvári Babeş-Bolyai tudományegyetem tanára,

Dr. C. Irimie, a szebeni Brukenthal múzeum igazgatója,

A. Popa, a gyulafehérvári múzeum igazgatója,

Dr. Dragomán Pál, a marosvásárhelyi múzeum igazgatója,

Nagy Imre, festőművész, Kolozsvár,

Varga Nándor Lajos, festőművész, Budapest.

Románia Szocialista Köztársaság Államtanácsa 1969. november 14-én kelt 782 számú Határozatával Kulturális Érdem rendjével és érmével tüntette ki a következő múzeumi dolgozókat és munkatársakat:

A Kulturális Érdemrend III. fokozatával Székely Zoltánt, a múzeum igazgatóját,

A Kulturális Érdemrend IV. fokozatával Konsza Samu nyugdíjas tanárt, Máttis Teutsch János Waldemar főmúzeologust.

A Kulturális Érdemrend első osztályú érmével Kovács Sándor főmúzeologust, Fóris Pál fényképészt és Haszmann Pál nyugdíjas tanítót.

A díszgyűlés Stanca Constantin, az RKP Kovászna megyei bizottsága titkárának beszédével ért véget.

A múzeum munkaközössége és a díszgyűlés résztvevői táviratot küldtek az RKP Központi Bizottságának, Nicolae Ceauşescu elvtársnak, az RKP főtitkárának, az RSZK Államtanácsa elnökének.

Délután a tudományos ülésszakon régészet-történelem, néprajz-folklor és a természettudomány köréből közleményeket olvastak fel.

TELEGRAMĂ

COMITETULUI CENTRAL AL P.C.R.

Tovarăşului NICOLAE CEAUŞESCU,
secretar general al P.C.R.,
preşedintele Consiliului de Stat al R.S.R.

BUCUREŞTI

Cu prilejul împlinirii a nouă decenii de existienţă a Muzeului din Sfîntu Gheorghe, instituţie de prestigiu în viaţa ştiinţifică şi culturală a ţării noastre, noi, arheologii, istoricii, muzeografii, personalul tehnic şi administrativ, participanţi la adunarea festivă, împreună cu toţi locuitorii judeţului Covasna, ne exprimăm profunda recunoştinţă faţă de Comitetul Central al Partidului Comunist Român, faţă de Dumneavoastră personal, iubite tovarăşe Nicolae Ceauşescu, pentru grija şi îndrumarea permanentă pe care le acordaţi instituţiilor de ştiinţă, cultură şi artă.

Sărbătorim acest eveniment în condiţiile în care întregul popor participă cu însufleţire şi elan creator la traducerea în viaţă a istoricelor hotărîri ale Congresului al X-lea al partidului, program măreţ de făurire a societăţii socialiste multilateral dezvoltată.

În cursul existenţei sale şi cu deosebire în ultimul sfert de veac, instituţia noastră a adus o contribuţie însemnată în elucidarea unor probleme majore, din istoria patriei, prin cercetarea şi valorificarea ştiinţifică şi educativă a bogatului său patrimoniu de valori materiale şi spirituale, rod al puterii creatoare şi ingeniozităţii oamenilor muncii români şi maghiari care au trăit şi muncit laolaltă pe aceste meleaguri.

Sîntem convinşi că activitatea de zi cu zi pe care o desfăşoară colectivul de muncă al muzeului, constituie un aport însemnat la efortul comun al instituţiilor de ştiinţă şi cultură pe linia cercetării şi prezentării

celor mai valoroase tradiții de muncă și luptă ale poporului nostru pentru dreptate socială și națională, pentru propășirea și înflorirea României socialiste.

Păşind în al zecelea deceniu de activitate, încredinţăm conducerea partidului, pe Dumneavoastră personal, iubite Tovarăşe Nicolae Ceauşescu, că sub conducerea Comitetului județean de partid, vom depune toate eforturile pentru a îmbogăți necontenit patrimoniul ştiinţific şi cultural al muzeului, pentru a reflecta cît mai veridic minunatele pagini de muncă şi luptă ale oamenilor muncii de pe aceste meleaguri, realizările lor în dezvoltarea economică şi social culturală a județului, în înflorirea patriei noastre dragi, România socialistă.

Sfîntu Gheorghe, la 16 noiembrie 1969.

COLECTIVUL MUZEULUI SFÎNTU GHEORGHE

PARTICIPANȚII LA ADUNAREA FESTIVĂ
A ANIVERSĂRII

SALUTUL

COMITETULUI JUDEȚEAN COVASNA AL P.C.R.
ȘI
CONSILIULUI POPULAR JUDEȚEAN

Cu prilejul aniversării a 90 de ani de existență a Muzeului din Sfîntu Gheorghe — instituției cu o veche tradiție pe meleagurile noastre — Comitetul județean de partid, Consiliul popular județean adresează pe această cale cercetătorilor, lucrătorilor și tuturor colaboratorilor muzeului un călduros salut.

Aniversarea Muzeului din Sfîntu Gheorghe are loc în condițiile în care întregul nostru popor desfășoară o perseverentă muncă declanșată de aniversarea unui sfert de veac de la eliberarea patriei, pentru îndeplinirea hotărîrilor stabilite de cel de-al X-lea Congres al P.C.R., pentru făurirea societății socialiste multilateral dezvoltate în România socialistă.

Conducerea partidului și statului nostru, personal tovarășul Nicolae Ceaușescu, apreciază activitatea tuturor instituțiilor științifice din țară care participă activ la îmbogățirea și valorificarea tezaurului cultural al întregului nostru popor.

Muzeul înființat în anul 1879 — din inițiativa unor intelectuali progresiști a avut în fruntea sa pe parcursul celor 90 de ani colective de cercetători care au activat pentru îmbogățirea permanentă a muzeului cu noi colecții, au desfășurat o activitate științifică în domeniile arheologiei, istoriei, etnografiei, științelor naturii.

Întreaga activitate a Muzeului din Sfîntu Gheorghe se leagă de viața orașului și meleagurilor covăsnene, de munca înfrățită a oamenilor muncii români și maghiari.

Muzeul a cunoscut în anii de după 23 August 1944 activitatea cea mai prodigioasă și mai fecundă din întreaga sa istorie. Primind un spri-

jin material și moral permanent s-a ajuns ca astăzi cercetările științifice să fie apreciate de diferite foruri naționale și internaționale, a devenit o puternică instituție culturală tot mai căutată de vizitatori. Pasiunea cu care activează întregul personal al muzeului, în fruntea căruia se găsește profesorul dr. Székely Zoltán, constituie un exemplu de dăruire profesională ,de răspundere față de problemele majore ce stau în fața cercetării științifice actuale. Colaborarea cu institutele centrale, cu unități similare din țară, prezența unor personalități în această muncă, caracterizează activitatea muzeului pe care-l aniversăm.

Felicitînd întregul colectiv de muncă al muzeului pentru rezultatele obținute îi urăm totodată noi succese în realizarea sarcinilor ce izvorăsc din istoricele documente ale Congresului al X-lea al P.C.R. și ne exprimăm convingerea că și în viitor Muzeul din Sfîntu Gheorghe va contribui la formarea și dezvoltarea conștiinței socialiste a tuturor celor ce muncesc, închinînd întreaga activitate partidului, patriei, poporului.

COMITETUL JUDEȚEAN COVASNA AL P.C.R.

CONSILIUL POPULAR JUDEȚEAN

CUVÎNTAREA

TOV. STANCA CONSTANTIN
secretar al Comitetului județean Covasna al P.C.R.

Stimați tovarăși,

Vă rog să-mi permiteți ca în numele Comitetului județean de partid, al Comitetului executiv al Consiliului popular județean, al tovarășului Király Károly, să adresez un călduros salut colectivului de muncă și colaboratorilor muzeului, tuturor participanților la această adunare festivă, prilejuită de aniversarea a nouă decenii de existență a Muzeului din Sfîntu Gheorghe — însemnat lăcaș de știință și cultură, cu nobile tradiții în viața spirituală a județului Covasna.

Solemnitatea acestei aniversări are o semnificație deosebită, înscriindu-se în atmosfera de însuflețire și de avînt constructiv atotcuprinzător, imprimată întregii activități sociale de istoricele documente ale Congresului al X-lea al P.C.R. și de bogatul bilanț al construcției socialiste în patria noastră, de imaginea strălucitoare, îndrăzneață a societății socialiste multilateral dezvoltate.

Bilanțul unui sfert de veac de viață liberă, constituie pentru fiecare dintre noi un prilej de satisfacții și justificată mîndrie pentru minunatele realizări obținute pe drumul construirii vieții noi, chezășie a succeselor noastre de viitor. Documentele programatice ale istoricului Congres al X-lea deschid vaste perspective înaintării continue a patriei noastre dragi spre cele mai înalte culmi ale progresului și civilizației.

Mărețele realizări ale construcției socialiste în patria noastră prezintă rezultatul eforturilor comune ale oamenilor muncii români și ale naționalităților conlocuitoare, care înfrățiți în muncă și idealuri transpun în viață cu un puternic elan patriotic politica Partidului Comunist Român.

În decursul celor 25 de ani de la eliberare am obținut rezultate remarcabile în toate domeniile de activitate — în viața politică și socială, în industrie, în agricultură, în creația artistică, în cercetarea științifică — la care și-au adus contribuția deplină, toții fiii României socialiste.

MUZEUL
SF GHEORGHE
1879 1969
SEPSISZENTGYÖRGY
MÚZEUM

Putem fi mîndrii de faptul că în această perioadă producția industrială globală a țării a crescut față de anul 1938 de paisprezece ori, iar agricultura noastră socialistă a luat un puternic avînt. Noile edificii industriale, sociale și culturale au schimbat total înfățișarea patriei noastre.

Toate aceste realizări constituie chezășia înfăptuirii grandiosului program de construire a societății socialiste multilateral dezvoltate. Așa cum a arătat tovarășul Nicolae Ceaușescu în raportul prezentat la Congresul al X-lea al P.C.R. : **„realizarea programului dezvoltării patriei noastre în următorul deceniu va asigura în mod hotărîtor apropierea României de nivelul țărilor cu o economie avansată, atît din punct de vedere al producției, productivității muncii și venitului național pe locuitor, cît și din punct de vedere al nivelului de trai al populației".** Este deosebit de semnificativ faptul că în 1980 se va realiza un produs social și un venit național de peste 12 ori mai mare decît înainte de război, asigurate de creșterea de 34,5—40 ori a producției industriale, de peste trei ori a proucției agricole. De asemenea un indiciu deosebit de expresiv al capacității de progres al economiei noastre naționale îl constituie și faptul că în 1975 volumul investițiilor va fi de 25 de ori, iar în 1980 de aproximativ 36 de ori mai mare decît în 1938.

Făurirea societății socialiste multilateral dezvoltate presupune perfecționarea relațiilor de producție, a raporturilor sociale dintre oameni, lărgirea și adîncirea democrației socialiste, înflorirea științei și artei, ridicarea nivelului de cultură a maselor, generalizarea eticii socialiste, formarea omului nou. De aceea partidul nostru acordă importanță deosebită științei, artei, culturii, stimulînd gîndirea liberă, creatoare în toate domeniile activității intelectuale.

Dovadă grăitoare a preocupării și grijii partidului și statului nostru pentru munca oamenilor de știință și cultură stau numeroasele instituții științifice, laboratoarele cu aparatură și instalații moderne, bibliotecile dotate cu manuale și cărți de specialitate, casele de creație — garanții ale efervescentei vieți științifice și culturale în patria noastră.

În această atmosferă de susținută activitate omul de știință și de artă este chemat să depună eforturi deosebite, întreaga sa inteligență, talent și fantezie pentru realizarea sarcinilor care îi revin în marea operă de ridicare a poporului pe culmi mai înalte de cunoaștere, de cultură.

Județul Covasna, constituit ca urmare a politicii înțelepte a Partidului Comunist Român, este o dovadă grăitoare a grijii conducerii de partid și de stat pentru dezvoltarea multilaterală a tuturor localităților patriei noastre, de stimulare a energiilor creatoare ale oamenilor muncii români și maghiari, care alături de întregul nostru popor dau viață măreților sarcini de edificare a socialismului în țara noastră.

Astăzi în județul Covasna, unde în trecut lipsea industria modernă, ca urmare a grijii partidului și guvernului nostru pulsează aceeași viață ca pe celelalte meleaguri ale patriei. Semnificativă în această privință este cifra celor 300 milioane de lei investite în acest an pentru dezvoltarea multilaterală a județului nostru față de cele 142 de milioane din anul trecut.

Pe harta județului, alături de vechile întreprinderi industriale, reutilate și modernizate și-au făcut apariție noi obiective industriale. Punerea în funcțiune a celor trei fabrici din Tg. Secuiesc, dezvoltarea Uzinei textile „Oltul" din Sfîntu Gheorghe, a Întreprinderii miniere Căpeni și altele ; noile săli de clasă, importantele instituții culturale, sute de noi locuințe dau o nouă înfățișare acestor frumoase ținuturi.

Locuitorii județului nostru, români și maghiari, și-au exprimat de nenumărate ori recunoștința profundă față de conducerea partidului și statului nostru, față de tovarășului Nicolae Ceaușescu pentru grija deosebită acordată dezvoltării multilaterale a județului.

Datorită politicii marxiste-leniniste consecvente a partidului nostru în rezolvarea problemei naționale sînt asigurate toate condițiile materiale dezvoltării nestîngenită a culturii tuturor naționalităților conlocuitoare.

Porțile școlilor sînt larg deschise în fața oricărui cetățean al patriei, indiferent de naționalitate. Numai în județul Covasna în cele 165 de unități școlare învață peste 27.000 copii și tineri din care aproape 21.000 în limba maghiară. În ultimii doi ani rețeaua școlară a cunoscut o dezvoltare însemnată prin înființarea liceelor industriale din Sfîntu Gheorghe și Tg. Secuiesc, a școlii de muzică și a școlii populare de artă care creează noi posibilități de studii unui însemnat număr de tineri.

Scriitorii, poeții, artiștii plastici și creatorii populari, cele două ziare județene contribuie prin munca lor entuziastă la înflorirea culturii noastre socialiste.

În toamna anului trecut am sărbătorit a 20-a aniversare a existenței Teatrului maghiar de stat din Sfîntu Gheorghe, a cărui entuziast și talentat colectiv și-a cucerit un bine meritat prestigiu în rîndul spectatorilor din județ și țară.

Prețuirea și valorificarea moștenirii culturale progresiste, ale întregului nostru popor, stă în permanentă în atenția partidului și statului nostru.

Putem afirma cu mîndrie că și în județul nostru s-au făcut multe în acest domeniu. Astfel, în acest an am evocat figurile unor personalități proeminente ale culturii noastre ca, Bod Péter, Kőrösi Csoma Sándor, Nicolae Bălcescu, Gábor Áron, M. Eminescu, Petőfi Sándor, Benedek Elek etc. Recent am sărbătorit aniversarea a 110 de ani a înființării Liceului nr. 1 din Sfîntu Gheorghe și altele.

Pe bună dreptate ne punem întrebarea : Oare care din orînduirile sociale s-a preocupat atît de profund cu cultivarea tradițiilor progresiste ? Oare cînd a cunoscut această parte a țării noastre o asemenea dezvoltare economică, politică și social-culturală ca în zilele noastre ?

Aceste serbări și comemorări al căror inițiator și organizator este partidul comuniștilor din România, slujesc minunat cauza patriotismului și internaționalismului socialist, frăției dintre oamenii muncii români și naționalitățile conlocuitoare, dovedesc cu prisosință egalitatea în drepturi a tuturor cetățenilor patriei noastre indiferent de naționalitate, accentuează tot mai intens comunitatea idestructibilă a marii familii a României socialiste.

Tovarăşi !

În contextul politicii înţelepte a partidului de valorificare a tradiţiilor progresiste de evocare a trecutului poporului nostru se înscrie şi sărbătoarea noastră de astăzi, aniversarea a 90 de ani de la înfiinţarea Muzeului din Sfîntu Gheorghe, acest vechi venerabil lăcaş de cultură de pe meleagurile covăsnene.

Fondat cu nouă decenii în urmă, rod al activităţii unor intelectuali progresişti, muzeul a adunat în sălile sale „documente vii" care vorbesc despre trecutul civilizaţiei materiale şi spirituale ale strămoşilor noştri. Dacă la început fondul muzeului a constat doar dintr-o colecţie în jur de 8.000 de piese în decursul anilor s-a îmbogăţit mereu şi în prezent monumentala clădire a muzeului — operă a ilustrului om de cultură şi arhitect Koós Károly, autorul multor clădiri reprezentative din oraşul nostru — adăposteşte în prezent peste 110.000 de piese.

În secţiile muzeului — ştiinţe naturale, istorie, arheologie, etnografie şi artă plastică — se întîlnesc obiecte de o rară valoare pentru istoria judeţului şi a ţării, unele dintre ele unice, ca sabia şcitică de la Dobolii de Jos, Tezaurul dacic de la Surcea sau colecţia de etnografie a muzeului care dispune de numeroase piese, reprezentînd viaţa şi cultura poporului român şi a populaţiei maghiare din această parte a ţării, reliefînd trăsăturile specifice culturii româneşti şi maghiare, înfluenţele reciproce exercitate în decursul veacurilor.

De-a lungul anilor muzeul a avut în conducere oameni de specialitate cu renume care prin activitatea lor ştiinţifică au ridicat prestigiul instituţiei lor. Mulţi cercetători din ţară şi străini s-au folosit în operele lor de bogatul material arheologic al muzeului.

O amploare deosebită a cunoscut muzeul în ultimii 25 de ani cînd datorită grijii partidului şi statului s-au creat condiţii optime desfăşurării activităţii ştiinţifice, i s-a asigurat personal ştiinţific corespunzător.

În ultimele două decenii realizările muzeului sînt strîns legate de persoana actualului director, tov. Székely Zoltán, care prin activitatea ştiinţifică desfăşurată a contribuit la elucidarea unor probleme importante referitoare la istoria patriei noastre, la adîncirea colaborării cu alte instituţii similare din ţară, constituind un exemplu de dăruire profesională, de răspundere faţă de problemele majore ce stau în faţa cercetării ştiinţifice actuale.

Vizitatorul care parcurge secţiile de istorie, arheologie, ştiinţele naturii, etnografie, artă plastică, muzeul sătesc în aer liber, va înţelege de ce bogăţiile de aici şi-au găsit rezonanţă în articolele de specialitate, în diferite comunicări şi studii, în revistele Academiei R.S.R., la congresele internaţionale de la Hamburg, Roma, Praga.

Prin laborioasa activitate a colectivului şi colaboratorilor muzeului în anii construcţiei socialiste muzeul nu numai că şi-a păstrat prestigiosul loc în rîndul instituţiilor similare din ţară, dar a devenit şi unul din factorii importanţi de educare a oamenilor muncii în spiritul patriotismului socialist, al adîncirii frăţiei dintre locuitorii acestor plaiuri.

Ne exprimăm convingerea că sărbătorirea aniversării a 90 de ani de existență a Muzeului din Sfîntu Gheorghe, ordinele și medaliile R.S.R. acordate de Consiliul de Stat unor lucrători și colaboratori externi ai muzeului ca o înaltă apreciere a activității lor științifice și de culturalizare a maselor largi de oameni ai muncii va fi un stimulent în activitatea de viitor, în înfăptuirea mărețului program elaborat de Congresul al X-lea al P.C.R. pentru a-și spori contribuția la progresul și prosperitatea României socialiste.

Cu prilejul acestui însemnat jubileu, în numele Comitetului județean de partid, al Comitetului executiv al Consiliului popular județean Covasna, permiteți-mi să adresez întregului colectiv al muzeului și tuturor colaboratorilor sincere urări de bine și sănătate, fericire în viața personală, noi succese în munca nobilă pentru înflorirea patriei noastre dragi — Republica Socialistă România.

CUVÎNTAREA

TOV. DR. SZÉKELY ZOLTÁN

Stimaţi tovarăşi !

Sărbătorim cea de-a 90-a aniversare a muzeului nostru în condiţiile în care întregul nostru popor munceşte cu elan şi abnegaţie pentru îndeplinirea măreţului program stabilit de istoricul congres al Partidului

Academia R.S.R.
Institutul de Istorie

STIMAŢI TOVARĂŞI !

Cu ocazia sesiunii jubiliare consacrate aniversării a 90 de ani de la crearea Muzeului din Sfîntul Gheorghe, în numele Secţiei de ştiinţe istorice a Academiei Republicii Socialiste România şi a Institutului de istorie „N. Iorga" din Bucureşti, adresez colaboratorilor muzeului calde felicitări şi urăr de prosperitate. Székely Nemzeti Múzeum creat acum 90 de ani, de către cărturari maghiari înaintaţi, a jucat un rol important în păstrarea mărturiilor vieţii materiale şi spirituale secuieşti, a promovat colaborarea cu cărturarii români din Transilvania, a participat la cercetarea trecutului frămîntat al istoriei patriei. În condiţiile create de regimul nostru activitatea muzeelor a devenit mai complexă şi mai multilaterală, obţinînd succese remarcabile. Am convingerea că şi colectivul Muzeului din Sfîntu Gheorghe, care continuă opera înaintaşilor progresişti, desfăşoară o activitate rodnică pentru cercetarea tradiţiilor vieţii locale, pentru strînsa unitate a oamenilor muncii români şi maghiari din patria noastră. Vă doresc mult succes în această operă de mare însemnătate.

Acad. A. OŢETEA,
Preşedintele Secţiei de Ştiinţe Istorice a Academiei R.S.R.

MUZEUL
SF. GHEORGHE
1879 - 1969
SEPSISZENTGYÖRGYI
MÚZEUM

Comunist Român, care a trasat direcţiile făuririi societăţii socialiste multilateral dezvoltate pentru pămîntul României socialiste.

Cel de-al X-lea Congres, forumul suprem al partidului nostru, a făcut bilanţul minunatelor înfăptuiri ale poporului român în ultima perioadă, a deschis noi şi largi perspective împlinirii aspiraţiilor de muncă şi viaţă ale poporului nostru.

Documentele Congresului al X-lea al P.C.R. constituie o elocventă dovadă a înţelepciunii politicii partidului, o sinteză a creaţiei poporului, care, stăpîn pe destinele sale, munceşte cu pasiune şi devotament pentru a face ca patria noastră scumpă să se situeze în viitorul deceniu, printre ţările cu o înaltă cultură şi civilizaţie.

Aniversarea muzeului se încadrează în grija şi preocupările partidului şi statului, de a pune în adevărata lor valoare cele mai semnificative tradiţii ale culturii materiale şi spirituale ale poporului, ale oamenilor muncii — români şi maghiari — care, aşa cum arăta iubitul nostru conducător, tov. N. Ceauşescu — au creat pe aceste meleaguri nepreţuite valori materiale şi spirituale, iar astăzi muncesc înfrăţiţi pentru realizarea idealurilor nobile ale socialismului.

Muzeul din Sfîntu Gheorghe s-a înfiinţat în anul 1879 — acum 90 de ani. Actul de fondare a însemnat un mare eveniment în viaţa culturală a populaţiei din acest judeţ, împlinindu-se astfel o dorinţă veche, ca în această zonă a ţării să se înfiinţeze o instituţie culturală cu scopul de a culege şi de a păstra toate valorile şi datele, care se referă la trecutul şi traiul populaţiei.

Nefiindu-mi posibil să asist personal la atît de semnificativa sărbătorire de 90 de ani de existenţă, de activitate rodnică şi de remarcabile realizări a Muzeului din Sfîntu Gheorghe, ţin să manifest pe această cale alăturarea mea deplină de tot ceea ce această aniversare reprezintă, atît ca evocare a trecutului, cît şi ca perspective şi angajamente de viitor. Regret cu atît mai mult de a nu putea fi de faţă şi cu atît mai mult rog să fiu socotit totuşi prezent, cu cît nu numai că fac parte din şcoala arheologică creată de Vasile Pîrvan, a cărui colaborare cu fostul director al Muzeului din Sfîntu Gheorghe şi iniţiator al săpăturilor de la Ariuşd, László Ferenc, reprezintă unul din cele mai importante momente din istoria arheologiei româneşti, dar mi-a fost pe deasupra hărăzit să reiau eu însumi această preţioasă tradiţie şi să stabilesc de un număr apreciabil de ani o strînsă şi principială colaborare cu actualul director al acestui muzeu, valorosul arheolog şi istoric — şi prieten — dr. Székely Zoltán. În înţelegere cu d-sa şi cu imediata aderare şi largul sprijin al autorităţilor de partid şi de stat din jud. Covasna, am reluat în anul 1968, ca o acţiune comemorativă, dar şi de perspectivă, săpăturile de la Ariuşd, ca una din cele mai de seamă acţiuni de colaborare ştiinţifică între Institutul de Arheologie al Academiei R.S.R. şi Muzeul Sfîntu Gheorghe.

ION NESTOR

Ideea de a înfiinţa un muzeu a fost sugerată încă în anul 1875 de Vasadi Nagy Gyula, care, în calitate de educator în casa Cserey, văzînd piesele colectate ,a mai adaugat la acestea şi o colecţie proprie de monede. Aceste obiecte au format fondul iniţial unei colecţii, cunoscută în aceea vreme sub denumirea de „Muzeul Cserey".

Această colecţie a fost oferită prima dată Muzeului Transilvaniei din Cluj, iar în anul 1879, sediul a fost stabilit în oraşul Sfîntu Gheorghe şi noua instituţie a primit denumirea de „Muzeul Naţional Secuiesc". Pentru aşezarea colecţiei Liceul Mikó din localitate a oferit 4 săli, în care muzeul a fost aranjat şi deschis pentru publicul vizitator.

Aşezarea colecţiei, care se îmbogăţise din an în an, era necorespunzătoare, din care cauză conducerea muzeului a cumpărat un teren viran ca să construiască o clădire separată pentru muzeu. Dintre planurile înaintate pentru construirea unei noi clădiri pentru muzeu, a fost acceptat planul făcut de arhitectul Koós Károly. Noua clădire monumentală, a fost construită cu intenţia ca pe de o parte să reprezinte toate caracteristicile felului de construire al populaţiei în această parte a ţării, iar pe de altă să asigure toate condiţiile pentru un muzeu modern. Această clădire a devenit simbolul muzeului din Sfîntu Gheorghe. Lui Koós Károly cel care a construit oraşului nostru această frumoasă operă de arhitectură, şi care a împlinit 85 de ani în anul această, îi urăm sănătate şi putere de muncă.

Intervenind primul război mondial, clădirea muzeului abia terminată, a fost transformată în spital militar. Colecţia muzeului a fost adăpostită în subsol. După ce războiul s-a terminat organele de conducere ale muzeului au intreprins organizarea lui în clădirea nouă. În curînd lucrările de organizare au fost terminate şi muzeul în anul 1920 a fost deschis cu următoare secţii : 1. biblioteca şi arhiva, 2. secţia de arheologie şi de numizmatică, 3. secţia de etnografie, 4. secţia de artă plastică şi secţia de ştiinţele naturii.

În intervalul de timp 1882—1949, muzeul a funcţionat ca persoana juridică cu un statut aprobat sub îndrumarea unui comitet de conducere obştesc ai cărei membri au fost aleşi din reprezentanţii celor 3 judeţe proprietari.

La început îngrijirea fondului muzeal şi munca ştiinţifică a fost executată de custozii muzeului. Începînd din anul 1890 îngrijirea colecţiilor, conform unui contract încheiat între comitetul de conducere al muzeului şi Eforia Liceului Mikó, a fost încredinţată corpului profesoral din această instituţie.

Dintre custozi activitatea cea mai rodnică pe tărîm organizatoric şi ştiinţific a avut-o Nagy Géza .Dintre custozii-profesori cei care şi-au înscris numele lor în istoria muzeului sînt Dr. László Ferenc şi Csutak Vilmos. Prin munca şi osteneala lor s-a construit clădirea nouă şi muzeul a devenit o instituţie cu adevărat ştiinţifică. László, prin săpăturile executate la aşezarea neolitică de la Ariuşd, între anii 1908—1925, a făcut cunoscut numele Muzeului din Sfîntu Gheorghe şi peste hotarele ţării. Munca lui ştiinţifică a atras aprecierile elogioase ale cercurilor de spe-

cialitate din țară și din străinătate. V. Pîrvan, marele savant, aflînd de moartea lui László, în scrisoarea lui de condoleanță adresată familiei și direcțiunii muzeului, scria : „Cu adîncă părere de rău de abia astăzi, duminică, am luat cunoștință de pierderea ireparabilă a eminentului profesor și arheolog, care a fost prea stimatul nostru colaborator Dr. Francisc László. Chiar alaltăieri, cînd László nu mai era printre noi, eu făceam elogiu operei sale în Academia Română". Moartea lui László a fost o mare pierdere pentru muzeu.

Celălalt director-custode, Csutak Vilmos, a avut merite deosebite în organizarea muzeului și în cercetarea perioadei din timpul lui Rákóczi Francisc II. și a legăturilor pe care le-au avut transilvănenii cu celelalte provincii ale țării.

László și Csutak au avut relații cu mulți specialiști din țară și din străinătate.

Marele savant Gr. Antipa scria despre muzeul și colecțiile lui în felul următor : „Un muzeu foarte serios mai au și secuii din orașul Sfîntu Gheorghe ... Muzeul este simplu în aparență, însă foarte serios ca fond și colecțiuni. Aici am găsit un foarte bogat material asupra etnografiei secuilor — care tocmai dovedește o mare asemănare și deci o veche comunitate de viață cu românii — și o serie de cercetări arheologice de prima ordine. Descoperirile foarte importante asupra unei străvechi culturi premiceniene în stațiunea preistorică de la Ariușd și modul cum a colectat, preparat, studiat și publicat materialul foarte bogat desgropat de acolo, mi-a impus respect pentru munca sîrguincioasă a acestor învățați modești și izolați de orice centre științifice".

Despre activitatea muzeului din această perioadă au apărut diferite publicații : în 1891 — 2, un număr care conținea istoricul muzeului și

Cu ocazia împlinirii a 90 de ani de la înființarea instituției dv., colectivul ***Muzeului*** *Bruckenthal din Sibiu transmite pe această cale cele mai sincere* ***felicitări*** *și urări de succese în muncă și sănătate tuturor colaboratorilor și prietenilor muzeului din Sfîntu Gheorghe, instituție de prestigiu în mișcarea muzeală din țara noastră, care împreună cu muzeele din alte județe participă activ la munca cultural-educativă, la răspîndirea rezultatelor celor mai noi ale științei, la păstrarea și valorificarea patrimoniului artistic și documentar, la descoperirea de vestigii din istoria națiunii române, din munca și lupta înfrățită a poporului român și a naționalităților conlocuitoare din patria noastră. Cercetătorii, muzeografii și tehnicienii Muzeului Bruckenthal sînt alături de harnicul dv. colectiv în aceste clipe înălțătoare și vă urează noi succese.*

În numele muzeului :
Dr. CORNEL IRIMIE,
directorul Muzeului Bruckenthal

diferite lucrări de specialitate. Între anii 1903—1914 a fost publicat anual buletinul muzeului, în care a apărut un raport despre activitatea custozilor şi creşterea colecţiilor. Iar lucrările ştiinţifice ale custozilor au fost publicate în diferite reviste ca : Arheologiai Értesitő, Dolgozatok etc. Ultima lucrarea a lui László, tratînd ceramica ariuşdeană, a apărut la Bucureşti în primul volum al revistei „Dacia". Tot în acest număr a apărut şi necrologul scris de V. Pîrvan.

Aniversarea 50 de ani de existenţa muzeului a fost sărbătorită în anul 1929 cu care ocazie s-a publicat o carte jubiliară. Această operă enciclopedică, redactată de Csutak Vilmos, cuprinde o mulţime de studii de specialitate referitoare la această regiune, scrise de specialişti renumiţi ca : I. Andrişescu, G. Childe, Fettich Nándor, Lyka Károly, Viski Károly etc.

În anul 1936 moare subit Csutak şi muzeul a fost condus timp de doi ani de un colectiv din care au făcut parte ca custozi muzeului şi profesorii Dr. Konsza Samu şi Gödri Ferenc. Konsza Samu în acest interval de timp, precum şi în anii precedenţi a luat parte la toate acţiunile organizate de muzeu. Marele merit a lui este, că a adus o contribuţie importantă în domeniul folclorului în judeţul nostru culegînd poezii şi basme populare.

În anul 1938 a fost numit ca director Herepei János, care a condus muzeul pînă în toamna anului 1944. Activitatea ştiinţifică în acest timp s-a rezumat la unele săpături executate de A. Ferenczi şi Z. Székely la Covasna, la cetatea dacică la castrul roman de la Comolău şi la cetatea Bálványos. Profesorul Dr. Debreczi Sándor a desfăşurat o muncă valoroasă în organizarea bibliotecii.

Eliberarea patriei noastre a însemnat o nouă etapă în viaţa şi în dezvoltarea instituţiei. Muzeul, evacuat şi părăsit de personal, a fost luat imediat în îngrijirea organelor democratice, care au preluat conducerea judeţului după retragerea trupelor fasciste. Păstrîndu-se vechea formă de organizare, s-a alcătuit noul comitet de conducere al muzeului, dintre care trebuie să amintim numele lui Kisgyörgy Tamás. Conducerea muzeului a fost încredinţată avocatului Dr. Lőrincz Albert. La 8 septembrie 1945, comitetul de conducere a ales ca director custozi pe scriitorul Szabédi Székely László şi pe Székely Zoltán.

Organele de conducere ale judeţului pentru întreţinerea muzeului au pus la dispoziţia instituţiei fondurile necesare. La 1 iulie 1949 muzeul, împreună cu alte instituţii similare, trecînd în proprietatea poporului, a devint o instituţie de stat. De la această dată întreţinerea muzeului nu s-a mai făcut prin donaţiuni, şi nici munca de organizare ştiinţifică nu s-a mai executat prin muncă voluntară. Muzeul fiind încadrat în noul sistem, a fost dotat cu un buget corespunzător şi cu un personal plătit de stat. Vechea împărţire a sălilor pentru expoziţii permanente nu corespundea criteriilor de organizare ale unui muzeu de tip nou. Prin grija organelor tutelare muzeul a primit fonduri însemnate pentru reparaţii capitale. După terminarea lucrărilor de renovare expoziţiile au fost reor-

ganizate conform unei tematici riguros ştiinţifice, iar cercetările ştiinţifice ale muzeului ,fiind îndrumate de Academia R.S. România, au luat un avînt continuu. La fondarea muzeului în anul 1879 numărul obiectelor a fost 8779, în anul 1890 — 24.000, iar cînd muzeul sărbătorise 50 de ani de existenţă colecţiile s-au prezentat în felul următor :

I. Biblioteca şi arhiva 223.208 buc, din care 20.000 de buc. cărţi şi restul material arhivistic.

II. Secţia de arheologie şi numizmatică 27.623 buc., din care 3.800 aparţin mumizmaticii.

III. Secţia de etnografie a avut 6.828 de buc.

IV. Secţia de artă plastică 998 buc.

V. Secţia de ştiinţele naturii 13.384 buc. În total 273.575 buc.

În prezent patrimoniul muzeului constă din 110.833 piese, care se împarte în felul următor : arheologia 36.518 de piese, ştiinţele naturii 31.180, etnografia 7.706, secţia de artă 664 şi biblioteca 34.765 de piese. În noile condiţii create de partid sfera de activitate a muzeului s-a lărgit mult. Au fost întreprinse acţiuni pentru culturalizarea maselor largi populare. Muzeografii au elaborat şi au ţinut o serie de conferinţe şi au organizat expoziţii volante cu diferite teme din domeniul ştiinţei.

Academia R.S.R. — Filiala Iaşi
Institutul de Istorie şi Arheologie
„A. D. Xenopol"

Realizările obţinute de dv. şi înaintaşi, ne sînt bine cunoscute, apreciind în mod deosebit entuziasmul, pasiunea şi munca perseverentă, desfăşurată ani de-a rîndul în cadrul acestei importante instituţii de cultură din estul Transilvaniei.

Rezultatele cercetărilor arheologice obţinute în ultimii douăzeci de ani de către prietenul şi colegul nostru Székely Zoltán, privitoare la istoria veche a acestei regiuni, din neolitic şi pînă în perioada prefeudală inclusiv, marchează, în condiţiile de lucru create de către statul nostru socialist, o nouă etapă în istoricul acestei instituţii aproape centenare. În ceea ce ne priveşte, pe noi cei din vechiul centru universitar şi academic Iaşi, am apreciat întotdeauna aceste rezultate, tipărind unele dintre ele în publicaţia noastră „Arheologia Moldovei". De asemenea, avînd în vedere importanţa noilor cercetări arheologice efectuate în estul Transilvaniei privind epoca prefeudală, am înscris în programul sesiunii ştiinţifice pe ţară din decembrie de la Iaşi cu tema : „Noi descoperiri arheologice din perioada formării poporului român", sesiune organizată de institutul nostru, şi o comunicare din partea dumneavoastră. Sîntem convinşi, că aceste legături strînse de colaborare ştiinţifică vor continua şi în viitor, asigurîndu-vă de tot concursul nostru.

Prof. dr. doc. M. PETRESCU-DÎMBOVIŢA

Alături de activitatea cultural-educativă, o preocupare principală a constituit-o activitatea de cercetare științifică. Această activitate a fost desfășurată cu scopul de a atinge două obiective : primul a fost sporirea patrimoniului, iar al doilea studierea problemelor cerute de profilul muzeului în domeniul științelor naturii, etnografiei, artei plastice și arheologiei, istoriei.

O activitate deosebit de rodincă a fost desfășurată în domeniul cercetărilor arheologice. Temele restrînse ale cercetării arheologice — neoliticul — s-au lărgit și în problematica muzeului, au intrat altele noi, cu care mai înainte nu s-a ocupat. Lărgirea problematicii muzeului se datorește faptului că muzeul a fost încadrat în șantierele Academiei R.S.R., a Institutului de Arheologie al R.S.R., unde prin eforturile colectivului muzeului nostru au făcut numeroase cercetări în Sud-Estul Transilvaniei, urmărind problema așezărilor prefeudale din secolul VII—IX e.n.

O activitate de cercetare mai frumoasă a fost desfășurată în problema neoliticului.

În privința culturii Ariușd, noile cercetări efectuate în diferitele așezări în Valea Oltului, ca la Reci, Moacșa, Cernatul, au avut drept rezultat stabilirea faptului că acest complex cultural a avut aceleeași faze de dezvoltare, ca și cultura Cucuteni.

Perioada de tranziție către epoca bronzului a fost studiată în așezările de la Sfîntu Gheorghe, Piatra de Veghe și la Jigodin și recent la Zăbala.

Pentru epoca bronzului cea mai importantă este descoperirea unei culturi noi, la Păuleni județul Harghita, care în literatura de specialitate este cunoscută sub denumirea de „Cultura Ciomortan" și arată pătrunderea culturii Monteoru și răsăritul Transilvaniei și contribuția ei importantă în formarea culturii materiale a epocii bronzului.

O problemă centrală a activității de cercetare a muzeului a format depistarea culturii materiale a populației autohtone.

Perioada de stăpînire romană în Dacia romană a fost studiată prin săpăturile efectuate în cîteva castre romane, Comolău, în Lăceni, Sărățeni și parțial la Olteni.

Un interes deosebit s-a acordat studierii vieții populației autohtone în timpul stăpînirii romane. În această privință au fost obținute unele rezultate la Filiaș și la Cernat, fiind descoperite prezența populației băștinașe în așezări, iar în castrul roman de la Olteni, în acest an au fost găsite vase dacice în strat roman.

Deosebită atenție a fost acordată cercetării secoalelor V—VI și intervalul de timp VII—X, în care se încadrează perioada de formare a poporului și a limbii române. Din acest domeniu de cercetare putem aminti ca un rezultat important descoperirea unei așezări la Cernatul din sec. V—VI, aparținînd populației autohtone, care poartă denumirea „cultura Bratei".

Din cele prezentate mai sus reiese că, problematica muzeului pe tărîmul cercetărilor arheologice a urmărit problematica istoriei României, cercetările fiind axate pe problemele principale ale istoriografiei româ-

ne : dovedirea continuității vieții omenești pe teritoriul țării noastre, cercetarea culturii materiale a populației dacice, persistența daco-romanilor și formarea poporului român. Această continuitate cronologică s-a putut dovedi cu noi materiale descoperite în cursul săpăturilor efectuate. Cercetările numai în parte sînt terminate, încît sperăm că, contiuarea lor va aduce noi rezultate și mai concludente.

Rezultatele cercetărilor și studiilor executate în incinta muzeului au fost valorificate, pe deoparte în îmbogățirea și îmbunătățirea expozițiilor de bază, iar pe de altă parte în elaborarea unei serii de studii științifice, care au apărut în revistele de specialitate editate de Academia R.S. România sau în străinătate. În domeniul arheologiei la congresele internaționale ținute la Hamburg, Roma și la Praga, muzeul a participat cu cîte o comunicare, de asemenea și la sesiunile științifice organizate de Institutul de Arheologie al Academiei R.S. România precum și la cele organizate de Comitetul de Stat pentru Cultură și Artă. Cea mai mare apreciere pentru rezultatele obținute instituția noastră a primit atunci cînd a fost vizitată în anul 1967 de conducerea de partid și de stat în frunte cu secretarul general Nicolae Ceaușescu. În cartea de vizită a muzeului tovarășul Nicolae Ceaușescu a scris următoarele : „Am vizitat cu mult interes muzeul din Sfîntu Gheorghe, care înfățișează o imagine a bogatului tezaur de cultură socială și spirituală a strămoșilor noștri, a populației române și maghiare care au convietuit de secole pe aceste meleaguri.

Frumoasele colecții de arheologie, etnografice și artă populară ale muzeului constituie un important mijloc de educare patriotică. Felicităm colectivul acestei instituții de cultură dorîndu-i noi succese în activitatea sa". Aceste rînduri reflectă întreagă politică marxist-leninistă a partidului nostru în problema națională ; asigurarea drepturilor egale pentru toți cetățenii țării și participarea la toate domeniile vieții social-politico și culturale.

Perspectiva de dezvoltare a muzeului în urma noi împărțirii administrative a țării a crescut mult. Sediul muzeului, orașul Sfîntu Gheorghe

*E nagy multú intézmény kilenc évtized alatt elért eredményei és sikerei őszinte elismerésünk kifejezésére ösztönöz, melyet ezúton tolmácsolunk. **Szívből kívánjuk, hogy a jövőben is részese legyen azon intézményeknek, melyek a** România Szocialista Köztársaság **múzeumainak elismerést szereztek itthon és külföldön egyaránt.***

A marosvásárhelyi megyei múzeum munkaközössége nevében,

Dr. DRAGOMÁN PÁL
igazgató

a devenit reşedinţa de judeţ şi organele locale au acordat atenţia cuvenită acestei instituţii culturale, care aproape de 100 de ani este mîndria acestui colţ de ţară.

Cadrul muzeului s-a lărgit cu noi subunităţi, una la Bătanii Mici, Casa memorială a lui Benedek Elek şi expoziţia permanentă a lui Gábor Áron şi istoria breslelor din oraşul Tg. Secuiesc.

Permiteţi-mi ca de la aceasta tribună a aniversării a 90 de ani de la înfiinţarea muzeului să mulţumesc Comitetului judeţean de partid, Consiliului popular judeţean, Comitetului de cultură şi artă pentru sprijinul material şi moral pe care acordă instituţiei noastre, pentru atenţia de care ne bucurăm în întreaga noastră activitate ştiinţifică.

Asigurăm la rîndul nostru că vom depune noi eforturi pentru dezvoltarea muzeului, iar întreaga cercetare ştiinţifică şi activitatea educativă patriotică ce o vom desfăşura în viitor să răspundă cerinţelor actuale ale făuririi societăţii socialiste multilateral dezvoltate în patria noastră, Republica Socialistă România.

A SEPSISZENTGYÖRGYI MŰZEUM 90 ÉVES

Az 1969-es év, amikor a Sepsiszentgyörgyi Múzeum fennállásának a 90. évét ünnepli, dolgozó népünk életében nagy jelentőségű. Ebben az évben tartotta az RKP X. kongresszusát és megünnepeltük hazánk fasiszta iga alól való felszabadulásának negyedszázados évfordulóját. Az RKP X. kongresszusának határozatai és irányelvei anyagi és szellemi jólétünk további emelkedését, s a szocialista demokrácia elveinek megfelelően nemzetiségre való tekintet nélkül, mindnyájunk számára egyforma részvételt biztosít a közügyek vezetésében.

90 év munkájának, lankadatlan fáradalmának, sikereinek és balsikereinek távlata nem lehet csak múltba néző, hanem a mai körülményekhez mérten útmutatónak is kell lennie. Még itt és ma kell gondolnunk és felkészülnünk a százéves évfordulóra. Nézzünk bátran szembe azokkal a feladatokkal, melyeket a szocializmust építő hazánk állít elénk. A román nép és az együttélő nemzetiségek egységes erőfeszítésében tevékenyen akarunk résztvenni és hozni azt a magunk arculatát, amellyel színesebbé, gazdagabbá tesszük virágzó hazánk művelődési életét. A székely történelem és művelődés fokozottabb és jól megszervezett kutatását nem végezheti el helyettünk senki más. Ránk s nem utolsó sorban a sepsiszentgyörgyi Múzeumra hárul e feladat, mert csakis így lehet szerves és elválaszthatatlan része a hazai magyarság múltja és művelődése a Románia Szocialista Köztársaság történetének és mai művelődési életének. Tudatában kell lennünk annak is, hogy szocialista építésünk magasztos céljait szolgálva szent kötelességünk ápolni és továbbfejleszteni a román nép és együttélő nemzetiségek baráti egységét. Merjünk tehát tenni, s dolgozzunk úgy, hogy a ránkváró feladatok mércéjét megüssük. Szívből kívánom, hogy a sepsiszentgyörgyi Múzeum új erővel s fokozódó bátorsággal induljon el százéves fennállásának évfordulója felé.

DEMÉNY LAJOS
a „N. Jorga" Történeti Intézet munkatársa.

Az elmult 25 év alatt a múzeum jelentősen fejlődött s ezt a fejlődést csak úgy tudjuk felmérni, ha áttekintjük röviden a múzeum történetét.

1879-ben 90 évvel ezelőtt özv. Cserei Jánosné a birtokában lévő, mintegy 8779 darabot kitevő múzeumi gyűjteményét Háromszék, Csík és Udvarhely megyék lakosságának ajándékozta. Ezzel megvetette a Székely Nemzeti Múzeum alapját, melyet először a volt sepsiszentgyörgyi Székely Mikó kollégium, a jelenlegi 1. sz. Líceum négy termében helyeztek el. A múzeumi gyüjtemény gondozását először, mint múzeumőr Vasadi Nagy Gyula látta el, aki a múzeum alapításának egyik leglelkesebb sugalmazója volt. Korai halála után választott múzeumőrök töltötték be ezt a tisztséget. Ezek között Dr. Nagy Géza munkássága volt a legjelentősebb. Dr. Nagy Gézának, 1891-ben Budapestre a Nemzeti Múzeumhoz való távozása után a múzeum és a Mikó kollégium között létrejött szerződés értelmében, a múzeumőri tisztséget a Kollégium tanárai látták el minden javadalmazás nélkül. A múzeumőr-tanárok közül Domján István, Dr. László Ferenc és Csutak Vilmos munkássága hagyott mély nyomokat a múzeum történetében. Dr. László Ferenc és Csutak Vilmos igazgatóőrök alatt épült 1911—1912-ben a Koós Károly tervezte monumentális épület, mely magába foglalja a múzeumi gyűjteményeket. Ez alkalommal köszöntjük a múzeum részéről Koós Károlyt, aki ebben az évben töltötte be 85. évét. Kivánunk neki jó egészséget és további munkabirást.

Az első világháború alatt a múzeum épületében katonai kórház volt. Ezért csak a háború befejezte után, 1920-ban lehetett a gyüjteményeket berendezni s a nagyközönség számára megnyitani a következő osztályokat : könyvtár és levéltár, régészeti és éremtani gyűjtemény, néprajzi, képzőművészeti és természetrajzi osztály.

Dr. László Ferenc 1925-ben meghalt s Csutak Vilmos egyedül vezette a múzeumot 1936-ban bekövetkezett haláláig. A saját épülettel és gazdag gyűjteménnyel rendelkező múzeum bekapcsolódott az ország tudományos életébe. Dr. László Ferenc erősdi ásatásai a múzeum nevét az ország határain kívül is ismertté tették. V. Pîrvan, a nagy román régész, László Ferenc 1925 évi ásatásai számára pénzalapot biztosít s ez évben történt halála alkalmával az erősdi ásatásról szóló dolgozatát közli a Dacia folyóiratban s érdemeit méltatja. Grigore Antipa, a nagynevű román természettudós is elismerően nyilatkozik a múzeum munkásságáról s gyűjteményeinek a gazdaságáról. 1929-ben a múzeum megünnepli 50 éves fennállását s egy Emlékkönyvet ad ki, melyet Csutak Vilmos szerkeszt. Csutak Vilmos hirtelen halála után a múzeum őrei, Dr. Konsza Samu, Gödri Ferenc, Dr. Debreczi Sándor, valamint Fadgyas Anna titkár, az igazgató-választmány felügyelete alatt, intézik a múzeum ügyeit. 1938-ban Herepei János kerül a múzeum élére s mint igazgató működik 1944 őszéig. A háború alatt a múzeum anyagának egy részét elszállítják, s ez megsemmisül.

Hazánk felszabdulása a múzeum életében új korszakot jelent. A város demokratikus vezetősége új igazgató-választmányt hoz létre haladó szellemű munkásokból és értelmiségiekből, s a múzeum élére állítja Dr.

Lőrincz Albert ügyvédet. Az igazgató-választmány elnöke Kisgyörgy Tamás lesz, aki ebben a minőségében mindig szem előtt tartotta a múzeum fejlődését. 1945 őszén Dr. Lőrincz Albert helyébe az igazgató-választmány Szabédi Székely László írót és Székely Zoltánt igazgató-őröknek választja. 1947-ben Szabédit a kolozsvári Bolyai Egyetem meghívja magyar nyelvi tanszékére s Székely Zoltán egyedül marad mint igazgató.

Az önálló jogi személyiségként működő és adományokból tengődő intézet 1949-ben állami segélyt kap, majd véglegesen állami intézménynyé válik. Az önkéntesen dolgozó tanárok helyébe fizetett tudományos alkalmazottak kerülnek, s a múzeum számára megfelelő költségvetést biztosít a megye. A régi elrendezése a gyűjteményeknek nem felelt meg a követelményeknek s a múzeum 100.000 lejt kapott általános javításokra. Az átalakítások után a marxista-leninista szellemben készült tematika alapján a gyűjteményeket a múzeum munkakollektivája átrendezte. A népnevelő munkán kívül a tudományos kutatások is az Akadémia Régészeti Intézetének irányításával nagy lendületet vettek. Ezeknek a célja az volt, hogy egyrészt gyarapítsa a múzeumi gyűjtemények anyagát, másrészt feltárja vidékünk történeti múltjának ismeretlen korszakait s megmentse veszendő népi kulturánk emlékeit.

A természettudományi részleg negyedkori őslénytani kutatásai, melyeket a bukaresti Barlangkutató Intézettel karöltve végzett, sok értékes lelettel gazdagította a múzeumot. Néprajzi téren a kutatások inkább a tárgyi néprajz körére szoritkoznak s így sok néprajzi tárgyat sikerült megmenteni az elkallódástól. A képzőművészeti tárló a jelenkori festők sok értékes munkájával gyarapodott. A régészeti osztály a múlt hagyományait követve működési körét időben kiszélesítette : hazánk történetének minden korszakával foglalkozott a legrégibb időktől kezdve egész a hűbéri állam kialakulásáig. E téren a legjelentősebb eredmények a következők : Az 1949-es lécfalvi ásatás tisztázta, hogy hazánk területén az erősdi műveltséget megelőzően még más műveltségek is léteztek a csiszolt

Szavakban kifejezni alig, inkább érezni, átérezni tudjuk ez ünnepi pillanatok magasztosságát. Örömmel kapcsolódunk ezért mi is azoknak táborához, akik ezen az ünnepségen őszinte üdvözletüket jutatják kifejezésre. A magunk részéről a sepsiszentgyörgyi Múzeum munkaközösségétől ez alkalommal nem kérhetünk mást csak azt, hogy az elődök példamutatása nyomán továbbra is álljanak töretlenül nagyszerű korunk tudományos követelményeinek szolgálatában, maradjanak hűségesek népi kultúránk hagyományainak ápolásában, művelődési értékeink megőrzésében és azok értékesítésében.

Dr. MOLNÁR ISTVÁN
a Székelykeresztúri Múzeum igazgatója

kőkorszakban. Új, ismeretlen kulturák hordozóinak a települései kerültek elő Zabolán és Csíkcsomortánban. A kora vaskor eddig ismert legrégibb szintjét sikerült megállapítani Rétyen, Csernáton pedig hazánk területén a vas feldolgozására szolgáltatott fontos adatot. A sepsiszentgyörgyi szkita sír az erdélyi szkita kérdést új megvilágításba helyezi. Székelykeresztur, Csernáton és Kovászna dák települései a dákok anyagi műveltségének időszaki besorolására új adatokkal szolgáltak. A szörcsei, petőfalvi dák kincsek a dákok fémművességének magas fokát bizonyítják. Az énlaki, sóváradi, továbbá az oltszemi római tábor a római hódítás korára s a dák nép rómaiak alatti továbbélésére vonatkozólag új adatokat szolgáltatott. A rétyi és a sepsiszentgyörgyi ásatások a marosszentannai műveltség III—IV. századi hordozóinak településeit hozták felszínre. A korahűbérkor századai jóformán ismeretlenek voltak. A sepsiszentgyörgyi múzeum tárta fel a kereszturi múzeummal karöltve az Olt, valamint a Küküllők völgyében az első VI—VIII. századi településeket, Csernátonban, Kézdipolyánban, Bözödön, Székelyszálláson, Fiátfalván és Székelykereszturon. A IX—XI. századra vonatkozólag a petőfalvi, zabolai temetőkben és a csernátoni településen végzett ásatások bírnak jelentőséggel.

Mindezek azt bizonyítják, hogy a múzeum tudományos kutató munkája széles skálán mozog s fontos adatokat szolgáltatott hazánk történelme sok homályos kérdésének a megvilágításához. Az elért eredmények bel- és külföldi szakfolyóiratokban, valamint a múzeum által kiadott kiadványokban jelentek meg. A hamburgi, római és a prágai régészeti nemzetközi kongresszuson tanulmányokkal szerepelt. A most megjelent két kiadványunk Sepsiszentgyörgy város építészeti emlékei és az Aluta I. kötete a múzeum népnevelő és tudományos munkájáról adnak képet.

A múzeum munkaközössége munkájának legnagyobb elismerését, azokban a sorokban látja, melyeket az 1967 évi párt- és állami küldöttség múzeumi látogatása alkalmával pártunk Központi Bizottságának főtitkára Nicolae Ceauşescu elvtárs a múzeum látogatókönyvébe beírt: **„Nagy érdeklődéssel tekintettem meg a sepsiszentgyörgyi Tartományi múzeumot, mely őseink, a román és a magyar nép, melyek ezen a vidéken századok óta együtt élnek, gazdag, kulturális, társadalmi és szellemi tárházának képét mutatja be.**

A szép régészeti, néprajzi és népművészeti gyűjtemények a hazafias nevelés egyik legfontosabb eszközét képezik. Jókívánságunkat fejezzük ki e kulturális intézmény közösségének és újabb sikereket kívánunk további munkájukban".

Ezek a sorok pártunknak a nemzeti kérdésben megvalósított marxista-leninista felfogását és hazánkban a szocialista demokrácia kiszélesítését tükrözik.

Az elmondottakból világosan kitűnik, hogy népi demokratikus rendszerünk alatt a múzeum nagy átalakuláson ment keresztül. Tudományos kutató intézetté fejlődött.

Hazánk új közigazgatási felosztása révén a múzeum előtt új távlatok nyíltak meg. Sepsiszentgyörgy Kovászna megye székhelye lett, a

párt és az állami szervek figyelme fokozottabb mértékben irányult a múzeum felé. Ezt bizonyítja a központi fütés bevezetésének a megkezdése, a múzeum személyzete 9-ről 20 személyre való emelése, Kisbaconban a Benedek Elek emlékház, Kézdivásárhelyen pedig a múzeumnak alosztálya létesült Gábor Áron, céhtörténeti kiállítással. Ezek mint a múzeum szekciói működnek s megvalósulásuk annak a messzemenő segítségnek köszönhető, amelyet pártunk a román nép és az együtt lakó nemzetiségek haladó kulturális értékeinek ápolásáért és megőrzéséért tesz. A tudományos kutatásokra még soha nem kapott a múzeum olyan pénzügyi alapot, mint ebben az évben. Ez ünnepi alkalommal fejezem ki a múzeum nevében Kovászna megyei pártbizottságnak, a megyei Végrehajtó bizottságnak, a művelődési bizottságnak, s megyénk első titkárának Király Károly elvtársnak köszönetemet azért a megértésért és támogatásért, amivel a múzeum s annak személyzete iránt viseltettek. A múzeum minden egyes dolgozója tudja, hogy mivel tartozik a pártnak, hazánknak, népünknek s ünnepélyesen fogadjuk, hogy továbbra is munkánkat úgy fogjuk végezni, hogy még jobban elmélyítsük a román nép és az együtt lakó nemzetiségek testvériségét s hozzájáruljunk hazánkban Románia Szocialista Köztársaságban, a X. pártkongresszus által kitűzött magasztos program teljesítéséhez a sokoldalúan fejlett szocialista társadalom felépítéséhez.

SZÉKELY ZOLTÁN

Számot vetettünk azzal, hogy hosszú és nehéz volt az az út, amely e mai felemelő ünnepségig vezetett. Sok nemes áldozat, mégtöbb lemondás övezte azok életét, akik magukról sokszor megfeledkezve csak a közösség ügyének szolgálatán fáradoztak. Az eredmény azonban őket igazolta. A Sepsiszentgyörgyi Múzeum elismert helyet vívott ki magának. Becsülettel teljesítette azt a feladatot, amely a mindenkori népi értékek összegyűjtésében, megmentésében az ősök hagyatéka szerint ráhárult és amit ma is jogosan követel meg tőle a dolgozó nép. Ügyszeretettel kutatta e Székelyföld történeti múltjának nehéz századait, e vidék őstörténetének évezredeit.

JÁNOS PÁL

UNELE PROBLEME ALE CULTURII CRIŞ

(Pe baza descoperirilor de la Hărman)

EUGEN COMŞA

Cu cîţiva ani în urmă, pe teritoriul comunei Hărman, judeţul Braşov, s-au desfăşurat săpături arheologice[1], cu rezultate deosebit de interesante şi pentru aprofundarea problemelor perioadei timpurii a epocii neolotice. Lucrările s-au efectuat la nord-vest de sat, pe locul „Groapa Banului", pe panta lină, de sud, a dealului Lempeş, în jumătatea estică a livezii C.A.P. Hărman.

Cu prilejul săpăturilor s-au scos la iveală materiale neolitice aparţinînd : culturii Criş, culturii ceramicii liniare, culturii Boian şi cîteva cioburi probabil de tip Cucuteni-Ariuşd[2]. Datorită numeroaselor deranjamente din epocile ulterioare, în nici un punct al complexului arheologic, nu a fost posibil să se facă observaţii cu privire la succesiunea stratigrafică a depunerilor corespunzătoare culturilor neolotice[3].

În cadrul unui schimb, colega Alexandrina Alexandrescu mi-a cedat, cu multă amabilitate, spre studiu materialele de tip Criş găsite la Hărman. Analiza lor tipologică permite precizarea caracteristicilor ceramicii de tip Criş din complexul cercetat[4] şi prin compararea lor cu elementele specifice din alte aşezări similare, apropiate sau mai depărtate în spaţiu, s-a ajuns la unele concluzii istorice privind evoluţia comunităţilor Criş din zona răsăriteană a ariei lor de răspîndire.

Resturile de locuire de care ne ocupăm sînt documentate pe o suprafaţă de circa 200 m lungime şi pe aproximativ 100 m lăţime. În nici unul din numeroasele şanţuri săpate nu s-au descoperit resturi din vetrele şi din locuinţele purtătorilor culturii Criş. Dintre unelte sînt semnalate cîteva piese de silex despre care însă nu a fost posibil să se precizeze cărei culturi neolotice aparţin[5]. Menţionăm urma unei boabe de grîu întipărită pe peretele unui vas.

Singurele materiale pe care ne putem bizui sînt fragmentele ceramice adunate în cantitate apreciabilă[6]. Din punct de vedere tehnic, cera-

mica de tip Criş descoperită la Hărman, o împărţim convenţional în trei categorii (A, B, C) cu numeroase elemente comune (în privinţa compoziţiei pastei, a formelor şi a decorului), din care cauză unele fragmente de vase aparţinînd categoriilor A şi B, respectiv B şi C, uneori nu pot fi atribuite cu certitudine unei anumite categorii. Sînt însă şi o serie de elemente specifice fiecărei categorii în parte. Cele mai multe dintre cioburile Criş studiate au mijlocul săpăturii de culoare neagră şi aspect de cărbune.

Vasele din categoria A (pl. I—III) de uz comun, au fost modelate din pastă amestecată cu multă pleavă, la care adesea se adăuga nisip (uneori cu pietricele rare de cuarţit şi cu multă mica)[7]. La o serie de fragmente s-a observat că vasele au fost făcute din colaci de lut. Pereţii vaselor au, de regulă, 1—2 cm grosime. Au fost utilizate numai cîteva forme de vase (pl. I). Majoritatea fragmentelor provin din borcane (unele de circa 50 cm înăţime), cu gît cilindric sau arcuit (pl. I/2—6, 8—13), de regulă, scund sau cîteodată mai înalt corpul bombat şi fundul îngroşat (delimitat ca un soclu cilindric sau nedelimitat). O serie de fragmente din astfel de vase sînt neornamentate. Multe borcane au decorul compus, în principal, din adîncituri specifice (pl. II) făcute (cu vîrful degetului sau cu unghia) pe tot corpul vasului sau grupate pe anumite porţiuni. Adînciturile sînt izolate, în şiruri sau duble „în spic". Se mai remarcă adîncituri triunghiulare (pl. II/30, 32) prelungi (făcute probabil cu marginea unui os), altele ca paranteza realizate cu o valvă de scoică (pl. II/26). Pe marginea vaselor, deasupra, este cîte un şir de adîncituri sau crestături (pl. III/1—5). Decorul compus din adîncituri este adesea asociat cu brîuri în relief sau cu proeminenţe (pl. II/28—29, 33—35), atît unele, cît şi altele, aplicate. Proeminenţele (pl. III/7, 8, 12—26) sînt de multe ori ovale neregulate (împărţite în 2—4 părţi) sau rotunde (izolate sau duble), scunde, cu o adîncitură profundă pe mijloc. Brîurile sînt înalte, cu adîncituri profunde (alăturate sau la intervale mai mari) orizontale (pl. III/31, 32, 38) sau în formă de potcoavă (pl. III/33—37). Barbotina (pl. III/40—41) a fost utilizată mai rar, cîteodată organizată, de cele mai multe ori neorganizată. Din aceeaşi categorie fac parte şi borcanele cu pereţii arcuiţi, fără gît (pl. I/14—16, 19—24). De-a lungul marginii lor, pe partea superioară a vaselor, a fost făcut cu degetul un şir de adîncituri. Tot din seria borcanelor amintim vasele cu pereţii în S (pl. I/1). Prin cîteva exemplare sînt reprezentate şi castroanele bitronconice (pl. I/17, 18). O altă formă principală (cu diferite variante) este cea de strachină tronconică sau cu pereţi arcuiţi (pl. I/25—30). Buza lor este cu marginea aproape ascuţită sau îngroşată, avînd deasupra un şir de adîncituri. Vasele din categoria A au, de obicei, fundul îngroşat ca un soclu (pl. I/31—43, 46—51). Subliniem însă că, de regulă, este îngroşată numai marginea fundului, pe cînd mijlocul lui este subţire în spărtură. Picioarele masive cu o adîncitură pe mijloc (pl. I/44) sînt rare, ca şi soclurile cilindrice goale în interior (pl. I/45). În urma arderii adesea vasele au dobîndit o culoare uniformă, neagră, alteori ele au suprafaţa interioară şi exterioară

de aceeaşi culoare (de exemplu roşie) sau fiecare din ele are o culoare deosebită (de exemplu : interiorul roşu, iar exteriorul cafeniu).

Fragmentele ceramice din categoria B se întîlnesc într-un procent mai redus. Astfel de vase s-au lucrat, mai cu seamă, din pastă amestecată cu pleavă şi nisip, dar în cantitate mai redusă decît în cazul ceramicii din categoria A. De obicei, pereţii vaselor sînt mai subţiri ajungînd uneori pînă la 5 mm grosime. Suprafaţa vaselor era netezită cu grijă sau chiar acoperită cu un strat subţire de slip roşu. O formă rară, dar caracteristică, este cea de castron cu partea superioară tronconică aproape cilindrică, cu marginea puţin îngroşată şi răsfrîntă[8] (pl. IV/1—4). În unele cazuri, astfel de castroane au avut picior masiv sau gol pe dinăuntru, cu secţiunea transversală rotundă[9]. Dintre formele specifice amintim borcanele cu git scund, cilindric, corpul bombat şi fundul îngroşat (pl. IV/26—37, 42), ca un soclu cu un început de inel de fund. Cîteodată marginea soclului a fost crestată. Fragmentele de borcane sînt de regulă neornamentate. De cele mai multe ori suprafaţa lor este netezită şi lustruită, adesea pe corp se observă cîte un şir de adînciturі simple sau duble făcute cu unghia (pl. V/6—8). Se întîlnesc mai des proeminenţe (pl. V/9—13) ovale, scunde, tronconice, perforate, ovale mai mari (pl. V/12) perforate orizontal (cu cîte o şănţuire în prelungirea extremităţilor orificiului). Pe un singur ciob se observă decorul în reţea compus din linii oblice incizate (pl. V/14), iar pe altul capetele a două linii oblice incizate (pl. V/15). Destul de des pe marginea vaselor se făceau adînciturі (pl. V/1, 3—5). Sînt reprezentate şi borcanele cu pereţii arcuiţi (pl. IV/6—12) şi mai ales străchinile tronconice (pl. IV/13—25). Notăm şi un fragment mare dintr-un vas cu corpul bombat şi gîtul strîmt, ca o butelie[10] (pl. IV/41). Ca o formă foarte rară amintim un „opaiţ" caracterizat prin partea inferioară mai largă prevăzut cu picioruşe scunde şi partea superioară mai îngustă (pl. VI). El este ornamentat cu cîteva linii incizate adînci deoparte şi de alta a fiecărui picioruş. Atrage în chip deosebit atenţia un ciob (descoperit într-o groapă cu alte materiale de tip Criş) pe care s-au păstrat două caneluri (realizate prin lustruire) una orizontală şi alta oblică (pl. V/16). De obicei, fundurile vaselor sînt îngroşate. Ca excepţie, semnalăm un picior tronconic gol pe dinăuntru, cu un orificiu oval (pl. IV/43 şi pl. V/17) şi un picior masiv fragmentar, care a avut patru lobi şi dedesubt, în mijloc, o adîncitură în formă de cruce (pl. V/18). În urma arderii diferenţiate vasele descrise au căpătat culoarea roşcată, cafenie deschisă, cenuşie, mai rar neagră. Cîteodată cea mai mare parte din grosimea pereţilor este (în interior) de culoare neagră, iar un strat subţire la exterior este roşu.

Ultima categorie ceramică (C), merită o atenţie deosebită, deoarece astfel de vase au avut suprafaţa exterioară pregătită anume pentru decorul pictat. Ca şi în cazul celorlalte categorii, vasele au fost modelate din pastă amestecată cu pleavă şi au miezul negru. O serie de fragmente provin din borcane mici tipice culturii (pl. IV/C 1) şi altele din castroane cu pereţii arcuiţi (pl. IV/C 2—6). Toate au suprafaţa netedă şi acoperită la exterior şi în interior cu un strat foarte subţire de culoare roşie în-

chisă, pregătit anume ca fond. Decorul pictat s-a păstrat numai pe cîteva cioburi. Pe toate fondul este roşu închis. Decorul s-a executat cu două culori : albă şi neagră. Motivele decorative pictate cu fiecare din cele două culori se întîlnesc pe vase deosebite.

Pe două cioburi (pl. V/19, 20) pe fondul roşu se păstrează urme de benzi verticale (late de circa 1 cm) paralele (cam neregulate) trasate cu culoare neagră, care pornesc de la buză. Ele par să amintească decorul specific de pe vasele de tip Starcevo (faza Starcevo II b)[11]. Pe cele două cioburi culoarea a fost aplicată înainte de ardere, acum este foarte ştearsă. Între benzi s-au lăsat fîşii înguste din fond.

Cel de-al doilea grup de cioburi păstrează urme de decor pictat cu culoare albă gălbuie, aplicată tot înainte de ardere. Pe un ciob mare au rămas porţiuni din benzi verticale, paralele, distanţate compuse din şiruri de ovale prelungi[12] (pl. V/24). Un alt ciob are fondul de culoare cafenie violacee, pe care se observă urmele foarte şterse ale unei benzi oblice trasate cu alb (pl. V/22). Menţionăm şi ciobul pictat cu culoare albă (bine aderată) înainte de ardere, sub formă de benzi[13] verticale paralele, distanţate (pl. V/23). Nu este exclus ca şi o serie dintre cioburile cu slip roşu (atribuite categoriei B), pe care nu s-au observat urme de decor pictat, în realitate, să provină din vase aparţinînd categoriei C.

*

Cu toate că pînă în prezent în ţara noastră se cunosc peste 100 de aşezări şi complexe restrînse aparţinînd culturii Criş[14], majoritatea lor provin din descoperiri întîmplătoare şi de aceea sînt greu de clasificat şi mai ales de încadrat din punct de vedere tipologic şi cronologic. Prin săpături mai intense au fost studiate numai cîteva aşezări : Beşenova Veche[15], Glăvăneştii Vechi[16], Valea Lupului[17], Perieni[18] şi Leţ[19]. Din toate acestea au fost studiate şi publicate mai amănunţit doar materialele de la Beşenova Veche şi cele de la Leţ[20].

În comparaţia ce urmează vom avea în vedere materialele celor două loturi principale publicate, pe cele de la Glăvăneştii Vechi şi notele sumare referitoare la alte cîteva complexe Criş din jumătatea de est a ţării noastre.

Complexul de la Hărman are analogii mai apropiate în cadrul aşezărilor de la Leţ şi de la Valea Lupului. În comparaţia noastră compoziţia pastei nu ne poate fi de folos, deoarece este comună majorităţii aşezărilor Criş din estul ţării, în sensul că vasele au fost modelate din pastă amestecată cu multă pleavă şi nisip. De asemenea, ceramica de uz comun (A) din numeroase aşezări este caracterizată prin borcanele cu corp bombat, cu gît scund, cilindric (uneori cu alveole sau crestături pe buză) şi cu fundul îngroşat. Remarcăm că în cazul aşezării de la Hărman şi probabil a seriei de aşezări similare, de obicei, îngroşarea este mai mult exterioară. Dinafară fundul este bine delimitat, pe cînd în spărtură mijlocul fundului este subţire. Borcanele din acest grup de aşezări sînt ornamentate cu adînciturі izolate, în şiruri sau grupate cîte două „în spic".

Brîurile în relief sînt (orizontale sau în formă de potcoavă) cu alveole mai dese sau mai rare. Proeminențele sînt felurite, rotunde sau ovale (perforate sau nu), altele sînt împărțite în mai multe părți. Decorul din linii incizate în rețea este rar. O altă formă care merită atenția este aceea de borcan cu pereții arcuiți avînd în jurul buzei un șir de adînciturii făcute cu vîrful degetului. Ornamentul se întîlnește pe vase rare la Hărman și în apropiere la Sfîntu Gheorghe-Bedeháza[21]. El a devenit mai tîrziu specific vaselor de uz comun dintr-o fază a culturii Vinca[22]. În toate așezările aparținînd grupului amintit forma principală specifică este cea de castron simplu sau cu picior avînd partea superioară tronconică și buza puțin îngroșată. Astfel de vase ce găsesc în așezările de la : Valea Lupului[23], Leț[24], Hărman și Sfîntu Gheorghe-Bedeháza[25]. Un element important semnalat la Hărman este apariția pe un ciob a canelurilor. Ceramica pictată se întîlnește și în perioada dată. La Hărman vasele cu decor pictat fiind caracterizate prin ornamente realizate numai cu culoare albă sau neagră[26]. Nu poate fi trecută cu vederea observația făcută la Leț[27] (niv. II) cu privire la apariția și intensificarea folosirii vaselor cu picior în formă de mosor[28], care formă puțin modificată a fost transmisă apoi ceramicii purtătorilor culturii Vinca, din prima ei fază de evoluție. Este specific grupului de așezări și tipul de „opaiț" triunghiular sau patrat (cu picioruțe scurte, masive), cu partea inferioară mai lată decît cea superioară. Atrage, de asemenea, atenția faptul că între uneltele de piatră șlefuită (din seria de așezări discutată) majoritatea sînt scunde, trapezoidale, cele în formă de calapod fiind mai puține[29].

Elementele amintite specifice ceramicii unui anumit grup de așezări Criș, ne dau posibilitatea să le considerăm ca fiind apropiate în timp și făcînd parte din aceeași fază de evoluție, pentru care propunem denumirea de **faza Valea Lupului.** Pînă în prezent acestei faze îi pot fi atribuite așezările de la : Valea Lupului, Hărman și Sfîntu Gheorghe-Bedeháza. Din datele de care dispunem rezultă că pînă în prezent comunitățile din faza Valea Lupului au locuit în sud-estul Transilvaniei și în centrul Moldovei.

În afară de grupul de așezări menționate mai există un altul, caracterizat prin ceramică cu elemente în parte deosebite. Principala așezare din acest grup este cea de la Glăvănești Vechi[30]. Borcanele descoperite acolo, deși au corpul bombat și gît scund, cilindric, asemănător cu al vaselor descrise mai înainte, au în schimb deosebit fundul, care (în loc să fie subțire la mijloc) este caracterizat prin grosime uniformă. Pe unele fragmente se observă că fundul a fost modelat separat și apoi aplicat pe partea inferioară a vasului pentru care a fost făcut. Decorul celor două categorii de borcane (din faza Valea Lupului și de la Glăvănești Vechi)nu diferă prea mult. Adînciturile făcute cu unghia sînt obișnuite, caracteristic pare a fi decorul din șiruri de adînciturii duble, profunde, între care se formează un fel de creastă în relief[31]. În privința proeminențelor de pe vasele de la Glăvănești Vechi se remarcă cele plate, rotunde, avînd marginea crestată. Decorul incizat apare într-un

procent mai ridicat şi este caracterizat prin benzi de linii incizate, oblice dispuse în zig-zag. Forma specifică vaselor din seria de aşezări descrise este aceea de castron cu picioruşe (pînă la cinci) scunde. Lipsesc castroanele tipice fazei Valea Lupului. Vasele cu decor pictat se întîlnesc şi în acest grup de aşezări. „Opaiţele" au formă deosebită faţă de cea întîlnită în celălalt grup de aşezări. „Opaiţele" de la Glăvăneştii Vechi au avut picioare lungi arcuite[32]. Uneltele de piatră şlefuită sînt caracterizate prin piese în formă de calapod, cu secţiunea transversală plan-convexă înaltă. Toporaşele plate, de formă trapezoidală sînt mai puţine[33].

Elementele descrise pe scurt le considerăm suficiente pentru a arăta că este vorba de un grup de aşezări aparţinînd unei alte faze, pentru care propunem denumirea de **faza Glăvăneştii Vechi.** Ea este documentată în aşezările de la Glăvăneştii Vechi, Perieni şi la Leţ, adică în Moldova centrală şi în sud-estul Transilvaniei. Subliniem că elemente similare ceramicii de la Glăvăneştii Vechi se găsesc şi în cadrul celei de la Beşenova Veche[34] din vestul Banatului. Prin urmare, în stadiul actual al cercetărilor, în estul ariei de răspîndire a culturii Criş se pot defini două faze de evoluţie istorică, documentate mai ales în aşezări deosebite, anume : faza Valea Lupului şi faza Glăvăneştii Vechi[35]. Apariţia în complexul de la Hărman a unui ciob canelat, a unui fragment de borcan cu alveole în jurul marginii, ca şi prezenţa în aşezarea de la Leţ (niv. II) a vaselor cu picior în formă de mosor, arată legătura dintre cultura Criş şi culturile ce i-au urmat în sud şi în sud-vestul ţării noastre şi indică mai ales faptul că faza Valea Lupului este mai tîrzie decît faza Glăvăneştii Vechi.

Existenţa a numeroase elemente comune în cadrul ceramicii Criş de la Glăvăneştii Vechi din estul Moldovei şi de la Beşenova Veche din vestul Banatului, arată o strînsă legătură între comunităţile din cele două zone şi poate chiar o răspîndire a lor din spre vest spre est, pînă cel puţin la linia Prutului. Pe teritoriul Moldovei, în nord-estul ei sau în regiunea imediat învecinată spre nord-est, ele au venit în contact cu comunităţile unui alt mare complex neolitic reprezentat prin cultura Bugo-nistriană.

Comunităţile Criş din faza Glăvăneştii Vechi s-au răspîndit pe cea mai mare parte din întinsul Moldovei şi au coborît apoi şi în spre sud-vest pătrunzînd în nord-estul şi nordul Munteniei. În prezent este încă greu de răspuns unde şi cînd s-a produs contactul dintre comunităţile Criş coborîte dinspre Moldova şi comunităţile înrudite, ale culturii Starcevo răspîndite din spre vest în Oltenia[36] şi ajunse într-o fază relativ timpurie (faza II B după Draga Garasanin) în Oltenia[37] pînă în apropierea Oltului.

În expunerea noastră am urmărit două ţeluri principale şi sperăm că le-am atins anume : acela de a prezenta amănunţit caracteristicele ceramicii de tip Criş de la Hărman şi să atragem pe scurt atenţia specialiştilor asupra existenţei celor două faze din evoluţia culturii Criş, din

zona de est a Ardealului locuit de purtătorii ei. Prin publicarea amănunțită a materialelor specifice din fiecare așezare cercetată se va ajunge în curînd la noi precizări cu privire la conținutul cultural al fiecărei faze și drept urmare se vor putea studia mai bine mișcările comunităților din aria locuită de comunitățile Criș și raporturile pe orizontala și verticala timpului, cu celelalte culturi neolitice.

KIVONAT

Szászhermány község (Brassó megye) határában feltárt Kőrös műveltség településének kerámiája alapján a szerző e műveltség két fejlődési periodusát különbözteti meg : a Glăvănești Vechi-i a régebbi, Valea Lupului a későbbi periódus. Az elsőbe tartozik a lécfalvi település.

NOTE

1. Sub conducerea dr. Alexandrina Alexandrescu.
2. Informații primite de la Al. Alexandrescu.
3. Informații de la Al. Alexandrescu.
4. Întrucît în cadrul ceramicii de tip Criș descoperite nu există deosebiri mari tipologice, am considerat-o ca făcînd parte din același complex și datînd din aceeași fază de evoluție.
5. Informații de la Al. Alexandrescu.
6. S-au studiat circa 350 fragmente ceramice descoperite în cadrul complexului.
7. În spărtura unui singur ciob (cu decor neobișnuit) se observă urme de pleavă în pastă și se pare frînturi mici de cioburi pisate.
8. La Valea Lupului s-a observat o mare variabilitate a acestui tip de castron. (Informație de la Vlad Zirra). La Leț s-a remarcat că astfel de castroane evoluate sînt scunde (Eugenia Zaharia, **Considérations sur la civilisation de Criș à la lumière des sondages de Leț**, în Dacia, NS, VI, 1962, p. 20).
9. La Valea Lupului numărul lor este apreciabil. (Informație de la Vlad Zirra).
10. EUGENIA ZAHARIA, **op. cit.**, p. 30, fig. 14/17.
11. După periodizarea Draga Garasanin.
12. Decorul se aseamănă în oarecare măsură, cu cel de pe ciobul de la Verbița (din niv. I) pe care sînt făcute șiruri paralele de puncte albe (D. Berciu, **Contribuții la problemele neoliticului în România în lumina noilor cercetări**, 1961, p. 29).
13. Nu este clar dacă benzile sînt continui sau și ele au fost compuse din șiruri paralele de ovale.
14. Harta ariei de răspîndire a culturii Criș pe întreg întinsul țării. (Eugen Comșa, **La civilisation Criș sur le territoire de la R.P. Roumaine**, în Acta Archaeologica Carpathica, I, 2, 1959, pl. III). Prin studiile de sinteză privind diferitele provincii, s-au adăugat alte numeroase descoperiri : M. Petrescu Dîmbovița, **Contributions au problème de la culture Criș en Moldavie**, în Acta Archeologica Budapest, 9, 1958, p. 53—68 ; V. Teodorescu, **Cultura Criș în centrul Munteniei (Pe baza săpăturilor arheologice de la Tîrgușorul Vechi)**, în SCIV, XIV, 2, 1963, p. 251—268 ; N. Vlassa, **Cultura Criș în Transilvania**, în Acta Musei Napocensis, III 1966, p. 9—47.
15. NAGY GYULA, **Az Óbessenyői őstelep**, în AE, XXXI, 1911, p. 147—164.

16. ION NESTOR și colab., **Activitatea șantierului de săpături arheologice Iași—Botoșani—Dorohoi**, în SCIV, I, 1, 1950, p .29—30.
17. ION NESTOR și colab., **Săpăturile de pe șantierul Valea Jijiei (Iași—Botoșani—Dorohoi) în anul 1950**, în SCIV, II, 1, 1951, p. 57—59. Săpătura de la Valea Lupului a fost efectuată de Vlad Zirra.
18. M. PETRESCU-DÎMBOVIȚA, **Sondajul stratigrafic de la Perieni**, în Materiale, III, 1957, p. 65—79.
19. ZOLTAN SZÉKELY, **Săpăturile de la Leț—Várhegy (Trei Scaune)**, în Materiale și cercetări de istorie veche a României, 1951, p. 3—30 și XI pl.; ION NESTOR, **Raport despre sondajele de la Leț—Várhegy**, în Materiale, III, 1957, p. 59—62.
20. EUGENIA ZAHARIA, **op. cit.**, în Dacia, NS, VI, 1962, p. 5–51.
21. KURT HOREDT, **Așezarea de la Sf. Gheorghe-Bedeháza**, în Materiale, II, 1956, p. 22, fig. 9/9.
22. Îl avem bine documentat și în faza Orniță (= Vinca B 2) de la Liubcova.
23. ION NESTOR **și colab., op. cit.**, în SCIV, II, 1, 1951, p. 56, fig. 6.
24. EUGENIA ZAHARIA, **op. cit.**, p. 11—15, fig. 4—6.
25. Cioburi în Muzeul de istorie a Transilvaniei, Cluj, de exemplu cele cu nr. inv. 4100, 4097.
26. La realizarea decorului pictat de pe vasele de la Valea Lupului s-au folosit, de asemenea, culorile: albă și neagră, dar acolo cele două culori au fost utilizate pe vase diferite sau asociate pe același vas (Ion Nestor și colab., **op. cit.**, în SCIV, II, 1, 1951, p. 59).
27. În expoziția Muzeului de istorie din Sf. Gheorghe este prezentată o figurină descoperită la Leț și atribuită culturii Criș. Prin caracteristicele sale (forma măștii și forma nasului) figurina se leagă strîns de figurinele de tip Vinca din faza Zorlențu Mare (sfîrșit de Vinca A și început de Vinca B), ceea ce ar indica o datare destul de tîrzie a complexului Criș de la Leț, în special a nivelului în care s-a găsit figurina. Despre o „retardare" (pînă la paralelismul cu faza Vinca A) a complexelor Criș din est vorbește și D. Berciu în **Contribuții** ... p. 35.
28. EUGENIA ZAHARIA, **Considerații despre cultura Criș, pe baza sondajelor de la Leț**, în SCIV, XV ,1, 1964, p. 29 și p. 30, fig. 8/9.
29. În raportul despre săpăturile de la Valea Lupului se atrage atenția asupra marelui număr de unelte de piatră descoperite, dintre care sînt citate în primul rînd, topoarele plate, de formă trapezoidală (Ion Nestor și colab., **op. cit.**, în SCIV, II, 1, 1951, p. 57).,
30. Săpăturile au fost efectuate de un colectiv sub conducerea prof. Ion Nestor.
31. Astfel de decor lipsește de pe vasele de la Hărman.
32. De tipul celor de la Beșenova Veche (Ida Kutzián, **A Kőrös-kultúra**, II, 1944, pl. XXXVI/12). Forma celor de la Glăvănești Vechi este puțin deosebită.
33. De exemplu: La Perieni (M. Petrescu-Dîmbovița, **op. cit.**, în Materiale, III, 1957, p. 74, fig. 7/2—6, 13).
34. De exemplu: vasele cu cîteva picioruțe scunde, opaițele cu picioruțele lungi, avînd pe partea superioară „ochișori".
35. Subliniem că aceste faze le definim în cadrul complexelor din estul ariei de răspîndire a culturii Criș, care în ansamblul lor sînt mai tîrzii decît începutul complexului Starcevo-Criș, din sud-vestul țării noastre și din estul Serbiei.
36. Complexele de acest tip din Oltenia au fost atribuite culturii Starcevo încă de D. Berciu, **op. cit.**, p. 34.
37. Descoperiri recente făcute de Doina Galbenu.

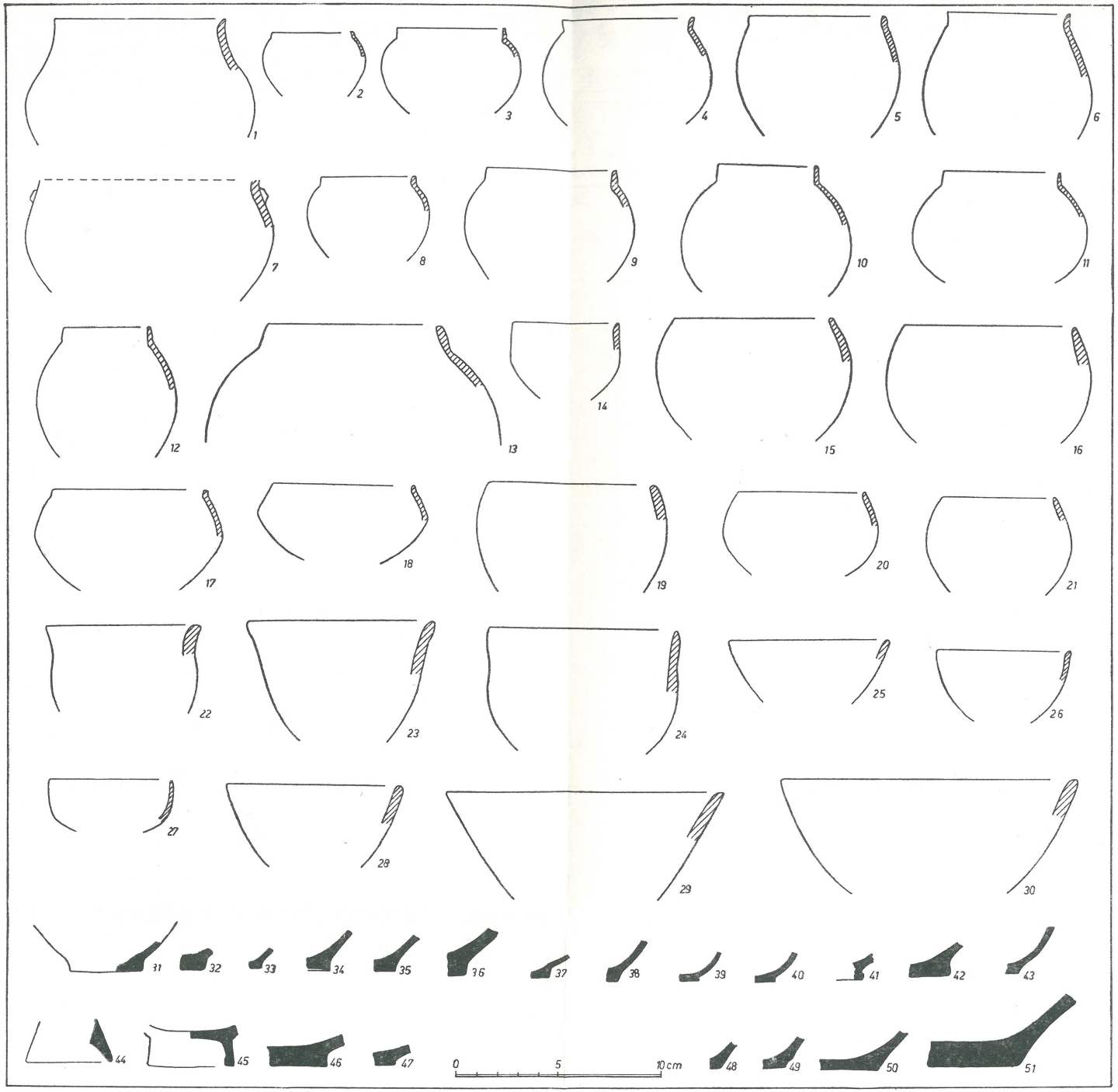

Planșa I. Hărman. Formele vaselor din categoria A.

Planșa II. Hărman. Fragmente ceramice cu decor adîncit, din categoria A.

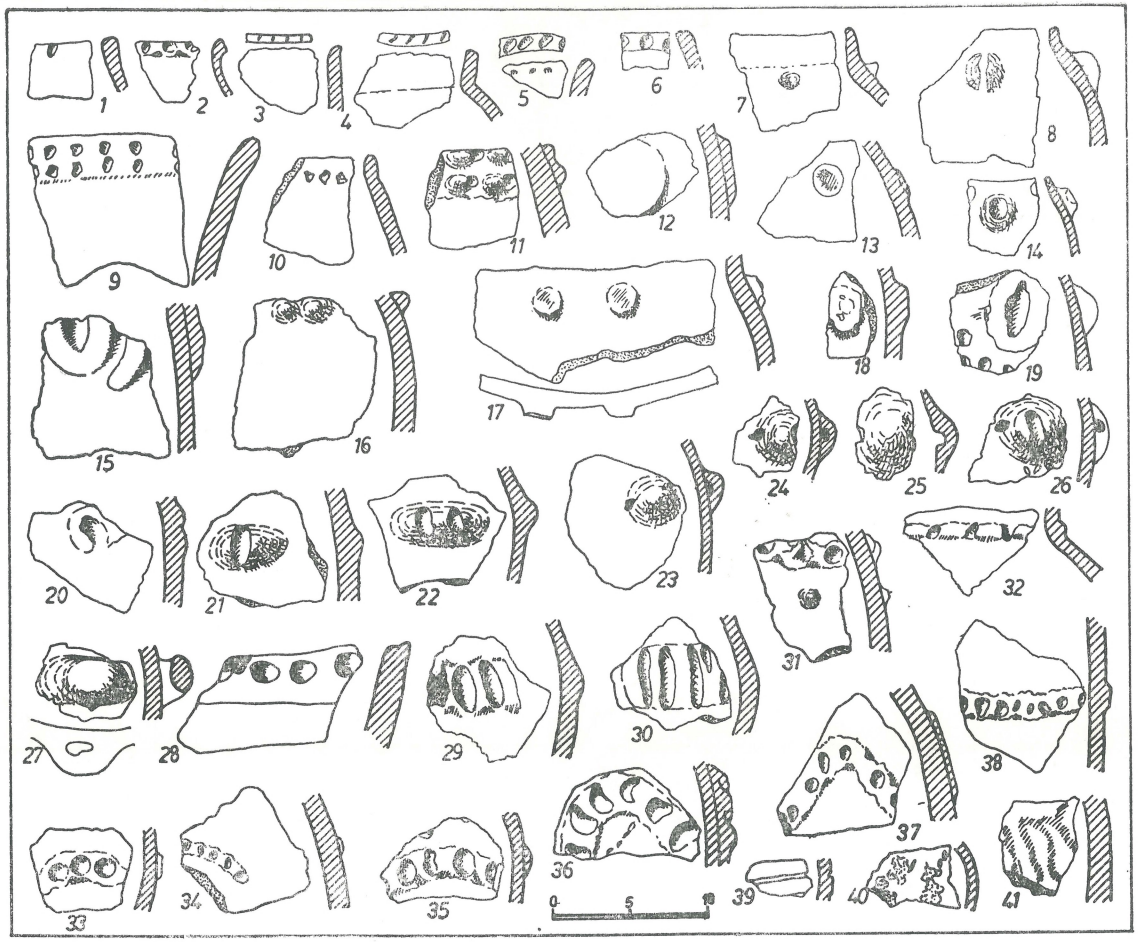

Planșa III. Hărman. Fragmente ceramice cu decor în relief, din categoria A.

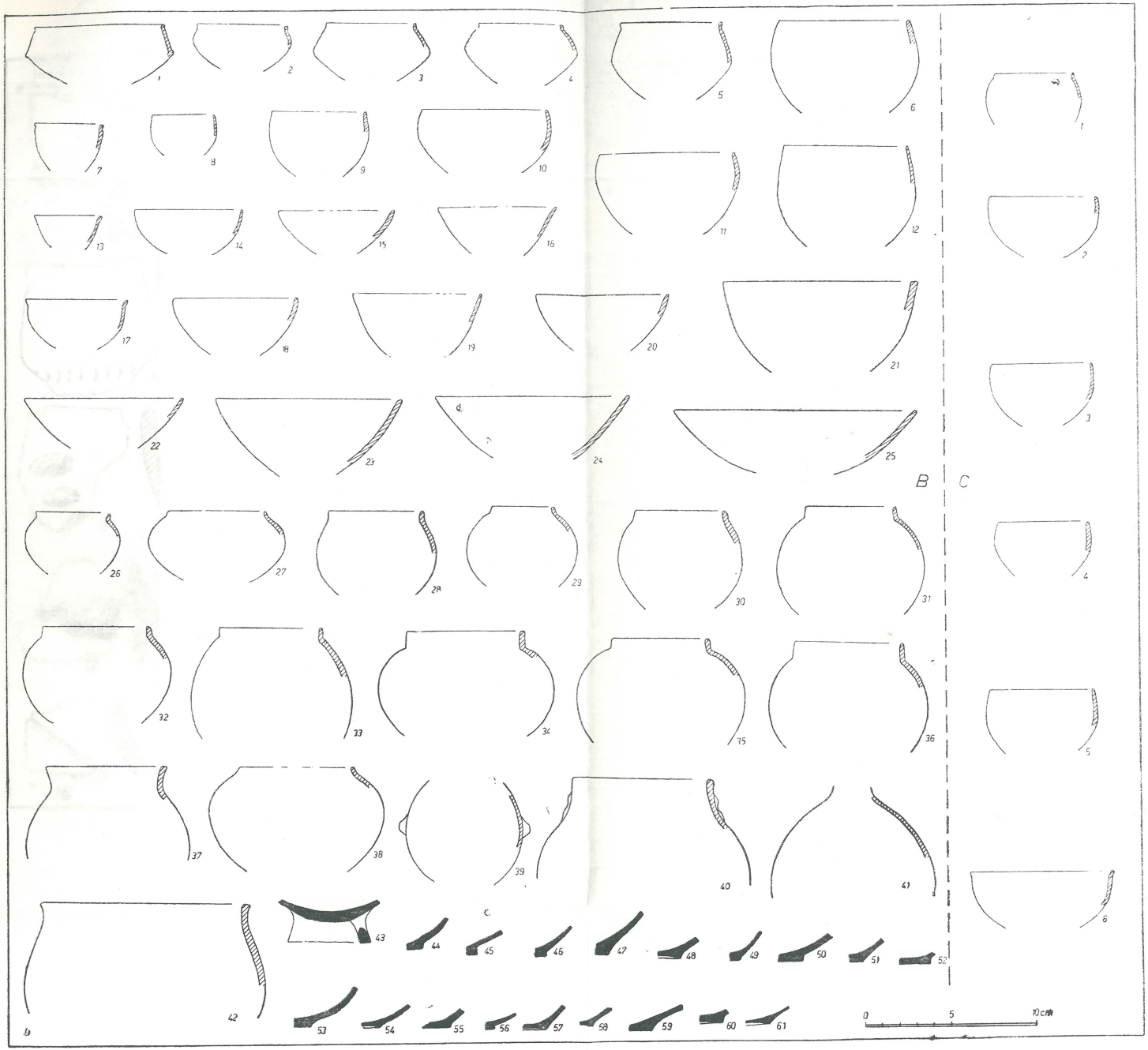

Planşa IV. Hărman. Formele vaselor din categoria B şi din categoria C

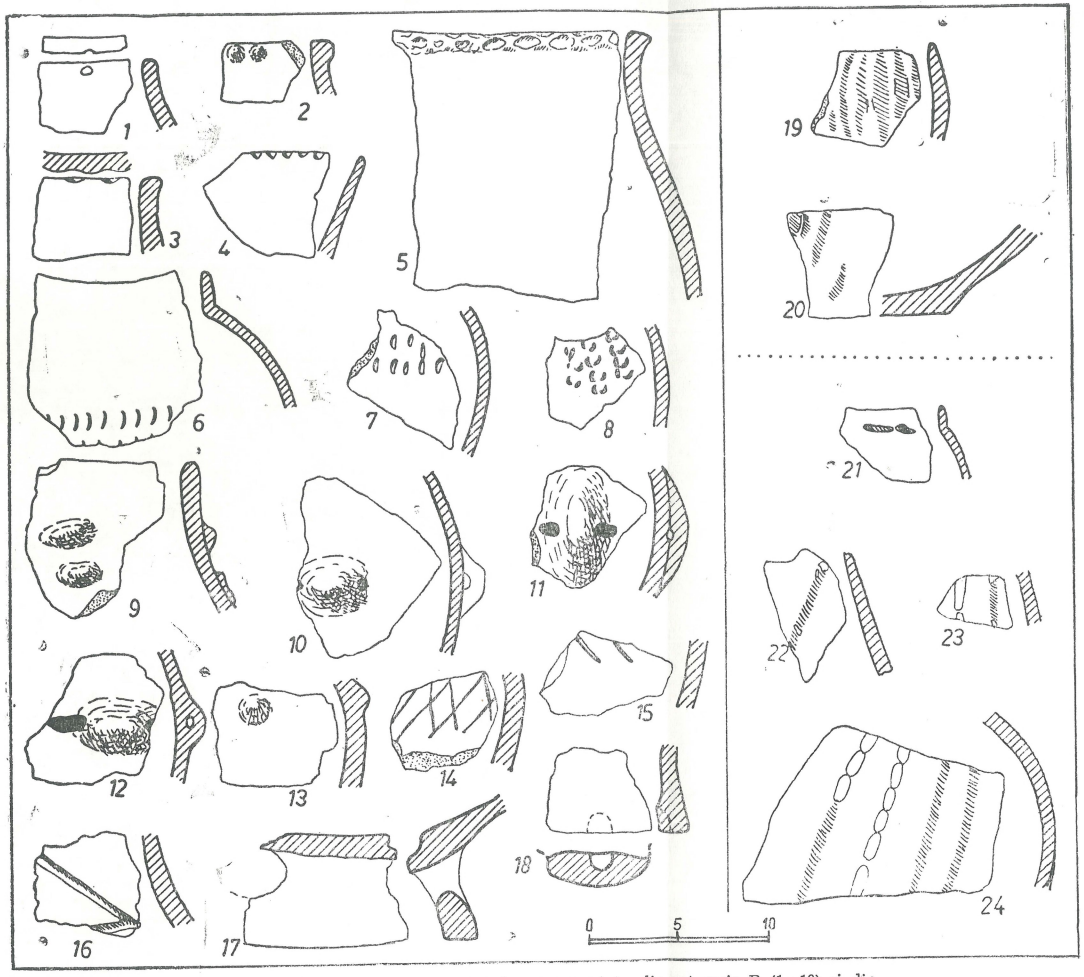

Planșa V. Hărman. Fragmente ceramice ornamentate, din categoria B (1—18) și din categoria C : pictate cu negru (19—20), cu alb (21—24). Benzile haşurate reprezintă urmele decorului pictat.

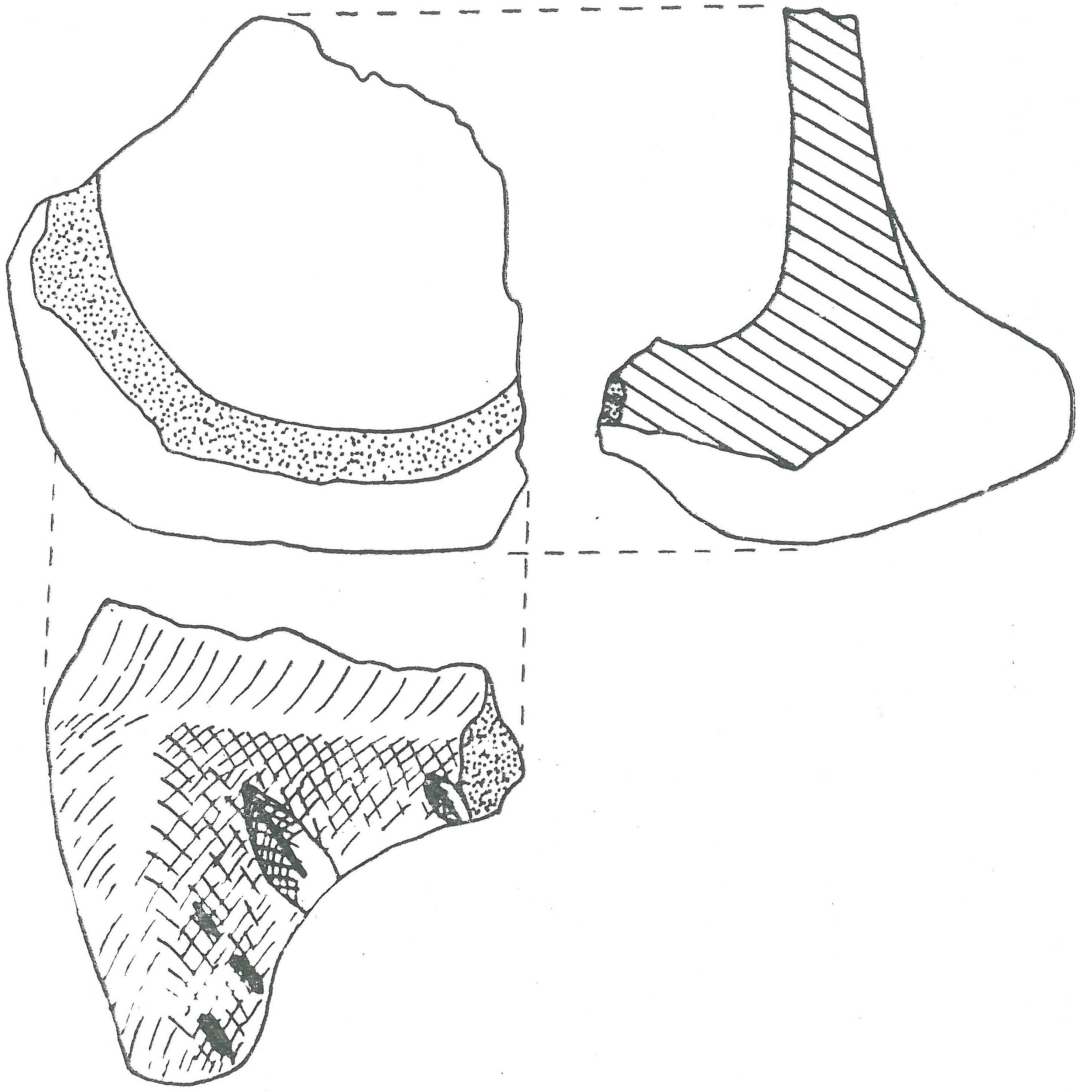

Planșa VI. Hărman. „Opaiț" fragmentar de lut ars.

UN ASPECT AL PERIOADEI DE TRECERE DE LA NEOLITIC LA EPOCA BRONZULUI DESCOPERIT LA ŞIMNIC

DOINA GALBENU

Aşezarea de la Şimnicul de Jos — oraş Craiova — a fost descoperită în 1962, cu ocazia săpăturii unor silozuri, în curtea Staţiunii Experimentale Agricole Şimnic-Craiova. Deşi Muzeul Olteniei a fost sesizat încă de atunci, cercetările nu au început decît în 1967[1].

S-au făcut pînă acum trei secţiuni de mici dimensiuni, în timpul cărora s-au dezvelit cca 80 m.p. din aşezare.

Promontoriul pe care se află Staţiunea Experimentală Agricolă Şimnic-Craiova este mărginit în partea de nord-est de o vale, prin care probabil, în trecut s-au scurs ape cu un debit bogat (acum sînt numai cîteva izvoare). În partea de vest, promontoriul este mărginit de valea care duce spre Jiu, iar în spre sud de o delurire cu cîţiva metri mai ridicată astăzi faţă de nivelul aşezării. Se pare că, în trecut, această porţiune de teren era mult mai ridicată şi că apele de şiroire ar fi spălat-o, depunînd pămîntul peste platoul unde se află aşezarea de la Şimnic. La început am trasat două secţiuni chiar între gropile de siloz, unde este acum partea cea mai înaltă a platoului. Cea de-a treia secţiune a fost trasată la o distanţă de 15 metri spre est de gropile de siloz, perpendicular pe acestea, cu speranţa că arătura, în acest loc, a fost mai puţin adîncă şi că nivelele superioare s-au păstrat.

Din cercetarea urmelor găsite după arături şi în pămîntul săpat pentru fundaţiile grajdurilor de la Şimnic, rezultă că aşezarea ar fi avut cîteva sute de metri pătraţi. Materialele se găsesc la suprafaţa solului actual, iar acolo unde s-a arat pămîntul, au fost amestecate materiale aparţinînd culturii dacice, culturii Coţofeni (fig. 2, 22) şi perioadei de trecere de la neolitic la epoca bronzului.

Primul nivel continuu, cuprinzînd material ceramic aparţinînd perioadei de trecere de la epoca neolitică la epoca bronzului este acela care

va face obiectul comunicării de față. În acest nivel am găsit și urmele unor locuințe păstrate **in situ.**

Urmează apoi un nivel aparținînd culturii Sălcuța, identificat ca atare într-o singură secțiune, și două nivele aparținînd culturii Starcevo-Criș.

Din punct de vedere cultural, așezarea din perioada de trecere de la neolitic la epoca bronzului, care face obiectul comunicării de față, se alătură aceleia de la Dobrotești.

Acest nivel de locuire a fost împărțit în două, atît prin diferențierea care se poate face între materialele găsite, cît și prin culoarea straturilor de pămînt. Primul nivel are grosimea de cca 0,15—0,20 m, iar cele de-al doilea de 0,40 m.

În nivelul inferior nu am putut sesiza urme de locuire **in situ.** Bucățile de chirpic sînt mai rare și niciodată masate. Acest nivel este și mai sărac în materiale.

Partea superioară a nivelului doi a fost atinsă de arăturile făcute în locurile cercetate. El este format din pămînt brun-negru cu aspect săpunos.

Aspectul săpunos al nivelului a rezultat de la apa de șiroire, venită de pe dealul din apropiere, care a cărat cu ea pămîntul brun-negru, și care, pentru un moment, a băltit pe aceste locuri. Este partea cea mai

Fig. 1. Vatră din nivelul superior de la Șimnic

groasă a așezării noastre. În acest nivel se găsesc și cele mai multe materiale ceramice ; uneltele de silex, de piatră și de os sînt foarte rare.

La baza lui am găsit urme de locuințe. Nu am putut stabili forma lor, dar, după răspîndirile de mici bucăți de chirpic care au pe ele urme de nuiele, se pare că nu depășeau 3—4 metri lungime. Probabil că erau colibe (nu s-au găsit bordeie), avînd un schelet din nuiele pe care se lipea un nivel subțire de lut amestecat cu pleavă de păioase bine tocate.

În interior, se afla vatra. S-au găsit **in situ** două astfel de vetre. Una descoperită în 1967 a fost dezvelită în întregime (fig. 1) și ne îngăduie să arătăm felul îngrijit în care a fost făcută. S-a așezat și s-a bătătorit pămîntul pe o porțiune care, în acest caz, avea 1,20×1,10 m. Peste el s-a pus un rînd de lipitură din lut foarte fin. Atunci cînd primul rînd de lipitură s-a stricat a fost lipită a doua oară. Cea de-a doua ca și cea de-a treia lipitură au grosimea fiecare de 3—4 cm. Întreaga vatră avea o alunecare de 20 cm în înălțime.

Cea de-a doua vatră a fost găsită în săpăturile din 1969, și nu a fost dezvelită decît parțial. Din porțiunea dezvelită, se vede că și aceasta are două fățuieli. În malul rămas imediat deasupra ei, se află un nivel de pămînt de 5—7 cm, peste care veneau mici bucăți de chirpic care formează un nivel aproape continuu, și care provenea de la dărîmarea pereților locuinței.

Uneltele sînt rare. Silexul folosit este de diferite culori : castaniu, brun, sau roșcat. Uneori s-au găsit și unelte arse, dar nu între bulgării de chirpic proveniți din dărîmarea locuințelor.

În 1969, s-a găsit, la baza nivelului superior, în apropierea vetrei, dar nu sub dărîmăturile de chirpic, o rîșniță plată cu dimensiunile de 18×14×4 cm. În general uneltele sînt de caracter microlitic, lucrate pe vîrfuri de lame. S-au mai găsit și două dăltițe dintr-o rocă verde. Nu s-au găsit unelte de os.

Ceramica formează grupa cea mai mare de obiecte găsite la Șimnic. O parte, și cea mai numeroasă, o formează ceramica de uz comun. În pastă, se folosește mult degresant. Se observă predilecția către nisipul albicios, sau pietricele mici de aceeași culoare. Cioburile pisate, și foarte rar pleava, sînt folosite, alături de celelalte ingrediente, la prepararea lutului din care se lucrau vasele. Din această cauză, ceramica este aspră la pipăit.

Arderea este de cele mai multe ori neuniformă, brună, cenușie, sau cărămizie, avînd aspect pătat. Deseori aceste nuanțe se întîlnesc pe suprafața aceluiași vas. Rareori arderea cărămizie pătrunde peretele vasului pe toată grosimea lui. Aceasta se petrece numai atunci cînd este ars secundar. În general, ceramica este cărămizie în exteriorul vasului și cenușie, sau brun, în interior. Numai la vasele arse brun, întreg fragmentul, inclusiv interiorul, este de aceeași culoare.

Ceramica bună este consistentă ; conține puțin degresant bine amestecat în pastă. Suprafața vaselor e netezită cu grijă. Nu mai este așa de aspră la pipăit. Sînt arse în general cenușiu sau brun.

În nivelul inferior, la ceramica de uz comun, ca forme se pot urmări, pe baza materialului fragmentar, străchini cu buza întoarsă în interior asemănătoare acelora din cultura Sălcuța (faza III), de unde, probabil, au și fost împrumutate (fig. 3, 11). Strachina mai este reprezentată și în varianta cu buza evazată, fiind mai puțin adîncă decît acelea de aceleași tip din cultura Sălcuța (fig. 3, 9). Mai numeroase sînt fragmentele de vase cu corpul cilindric și cu pereții groși, uneori mai mult de 1 cm. Mai pot fi amintite printre forme vasele cu corp bombat[2], vase sac[3] (fig. 3, 4, 13), vase cu gît scurt și corp bombat[4], cupe larg deschise, vase cu torți tubulare sau cu torți în bandă, așezate pe vase cu corp bombat, torți care pornesc de pe buză pe corpul vasului, picioare de cupe[5] (fig. 3, 3).

Ca decor predomină crestăturile făcute direct pe buză, sau pe brîuri aplicate imediat sub buză (fig. 3, 4, 13—15). În majoritatea cazurilor se crestează atît buza vasului cît și brîul aplicat (fig. 3, 13). Realizarea acestui decor se face prin mai multe procedee : îngroșarea buzei în timpul crestării cu un instrument tăios, brîu alveolar prin strîngerea între degete a pastei (mai ales pe brîul aplicat) (fig. 3, 4, 15), șănțuire oblică, mai ales pe buză, făcută cu un băț rotund, nu prea gros, încît lasă impresia unei incizii late (fig. 2, 16). Îngroșarea și apoi crestarea buzei se întîlnesc de obicei asociate cu brîul aplicat și alveolat.

Scrijelirea în bandă cu o scîndură, sau, poate, cu pieptenele mai ales pe pîntecul vaselor bombate este destul de frecventă (fig. 3, 2). Fasciculele de linii rezultate sînt oblice, verticale, în brăduț. Pe vasele cu gît scurt și corp puțin bombat se mai folosesc în decorare găurile făcute în grosimea peretelui, fără a forma pe partea opusă butoni. Pe un fragment de gît cilindric s-a aplicat un buton mult reliefat și turtit prin apăsarea unui deget (fig. 2, 9).

Ceramica bună este mai puțină și mai puțin variată ca forme. Se găsesc cupe larg deschise cu buza subțiată, vase mici bombate, cu marginea întoarsă în afară și lipită pe partea exterioară a buzei (fig. 2, 8), vase cu buza evazată, scurtă și cu corp bombat (fig. 2, 7), vase cu corp bombat și torți cu secțiune ovală, sau torți în bandă. Vasele din această categorie au uneori fundurile îngroșate, formînd un ușor prag (fig. 2, 2).

Suprafața acestora e bine netezită și, uneori, ușor lustruită.

Decorul este și la această categorie format prin crestarea buzei, sau a brîului. S-au întîlnit și cazuri cînd brîul nu mai este paralel cu buza, ci oblic, sau în zig-zag (fig. 3, 1).

Pe unele torți și pe vasele mici se întîlnește decorul făcut cu șnurul (fig. 2, 6). Pe o ceașcă descoperită în săpătura din 1969, acest decor se găsește pe pîntec și este format din 3 linii paralele în zig-zag, mărginite în partea de sus de o linie orizontală ce desparte gîtul de pîntec. A fost realizat prin aplicarea șnurului înfășurat (fig. 4). La decorarea vaselor mici se folosește și canelura, întîlnită în cîteva cazuri atît în exteriorul vaselor cu corp bombat, cît și în interiorul străchinilor. De asemeni se mai folosește incizia (fig. 2, 4).

Tot ca decor putem menționa și butonii mari, aplicați imediat sub buza vasului și perforați vertical (fig. 3, 8).

Nivelul superior este o continuare a celui descris mai sus. La ceramica de uz comun se pun mai multe pietricele ca degresant.

Formele își continuă evoluția cu unele variante, sau prin sporirea numărului fragmentelor din vasele cilindrice decorate cu brîuri crestate, prin împuținarea cupelor, sau prin absența străchinii cu buza răsfrîntă

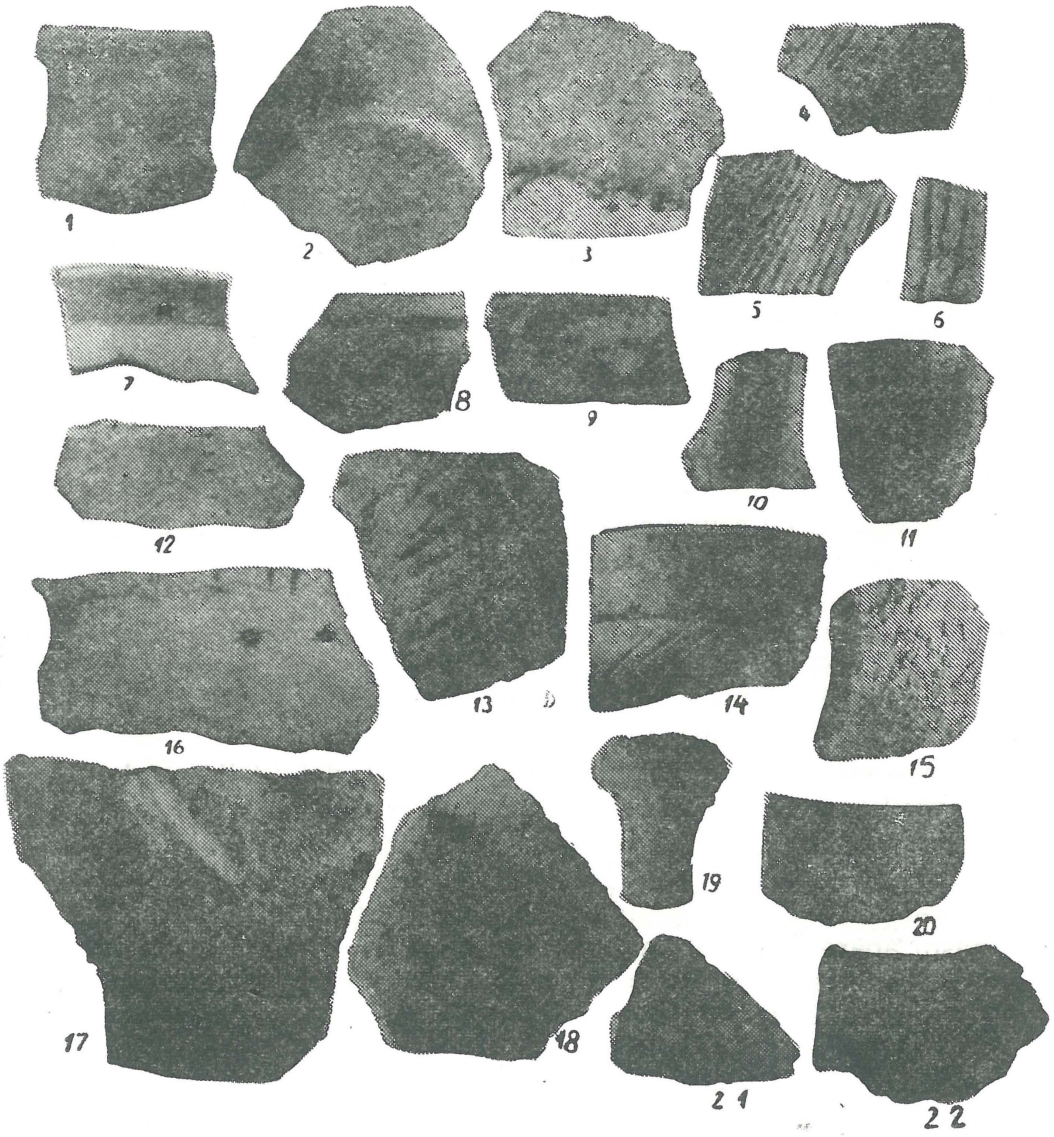

Fig. 2. Ceramică de la Șimnic

în exterior. Se constată, de asemenea, sporirea numărului torţilor tubulare, sau în bandă, care, în acest nivel, sînt uneori crestate pe margini (fig. 2 ,15). Vasul cu gît scurt şi corp bombat este destul de rar.

Decorul specific îl formează tot brîul crestat în procedeele descrise. Au dispărut găurile apăsate de pe gîtul vaselor cu gîtul scurt şi corp

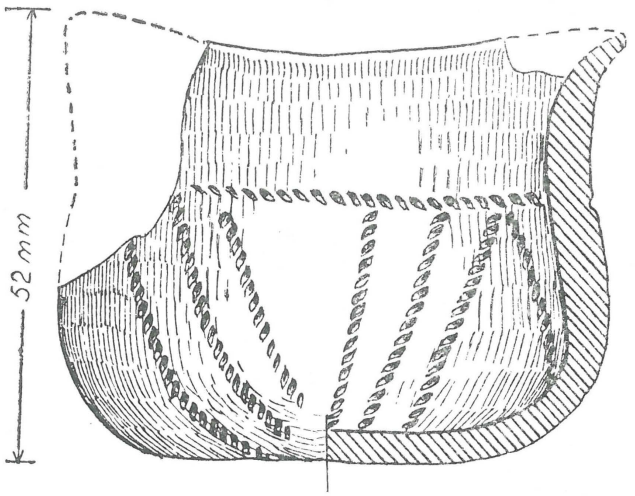

Fig. 4. Vas lucrat cu şnurul

bombat. Pe vasele mari se îmbină striurile aşezate în bandă şi brîul aplicat aşezat în semilună, dar necrestat (fig. 2, 17). Uneori, inciziile lăsate în urma scrijilirii cu scîndurica sînt foarte bine lucrate, dovedind o grijă mai mare în folosirea acestui decor (fig. 2, 18).

Ceramica bună se continuă în forme şi decor. Incizia e mai frecventă şi se foloseşte în special pe corpul vaselor foarte puţin bombate (fig. 2, 12, 14). Şi ele se aşează în fascicole. Într-un singur caz am întîlnit o toartă-buton, lată, trasă din buză şi apoi decorată cu caneluri superficiale verticale (fig. 2, 20).

Plastica este slab reprezentată ; s-au găsit doi idoli, unul antropomorf şi unul zoomorf. În săpăturile din 1967, s-a găsit un fragment dintr-un idol antropomorf reprezentat schematic. Se păstrează gîtul destul de înalt şi gros şi capul, care, privit din faţă, este triunghiular. Cele două planuri care formează unghiul de sus al triunghiului sînt subţiate, aşa încît nasul apare în continuarea gîtului. Se pare că nu au fost redate însemnele feţei, aşa cum reiese de pe partea păstrată întreagă. Lutul din care a fost făcută figurina este asemănător aceluia din care se făceau vasele din categoria ceramicii bune.

Cea de-a doua piesă o formează partea anterioară a unui animal, probabil cornut. Capul are un bot ascuţit şi două urechi foarte groase care pot fi socotite drept coarne (fig. 2, 21). Picioarele şi partea din spate lipsesc. Este făcut din pastă bună şi ars cărămiziu.

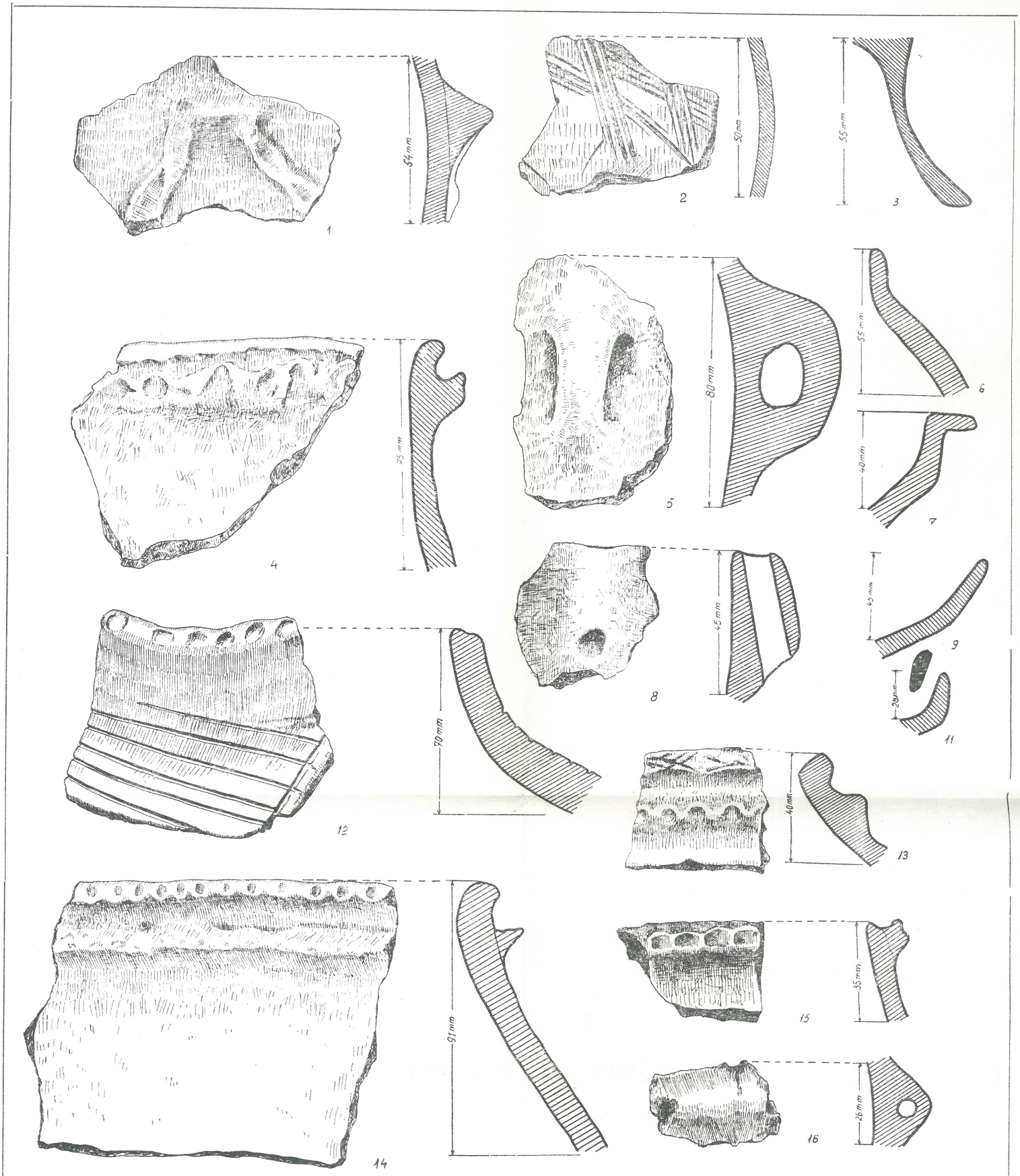

Fig. 3. Ceramică de la Şimnic

Cei doi idoli aparţin nivelului de locuire superior.

Din cele descrise mai sus rezultă că în regiunea de centru a Olteniei a existat o populaţie stabilă care a urmat imediat populaţiilor purtătoare a culturii numite Sălcuţa. Numeroasele oase de animale din acest nivel, ca şi prezenţa calului, dar şi existenţa rîşniţei ne dovedesc că această populaţie era sedentară şi că se ocupa cu păstoritul şi cultivarea plantelor.

Aceste populaţii au găsit în Oltenia pe locuitorii culturii Sălcuţa, în fazele sale de dezvoltare de la sfîrşitul acestei culturi. Nu au luat de la ei decît forma de castron şi oarecum vasul cu gît cilindric şi corp bombat care are toarta pornită de pe buză şi prinsă pe pîntecul vasului.

Ei s-au aşezat peste locuirea Sălcuţa, formînd probabil mici colibe (deocamdată nu am găsit urme de locuinţe), ca apoi să-şi facă colibe mari şi să se stabilizeze pe aceste locuri, practicînd alături de creşterea animalelor cultivarea cu cereale a terenurilor învecinate dinspre lunca Jiului.

Cele mai apropiate analogii se găsesc în materialele descoperite la Dobroteşti, care au fost atribuite de descoperitor, iniţial, perioadei de început a epocii bronzului,[6] iar apoi perioadei de trecere de la epoca neolitică la epoca bronzului.[7]

Există şi unele mici deosebiri faţă de complexul de la Dobroteşti în felul de a prepara pasta, prin folosirea ca degresant în special a nisipului şi a pietricelelor, în prezenţa cupelor, în numărul mic de unelte de silex, dar acestea nu deosebesc cîtuşi de puţin două culturi şi sînt numai aspecte regionale ale uneia şi aceleiaşi populaţii.

Se pot stabili legături şi cu complexul Horodiştea II — Folteşti (mai puţin), ca şi cu celelalte culturi învecinate, în special cu Celei. În cultura Celei există o categorie ceramică mai puţin numeroasă, care foloseşte ca degresant nisipul şi pietricele foarte mici. Arderea se apropie de aceea a materialelor de la Dobroteşti şi Şimnic. Strachina, cu variantele ei, se întîlneşte ca o formă specifică culturii Celei. Folosirea brîului crestat este de asemenea întîlnită în amîndouă culturile, Celei şi Cernavoda III.

Prezenţa aspectului Cernavoda I, pe valea Dunării, în regiunea Olteniei, poate să ne justifice unele legături pe care populaţiile din centrul Olteniei, aflate încă în penultima fază a culturii Sălcuţa (Sălcuţa III), le-a avut cu purtătorii culturii Cernavoda I şi implicit împrumuturi reciproce în formele variate ale ceramicii din această perioadă, care se vor transmite apoi prin această filieră în culturile Celei şi Cernavoda III.

Existenţa în centrul Olteniei a unei aşezări din epoca de trecere de la neolitic la bronz cu două nivele de locuire distincte, de o grosime care merită a fi luată în considerare pentru că indică o locuire durabilă, combate cu tărie afirmaţia făcută de Sebastian Morintz şi Petre Roman în articolul citat că : „În zona centrală şi nordică a Olteniei, cultura Sălcuţa a continuat să existe încheindu-se cu aspectul Sălcuţa IV, urmat imediat de cultura Coţofeni".

Prezența materialului Coțofeni în pămîntul arat și lipsa lui din primul nivel de la Șimnic ne arată că acestea a suprapus nivelele de cultură din perioada de trecere de la neolitic la epoca bronzului din această zonă.

Regiunile de cîmpie din centrul Olteniei au făcut corp comun cultural cu regiunile învecinate din Muntenia și în această perioadă. Populațiile de la Dobrotești au pătruns adînc în Cîmpia Olteniei, rămînînd aici pentru o perioadă îndelungată, contribuind, probabil, direct la formarea culturii Coțofeni.

Se întregește astfel o arie culturală care am putea-o duce, după unele indicii încă nu prea consistente, pînă în apropiere de Vînju Mare, în sud-vestul Olteniei.

Această arie care se întinde din Dobrogea de vest, ca așezare deosebită luînd-o pe aceea de la Cernavoda, pînă în partea de vest a Olteniei, și de la Dunăre pînă în regiunea de dealuri subcarpatice, este, cu mici diferențieri regionale, cu influențe contemporane, sau cu diferențieri cronologice, încă neordonate stratigrafic, unitară, formînd o cultură de sine stătătoare cu trăsături specifice.

Așezările sînt pe marginea apelor, pe promontorii nu prea înalte; pînă acum nu s-au găsit șanțuri de apărare.

Populațiile sînt sedentare; își fac locuințe de suprafață de dimensiuni, care, în cazul de la Șimnic și Dobrotești, nu depășesc 5—6 m. În interior aveau vetre de foc deschise, fețuite de mai multe ori.

Uneltele sînt mai numeroase în Cîmpia Munteană și mai puțin numeroase în Oltenia, fapt constatat și în neoliticul tîrziu din cele două regiuni învecinate cu culturi mult îndrudite, cum sînt Gumelnița și Sălcuța. De remarcat microlitismul lor pe toată aria de răspîndire.

În ceramică se folosește ca degresant în special nisipul și mici pietricele, iar rareori scoica. Arderea vaselor este diferită de la exteriorul la interiorul vasului: brun, brun-cenușiu, cenușiu, sau cărămiziu, atunci cînd vasul a fost ars secundar.

Ca forme predomină vasele sac, vasele cu corpul puțin bombat, vasele cu gîtul scurt și corp bombat, pe care deseori sînt aplicate torți tubulare sau în bandă. Decorul specific este brîul aplicat imediat sub buză și crestat, asociat cu crestarea buzei. Nu s-au întîlnit mai multe șiruri de brîuri crestate ca în cultura Celei decît în partea de est a ariei acestei culturi. În ornamentarea vaselor se folosește și brîul alveolar, canelura în interiorul străchinilor, scrijelirea cu scîndura în exteriorul vaselor cu corp bombat. Ornamentarea cu șnurul e foarte rară. Am constatat că idolii sînt slab reprezentați.

Sînt populații sedentare care se ocupă cu creșterea animalelor și cultivarea plantelor.

Această cultură a fost numită Cernavoda, după prima așezare descoperită la Cernavoda în punctele C și D.[8] După descoperirea altor puncte cu materiale asemănătoare, cultura Cernavoda III nu mai forma faza a 3-a a unei singure culturi Cernavoda, ci o cultură de sine stătătoare cu caracteristicile ei, deosebindu-se de celelalte două nivele culturale Cernavoda I și Cernavoda II, care, la rîndul lor, s-au dovedit a fi și ele

culturi de sine stătătoare. În plus ordinea stratigrafică înserează cultura Cernavoda III înaintea culturii Cernavoda I și parțial contemporană ca cultura Cernavoda II. Pentru a evita eventuale neînțelegeri, propunem ca întreg complexul descris mai sus să poarte numele de cultura Dobrotești.

Fazele sale de dezvoltare internă vor fi stabilite prin săpăturile viitoare în așezarea de la Dobrotești, cît și în alte așezări care au nivele de cultură specifice. S-ar evita astfel, mai ales în literatura de specialitate, greșeli cronologice, fiind socotite sau faze ale aceleiași culturi, așa cum s-a crezut inițial, sau în cel mai bun caz, culturi diferite, dar fiind socotită cultura Cernavoda III ultima dintre ele ceea ce nu ar corespunde din punct de vedere stratigrafic și cronologic.

Denumirea de cultura Dobrotești socotim că ar evita aceste neajunsuri.

KIVONAT

A Șimnic-i településnek több művelődési szintje van; dák, Coțofeni műveltség, átmeneti kor az új kőkorból a bronzkorba — ez utóbbit a szerző Dobrotești műveltségnek nevezi — és a Starcevo-Kőrös műveltség.

A felső szinteket a szántással tönkretették.

A dolgozat az új kőkorból a bronzkorba való átmeneti korral foglalkozik. Két szintet lehetett megkülönböztetni. A kulturszint felső részét a szántással összetörték. Az alsó rétegben kevés lakóház maradványai, valamint szilex és csont került elő, a kerámia a legszámosabb.

A felső rétegben ugyanaz a kerámia fejlettebb alakot mutat. Jellegzetes diszítés a benyomott szalagdísz, ami a peremet is díszíti. Ebben a szintben „in situ" két tűzhely is előkerült.

A szerző az előkerült anyag alapján a Șimnic-i települést a Cernavoda III kulturkörbe sorolja s javasolja a Dobrotești-i műveltség elnevezést. A Cernavoda III műveltség részben egykorú a Cernavoda II műveltséggel, ez egy külön műveltség és nem a második fázisa az eredetileg egységesnek vélt Cernavoda-i műveltségnek.

NOTE

1. Materialul a fost adus la muzeu de inginer R. Cosoroabă, la insistențele căruia s-a trecut în plan această săpătură. Mulțumim și pe această cale tov. inginer R. Cosoroabă ca și personalului de la Stațiunea experimentală agricolă Șimnic-Craiova, care ne-au ajutat în timpul campaniilor de săpături.
2. P. ROMAN, **Un nou aspect cultural de la începutul epocii bronzului** (complexul de la Dobrotești). În S.C.I.V., 3/1966, fig. 2, 2.

3. P. ROMAN, Op. cit., fig. 1, 1—3.
4. P. ROMAN, Op. cit., fig. 1, 13.
5. P. ROMAN, Op. cit., fig. 1, 24.
6. P. Roman, Op. cit., p. 445 și urm.
7. SEBASTIAN MORINTZ și PETRE ROMAN, **Asupra perioadei de trecere de la eneolitic la epoca bronzului la Dunărea de Jos**, în S.C.I.V., 4/1968, pag. 554 și urm.
8. În Istoria României vol. I, pag. 77, D. Berciu, care a întocmit acest capitol, consideră că s-a găsit la Cernavoda o singură cultură și o denumește Cernavoda. Din săpăturile ulterioare s-a constatat că, la Cernavoda, sînt trei culturi diferite aparținînd epocii de trecere de la neolitic la bronz. Vezi P. Roman „Despre unele aspecte ale perioadei de trecere de la epoca neolitică la epoca bronzului în regiunile extracarpatine ale R.P.R.", Revista Muzeelor, anul I, 1964, nr. 4, p. 314 și următoarele.

ENEOLITIC, PERIOADĂ DE TRANZIŢIE, PERIOADA CUPRULUI SAU ÎNCEPUTURILE EPOCII BRONZULUI ?

— O PROBLEMĂ DE TERMINOLOGIE —

DORIN POPESCU

În ultimii ani am publicat o serie de articole, în care am pus în discuţie probleme care se referă în deosebi la periodizarea epocii bronzului. În aceste „discuţii" am atins şi problema de terminologie pe care vreau să o prezint, puţin mai dezvoltat, în această comunicare[1].

De la început, trebuie să fac remarca, pe care, fără îndoială, o vor face şi alţii, că problema în sine nu are mare importanţă, ceea ce este important în studierea orînduirii comunei primitive fiind conţinutul şi succesiunea diferitelor culturi.

Totuşi, cred că ea nu trebuie cu totul neglijată, fiind necesar să se ajungă la un consens unanim asupra datei şi a fenomenelor care justifică denumirea de început al epocii bronzului pe teritoriul patriei noastre.

În unele lucrări mai vechi privitoare la preistoria ţării noastre se vorbeşte de o epocă a cuprului. Roska Márton[2], H. Schroller[3], folosesc acest termen. În cunoscuta sa lucrare despre starea cercetărilor preistorice în România, apărută în 1932, I. Nestor întrebuinţează de asemenea termenul de **Kupferzeit,** pe care îl pune uneori între ghilimele[4].

Totuşi, mai tîrziu, s-a renunţat în cea mai mare parte la denumirea de epocă sau perioadă a cuprului, adoptîndu-se termenul de **eneolitic** sau **perioadă de tranziţie** pentru acest interval de timp.

În ce mă priveşte, fără a întrebuinţa denumirea de perioadă a cuprului, am scris totuşi, în 1951, că Transilvania este una dintre provinciile în care, la un moment dat, arama devine principalul factor de producţie, bazîndu-mă pe marele număr de topoare de cupru, descoperite în bazinul Carpaţilor[5].

În tratatul de istorie al României, se spune categoric că, cu toată intensificarea difuzării metalurgiei cuprului, pe teritoriul României nu poate fi vorba de o „epocă a cuprului"[6], numărul mare al topoarelor de aramă datînd din perioada de tranziție spre epoca bronzului sau de la începutul acestei epoci.

Totuși, în ultimul timp se observă tendința de a se reveni la termenul de perioadă sau epocă acuprului. N. Vlassa vorbește de o epocă a cuprului în Transilvania care ar cuprinde descoperirile tipice Bodrogkeresztúr, influențele Baden-Pécel, cimitirul de la Decea, eventualele materiale usatoriene din Secuime, culturile Schneckenberg și Coțofeni[7].

Tot așa de categoric este în acest sens și K. Horedt în articolul său din 1968, pe care îl intitulează **Die Kupferzeit in Transilvanien**[8].

Astfel, în momentul de față avem trei denumiri pentru același sau pentru părți ale aceluiași interval de timp. Acestea sînt : eneolitic, perioadă de tranziție și epocă a cuprului. S-ar mai putea adăoga și o a patra : începutul epocii bronzului.

Desigur, în această comunicare nu voi putea rezolva problema în sensul de a aduce argumente peremtorii pentru adoptarea uneia din aceste denumiri. Intenția mea nu este decît de a pune în discuție arătînd părerile care susțin diferitele ei aspecte.

Întreaga problemă a căpătat în ultimul timp un impuls puternic, care, după părerea mea, ne pune în situația de a nu trece prea ușor peste ea. Una din contribuțiile importante la acest impul îl constituie, fără îndoială, studiul recent al lui Sebastian Morintz și Petre Roman asupra perioadei de trecere de la eneolitic la epoca bronzului în regiunea Dunării de jos[9].

Referindu-se la sfîrșitul epocii eneolitice, autorii consideră că aceasta se întîmplă „o dată cu ultimele manifestări ale culturilor locale Cucuteni, Gumelnița, Sălcuța și a populațiilor intruse, dar contemporane, respectiv Cernavoda I și Folteşti I". Urmează o perioadă nouă, în care apar influențe de tip Troia I. În această perioadă, numită de tranziție spre epoca bronzului, se cuprind aspectele Renie II, Cernavoda II (Folteşti II), Folteşti III și grupa Celei.

La sfîrșitul perioadei de tranziție, cei doi cercetători plasează și faza veche a culturii Glina (Schneckenberg A), care ar evolua paralel cu Folteşti III, eventual cu Cernavoda III și cu o fază a culturii Coțofeni, începutul epocii bronzului fiind marcat abia de apariția unei faze mai noi Glina (Schneckenberg B) și de începutul culturii Monteoru.

Important pentru problema pe care o tratăm este faptul că Morintz și Roman mențin denumirea de **perioadă de tranziție** și că îi fixează începutul și sfîrșitul. Acest interval de timp ei îl cuprind, în cifre absolute, între anii 2500—2400 și 1800—1700.

Ocupîndu-se numai cu Transilvania, Horedt, plasează în a sa epocă a cuprului, în est cultura Schneckemberg, care îi urmează culturii Ariușd ; în aria culturii Petrești urmează cultura Coțofeni, iar în vest, după Tisa II, culturile Tiszapolgár, Bodrogkeresztúr și Baden-Pécel. Faza B a culturii Schneckenberg ajunge pînă în epoca bronzului, fără să-i

aparţină genetic. Faza e paralelizată cu faza Cîlnic a culturii Coţofeni, cu grupa ceramicii ornamentate cu striuri, precum şi cu grupa Nyirség din nord-estul Ungariei. După această urmează începuturile culturilor Periam, Otomani şi Wietenberg. Epoca aramei ar începe după anii 2100 şi nu ar fi prea lungă ,epoca bronzului începînd, spune Horedt, relativ timpuriu.

Fără a cita toate părerile în această privinţă, menţionăm că D. Berciu plasează începutul epocii bronzului pe la 2200 dacă considerăm şi cultura Cernavoda ca aparţinînd acestei epoci, sau pe la 1700 dacă facem abstracţie de ea.

Referindu-se relativ recent la problema perioadei de trecere de la neolitic la bronz în România, I. Nestor şi Eugenia Zaharia, spuneau referitor la începutul epocii bronzului că „orizontul Folteşti II în aria sa de răspîndire, prin structura social-economică a comunităţilor deja sedentarizate parţial, prin tehnica, arderea, formele şi decorul ceramicii şi prin unele trăsături ale metalurgiei, poate fi considerat prima etapă a epocii bronzului“[10].

Interesantă ni se pare, de asemenea, părerea lui P. Roman exprimată într-un studiu mai nou, după care încadrarea culturii Glina-Schnekkenberg în epoca bronzului ar trebui revizuită, cu atît mai mult cu cît culturi contemporane cu cultura Glina, ca de exemplu Coţofeni, nu sînt atribuite acestei epoci. Chiar dacă nu considerăm întrebuinţarea bronzului, spune Roman, ca un criteriu care justifică înglobarea unei culturi în epoca bronzului, această epocă ar trebui să înceapă cultural cu acele culturi care se vor continua în Bronzul clasic şi care vor cunoaşte pe parcurs metalurgia Bronzului“.

Vedem dar că Roman este chiar mai categoric în această privinţă decît Horedt, care admitea că măcar faza avansată a culturii Glina-Schneckenberg ajunge pînă în epoca bronzului. Problema pusă astfel m-a preocupat şi pe mine şi mărturisesc că nu am putut ajunge la nici o concluzie care să poată fi considerată valabilă.

Este sigur că nu putem neglija părerea lui Roman, cu atît mai mult cu cît dacă înglobăm întreaga cultură Glina-Schneckenberg în epoca bronzului, ar trebui să admitem că şi o parte cel puţin a culturii Coţofeni propriu zisă face parte din această epocă, faza Cîlnic fiind paralelizată cu Schneckenberg B.

Se pune întrebarea pe care am pus-o şi cu alt prilej dacă o cultură care aparţine epocii bronzului, îi poate aparţine numai într-o fază mai evoluată, fazele sale mai vechi aparţinînd altor epoci ?

Aceasta e cazul culturii Glina-Schneckenberg sau Coţofeni-Cîlnic, dar şi a culturilor clasice ale epocii, care în primele lor faze nu cunosc obiecte de bronz.

Totuşi a încadra cultura Schneckenberg într-o perioadă anteriară epocii bronzului numai pentru faptul că ea dispare înainte de deplina înflorire a acestei epoci, nu ni se pare concludent, cu atît mai mult cu

cît Glina-Schneckenberg B cunoaşte prelucrarea bronzului, este contemporană cu fazele de început ale culturilor clasice ale bronzului nostru şi conţine elemente comune şi acestora.

Evident, s-ar putea obiecta că nici aceste faze nu justifică denumirea de epocă a bronzului şi că ele pot fi atribuite eneoliticului, perioadei de tranziţie sau perioadei cuprului, aşa cum s-a făcut mai de mult pentru cultura Periam, sau cum se mai face pentru alte culturi, ca de exemplu, cultura Unétice.

Dar pentru a putea rezolva aceste probleme, ar trebui să existe un acord asupra însăşi definirii epocii bronzului. Ce este în definitiv epoca bronzului ? Cînd se poate vorbi despre epoca bronzului ? Am impresia că în această privinţă există două opinii principale. Una, după care această epocă începe atunci cînd metalurgia bronzului este complet dezvoltată şi cealaltă care nu pune accentul pe existenţa obiectelor de bronz, ci pe apariţia unor noi forme de viaţă, deosebite de cele ale epocii premergătoare.

Referindu-nă iarăşi numai la lucrări recente sau relativ recente, citez definiţia epocii bronzului aşa cum ea figurează în Enciclopedia de preşi protoistorie, a lui Jan Filip, apărută în 1966 : „Epoca bronzului, spune savantul ceh, este acea perioadă în care unelte şi arme au fost deja confecţionate în mod general din bronz bogat în cositor. În acest sens, perioada premergătoare a cuprului formează numai un stadiu de tranziţie“[12].

În ce priveşte a doua opinie, am văzut că I. Nestor şi Eugenia Zaharia caracterizează prima etapă a epocii bronzului prin structura deosebită social-economică a comunităţilor, ca şi prin formele şi decorul nou al ceramicii şi prin unele trăsături ale metalurgiei.

Interesantă ni se pare şi părerea unui arheolog străin şi anume a arheologului maghiar Kalicz Nándor[13].

În concepţia lui Kalicz, cultura Baden-Pécel corespunde cu sfîrşitul Bronzului timpuriu în Anatolia de vest şi în sudul Peninsulei balcanice. Acest moment este marcat în întregul bazin al Carpaţilor printr-o cezură în dezvoltarea culturilor, cauzată desigur de diferite mişcări de populaţii, care se produc pe la 1900. Cultura Zók nu continuă în Ungaria de nord şi de est, cultura Pécel, dar ea se continuă fără întrerupere în culturile Hatvan şi Otomani, care din toate punctele de vedere, inclusiv producţia de metal, pot fi considerate culturi ale epocii bronzului.

Astfel, continuă Kalicz, întrebuinţarea noţiunii de „epocă a bronzului“ la începutul unei noi dezvoltări istorice pare a fi justificată.

Fără a mă pronunţa în mod categoric pentru una din cele două teorii enunţate, mărturisesc că am înclinat şi înclin mai mult pentru a doua, considerînd că într-adevăr apariţia unor noi forme de viaţă, care nu continuă pe cele premergătoare, este în măsură să ne permită să acceptăm noţiunea unei epoci noi, în cazul nostru al bronzului, chiar dacă metalul care i-a dat numele nu va fi întrebuinţat decît într-o fază următoare.

În consecință, va trebui să răspundem la două întrebări și anume :

a) cînd încep la noi aceste forme noi de viață, deosebite de cele ale epocii precedente, fie că o numim eneolitic, perioadă a cuprului sau perioadă de tranziție ?

b) în ce măsură aceste noi forme de viață pun bazele unei noi epoci, continuîndu-se în mod organic pînă în plină epocă a bronzului ?

Mărturisesc că răspunsul la aceste două întrebări nu este ușor, mai ales pentru motivul că părerile care condiționează acest răspuns sînt încă deosebite.

Am văzut că, de exemplu, I. Nestor și E. Zaharia admit apariția unor forme noi de viață odată cu apariția culturii Folteşti II. Una din acestea ar fi și sedentarismul populațiilor în contrast cu tendințele nomadiste ale perioadei de tranziție. Se pare însă că acest sedentarism apare încă înainte de ceea ce ne-am obișnuit să numim epoca bronzului. Așa de ex., descoperiri noi au arătat că în cultura Coțofeni există așezări de lungă durată, cu straturi groase de cultură. Ea precede culturile Glina-Schnekkenberg A ,Wientenberg, Periam. În unele regiuni cultura Coțofeni durează cît cultura Glina-Schneckenberg. Ea merge deci paralel cîtva timp cu Glina pe care o considerăm aparținînd epocii bronzului[14].

Vorbind despre perioada aramei în Transilvania, Horedt spune că deosebirea între aceasta și epoca neolitică este atît de netă, încît s-ar putea admite o adevărată cezură, dacă așezările neolitice nu s-ar termina cu nivele de locuit aparținînd perioadei cuprului. Aceasta se leagă mai mult de epoca bronzului prin practicarea metalurgiei și prin unele elemente, ca de ex., căruța și secera de piatră, pe care i le transmitem, dar nu pot fi constatate legături genetice între culturile ambelor epoci, așa încît perioada aramei poate fi considerată ca o apariție de sine stătătoare[15].

Tot Horedt observă, cu drept cuvînt, că frontierele între perioada aramei și epoca bronzului se contopesc prin faptul că unele obiecte care aparțin tipologic cuprului sînt făcute dintr-un material care are ceva din proprietățile bronzului și invers, obiecte care, ca formă aparțin epocii bronzului, sau mai bine zis, durează pînă în această epocă, cum ar fi topoarele de tip Vîlcele (Baniabic) care sînt făcute din aramă pură[16].

Iată deci, că totuși avem elemente care la o mai atentă examinare pot să devină și mai numeroase — ce să continuă în epoca bronzului.

De altfel este interesant de constatat faptul că timpul cel mai caracteristic (după topoarele cu două tăiușuri în cruce) de obiect făcut din aramă, toporul cu gaură de înmănușare transversală apare la începutul culturii Glina, lucru pe care-l confirmă Al. Vulpe în lucrarea sa recentă, exhaustivă despre aceste topoare[17].

Același tip de topor, răspîndit și în Ungaria, este datat de Amalia Mozsolics la începutul epocii bronzului[18].

Tot Al. Vulpe consideră că culturile mai importante ale începuturilor epocii bronzului sînt Glina-Schneckenberg, Folteşti tîrzie și aspectul ceramicii decorate cu împunsături succesive[19].

În ultimul timp, Székely Zoltán a descoperit, la Zăbala, o fază mai veche a culturii Schneckenberg. Tot el arată şi afirmă că în această cultură se găsesc obiecte de bronz, ceea ce o înglobează în epoca bronzului[20].

În general ,e admisă înglobarea în epoca bronzului a fazei mai noi a acestei culturi. Îmi exprim totuşi părerea că faptul că în această fază (B) se continuă organic faza mai veche (A), ele nu ar trebui despărţite în incadrarea pe epoci.

Mai puţin clară apare această posibilitate în încadrarea fazelor culturii Coţofeni.

În orice caz, considerăm că, făcînd abstracţie de această cultură, se poate considera că la începutul culturii Glina apar acele forme noi care justifică denumirea unei noi epoci. Paralelizări cu culturi atribuite începutului epocii bronzului, în Slovacia, în Ungaria, Jugoslavia, justifică de asemenea această afirmaţie. Prima ei fază ar putea fi contemporană cu faza tîrzie Folteşti sau cu aspectul Vucedol din vestul ţării. Urmează celelalte culturi, ceva ma itîrzii, Periam-Pecica, Otomani, Wietenberg, Monteoru, Tei, care toate au o fază de început, paralelă probabil cu Glina-Schneckenberg A, fază încă puţin caracteristică pentru epoca bronzului, avînd elemente mai vechi, dar constituindu-se şi dezvoltîndu-se în culturi înfloritoare ale epocii.

Desigur, numai o analiză foarte atentă a materialelor ar permite un răspuns mai precis la întrebarea care am pus-o : cînd începe epoca bronzului ?

Timpul nu-mi permite să insist asupra problemei care rămîne deschisă.

Aş sugera totuşi, aşa cum am mai făcut-o cu alt prilej, că dacă acceptăm denumirea de perioadă a cuprului, putem accepta şi pe aceea de **eneolitic** (Steinkupferzeit), deoarece în această perioadă obiectele de piatră sînt cel puţin tot atît de numeroase ca şi cele de aramă.

O problemă deschisă rămîne şi aceea a cronologiei absolute a acestei perioade. Dacă acceptăm durata ei de 400—500 ani, propusă de Morintz şi Roman, ea numai este o perioadă de **tranziţie**, aşa cum remarca de altfel chiar Sebastian Morintz.

Toate acestea sînt probleme care îşi aşteaptă încă rezolvarea. În ce mă priveşte nu am făcut decît să le semnalez.

KIVONAT

A szerző a bronzkor egyes időrendi, valamint elnevezési kérdésével foglalkozik. Felveti a kérdést, hogy eneolitikus, átmeneti, rézkor vagy kezdeti bronzkor elnevezésnek van-e létjogosultsága ? Véleménye szerint, ahogy el lehet fogadni a rézkort, ugyanúgy elfogadható az eneolitikus (Steinkupferzeit) elnevezés is. Nyitva marad azonban e kor abszolut kronológiájának a kérdése, mert ez már nem egy átmeneti kor, ha elfogadjuk Morintz és Roman nézetét, hogy e kor időtartama 400—500 év.

NOTE

1. De ex. în **Studii și cercetări de istorie veche**, 16, 1965, 1, p. 131—134.
2. De ex. în **Emlékkönyv a Székely nemzeti múzeum 50 éves jubileumára**, 1929, p. 269 etc.
3. **Die Stein- und Kupferzeit Siebenbürgens**, în **Zeitschrift für Etnologie**, 62, 1930, 248 și urm.
4. **Der Stand der Vorgeschichtsforschung in Rumänien** (Extr. din 22. **Bericht der röm.-germ. Kommission**, 1933), p. 71.
5. În **Studii și cercetări de istorie veche**, II, 1951, 2, p. 29.
6. D. BERCIU, în **Istoria României**, I, 1960, p. 75.
7. În **Studii și cercetări de istorie veche**, XV, 1964, 3, p. 362.
8. În **Apulum**, VII/I, 1968, p. 103—116.
9. **Asupra perioadei de trecere de la eneolitic la epoca bronzului la Dunărea de Jos**, în **Studii și cercetări de istorie veche**, 19, 1968, 4, p. 553—573.
10. **Perioada de trecere de la neolitic la bronz în România** (comunicare prezentată la Conferința națională de arheologie, Iași, 18 dec. 1967, manuscris).
11. **Conceptul Folteşti II şi problema începuturilor epocii bronzului în Moldova** (manuscris).
12. **Enzyklopädisches Handbuch zur Ur- und Frühgeschichte Europas**, Prag, I, 1966, p. 170.
13. **Die Frühbronzezeit in Nordost-Ungarn**, Budapest, 1968, p. 12—13.
14. S. MORINTZ și P. ROMAN, **über die Übergangsperiode vom Äneolithikum zur Bronzezeit in Rumänien** (manuscris).
15. K. HOREDT, **op. cit.**, p. 115.
16. Ibidem, p. 112.
17. **Äxte und Beile aus Rumänien**, I, (sub tipar, în **Prähistorische Bronzefunde**).
18. **Bronzefunde des Karpatenbeckens**, Budapest, 1967, p. 120—121.
19. **Op. cit.**
20. **Contribuţie la cunoaşterea prelucrării metalelor la începutul epocii bronzului în sudestul Transilvaniei** (manuscris).

PROBLEME ALE EPOCII BRONZULUI ÎN SUD-ESTUL TRANSILVANIEI

EUGENIA ZAHARIA

Regiunea sud-estică a Transilvaniei, unde în principal s-a desfăşurat timp de aproape un secol activitatea rodnică a muzeului din Sfîntu Gheorghe, se leagă prin întreaga sa dezvoltare istorică de ţinuturile învecinate ale Munteniei şi Moldovei. Arheologic constatăm dincolo de munţi, spre răsărit, cît şi spre sud, dealungul perioadei care priveşte istoria comunei primitive, ca şi aceea a evului mediu, dezvoltarea fie a unor culturi materiale asemănătoare, fie măcar pătrunderi dintr-o direcţie sau alta, ale unor culturi care-şi aveau centrul de dezvoltare la apus sau la răsărit de munţi. Se poate spune chiar că regiunea care ne preocupă este mai legată în toată dezvoltarea sa istorică de regiunile învecinate decît de centrul şi vestul Transilvaniei. Şi pentru a intra în subiect, precizăm că cercetarea care priveşte epoca bronzului în această regiune este ţesută cu aceea a regiunilor învecinate. Despre aceasta urmează să schiţăm doar problemele mai importante pe care privesc epoca bronzului. Spun doar o schiţare a problemelor, deoarece nici cercetarea lor nu este ajunsă într-un stadiu final pentru a le prezenta în forme definitive şi nici timpul de care dispunem nu ne îngăduie a face o prezentare mai largă a lor.

Pentru a putea înţelege dezvoltarea epocii bronzului este necesar a cunoaşte fondul neolitic tîrziu şi perioada de tranziţie de la neolitic la începutul epocii bronzului propriu zis. În regiunea care ne interesează, la sfîrşitul neoliticului se întîlnesc foarte rar elemente C de etapă Cucuteni B, şi elemente de caracter Gorodsk-Usatovo ; în ultimele două nivele de locuire ale culturii Ariuşd semnalăm prezenţa, în număr destul de important, a unor străchini cu marginea lăţită sau puţin îndoită, decorate cu incizii simple sau în căpriori. Acestea se vor transmite şi se vor dezvolta în cultura Coţofeni ca unul dintre cele mai caracteristice elemente. Forma întîlnită la Ariuşd este înrudită cu aceeaşi categorie ceramică din cultura Horodiştea-Erbiceni din Moldova, decît mai timpurie.

Ceea ce am menționat mai sus este unul din rezultatele mai importante ale săpăturilor de la Ariușd din 1968—1969, făcute de către muzeul din Sfîntu Gheorghe împreună cu Institutul de Arheologie din București.

Perioada de început a epocii bronzului în sud-estul Transilvaniei este ocupată de cultura Schneckenberg, identică aproape cu Glina III și înrudită în parte cu prima etapă a culturii Monteoru. Originile sale, adică elementele ei constitutive sînt în parte cunoscute. Se admite a fi dezvoltată în principal din fondul Folteşti II, cultură cunoscută și răspîndită în aria Moldovei și a Munteniei, acolo unde ulterior s-a dezvoltat cultura Schneckenberg-Glina III și Monteoru. Această aparent perfectă dezvoltare, înțelegînd prin aceasta raportul direct Folteşti II-Schneckenberg Glina III este la o analiză mai atentă turburată de mai multe fapte dintre care menționez două : 1) cultura Schneckenberg nu se dezvolta pe toată aria pe care fusese răspîndită cultura Folteşti ; ca atare cultura Schnekkenberg nu ar fi o consecință obligatorie a dezvoltării culturii Folteşti ; 2) observăm că nivelul de locuire atribuit în Muntenia culturii F. II nu este perfect identic cu cel din Moldova ; mai precis, nivelului de locuire atribuit culturii F.II în Muntenia îi lipsesc în unele cazuri (descoperirile de la Cățelu Nou[1], Coşereni[2]) toate categoriile ceramice caracteristice și obligatorii (cea decorată cu șnurul răsucit și cea cu butoni au répoussé) acestei culturi. Importanța prezenței sau a absenței acestor elemente nu este de minimalizat, deoarece ele nu se pierd în dezvoltarea care urmează, ci dimpotrivă devin elemente dominante (mă refer la butoni) în cultura Glina III-Schneckenberg.

Trecem peste analiza acestei probleme în ceea ce privește teritoriul Moldovei, pentru a ne referi direct la teritoriul sud-estic al Transilvaniei, unde observăm de asemenea lipsa deocamdată a unui fond important Folteşti II. Descoperiri recente făcute de Székely Zoltán la Zăbala[3] au adus la cunoașterea noastră existența unei culturi de la începutul epocii bronzului, asemănătoare cu Folteşti II, dar căreia îi lipsesc tocmai elementele caracteristice — (pe care le-am menționat mai sus) — pentru a putea fi integrată în cultura Folteşti II. Anume caractere, cum ar fi brîurile duble crestate așezate imediat sub buză, ne face să legăm descoperirile de la Vladháza de cultura Zăbala. Aceeași situație o întîlnim și în Muntenia. În acest fel, rămîne încă deschisă problema originilor culturii Glina III-Schneckenberg și Monteoru. Primele două fiind purtătoare a ceramicii decorate cu șnur (categorie foarte puțin numeroasă) și cu butoni au repoussé (categorie ceramică foarte numeroasă) indică în chip firesc o dezvoltare din cultura Folteşti II ; cultura Monteoru însă, deși contemporană cu Glina III-Schneckenberg, nu conține elementele amintite ; acest fapt ar indica o altă origine. În stadiul actual al cercetărilor sîntem înclinați a admite existența la un moment dat a două culturi înrudite, una Folteşti II pe baza căreia s-a dezvoltat cultura Glina III-Schneckenberg, și un alt fond constituit din descoperiri ca cele de la Zăbala (județul Covasna), Coşereni, Cățelu Nou (Muntenia) și poate și Bogdănești (Moldova), pe care s-a dezvoltat cultura Monteoru.

Considerăm că trebuie să facem o precizare în plus în afară de faptul că cele trei aşezări — (pe care le-am luat ca reprezentative pentru cele trei regiuni unde sînt situate) — nu sînt Folteşti II, anume aceea că au şi elemente tipice prin care se deosebesc una de cealaltă.

Un alt element caracteristic culturii Glina III-Schneckenberg este ceramica cu decor în relief atribuită în mod constant etapei B. Această categorie ceramică este prezentă şi în culturile Glina III şi Monteoru I C 4. În legătură cu originea acestui decor sîntem în faţa a două ipoteze. Într-o ipoteză am deriva acest decor din acela al amforelor sferice ; în acest proces ar fi vorba de ramura vestică a acestei culturi şi de pătrunderea sa din Transilvania, în Moldova şi Muntenia. Într-o a doua ipoteză decorul amintit s-ar fi putut dezvolta în cadrul benzilor de şănţuire late care rezervă între ele tot atîtea dungi în „relief" ; în culturile Glina III-Schneckenberg şi Monteoru, cele două procedee coexistă. Categoria ceramică astfel decorată este unul din principalele elemente, într-un caz chiar singurul, care ne dovedeşte contemporaneitatea celor trei culturi. Încheiem aceste cîteva observaţii, subliniind necesitatea cercetărilor pentru lămurirea în chip cît mai cuprinzător a celor două aspecte culturale, Folteşti II şi Zăbala-Cătelu Nou, care stau la baza dezvoltării culturilor Schneckenberg-Glina III şi Monteoru.

În cadrul cercetărilor făcute în ultimii ani s-a descoperit o nouă cultură, cunoscută deocamdată numai în regiunea sud-estică a Transilvaniei ; este vorba de cultura Ciomortan[5]. Fără a avea încă nici o dovadă de ordin stratigrafic a raportului său cu cultura Schneckenberg, datorită bogăţiei decorului său, considerăm cultura Ciomortan mai nouă, aceasta pe baza unei observaţii general valabile că la începutul epocii bronzului ceramica este lipsită de decor.

Cultura Ciomortan ridică şi ea două probleme principale care privesc întîi originele sale şi apoi rolul pe care l-a avut în dezvoltarea sa, în sensul raporturilor cu celelalte culturi învecinate. Despre prima problemă nu vom discuta şi pentrucă în momentul de faţă nu putem încă răspunde şi pentrucă formează obiectul unei comunicări pe care o va prezenta descoperitorul culturii Ciomortan, Dr. Székely Zoltán. Desigur sînt elemente din perioada mai veche care s-ar putea lega de această cultură ; dar pentru a alcătui măcar ipotetic fondul său de dezvoltare trebuie cunoscute căile prin care s-au transmis şi etapele ei de evoluţie, deoarece aspectul pe care-l cunoaştem este un aspect matur al culturii Ciomortan.

La cea de-a doua problemă care priveşte raportul culturii Ciomortan cu regiunile învecinate sau chiar pătrunderile ei dincolo de linia munţilor, putem spune că datele de care dispunem sînt mai numeroase şi anume că este vorba în principal de legătura dintre cultura Ciomortan şi culturile Costişa şi Monteoru. În cultura Monteoru se răspîndeşte încă de la un nivel foarte vechi, sigur din ultimul nivel al etapei M. I C 4, decorul format din triunghiuri acoperite cu puncte sau cu haşuri — decor caracteristic culturii Ciomortan. Aceste elemente de decor sînt frecvente şi caracteristice culturii Monteoru din Moldova în etapa I C 3. În

aria munteană de răspîndire a culturii Monteoru apar numai triunghiurile acoperite cu împunsături (nu şi cu haşuri), pe ceşti de formă tipică M. I C. 3 şi pe pahare cilindrice. În legătură cu raportul dintre cele două culturi, remarcăm că în aria munteană aportul culturii Ciomortan este minim, în timp ce în aria moldoveană este foarte important, determinant chiar pentru aspectul pe care cultura Monteoru o are în Moldova.

Aceeaşi problemă — adică a legăturilor dintre culturile Ciomortan şi Monteoru — privită însă invers, în sensul pătrunderii culturii Monteoru în sud-estul Transilvaniei, situaţia se înfăţişează în felul următor : constatăm în mod permanent existenţa unor elemente sigur Monteoru, începînd din faza I C 3 şi pînă în ultima M. II. Nu cunoaştem încă nici o aşezare care să aparţină culturii Monteoru şi nici aspecte culturale dezvoltate şi pe un fond Monteoru. Această observaţie este deocamdată valabilă în timp pînă la apariţia culturii Noua. Toate elementele cunoscute pînă acum au un caracter curat Monteoru şi sînt răspîndiri uneori sporadice, alteori mai consistente şi care atunci cînd permit să li se determine aspectul lor în cadrul culturii Monteoru, se constată că ele aparţin aspectului moldovenesc. În această precizare ne referim atît la forme cît şi la decor (ceştile, prezenţa vaselor cu marginea întărită, lipsa Spendegefässelor, decor în tehnica inciziei cu praguri etc.).

Nu s-a întîlnit încă nici o situaţie în care cultura Monteoru, prin prezenţa unor elemente proprii numai ei, să poată fi paralelizată cu vreuna din culturile prezente în regiunea sud-estică a Transilvaniei. Din această regiune însă se cunosc cîteva elemente Wietenberg găsite la Sărata Monteoru în nivelul I a.

Trecînd în perioada tîrzie a epocii bronzului constatăm dezvoltarea unei culturi asemănătoare cu cea din Moldova, cunoscută în toată întinderea ei sub numele de cultura Noua.

Dezvoltată în Transilvania şi Moldova în fosta arie a culturilor Monteoru, Wietenberg şi Costişa, ea se împarte în două variante bine cunoscute, cea moldovenească şi cea transilvăneană, ultima caracterizîndu-se prin prezenţa toartelor cu butoni înalţi, cilindrici sau cu capul lăţit ca o ciupercă. Am analizat cu alt prilej[6] posibilităţile pe care documentarea actuală ni le oferă pentru a cunoaşte cauzele dezvoltării unei culturi materiale pe o arie atît de mare, cît şi acelea care au determinat aspectul său diferit în cele două mari regiuni amintite. Socotim îndreptăţit a semnala şi cu acest prilej lipsa din cercetarea arheologică a unor săpături şi studii despre cultura Wietenberg ; cunoaşterea aspectului în care această cultură ni se înfăţişează spre bronzul tîrziu, este necesar pentru înţelegerea procesului care a urmat.

Considerînd că unităţile de cultură materială acoperă, cuprind unităţi etnice strîns legate social-economic şi politic, trebuie să apreciem prin cultura Noua de la sfîrşitul epocii bronzului, apariţia unui grup bine consolidat pe un teritoriu foarte întins.

*

Închei această scurtă dare de seamă asupra epocii bronzului în sud-estul Transilvaniei, apreciind valoarea cercetărilor făcute ca o contribuţie de seamă la cunoaşterea istoriei străvechi a ţării noastre şi subliniem observaţia că o problemă a epocii bronzului restrînsă numai la sud-estul Transilvaniei aproape nu există, regiunea legîndu-se prin dezvoltarea sa şi de regiunile învecinate ; acest proces se accentuiază pe măsură ce înaintăm în timp — mă refer strict la epoca bronzului — în sensul că etapele — culturile materiale din dezvoltarea epocii bronzului cuprind din ce în ce arii mai mari în evoluţia lor.

SUR LES PROBLÈMES DE L'ÂGE DU BRONZE DANS LA RÉGION DU SUD-EST DE LA TRANSYLVANIE

Résumé

Après la deuxième guerre mondiale les recherches et les découvertes archéologiques faites dans la région sud-est de la Transylvanie, — où le musée de Sf. Gheorghe a développé pendant presqu'un siècle sa riche activité, — se sont amplifiées d'une manière remarquable, surtout celles concernant l'âge du bronze, l'âge du fer et l'époque du premier millénaire de n.è.

Dans notre communication présentée à la session anniversaire du musée de Sf. Gheorghe nous avons seulement signalé quelques problèmes sur l'âge du bronze dans la région qui nous occupe.

A la suite des fouilles entreprises dans des établissements et par la définition de nouvelles civilisations, nous avons à présent une vue beaucoup plus ample sur l'âge du bronz de la dite région.

La fin du néolitique y est signalée par la présence dans les derniers niveaux d'habitation d'Ariuşd, des écuelles décorées à incisions, par les élèments C de l'étape Cucuteni B et aussi par les élèments de caractère Gorodsk-Ousatovo.

En dehors de la civilisation de Coţofeni, la période de transition vers l'âge du bronze y est très peu connue. L'époque ancienne du bronze y commence avec la civilisation de Schneckenberg, répandue aussi à l'est et au sud des montagnes (Glina III) ; sa deuxième phase — Schneckenberg B — est contemporaine de l'étape Monteoru I c_4 ; elle se développe sur un fond Folteşti II et avec une importante contribution des amphores sphériques. Au stade actuel de nos connaissances on ne peut pas encore préciser les voies par lesquelles les deux élèments se sont transmis.

La civilisation nommée Zăbala, récément découverte (1968—1969) appartien aussi à l'époque ancienne de l'âge du bronze. Selon notre oppinion, elle est plus ancienne que la civilisation de Schneckenberg, ou seulement en partie contemporaine, et sa rattache aux découvertes de Vládháza. Elle prouve l'éxistence d'une civilisation distincte de celle de Folteşti II—Glina III—Schneckenberg, comme celle idéntifiée à Căţelu

Nou en Munténie, ou à Bogdăneşti en Moldavie (les boutons au répoussé font totalement défaut), en partant desquelles s'est développée la civilisation de Monteoru.

La civilisation de Ciomortan, découverte il y a dix années est connue à présent seulement dans la région du sud-est de la Transylvanie. Par son riche décor, nous la considerons plus récente que la civilisation de Schneckenberg—Glina III—Monteoru I c_4. Apparentée à la civilisation de Costişa (Moldavie), elle à contribué à la formation de l'étape Monteoru I c_3 en Mounténie, mais surtout en Moldavie.

La civilisation de Monteoru pénétre en Transylvanie en commençant par l'étape I c_3 ; par ses caractères elle se rattache à l'aspect Moldave de cette civilisation.

A la fin de l'âge du bronze la région sud-est de la Transylvanie est occupée par la civilisation de Noua ; elle est répandue sur une aire beaucoup plus grande, tant en Transylvanie qu'en Moldavie.

Nous pouvons remarquer qu'il n'existe pas un problème sur l'âge du bronze concernant seulement la région du sud-est de la Transylvanie, parceque les civilisation y découvertes sont les mêmes que, ou apparentées à celles répandues au sud et à l'Est des Carpathes ; cette situation s'accentue vers la fin de l'âge du bronze.

KIVONAT

A bronzkor kérdései Délkelet-Erdélyben

Megállapított tény, hogy Erdély délkeleti része, ahol majdnem egy évszázad óta a Sepsiszentgyörgyi múzeum tevékenységét kifejti, mind az ókorban, mind az i.u. első évezred folyamán, történeti fejlődésében szorosan kapcsolódik a Kárpátok vele szomszédos keleti és déli vidékeihez.

E dolgozat Erdély délkeleti része bronzkorának néhány fontosabb kérdésével foglalkozik.

Az újkőkor végét jelzik az Erősdi műveltség utolsó lakószintjei, a bekarcolt díszű csészék, a Cucuteni B szakasz C elemei (Lécfalva) és a ritka Górodsk-Usatovo jellegű elemek.

A Coţofeni műveltség kivételével, az átmeneti kor, a bronzkor kialakulása kevésbé ismert. A korai bronzkor a Schneckenberg-i műveltséggel kezdődik, elterjedt a hegyektől keletre is, azonos a hegyektől délre a Glina III-al és egykorú a Monteoru műveltség IC4 szakaszával. Eredete nincs összeköttetésben a Coţofeni műveltséggel : Folteşti II, valamint a sférikus urnák műveltsége szolgál kifejlődése alapjául. Tisztázatlan még Folteşti II elemeinek az átviteli útja (a visszahajtott bütykök és a fonott zsinórdíszítés) és a kidomborodó díszítésű kerámia fejlődése, egyelőre a szférikus urna műveltség örökségének gyanítjuk.

A nemrég felfedezett zabolai műveltség (1968—1969) hasonlóan a korai bronzkorba tartozik, nem tartalmazza a Schneckenberg-Glina III

(visszahajtott bütykök) jellegzetes elemeit. Tipológiailag korábbi mint a Glina II-Schneckenberg-Monteoru IC4 műveltség. Hasonló, de nem füződik Folteşti II-höz, ismeretes Munténiában (Cățelu Nou, Coşereni stb.) és Moldovában (Bogdăneşti), ezek képezik azt az alapot, amelyen kifejlődik a Monteoru műveltség.

Az utóbbi évek folyamán feltárt Csomortáni műveltség egyelőre csak Erdély délkeleti részében ismeretes. Gazdag díszítése révén (különösen a vonalakkal és pontokkal kitöltött háromszögek) ez a műveltség későbbi mint a Glina III-Schneckenberg-Monteoru IC4 ; mint a moldovai Costişa műveltséggel rokon műveltség befolyásolta a Monteoru IC3 szakasz kialakulását különösen moldvai elterjedési területen.

A Monteoru műveltség behatol Erdélybe kezdve az IC3 szakasztól, különösen a régi szakaszában e műveltség moldvai változatát mutatja.

A bronzkor végén Erdély délkeleti részét a Noua műveltség foglalja el, ez sokal nagyobb területet borít be (Erdélyben a Wiettenbergi műveltség elterjedési területét, Moldovában a Monteoru-Costişa műveltséget), mint a korai és közép bronzkori (Schneckenberg-Glina III-Zabola, Monteoru, Ciomortan, Wiettenberg) műveltségek.

Világos, hogy szorosan vett bronzkori kérdés Erdély délkeleti részében nem is létezik ; e vidék fejlődése révén a szomszédos vidékekhez kapcsolódik. Ez a folyamat még hangsúlyozottabb a bronzkor végén.

NOTE

1. VAL. LEAHU, **Săpăturile arheologice de la Cățelu Nou, în Cercetări arheologice în Bucureşti**, vol. II, 1965, pag. 22—23.
2. I. NESTOR şi EUG. ZAHARIA, **Sur la période de transition du néolothique à lâge du bronze, dans l'aire des civilisations de Cucuteni et de Gumelnița, în Dacia**, N. S., XII, 1969, sub tipar.
3. Cercetări făcute în anii 1968—1969 de Székely Zoltán căruia îi mulțumim pentru informațiile date.
4. M. FLORESCU, **Contribuții la problema începuturilor epocii bronzului în Moldova**, în Arh. Mold. II—III, 1964, p. 105 şi urm.
5. Cercetări făcute de Székely Zoltán care a prezentat şi o comunicare despre această cultură la sesiunea închinată a 90 de ani de la întemeierea muzeului din Sf. Gheorghe.
6. EUG. ZAHARIA, **Das Graberfeld von Balinteşti-Ciornegi und einige Fragen der Bronzezeit in der Moldau**, în Dacia, N. S. VII, 1963, pag. 139 şi urm.

CULTURA CIOMORTAN

SZÉKELY ZOLTÁN

Din sud-estul Transilvaniei, din valea Oltului şi a Rîului Negru, teritoriu cercetat de Muzeul din Sfîntu Gheorghe, au ajuns în colecţia muzeului numeroase fragmente ceramice care aparţin epocii bronzului. Pe baza acestor descoperiri s-a constatat că în sud-estul Transilvaniei s-au aşezat purtătorii diferitelor culturi din epoca bronzului, cunoscute pe versantul celălalt al Carpaţilor[1].

În ultimele două decenii Muzeul din Sfîntu Gheorghe, sub îndrumarea Academiei Republicii Socialiste România, a făcut numeroase cercetări în valea Oltului, care au avut ca rezultat descoperirea unor noi lui în această parte a ţării[2].

Cercetătorii care s-au ocupat de epoca bronzului în această regiune, pe baza datelor care le-au stat la îndemînă, au acceptat că la începutul epocii bronzului în sud-estul Transilvaniei orizontul Coţofeni suprapune ultimul orizont al complexului Ariuşd şi este la rîndul său suprapus de cultura Glina III-Schneckenberg, iar în epoca mijlocie şi tîrzie a bronzului cultura Wietenberg, este şi în această regiune dominantă[3]. În următoarele ne ocupăm numai cu cultura descoperită în hotarul satului Păuleni, în apropierea comunei Şoimeni (Ciomortan), care sub denumirea de cultură Ciomortan a intrat în literatura de specialitate.

Pe malul drept al pîrîului „Remete", în apropierea comunei Şoimeni (Csikcsomortán), se ridică un deal cunoscut sub denumirea de Dealul Cetăţii (Várdomb). Pe vîrful dealului este un platou oval, cu laturi abrupte spre nord, sud şi est. Pe partea nord-vestică se văd urmele unui val, iar la sud-vest un şanţ îl desparte de restul terenului. (Fig. 1).

Acest teren a fost cercetat la suprafaţă de Al. Ferenczi şi a considerat-o cetate dacică[4]. Roska aminteşte în plus şi de fragmente de vase din epoca bronzului[5]. Pe acest teritoriu în anul 1954 Muzeul din Miercurea Ciuc a făcut un sondaj.

Muzeul din Sfîntu Gheorghe, în colaborare cu Muzeul din Miercurea Ciuc, a cercetat acest deal în anii 1956[6], 1960 şi 1967.

În cursul acestor săpături a fost secționat platoul în direcția N-S și E-V, cu 5 șanțuri și au fost dezvelite 3 suprafețe ; s-a obținut un bogat material ceramic și s-au putut face și observații stratigrafice. (Fig. 2).

Secționînd terenul și valul s-a constat că pe acest loc s-au așezat prima dată purtătorii culturii Ariușd într-o fază destul de tîrzie. Așezarea ariușdeană nu a fost întărită cu șanț și cu val. Valul ridicat și întărit cu palisade aparține unei epoci mai tîrzii, cînd au venit purtătorii unei

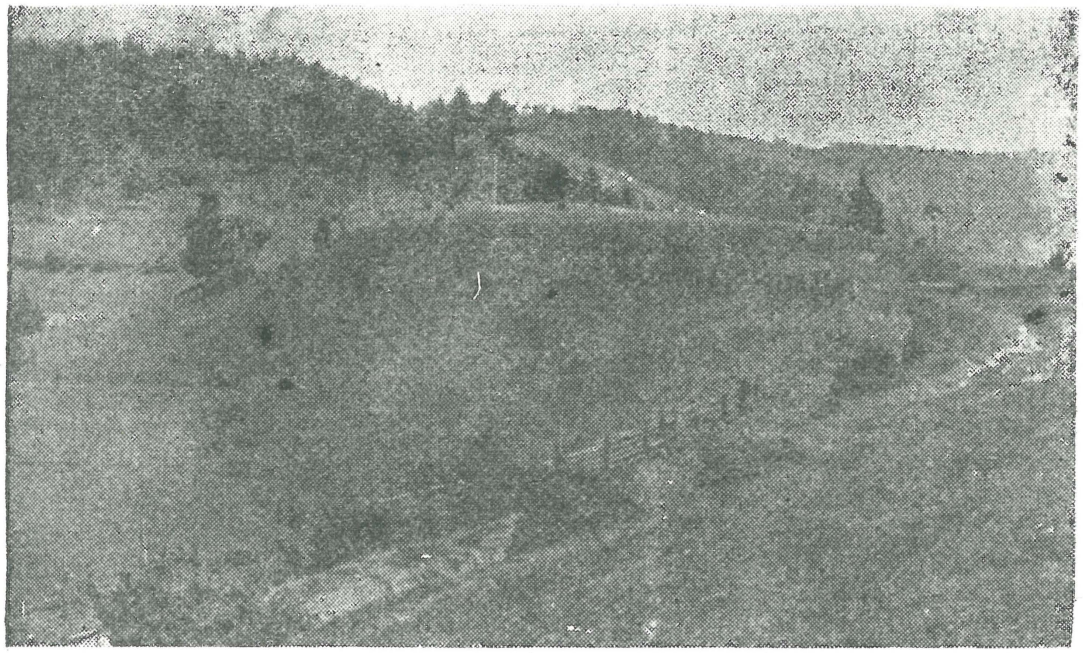

Fig. 1

alte culturi din epoca bronzului și s-au așezat peste așezarea ariușdeană. Acest fapt este dovedit clar de pămîntul negru din care s-a construit valul, pămînt scos din stratul ariușdean și care conține cioburi ariușdene, precum și de urmele stîlpilor înfipți în acest strat. Stratul de cultură din epoca bronzului suprapune și marginea interioară a valului. (Fig. 3, 4).

Forma de locuință nu s-au putut identifica în cursul săpăturilor. Terenul e înclinat spre sud și fiind de mult timp cultivat, resturile de locuire au fost deranjate și în parte spălate spre vale. În stratul de cultură, care aparține epocii bronzului, au fost găsite fragmente de vase și cîteva unelte de uz casnic, ca prîsnele de lut, un fragment de topor de piatră cu gaura de înmănușare, piatra de pisat și un fragment de idol zoomorf. (Fig. 13/5, 7—10).

Materialul ceramic este numeros, foarte bogat și variat, compus din vase făcute din pastă fină și din pastă grosolană.

Ceramica fină conține nisip și pietricele mărunte, iar suprafața este bine netezită și lustruită. Se pot deosebi două forme : ceașca și castronul.

Ceaşca este de două feluri : una cu gîtul înalt şi toarta înaltă, care porneşte din buză şi se leagă de umăr (Fig. 5/1—5, fig. 7/1—3, 6—7). Cealaltă varianta de ceaşcă are toarta de aceeaşi formă, dar mică, scurtă ca şi gîtul, care de asemenea este mai scunde. (Fig. 6/7, 7/8). Corpul ceştilor este bitronconic şi înalt. Alături de acestea apar şi ceştile mari, rotunde la corn. (Fig. 6/3, 4, fig. 7/5).

Decorul ceştilor constă din triunghiuri al căror cîmp este acoperit cu punete. Acestea sînt făcute dintr-o linie sau din două linii, care uneori se depăşesc, formînd un X la vîrful triunghiului. (Fig. 6/5, fig. 8/2, fig. 9/1—6, fig. 10/5, 7). Împunsăturile variază : sînt rotunde, lungi, sau ca alveole. Mai puţine sînt decorate cu triunghiuri haşurate orizontal, cu haşuri paralele cu o latura, sau în smoc. (Fig. 12/1—4, 6). Deasupra triunghiurilor se găseşte o linie în relief — uneori cu impunsături —, sau 1—3 linii incizate, sau linii şi impunsături. (Fig. 14/1—3, 15/6). Mai există benzi lungi formate din cîte 3—4 linii incizate vertical umplute cu punete. (Fig. 10/1—4, 8).

Triunghiurile sînt în general lungi. Cele cu haşuri paralele cu o latură sînt de tipul scund, nu lungi şi aproape regulat cu laturile petrecute. (Fig. 8/6).

Cestroanele sînt a doua formă frecventă în materialul ceramic descoperit. Cele de formă bitronconică au două variante. La una din variante partea de sus este foarte largă, iar la cealaltă partea inferioară este foarte retrasă şi puţin arcuită. Au toarte mici pornite din buză, care alternează cu proeminenţe lungi. (Fig. 6/1—2, fig. 8/1, 4, 6—7, fig. 14/5, fig. 15/4, 5). Buza este tesită uşor oblic spre interior şi uneori puţin îngroşată la exterior. (Fig. 8/3, 5). Decorul castroanelor este acelaşi ca pe ceşti, adică triunghiurile cu impunsături, cu haşuri paralele cu o latură, sau cu haşuri orizontale.

Vasele mari cu pereţii groşi — păstrate fragmentar — cu marginea arcuită, au în jurul gîtului un brîu dintr-o linie sau din două linii în relief, crestate, sau cu impunsături şi legate de barete, una lată sau cîte două apropiate. (Fig. 6/6, fig. 11/1—3, fig. 13/7, fig. 15/2—3).

Un alt tip de vas des întîlnit este vasul cu toarte tubulare aşezate pe pîntec face parte din grupa timpurie a acestora. (Fig. 7/4, fig. 9/1, 6, fig. 13/3). La unele dintre acestea suprafaţa este grunjoasă sau dată cu mătura. (Fig. 13/2). Mai numeroase sînt însă cele cu suprafaţa netedă.

Vasele grosolane au o formă de sac cu marginea dreaptă sau îndoită. Sînt decorate sub buza cu brîu, iar suprafaţa exterioară a vasului este în general măturată ca şi pe faţa interioară.

Au mai fost găsite fragmente de vase decorate cu linii crestate şi cu buza crestată.

În afară de acest material ceramic au mai fost găsite la Ciomortan şi fragmente de vase aparţinînd culturilor Coţofeni (Fig. 11/4, 15/1), Monteoru şi Wietenberg. (Fig. 11/5, 5a). Acestea au fost găsite în acelaşi strat de cultură împreună cu materialul ceramic mai sus descris.

*

Pentru încadrarea cronologică a aşezării de la Ciomortan în epoca bronzului ne bazăm numai pe materialul ceramic. Nu s-a observat suprapunerea mai multor nivele de locuire din epoca bronzului, care se aparţină culturilor semnalate mai sus, Coţofeni, Monteoru şi Wietenberg. Nu le putem considera contemporane deoarece că nu avem nici un temei de ordin stratigrafic, care să ne asigure contemporaneitatea culturii Ciomortan cu una din cele semnalate. Am mai putea chiar sublinia că fragmentele ceramice Coţofeni nu pot fi contemporane cu cele Monteoru, iar că framentele ceramice Monteoru aparţin mai multor faze, cea mai veche fiind M. I c 3.

Astfel în privinţa formelor o variantă a ceştii cu gîtul şi cu toartă înaltă este foarte înrudită cu forma cunoscută din culturile Glina-Schnekkenberg, Monteoru IüC. 4 şi Costişa. Varianta a doua a ceştilor este mai aproape de ceştile caracteristice pentru cultura Costişa, decît de Glina-Schneckenberg, Monteoru I.C. 4. Totuşi forma ceştilor nu este chiar ca la cultura Costişa. Ceştile din cultura Costişa sînt bitronconice, mai scunde sau înalte şi cu toarta supraînălţată. La aceste cești nu este nici o toartă supraînălţată. În ceea ce priveşte decorul la cești, triunghiurile lungi haşurate sînt de tip Costişa în sensul că au vîrful în jos. La Costişa însă nu există cu laturile petrecute şi nici în acest material ceramic triunghiul caracteristic pentru Costişa, adică triunghiul foarte lung şi haşurat paralel cu una din laturi.

La castroane observăm că marginea vasului cu buza pantă formînd streaşină, la interior este caracteristică culturii Wietenberg. Iar ornamentul cu brîu în relief este caracteristic pentru cultura Monteoru I.C.3. Toartele tubulare pe pîntec există în cultura Costişa, Monteoru, Schnekkenberg

Prin urmare materialul ceramic reflectă asemănări cu cultura Monteoru în faza ei timpurie, păstrînd şi unele elemente din cultura Glina. Această cultură, atestată pe tot teritoriul răspîndirii culturii Schneckenberg în valea Oltului, a contribuit la evoluţia epocii bronzului, la dezvoltarea culturii Wietenberg, care se dezvoltă în epoca mijlocie şi tîrzie a bronzului şi în partea sud-estică a Transilvaniei.

Ritul de înmormîntare al purtătorilor culturii Ciomortan, după cum atestă un mormînt descoperit la Poian, este inhumaţia în poziţia chircită.

Descoperirea culturii Ciomortan precum şi a aşezării de la Zăbala aduc unele modificări în cronologia epocii bronzului precum şi în şirul succesiunii culturilor din această perioadă în sud-estul Transilvaniei.

Prin săpăturile Muzeului din Sfîntu Gheorghe executate la Reci (judeţul Covasna), s-a dovedit că în perioada de tranziţie de la neolitic la epoca bronzului cultura Bodrogkeresztúr pătrunde în valea Oltului, cînd cultura Ariuşd este în etapa ei tîrzie[7]. Iar cultura Coţofeni suprapune acest orizont al complexului Ariuşd-Bodrogkeresztúr.

În ceea ce priveşte cultura Glina-Schneckenberg, considerăm că îşi începe evoluţia în această regiune la începutul epocii bronzului, după cum arată materialul ceramic descoperit în aşezarea de la Zăbala sondată

în anul 1969. Cultura Ciomortan se încadrează după cultura Glina III-Schneckenberg şi contribuie la dezvoltarea culturii Wietenberg. Fazele de dezvoltare ale acestei culturi încă nu sînt lămurite ; săpăturile muzeului din Sfîntu Gheorghe executate la Simoneşti (judeţul Harghita) în colaborare cu muzeul din Cristur, au adus şi în această privinţă unele lămuriri.

AUSZUG

Bei des Ausgrabungen die vom Muzeum zu Sf. Gheorghe in den Jahren 1956, 1960, 1967 in Alttal, und am Rande der Gemeinde Csikcsomortán geleitet wurden, kamen die Spuren einer neuen, der Branzezeit angehörenden Kultur zum Vorschein. Diese neue der Bronzezeit amgehörenden Siedlung befindet sich auf dem „Várdomb" genannten Anhöhe, deren Nord-Westlichen Teil dureh einen Erdwall befestigt wurde.

Auf der Anhöhe des Hügels wurden fünf Schanzen gegraben in Abschnitten zum Vorschein gekommenen Keramik sowie durch deren stratigrafische Beobachtungen ermittelt werden konnte, dass dieser Hügel zu erst von einer Ariuşd-Kultur, später von einer anderen Kultur Angehörigen besiedelt war von dieser der späteren Siedlung angehörenden Bewohnern wurde der Befestigungsdieneude Wall und Schnatz errichtet.

Die auf der Ariuşd-Kultur, aufgebaute neueren Kultur angehörende Keramik bezeugen neben der Coţofeni, Monteoru, Glina-Schneckenberg sowie Wietenberg-Kultur, neue eigenartige Formen und Verzierungs-Motive. Der Verfasser gliedert auf Grunde der Keramik diese Kultur der Bronzezeit aber stufe Glina-Schneckenberg folgenden Kultur an, dieser Kultur proponiert der Verfasser die Benennung Csomortán-Kultur, sich berufend dass diese Kultur bisher in Siebenbürgen unbekannt war.

Diese Kultur „Csomortán-Kultur" trug bei zur Entwicklung der Wietenberg-Kultur.

KIVONAT

A sespsiszentgyörgyi múzeumnak az Olt völgyében, Csíkcsomortán község határában 1956, 1960, 1967-ben végzett ásatásai folyamán egy új, a bronzkorba tartozó műveltség emlékei kerültek felszinre. A település egy dombon terült el, amely „Várdomb" néven ismeretes. A domb északnyugati szélét földsánccal erősítették meg.

A domb tetején huzódott kutató-árkokból és szelvényekből kikerült kerámia, valamint a sztratigráfiai megfigyelések alapján megállapítást nyert, hogy a dombon először az erősdi műveltség, később pedig egy más műveltség hordozói telepedtek le. Ez utóbbi műveltség hordozói készítették a paliszáddal megerősített földsáncot.

Az erősdi településre rátelepedett műveltség kerámiája Coţofeni, Monteoru, Glina-Schneckenbergi, valamint Wietenbergi műveltség egyes elemein kívül új, sajátos díszítési motivumokat és formákat mutat. A szerző a kerámia alapján e műveltséget a bronzkorba helyezi közvetlenül a Glina-Schneckenbergi műveltség utánra s Csomortáni műveltség elnevezését javasolja, tekintettel arra, hogy ez a műveltség még eddig ismeretlen volt Erdély területén.

A Csomortáni műveltség hozzájárul a Wietenbergi műveltség kialakulásához.

NOTE

1. I. NESTOR, **Der Stand ...**, 1932, 69—73. H. SCHOLLER, **Die Stein- und Kupferzeit Siebenbürgens**, 1933, D. POPESCU, **Die frühe und mittlere Bronzezeit in Siebenbürgen**, 1944.
2. Z. SZÉKELY, **Sondajele executate de Muzeul Reg. Sf. Gheorghe în 1956**, în Materiale V, 1959, 238—240, **Contribuţii la problema începutului epocii bronzului în sud-estul Transilvaniei**, SCIV, **3. t. 19, 1938, 423—428.**
3. **Istoria României**, I 1960, p. 98, GHEORGHE BICHIR, **Beitrag zur Kenntnis der frühen Bronzezeit im südöstlichen Transilvanien und in der Moldau, Dacia**, N. S. VI, 1962, 144, D. BERCIU, **Zorile istoriei în Carpaţi şi la Dunăre**, 1966, 134.
4. AL. FERENCZI, **Cetăţi antice în judeţul Ciuc**, ACMI, v. IV, 1932—38, 290—296.
5. M. ROSKA, **Repertorium**, 1942, 59, 46.
6. Z. SZÉKELY, în Materiale V, 1959, 238-240.
7. Z. SZÉKELY, **Descoperiri din neoliticul tîrziu în aşezarea de la Reci**, SCIV, XV, nr. 1, 1964, 121—126.

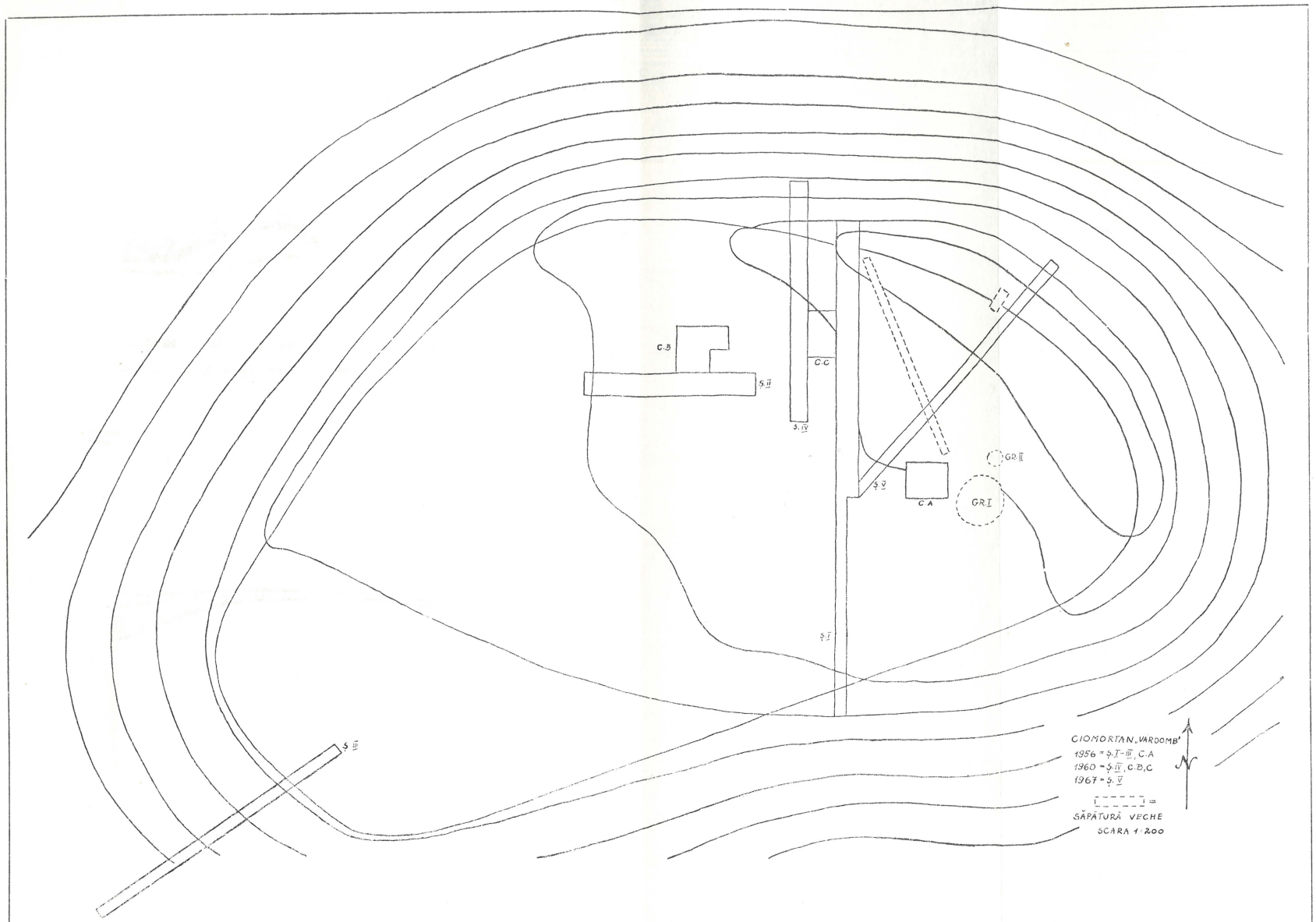
C.B
C.C
S. II
S. IV
GR. II
S. V
C.A
GR. I
S. I
S. III
CIOMORTAN, VARDOMB'
1956 = S. I–III, C.A
1960 = S. IV, C.B, C
1967 = S. V
SĂPĂTURĂ VECHE
SCARA 1:200

Fig. 2

SCARA 1:100, CIOMORTAN, PROFILUL ȘANȚULUI I — PERETELE DE VEST

LEGENDA

Humus | Strat de cultura | Moloz de arderie | Pămînt de culoare brună | Moloz de arderie | Strat de cultură brună de culoare neagră | Sol virgin

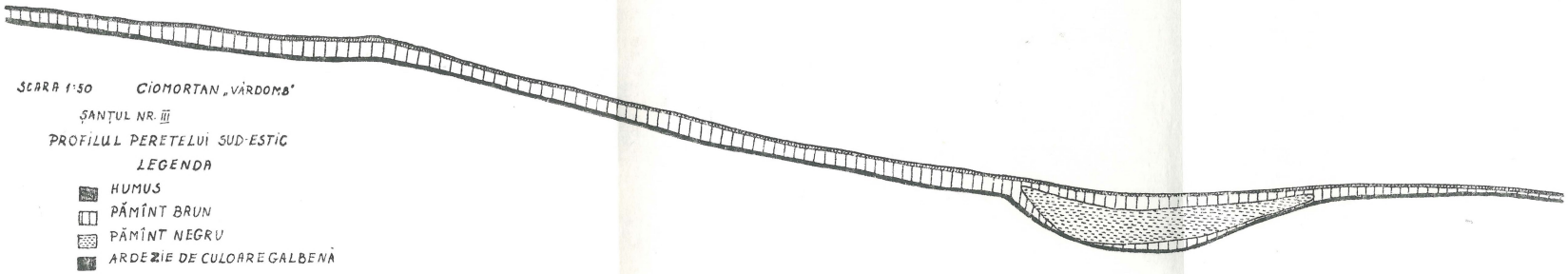

SCARA 1:50 CIOMORTAN „VÀRDOMB"

ȘANȚUL NR. III

PROFILUL PERETELUI SUD-ESTIC

LEGENDA

HUMUS

PĂMÎNT BRUN

PĂMÎNT NEGRU

ARDEZIE DE CULOARE GALBENĂ

Fig. 3

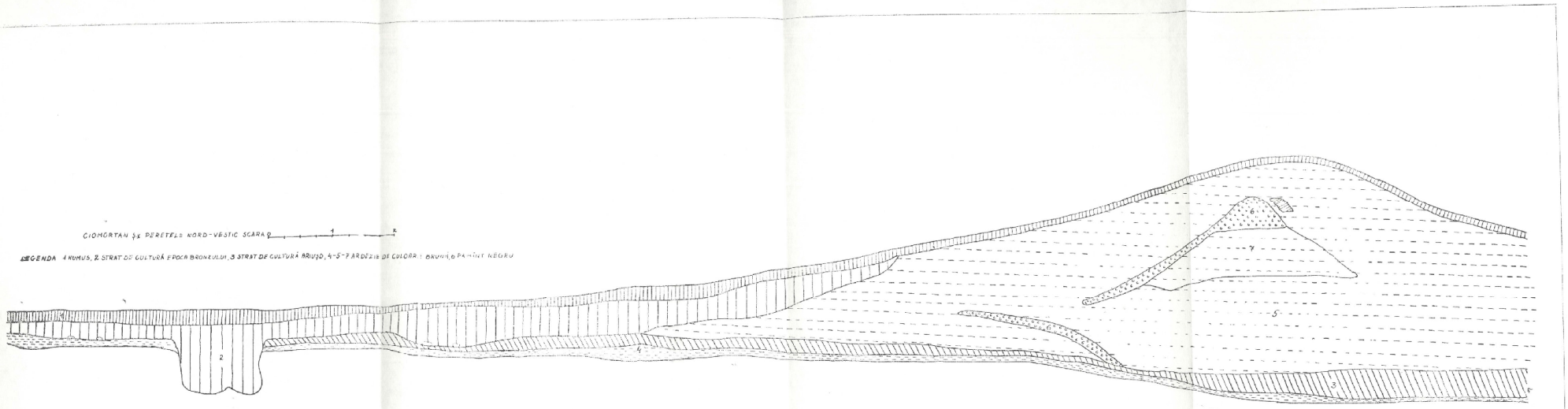
CIOMÎRTAN ȘI PEREȚELE NORD-VESTIC SCARA
LEGENDA 1 HUMUS, 2 STRAT DE CULTURĂ EPOCA BRONZULUI, 3 STRAT DE CULTURĂ BRUSD, 4-5-7 ARDEZIE DE CULOARE : BRUNĂ, 6 PĂMÎNT NEGRU

Fig. 4

1

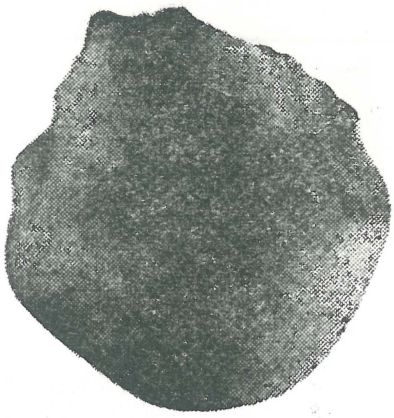

2

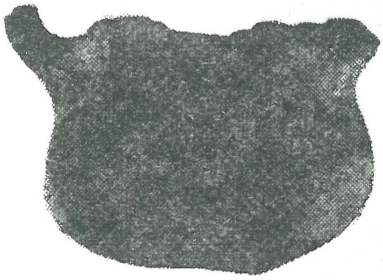

3

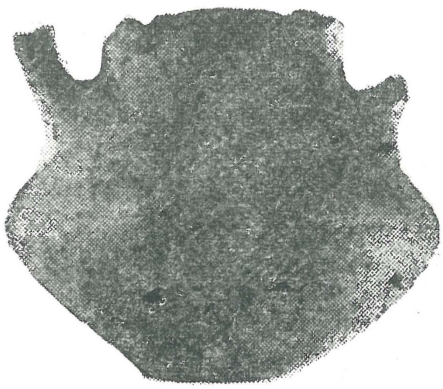

4

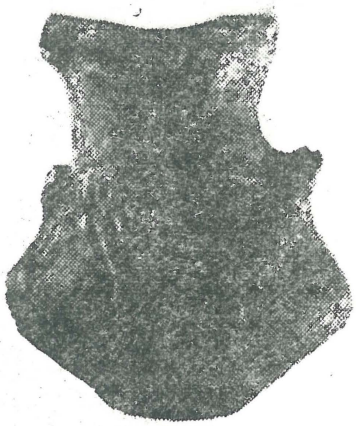

5

Fig. 5

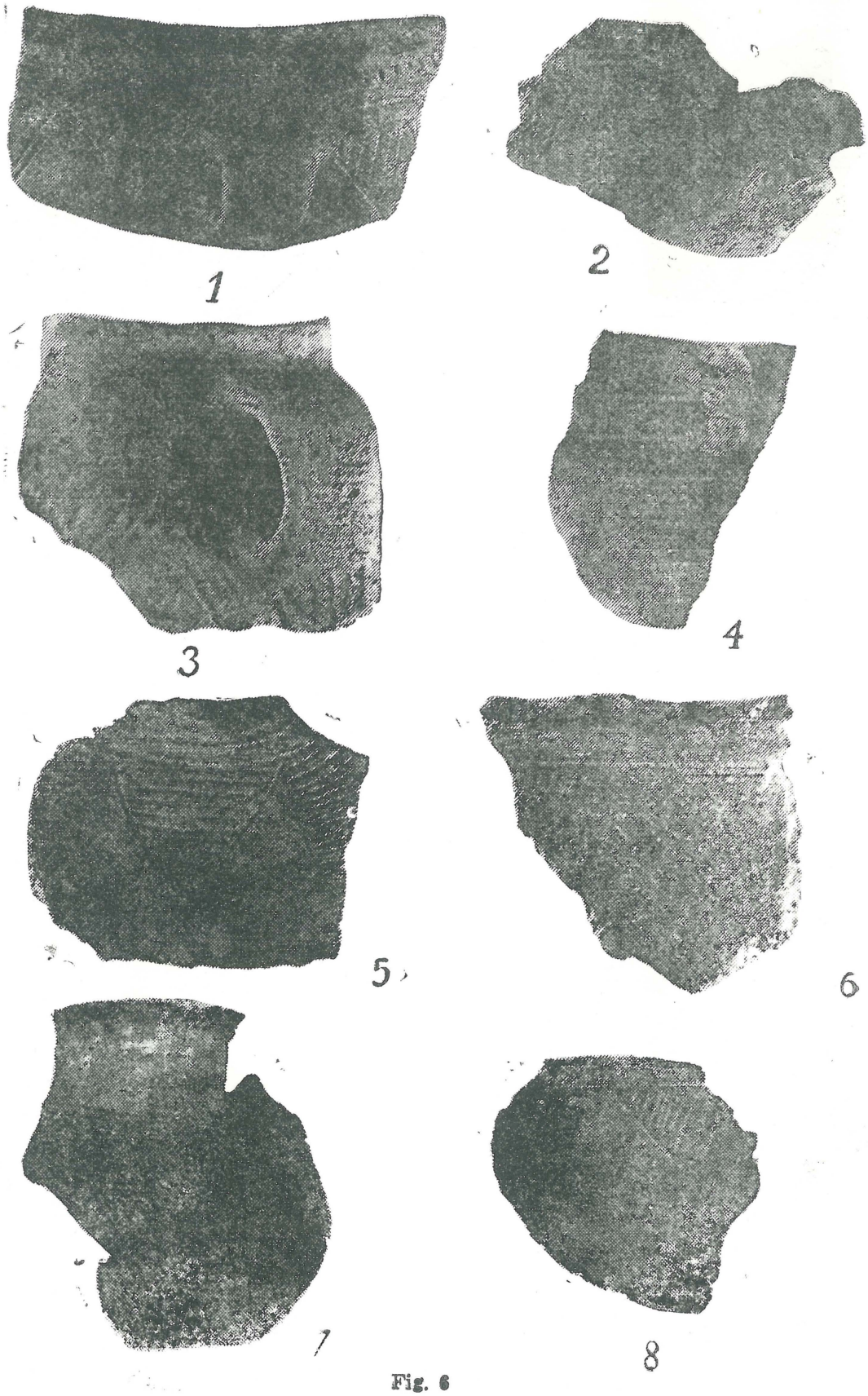

Fig. 6

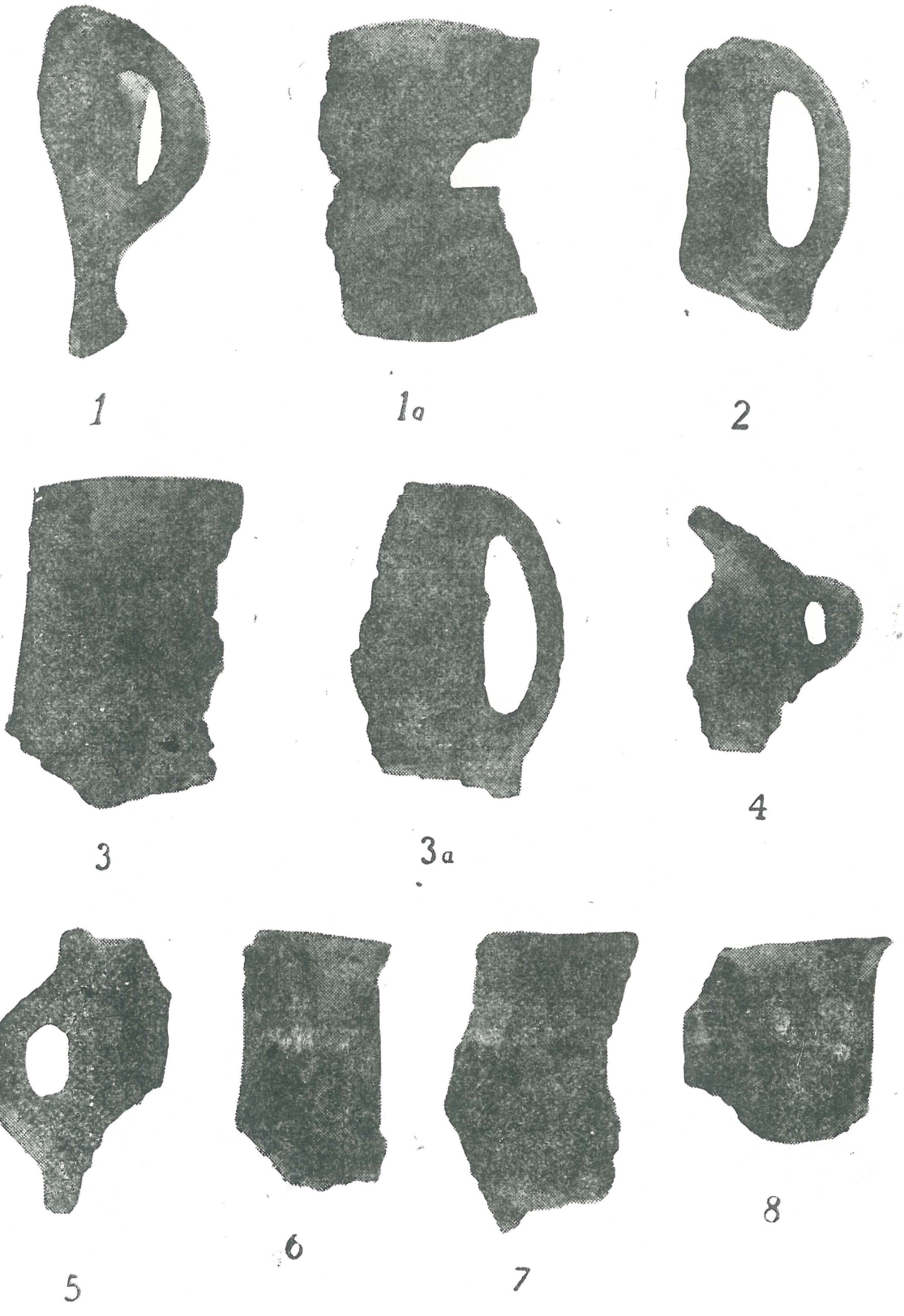

Fig. 7

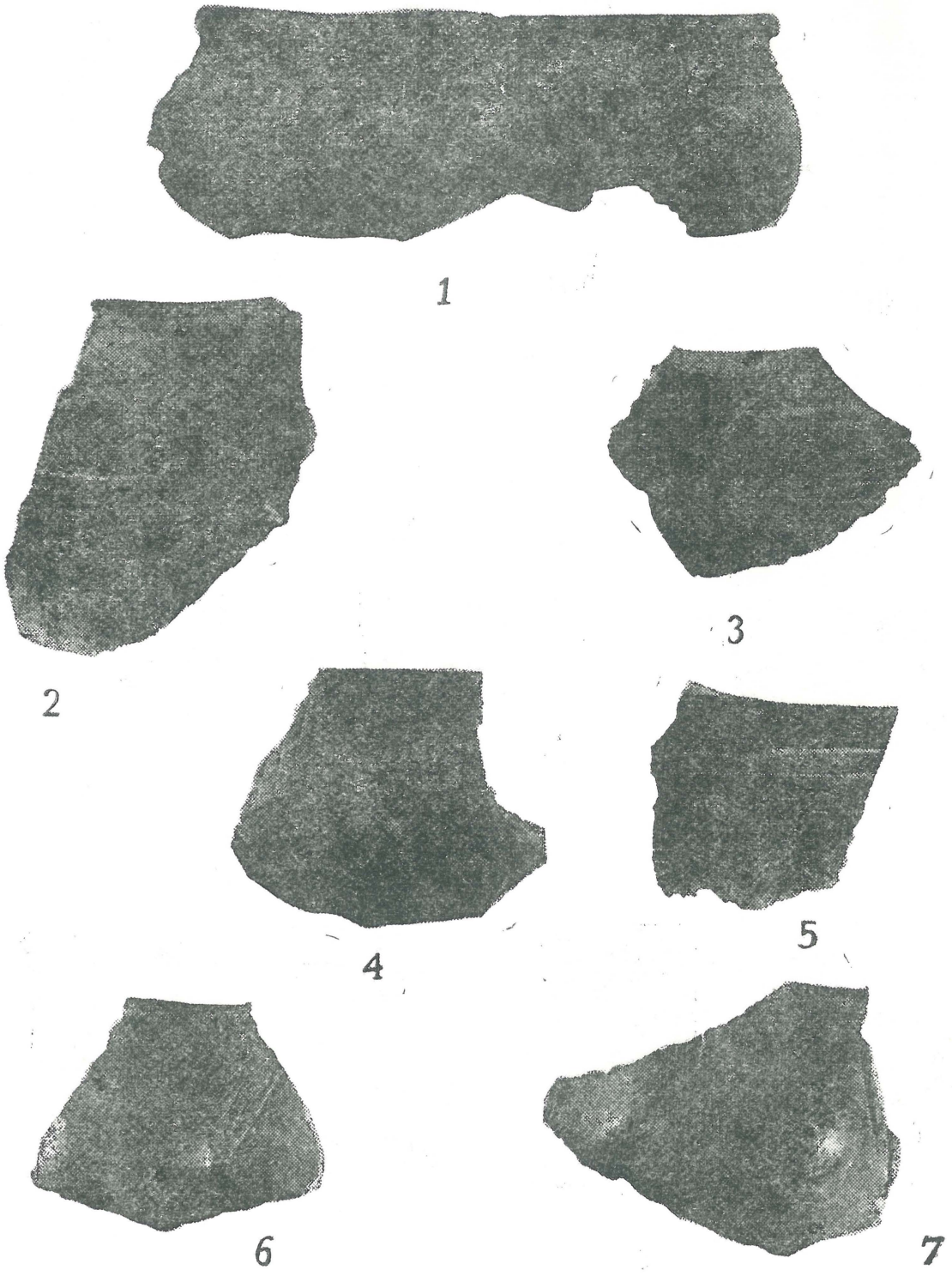

Fig. 8

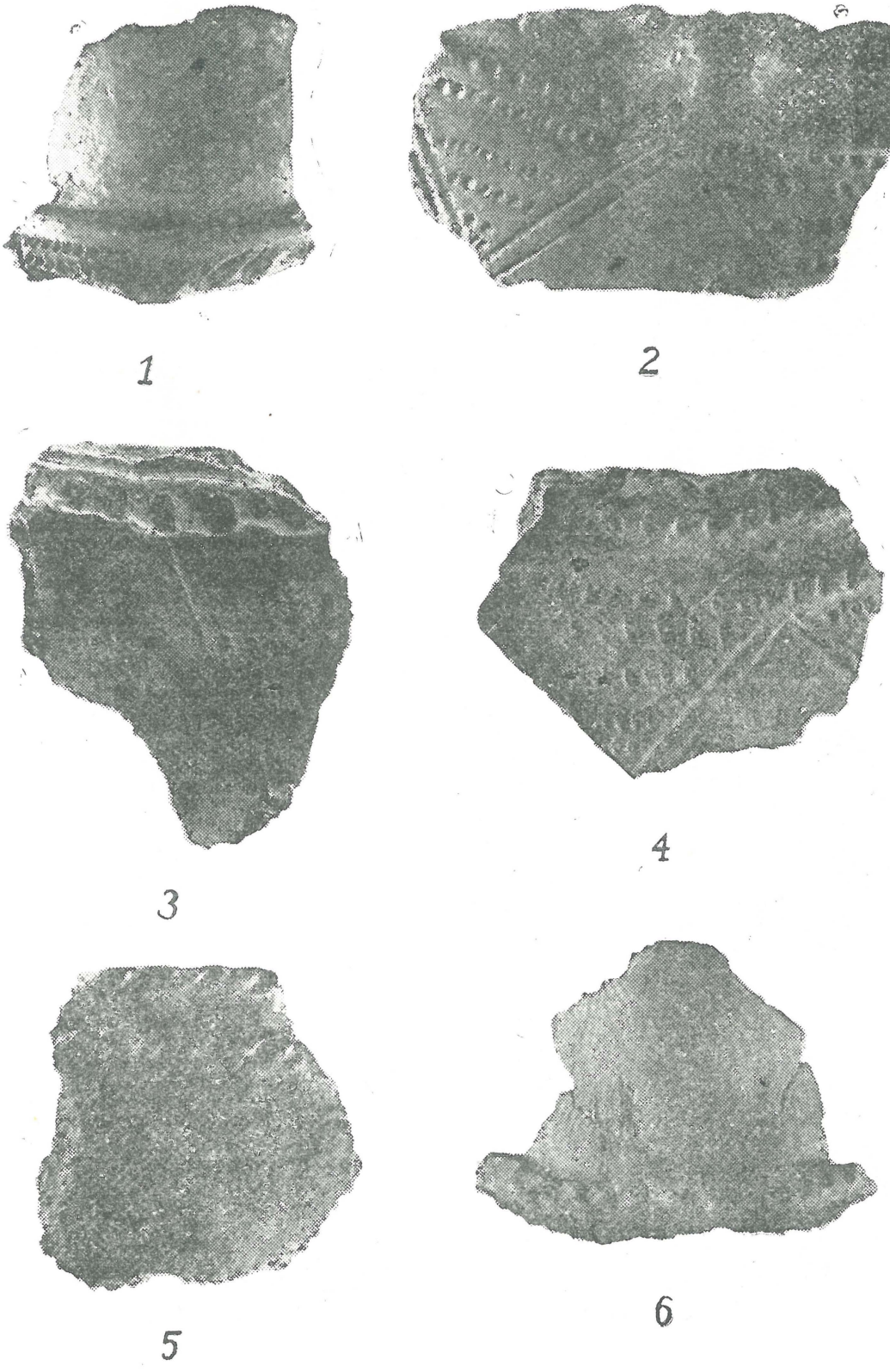

Fig. 9

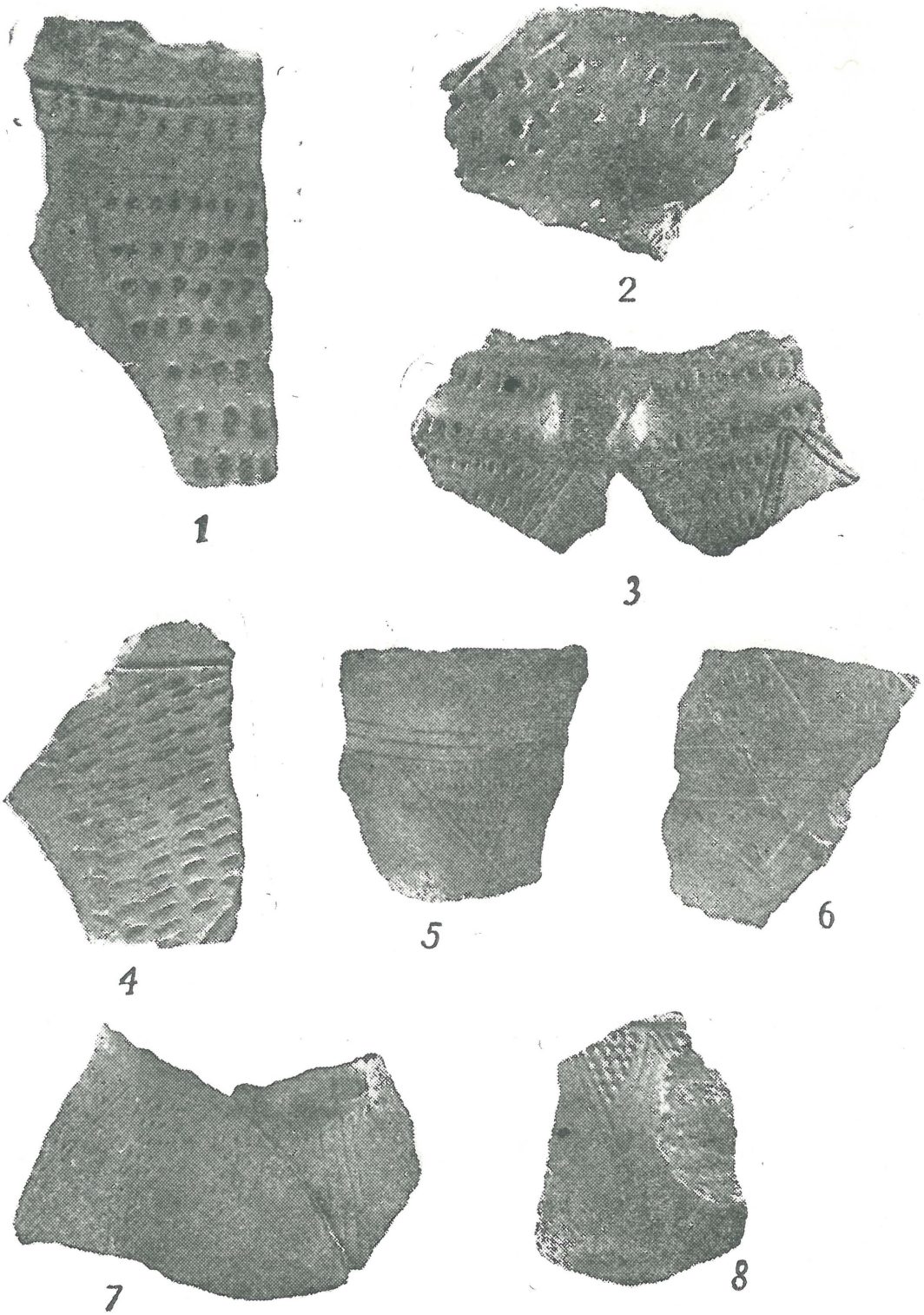

Fig. 10

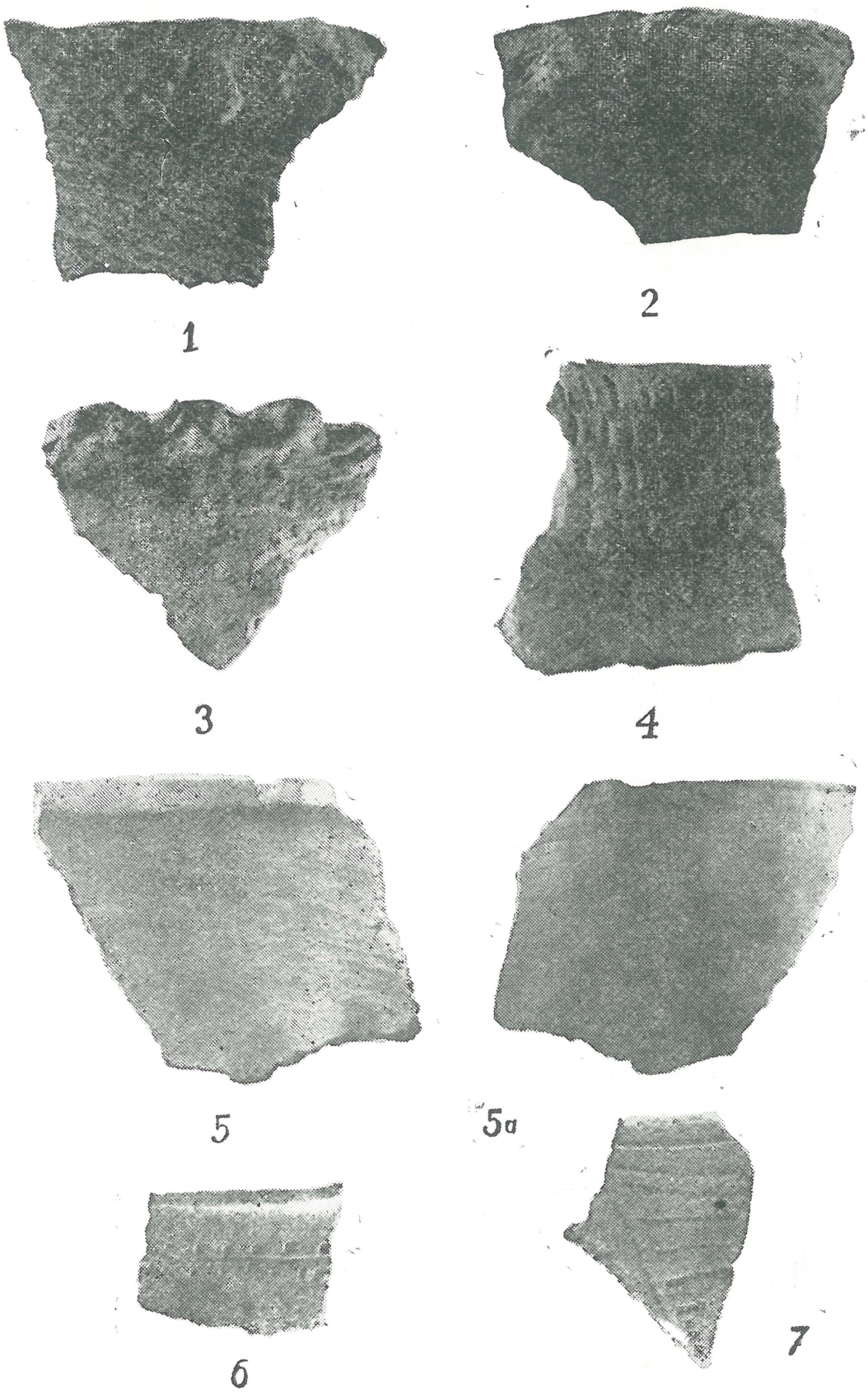

Fig. 11

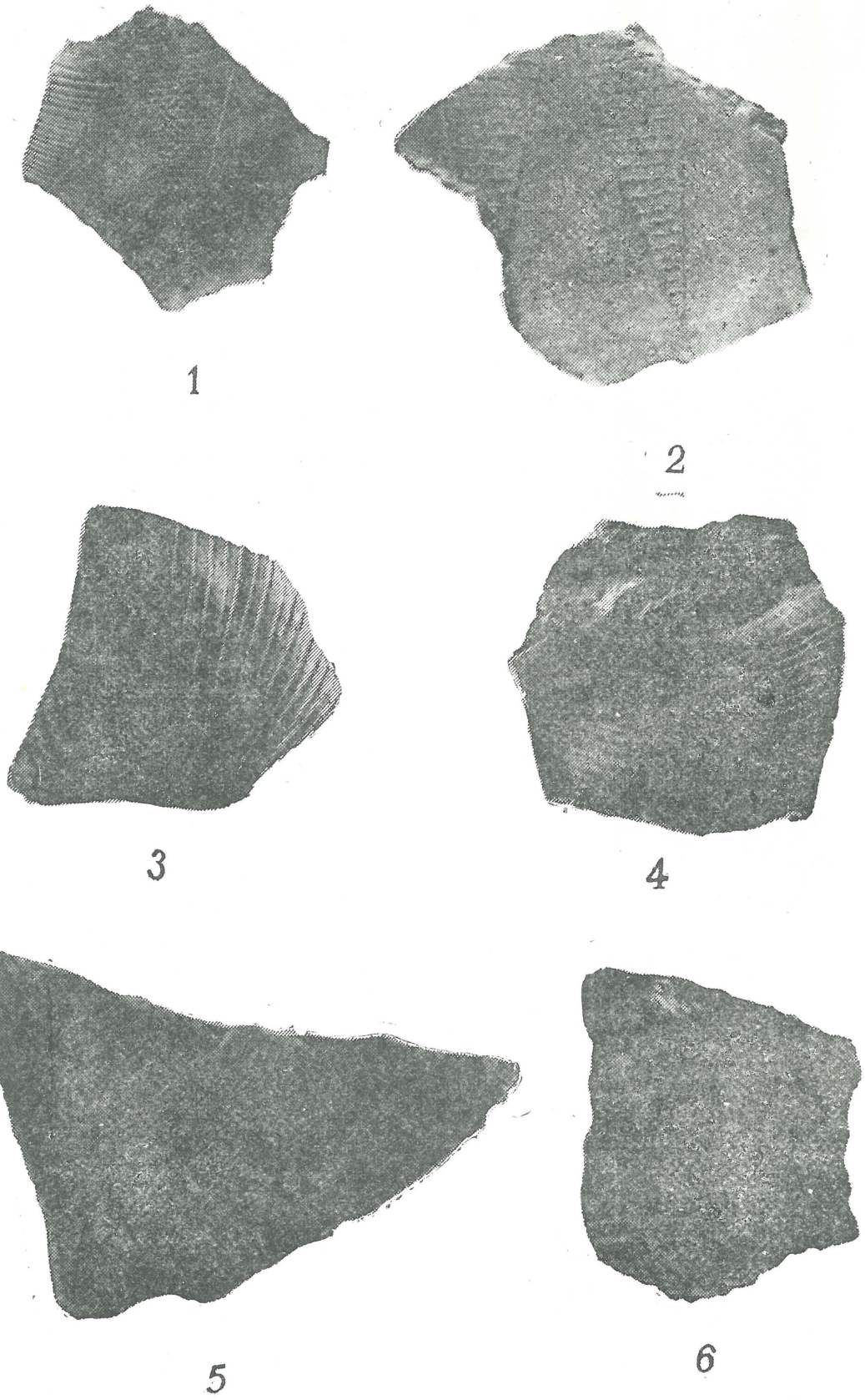

Fig. 12

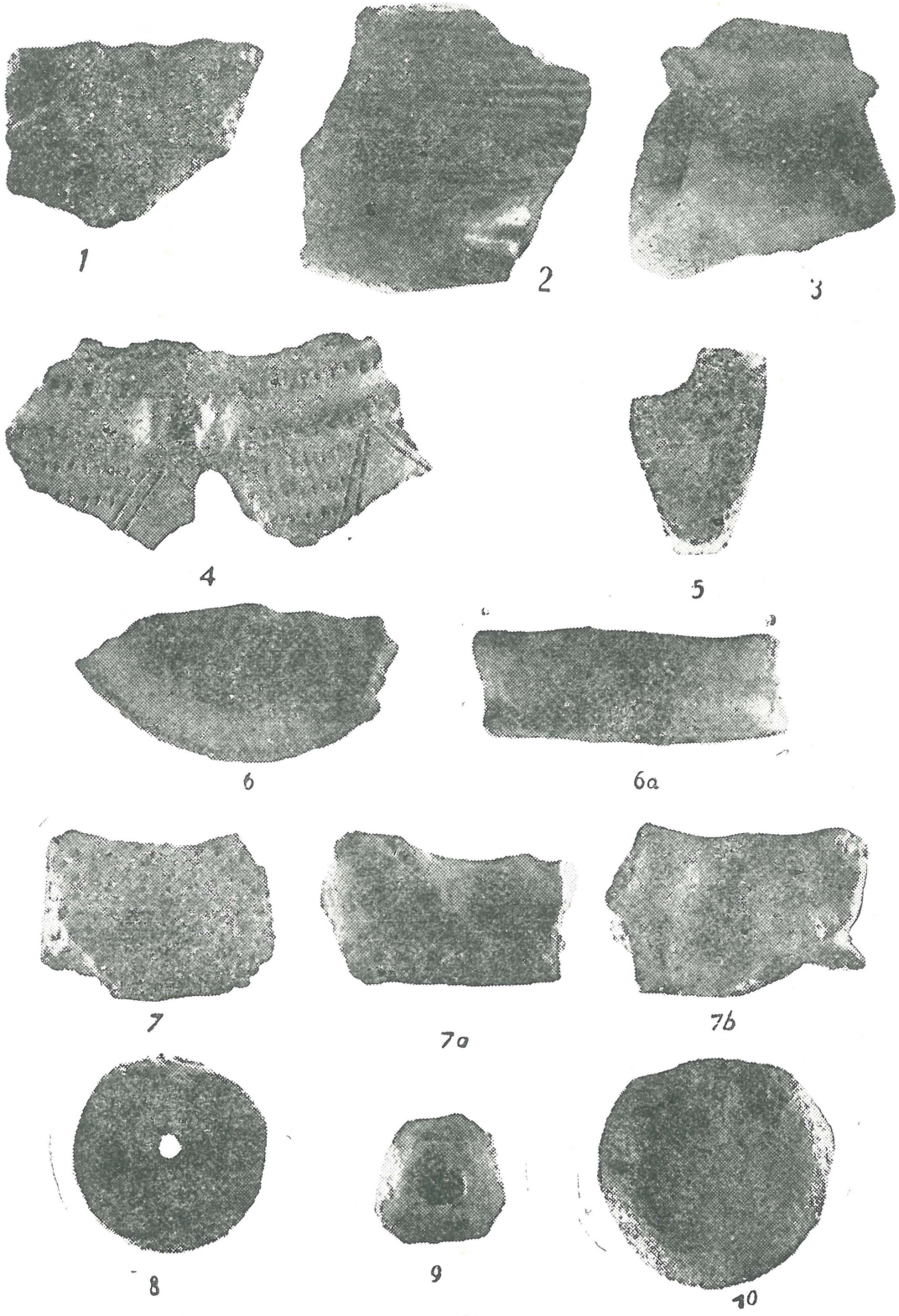

Fig. 13

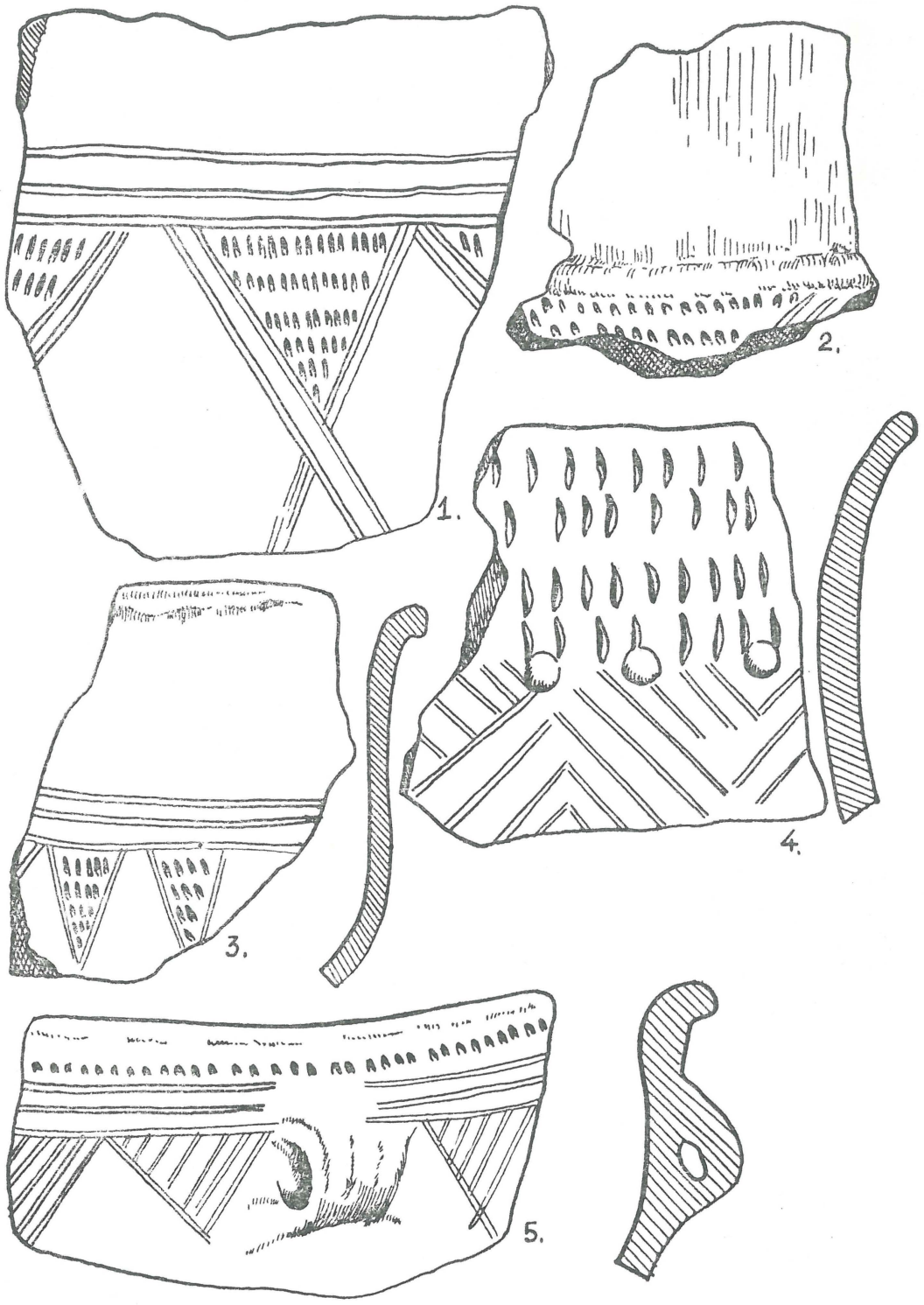

Fig. 14

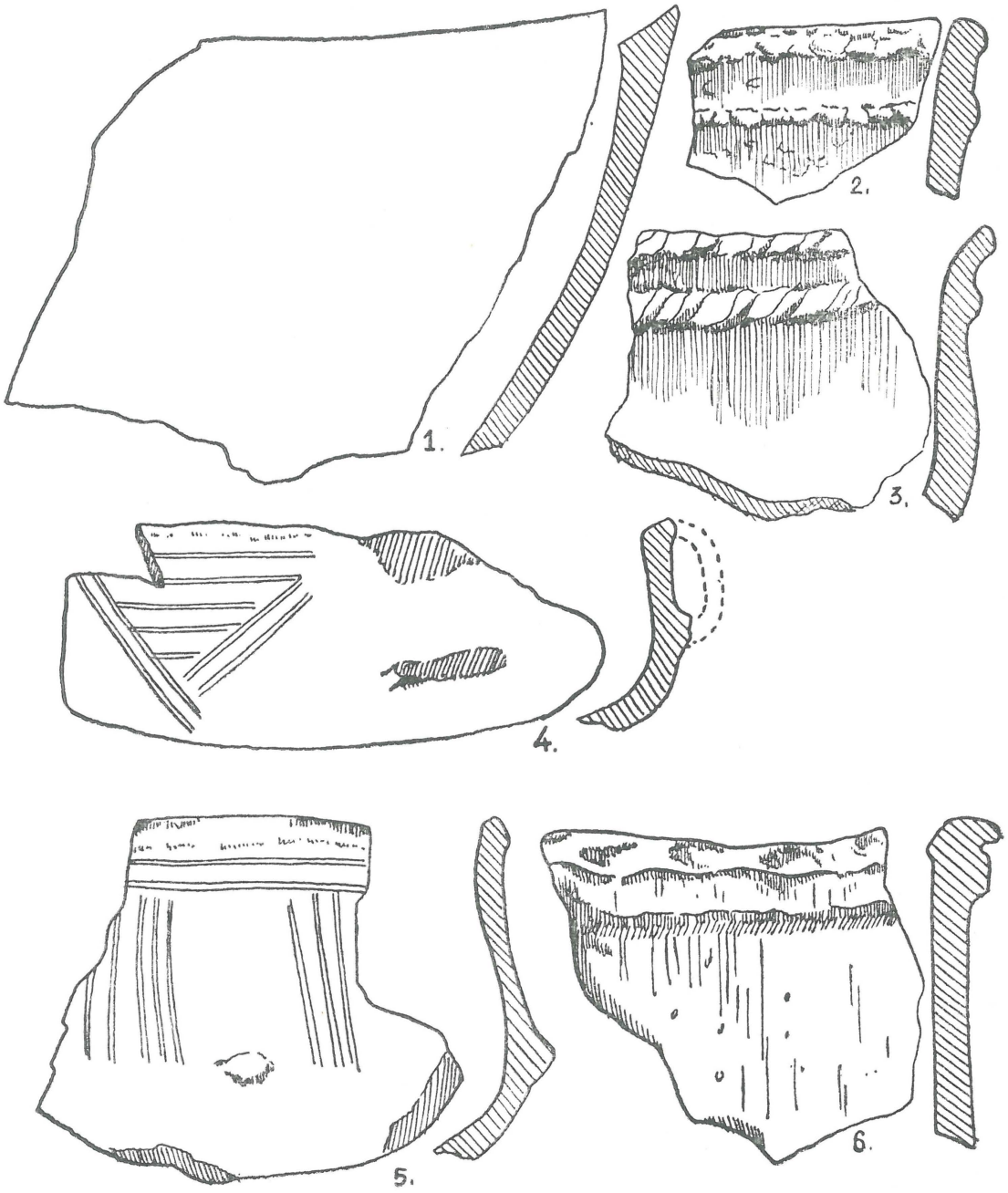

Fig. 15

CÎTEVA OBSERVAŢII PRIVIND SFÎRŞITUL EPOCII BRONZULUI

BADER TIBOR

În literatura de specialitate atît antebelică cît şi postbelică pentru epoca bronzului cercetătorii au folosit mai multe sisteme cronologice. Este bine cunoscută cronologia lui Paul Reinecke elaborată exclusiv pe baza depozitelor de bronzuri, la sfîrşitul secolului al XIX-lea. Reinecke în prima sa cronologie a abandonat sistemul lui Montelius împărţit în şase perioade şi a trecut la un sistem care cuprindea patru faze principale numerotate cu cifre romane de la I—IV şi situate aproximativ între anii 2000—850 î.e.n., deci inclusiv şi perioadele aşa-zise Hallstatt A—B. Mai tîrziu ,Reinecke, după cum este cunoscut, a revenit la cronologia sa şi pe baza cîmpurilor de urne din Sudul Germaniei a creat un nou sistem cronologic. Menţionînd mai departe principiul 2 sistemul pe patru a împărţit în patru perioade — numerotate cu ABCD — atît „epoca bronzului" cît şi prima epocă a fierului, Hallstattul. Din perioadele III—IV a epocii bronzului, a creat cronologia Hallstattului, neţinînd seama de dezvoltarea neîntreruptă, chiar şi a cîmpurilor de urne din Germania de sud. Astfel începuturile cîmpurilor de urne le-a datat în Bronz D, iar perioada de înflorire şi de sfîrşit în Hallstatt A—B.

În ţara noastră primul sistem al lui Reinecke a fost folosit mai mult de V. Pîrvan şi de alţi cercetători, iar mai tîrziu unii dintre ei au acceptat, cel puţin parţial, sistemul său pentru sudul Germaniei, cînd deja acest sistem pe baza cercetărilor lui F. Holste a fost abandonat chiar şi în Germania de Sus. Volumul I al Istoriei României ţinînd seama de dezvoltarea internă şi de evenimentele externe (migraţii egeice, descompunerea statului hitit etc.), stabileşte sfîrşitul epocii bronzului şi începutul epocii fierului pe la mijlocul secolului al XII-lea î.e.n Cu aceasta datare în linii mari au fost de acord şi autorii unor publicaţii recent apărute.

Prof. D. Berciu, în cartea sa recent apărută fixează sfîrşitul epocii bronzului în jurul anului 1200 î.e.n. O excepţie prezintă o altă sinteză,

Istoria Transilvaniei vol. I, care stabileşte sfîrşitul acestei epocii pe la 800 î.e.n. K. Horedt analizînd descoperirile de fier din Hallstatt A—B pînă în sec. al VI-lea î.e.n. accepta pe bună dreptate etapele stabilite pînă în prezent şi se declară pentru schimbarea denumirii perioadei Hallstatt A—B în loc de „perioada timpurie a primei epoci a fierului", în „perioada tîrzie a bronzului".

Problema după cum se vede se prezintă astfel : Hallstattul A—B, răstimpul dintre sec. XII—VIII î.e.n. face parte din epoca bronzului sau epoca fierului. Se pune întrebarea ce denumire să aibă această perioadă ? Această problemă nerezolvată se discută viu şi azi în literatura de specialitate din străinătate. Pentru elucidarea ei trebuie să pornim în primul rînd de la factorii interni, punîndu-i în concordanţă cu factorii externi. Unul dintre factorii interni este dezvoltarea forţelor de producţie, a uneltelor de producţie, a metalurgiei bronzului. În primul rînd, dacă în ţara noastră existenţa metalurgiei propriu-zise şi a producţiei locale de bronz însemna începutul epocii bronzului, ca atare, atunci, nici chiar în condiţiile economico-sociale şi politice schimbate, fără o metalurgie proprie a fierului, nu poate fi vorba despre o epocă a fierului. Pînă în prezent nu avem dovezi concludente şi suficiente care să confirme că trecerea la epoca propriu-zisă a fierului s-a petrecut încă în Hallstatt A—B, în linii mari înainte de sec. VIII î.e.n. În general în Transilvania culturile încadrate în perioada timpurie a primei epoci a fierului, Lăpuş, Sîntana-Gava de fapt nu au cunoscut o metalurgie proprie a fierului, după cum dovedesc săpăturile efectuate. În al doilea rînd metalurgia bronzului din Bronz D şi începutul Hallstattului în Transilvania a atins cea mai mare dezvoltare. Acest fapt se reflectă în primul rînd în cele peste 250 de descoperiri de depozite şi alte cîteva sute de obiecte izolate de bronz. Hallstattul A—B se caracterizează tocmai printr-o neobişnuită dezvoltare a metalurgiei bronzului atît la noi, cît şi în alte ţări din Europa.

O schimbare în domeniul economic în perioada discutată o orientare spre păstorit, trecerea angirculturii de pe plan secundar, nu înseamnă o nouă epocă, ci numai schimbarea formelor de viaţă. Aceste schimbări împreună cu cele externe mişcarea egeică descompunerea statului hitit, aşezarea etruşcilor în Italia, au accelerat descompunerea formelor de viaţă existente şi au contribuit la apariţia noilor forme care treptat au dus la sfîrşitul epocii bronzului.

Pentru această perioadă în care dezvoltarea forţelor de producţie, metalurgia bronzului atinge un punct culminant şi cînd se petrec o serie de schimbări atît pe plan intern, cît şi pe plan extern, ar trebui să găsim o soluţie acceptabilă în primul rînd pentru încadrarea ei justă în cadrul cronologiei epocii **bronzului** sau eventual a fierului şi în al doilea rînd o denumire corespunzătoare. Nicidecum nu putem să acceptăm denumirea „Urnenfelderzeit" folosită de unii cercetători din străinătate, pentru că la noi nu în această perioadă, ci mult mai înainte, apar „cîmpurile de urne", chiar la începutul epocii bronzului.

Incadrînd această perioadă în epoca bronzului şi nu în epoca fierului înclinăm să propunem folosirea termenului „perioada de sfîrşit" sau „pe-

rioada tîrzie" a epocii bronzului. În cazul acesta în linii mari, Reinecke Bronz A ar corespunde perioadei timpurii a bronzului, Reinecke B bronzului mijlociu, Reinecke C—D bronzului evoluat, iar așa-zis Hallstatt A—B bronzului tîrziu. Intenția noastră prin această scurtă observație este nu de a da răspuns la această problemă așa de mult discutată ci numai punerea ei în discuție în scopul de-a a ajunge la o soluție corespunzătoare privind cronologia bronzului românesc.

KIVONAT

A szerző felveti a bronzkor, valamint a koravaskor egyes szakaszai elnevezésének a kérdését. Nézete szerint a Hallstatt A—B nem jelenti a tulajdonképpeni vaskort, mivel ebben a korban nem is ismerték még a vas feldolgozását, s főleg a bronz feldogozása virágzott.

PROBLEME ALE HALLSTATTULUI TIMPURIU ÎN SUD-ESTUL TRANSILVANIEI

SEBASTIAN MORINTZ

La abordarea acestor probleme trebuie desigur să ţinem seama de ultimele manifestări ale epocii bronzului din zona respectivă şi chiar de pe un spaţiu mai larg.

Cercetările din ultimii douăzeci de ani au reuşit să ne dea o imagine generală cu privire la evoluţia culturilor de la sfîrşitul epocii bronzului precum şi a modului cum s-a făcut trecerea spre epoca denumită hallstattiană. Evităm pentru moment termenul de primă epocă a fierului care în mod curent se identifică cu termenul de Hallstatt.

Urmărind evoluţia din perioada bronzului mijlociu constatăm că anumite culturi evoluează pînă în pragul Hallstattului. Asemenea culturi sînt Otomani, Vatina şi Gîrla Mare din partea de vest a ţării. Ele transmit o serie de trăsături, primelor aspecte hallstattiene ce apar printr-o evoluţie continuă în zonele respective. Alte culturi, respectiv cele de la sud de Carpaţi : partea estică din aria culturii Gîrla Mare, cultura Verbicioara şi parţial cultura Tei intră spre sfîrşitul epocii bronzului într-un proces de uniformizare şi evoluează pînă în pragul Hallstattului fără a aduce o contribuţie esenţială la formarea acestuia. În sfîrşit, alte culturi îşi întrerup evoluţia lor de sine stătătoare intrînd într-o nouă sinteză — cultura Noua — sau fiind pur şi simplu suprapuse de cultura Noua. E cazul culturilor Costişa, Monteoru, Wietenberg şi parţial a culturii Tei. Ele contribuie în măsură mai mică sau mai mare la formarea culturii Noua, care în ultimă instanţă le înlocuieşte evoluînd pînă la apariţia culturilor hallstattiene.

Pe un spaţiu larg ocupat de cultura Noua cunoaştem ulterior cîteva aspecte ale Hallstatt-ului timpuriu, care nu se pot explica pe baza evoluţiei locale din cultura Noua. Primele aspecte hallstattiene din vestul ţării conţin elemente de evidentă tradiţie din culturile anterioare din aceeaşi zonă, respectiv Lăpus-Gava[1] din Otomani, Bobda[2] din Vatina, Insula Banului[3] din Gîrla Mare. Putem spune chiar că unele elemente carac-

teristic hallstattiene se constituie încă în culturile bronzului final (etapa Bronz D-Reinecke). Uneori vedem o evoluţie directă, exemplu cimitirul de la Cruceni[4] (tip Vatina) către cimitirul de la Bobda (Hallstatt A). În alte cazuri derivaţia e evidentă fără a cunoaşte însă toate treptele evoluţiei. Exemplu cultura Insula Banului din cultura Gîrla Mare şi cultura Gava-Lapuş din cultura Otomani.

Faţă de vestul ţării, respectiv Crişana şi Banatul, unde primele aspecte hallstattiene sînt locale în restul ţării primele manifestări hallstattiene derivă din vest. Cu alte cuvinte s-a petrecut un fenomen de „hallstattizare" treptată de la vest la est. Desigur că fiecare aspect hallstattian a avut o evoluţie proprie păstrînd tradiţii mai vechi, asimilînd elemente străine, creind elemente specifice proprii.

Referindu-ne la situaţia Transilvaniei de sud-est constatăm culturi specifice acestor regiuni pe care încercăm să le explicăm, în ansamblul pe care l-am schiţat mai sus. Cunoaşterea Hallstattului timpuriu din sud-estul Transilvaniei se datoreşte în special cercetărilor efectuate în ultimii ani de Muzeul din Sfîntu Gheorghe, sub conducerea lui Székely Zoltán. La acestea se adaugă şi cercetările muzeelor din Miercurea Ciuc, Cristurul Secuiesc şi Braşov.

Cercetările arheologice efectuate de Muzeul Sfîntu Gheorghe în anii 1957—1959 pe terasa înaltă numită „Telek", din comuna Reci, au identificat o aşezare şi morminte de incineraţie aparţinînd unui aspect cultural hallstattian încă necunoscut[5]. Ceramica descoperită în aşezare şi în morminte este variată în ceea ce priveşte tehnica, formele şi ornamentarea. Din punct de vedere tehnic, caracteristică este ceramica lustruită, neagră sau brună, decorată cu caneluri dispuse în ghirlande. Tipul de vas cel mai frecven care dă o notă specifică aspectului hallstattian de tip Reci este vasul de dimensiuni mari, cu gît cilindric, avînd partea superioară a corpului în formă de cupolă, iar partea inferioară tronconică şi fundul îngust.

Materiale asemănătoare celor de la Reci s-au găsit cu prilejul săpăturilor făcute în 1963 de Muzeul Miercurea Ciuc în colaborare cu Institutul de Istorie din Cluj la Tuşnad pe „Vîrful Cetăţii"[6]. Acolo a fost identificat o întinsă aşezare hallstattiană fortificată precum şi un cimitir de incineraţie. Rezultatele cercetărilor de la Tuşnad n-au fost încă publicate. Este probabil ca aşezarea să fi avut o lungă durată. Ceea ce este sigur, e faptul că la Tuşnad pe „Vîrful Cetăţii" s-au găsit vase de tip Reci. Dintr-o descoperire mai veche un vas de acest tip provine de lîngă gara Sîncrăieni.

Ceramica din cele trei descoperiri menţionate defineşte primul aspect hallstattian din sud-estul Transilvaniei, aşa cum a precizat Székely Zoltán[7]. Forma vasului caracteristic tipului Reci provine, fără îndoială, din prototipuri cunoscute la culturi din epoca bronzului şi în special în culturile Gîrla Mare şi Monteoru.

Trecerea directă de la sfîrşitul epocii bronzului la aspectul hallstattian timpuriu de tip Reci nu este încă documentată. Pe de altă parte, avînd în vedere faptul că sfîrşitul epocii bronzului în sud-estul Transil-

vaniei este documentat prin cultura Noua, se pune însăşi problema provenienţei acelei populaţii care a creat cultura de tip Reci. Cultura de tip Reci nu se identifică cu nici unul din aspectele iniţiale ale hallstattului din vestul ţării, care pot fi datate în Hallstatt A1. Astfel problema originii şi datării precise a culturii de tip Reci rămîne deschisă.

O serie de cercetări făcute în special în ultimii ani precizează o altă cultură hallstattiană timpurie în sudul şi sud-estul Transilvaniei. În 1958 Eugenia Zaharia a făcut săpături în aşezarea hallstattiană de pe Dealul Cetăţii de lîngă Mediaş[8]. A fost identificată fortificaţia aşezării şi s-a precizat că stratul de cultură hallstattian era format din trei nivele. În cadrul materialului ceramic descoperit se remarcă vasele cu suprafaţa neagră lustruită decorată cu caneluri dispuse în ghirlande. Principalele forme de vase sînt : străchini, vase mari cu corpul bombat şi cu gura în formă de pîlnie, ceşti cu gura rotundă sau ovală avînd partea superioară a torţii plată.

Cu prilejul săpării, în 1966 la Sîncrăieni, a unor gropi pentru însilozat cartofi s-a descoperit o mare cantitate de materiale arheologice şi în special ceramică de tip Mediaş. Deşi deosebit de variat, materialul ceramic este unitar, în sensul că ilustrează în ansamblu o singură cultură chiar dacă stratigrafic se vor dovedi acolo mai multe nivele. Remarcăm acolo prezenţa unui fragment de vas tipic culturii Basarabi într-o zonă în care cultura Basarabi nu este documentată[9].

Materiale similare sau identice celor din aşezările menţionate de la Mediaş şi Sîncrăieni s-au mai găsit în sudul şi sud-estul Transilvaniei la : Teleac-Drîmbar[10], lîngă Alba Iulia, Bogata[11], Cuci[12], Lechinţa de Mureş[13], Cosmeni[14], Porumbenii Mari[15], Cernatu[16], Hărman[17], Braşov-Păticel[18] etc.

Comparînd ceramica de tip Mediaş din şezările menţionate, cu materialele hallstattiene timpurii din alte regiuni vedem că tipul Mediaş iese în evidenţă ca o unitate culturală distinctă. Remarcăm aici doar trei elemente care sînt proprii acesteia : vasul mare cu corpul bombat decorat cu caneluri şi cu gura în formă de pîlnie ; ceaşca cu gura ovală, avînd toarta cu platformă şi şirurile de proeminente mici de forma unor nituri în interiorul unor castronaşe. Cultura de tip Mediaş s-a format în regiunea în care este bogat documentată, pe baza culturii de tip Reci. În ce priveşte datarea sa absolută considerăm că ea se încadrează în liniile mari în Hallstattul B respectiv în secolele X—VIII î.e.n. Cîteva fragmente ceramice ornamentate cu motive imprimate gen Babadag, găsite în aşezări de tip Mediaş arată pe de o parte paralelismul dintre cultura Mediaş şi Babadag II[19], iar pe de altă parte, întăreşte datarea sa în Hallstatt B. Aşezările şi materialele de tip Mediaş dovedesc o lungă evoluţie a acestei culturi, în sud-estul Transilvaniei. Care este limita sa finală ? încă nu putem preciza. Noi constatăm însă totala lipsă a aşezărilor de tip Basarabi, care în alte regiuni ilustrează hallstattul mijlociu. Apariţia unui fragment de vas tipic culturii Basarabi printre materiale de tip Mediaş la Sîncrăieni este semnificativă. Este probabil ca tipul Mediaş să

fie evoluat în sud-estul Transilvaniei pînă în Hallstattul mijlociu, așa după cum în Dobrogea, unde nu este documentată cultura Basarabi, cultura Babadag într-o formă evoluată a dăinuit pînă în Hallstattul mijlociu.

În arheologia românească noțiunile de Hallstatt și de „primă epocă a fierului" sînt considerate mai mult sau mai puțin identice. Arheologii Europei centrale atribuie în mod obișnuit Hallstatt-ul timpuriu, fazele Reinecke A și B epocii bronzului și consideră începutul epocii fierului în Hallstatt C. Asemenea concepție a fost adoptată și de unii arheologi români[20], concepție justificată la vremea respectivă prin totala absență a fierului în Hallstattul timpuriu. Descoperiri recente arată însă că pe teritoriul României fierul era în folosință încă din Hallstattul timpuriu. O descoperire deosebit de importantă în acest sens a fost făcută de Székely Zoltán, cu prilejul cercetărilor de la Cernatu în 1963[21]. Într-unul din bordeiele așezării hallstattiene s-a găsit un depozit de unelte și podoabe de bronz și fier. Dintre acestea menționăm : fibula de bronz de tip Peschiera, topor de fier cu aripioare, topor hipen de fier, vîrf de lance de bronz, bare de fier. În alt punct al așezării s-a găsit a doua fibulă de tip Peischiera. În funcție de mediul în care au apărut obiectele de metal precum și prin asocierea unor tipuri atît de diferite s-a ajuns la concluzia că așezarea și depozitul datează din faza Hallstatt B, probabil B_2, respectiv secolul IX î.e.n. Tot dintr-un mediu Hallstatt B datează obiecte de fier descoperite la Babadag[22] și la Insula Banului[23] (Porțile de Fier).

Există astfel documentarea că cel puțin din Hallstatt B sîntem în prima epocă a fierului. Există unele indicii asupra prezenței obiectelor de fier chiar și în Hallstatt A. Din păcate, asemenea descoperiri nu sînt încă publicate.

Începutul Hallstattului era pînă nu de mult una din perioadele foarte puțin cunoscute din istoria străveche a țării noastre. Cercetările din ultimii ani au dat rezultate importante pentru înțelegerea acestei perioade. Cercetările muzeelor din sud-estul Transilvaniei și în primul rînd al celui din Sfîntu Gheorghe au adus contribuții importante în problemele pe care le-am tratat aici.

KIVONAT

A szerző tanulmányában Délkelet-Erdély kora vaskorának a kérdéseivel foglalkozik. Megállapítja, hogy a Rétyen előkerült település és temető a koravaskor legrégibb szakaszába tartozik s ezt követi korban a Medgyes határában feltárt település. A Csernátonban felszínre került raktárlelet arra mutat, hogy a vas feldolgozása már Hallstatt B szakaszban ismert volt.

NOTE

1. K. HOREDT, **Aşezarea fortificată din perioada tîrzie a bronzului de la Sighetul Marmaţiei**, Baia Mare, 1966, p. 16—19.
2. Necropolă de incineraţie cercetată de Muzeul Banatului sub conducerea lui Marius Moga.
3. SEBASTIAN MORINTZ şi PETRE ROMAN, **Un nou grup hallstattian timpuriu în sud-vestul României — Insula Banului**, SCIV, 3, 1969, p. 393 şi urm.
4. Cercetările de la Cruceni au fost efectuate de Muzeul Banatului sub conducerea lui Marius Moga.
5. Z. SZÉKELY, **Aşezări din prima vîrstă a fierului în sud-estul Transilvaniei**, Sf. Gheorghe, 1966, p. 5—16.
6. Cercetările au fost făcute sub conducerea lui K. Horedt.
7. Z. SZÉKELY, **op. cit.**, p .13 ; EUGENIA ZAHARIA şi SEBASTIAN MORINTZ, **Cercetarea hallstattului timpuriu în România**, SCIV, 3, 1965, p. 454.
8. EUGENIA ZAHARIA, **Remarques sur la Hallstatt ancien de Transylvanie. Fouilles et trouvailles de Mediaş 1958**, Dacia, N. S., IX, 1965, p. 83 şi urm.
9. Materialele descoperite la Sîncrăeni în împrejurările arătate au fost salvate şi depozitate în Muzeul din Miercurea Ciuc prin grija lui János Pál, directorul muzeului.
10. ION BERCIU şi ALEXANDRU POPA, **Aşezarea hallstattiană fortificată de la Drîmbar-Teleac**, Apulum, V, 1965, p. 71—89.
11. D. BERCIU şi I. BERCIU, **Cercetări şi săpături arheologice în judeţele Turda şi Alba**, Apulum, II, 1943—1945, Alba Iulia, 1946, p. 3—5 ; 15—20.
12. Ibidem, p. 21 şi 71.
13. DORIN POPESCU, **Fouilles de Lechinţa de Mureş**, Dacia, II, 1925, p. 317, pl. II/7 ; p. 318, fig. 4, p. 330, pl. XIII.
14. Informaţii János Pál.
15. Z. SZÉKELY, **op. cit.**, p. 29 şi urm.
16. Ibidem, p. 17 şi urm. ; idem, **Beiträge zur Kentniss der Frühhalstattzeit und zum Gebrauch des Eisens in Rumänien**, Dacia, N.S., X, 1966, p. 209 şi urm.
17. Cercetări A. Alexandrescu în colaborare cu muzeul din Braşov.
18. A. ALEXANDRESCU şi I. POP, **Raport asupra sondajelor de la Braşov-Păticel**, 4—9, VIII, 1962 (manuscris).
19. SEBASTIAN MORINTZ, **Quelques problémes concernant la période ancienne du Hallstatt au Bas-Danube à la lumiére des fouilles de Babadag**, Dacia, N. S., VIII, 1964, p. 16.
20. K. HOREDT, **Die Verwendung des Eisens in Rumänien bis in das 6. Jahrhundert v.u.z.**, Dacia, N. S., VIII, 1964, p. 127.
21. Z. SZÉKELY, **Aşezări din prima vîrstă a fierului în sud-estul Transilvaniei**, p. 17 şi urm. ; idem, Dacia X, 1966, p. 209 şi urm.
22. SEBASTIAN MORINTZ, **op. cit.**, p. 105.
23. SEBASTIAN MORINTZ şi PETRE ROMAN, **op. cit.**, p. 416 şi fig. 7/12.

UN INSTRUMENT DE LUT ARS PENTRU ORNAMENTAREA CERAMICA HALLSTATTIENE

A. LÁSZLÓ

Cu ocazia săpăturilor arheologice din anul 1968, efectuate în aşezarea hallstattiană de la Cozia (judeţul Iaşi)[1], care prezintă strînse legături cu cultura Babadag şi grupele înrudite, s-a descoperit un instrument de lut ars, servind pentru ornamentarea ceramicii. S-a reuşit astfel să se stabilească că motivele ornamentale considerate în general ca fiind imprimate cu **torquesul,** cu fals **torques,** sau cu şnurul, erau realizate de fapt prin imprimarea marginii crestate a unor mici instrumente de lut ars de tipul celui descoperit la Cozia[2].

În cursul săpăturilor din anul 1969, într-o groapă hallstattiană s-a descoperit o nouă piesă similară, ruptă în două, dar păstrată în perfectă stare (fig. 1)[3]. Obiectul are înălţimea de 5,5 cm. Partea inferioară este plată, în formă de evantai, cu lăţimea maximă de 4 cm. Marginea arcuită a piesei prezintă 16 crestături oblice, cu o înclinaţie de cca 45° (fig. 1/c). Mînerul, de secţiune ovală şi gros de 0,9—1,2 cm, lărgindu-se în partea superioară, se termină într-un romb cu marginile uşor arcuite. Rombul, avînd axele de 2,60, respectiv 1,65 cm lungime, este haşurat prin 11 linii incizate, paralele cu axul lung (fig. 1/b). Spre deosebire deci de primul instrument, descoperit în 1968, care a servit numai la realizarea unor motive liniare, cu noua piesă se poate imprima atît un decor liniar cît şi motive romboidale.

Astfel, imprimînd marginea crestată a instrumentului se obţine o amprentă liniară, lată de 2,6—3,3 mm şi lungă de maximum 4,6 cm. Prin juxtapunerea unor asemenea secvenţe imprimate se poate obţine însă şi linii „continue" de diferită lungime. Aplicînd această tehnică, am reuşit

*) La sesiunea ştiinţifică festivă a Muzeului din Sf. Gheorghe (16 noiembrie 1969) am prezentat comunicarea **Cu privire la tehnica de ornamentare a ceramicii hallstattiene de tip Babadag.** Întrucît în momentul acestei sesiuni am avut deja predat spre publicare un articol cu acelaşi titlu (cf. nota 2), în volumul de faţă prezentăm doar o descoperire recentă, necuprinsă în articolul menţionat mai sus.

să realizăm în plastilină motivul ornamental cel mai fracvent întîlnit la Cozia : banda liniară în zigzag, adesea mărginită în partea superioară de o bandă liniară orizontală (fig. 2/1)[4].

Terminația romboidală a mînerului piesei discutate a servit la imprimarea unor romburi haşurate. Prin această tehnică se poate realiza atît un decor simplu, constînd din şiruri de romburi (fig. 2/4), cît şi un decor dublu, pozitiv şi negativ, obținut prin imprimarea a mai multor şiruri juxtapuse de romburi, rezervînd astfel din fond alte şiruri de motive romboidale (fig. 2/2—3). Pe ceramica de la Cozia se constată ambele tipuri de decor, realizate atît în tehnica imprimării, cît şi în cea a inciziei. Menționăm că pe lîngă decorul romboidal, obținut cu ajutorul unor instrumente de tipul aceluia prezentat mai sus, pe ceramica de la Cozia se întîlneşte şi motivul romburilor haşurate, compuse din secvențe de linii imprimate.

KIVONAT

Égetett agyagból készült edénydíszítő eszköz a koravaskorból

A Babadag műveltséggel és a rokon csoportokkal szoros kapcsolatot mutató coziai (Iaşi megye) koravaskori településen végzett 1969. évi ásatások során újabb égetett agyagból készült edénydíszítő eszköz került elő (1. ábra). Mint a mellékelt plasztelin-lenyomatok mutatják (2. ábra), ez az eszköz egyaránt szolgálhatott vonalas díszítőelemek, mint például a tört vonal-szalag (2/1 ábra), valamint vonalkázott rombuszokból összetevődő minta bepecsételésére (2/2—4 ábra).

NOTE

1. O scurtă prezentare a rezultatelor sondajelor din 1966—1967 : A. LÁSZLÓ, **O aşezare hallstattiană la Cozia**, în **Arheologia Moldovei**, vol. VII (în pregătire).
2. Idem, **Cu privire la tehnica de ornamentare a ceramicii hallstattiene de tip Babadag**, în **Memoria Antiquitatis**, I, Piatra Neamț, 1969 (sub tipar). Recent, s-a publicat o piesă asemănătoare descoperită la Insula Banului. Cf. S. MORINTZ şi P. ROMAN, **Un nou grup hallstattian timpuriu în sud-vestul României — Insula Banului**, în SCIV, 3, 20, 1969, p. 411, fig. 7/10.
3. Publicînd piesa descoperită în 1968 la Cozia, ne-am ocupat pe larg cu tehnica de ornamentare a ceramicii cu ajutorul acestor instrumente. De asemenea, am încercat să punem în discuție şi unele probleme, ridicate de identificarea acestei tehnici. În rîndurile de față nu mai revenim asupra acestor probleme, limitîndu-ne la prezentarea noii piese, descoperită în 1969.
4. Acest motiv este frecvent întîlnit pe ceramica aşezărilor înrudite din Moldova. Cf. M. PETRESCU-DÎMBOVIȚA, **Cetățuia de la Stoicani**, în **Materiale**, I, 1953, fig. 6—8 (Stoicani) ; I. NESTOR şi colab., **Şantierul Valea Jijiei**, în **SCIV**, 3, 1952, fig. 5/7, 9—10, 12 (Pocreaca) ; AL. VULPE, **Zur mittleren Hallstattzeit in Rumänien (Die Basarabi-Kultur)**, în **Dacia**, NS, **IX**, 1965, fig. 7/8 (Bradu) ; A. LÁSZLÓ, **op. cit.**, în **Arheologia Moldovei**, vol. VIII (în pregătire), fig. 7/7—9 ; 9/2, 4—6 ; 10/1—4 ; 11/3—5, 7—8, 10 (Cozia).

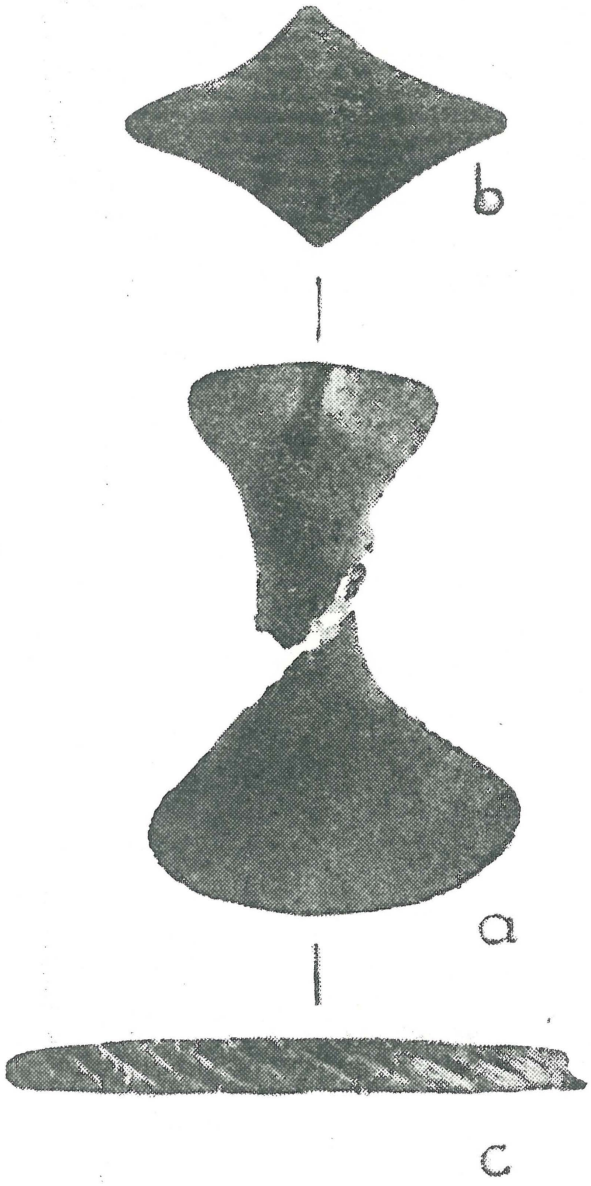

Fig. 1. Instrument de lut ars pentru ornamentarea ceramicii, descoperit la Cozia. În ansamblu (a), terminația romboidală a mînerului (b), marginea arcuită crestată a instrumentului (c). (a — 1,14, b = 1,65, c — 1,57 mărimea naturală).

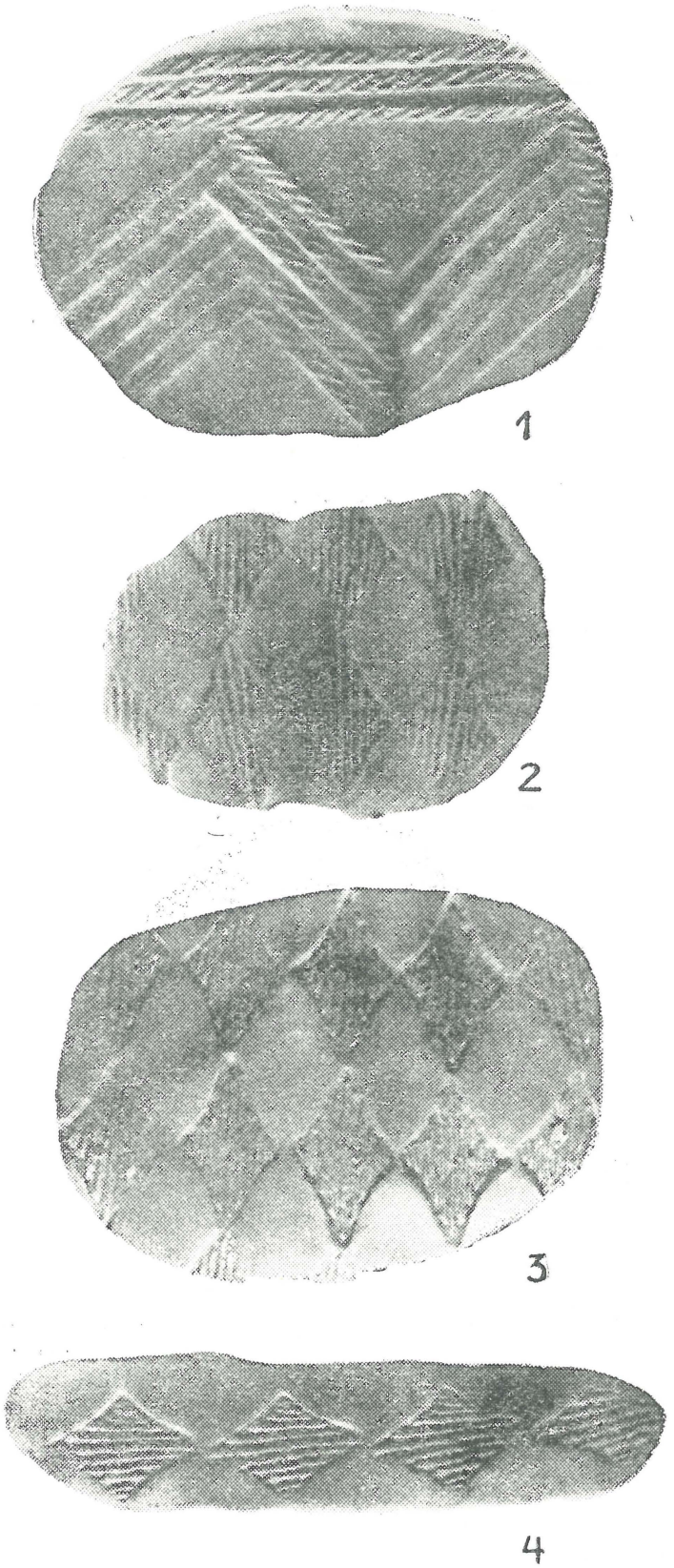

Fig. 2. Motive ornamentale imprimate în plastelină cu ajutorul instrumentului din fig. 1.

PE MARGINEA TEZAURULUI DE LA ILIENI

BUCUR MITREA

Nu spunem un lucru nou dacă reamintim că tezaurele de monede antice în general şi cele de monede romane în special au fost întrebuinţate rînd pe rînd de către numismaţi, arheologi şi istorici, pentru a documenta cu acest material un aspect economic, un nivel arheologic sau chiar un fenomen istoric, legat de o anumită dată şi regiune. Faptul că moneda romană şi în cazul nostru cea republicană, fiindcă ne vom limita deocamdată numai la ea, aduce în cîmpul cunoaşterii fenomenelor o precizie cronologică ce-i este caracteristică, a făcut pe mulţi cercetători din variate domenii de activitate, să facă apel la această documentare, s-o întrebuinţeze din plin în studiile lor.

Aspectul economic este cel care a atras mai mult atenţia cercetătorilor din ţara noastră în ceea ce priveşte prezenţa numeroaselor tezaure de denari romani republicani descoperiţi pe teritoriul Daciei independente. Începînd cu M. J. Ackner, C .Gooss, cu Finaly Henrik şi Kovács István, Grigore Tocilescu, Constantin Moisil, Vasile Pîrvan, ca să amintim doar o parte dintre cercetătorii care au folosit acest material documentar, în măsură diferită, în raport cu timpul în care au scris, cu documentaţia ce o aveau la îndemînă şi de sigur, cu problema ce-o urmăreau. Proporţiile ce le dădeau descoperirilor monetare în studiile lor cercetătorii amintiţi sînt în general reduse şi ca spaţiu şi mai ales ca profunzime. De regulă sînt menţionate atari descoperiri, în număr mai mic sau mai mare, proporţional cu timpul şi după caz, şi se formulează apoi unele încheieri de natură economică. Sînt subliniate legăturile economice ale Republicii romane cu Dacia încă din decursul secolului I î.e.n. Concluziile de ordin mai general la care am făcut aluzie mai sus au fost depăşite de către unii cercetători care au explicat unele îngropări de teazure monetare romane republicane din Dacia, prin unele evenimente istorice schiţate de alte documente. Este destul să reamintim că Vasile Pîrvan în lucrarea sa fundamentală a explicat îngroparea unui masiv grup de tezaure monetare romane republicane din Dacia, prin faptul că C. Iulius Caesar

pregătea în anii 45—44 la Apollonia o expediție împotriva dacilor[1]. Dacii aflînd despre acest eveniment ar fi avut o atitudine ostilă față de negustorii roman aflați în Dacia. Aceștia din urmă fiind obligați, după V. Pîrvan, să-și îngroape tezaurele, adică întreaga lor agoniseală și apoi să se strecoare cum vor putea, spre a se reîntoarce în imperiu. Fragilitatea acestei teze a fost dovedită cu mulți ani în urmă[2]. Problema a rămas și rămîne : putem noi să întrevedem un eveniment militar, politic, social sau de altă natură, prin faptul că un grup mai mic sau mai mare de tezaure monetare au fost ascunse în pămînt la o anumită dată ? Înainte de a da un răspuns la problema astfel formulată trebuie să amintim că Vasile Pîrvan nu s-a preocupat în mod special cu studiul numismaticii și că el a preluat documentația de la cercetătorii care au studiat și publicat acest material, de la numismați. Dar dacă la V. Pîrvan faptul este explicabil că, preluînd documentarea de la numismați să ajungă la concluzii istorice care au trebuit să fie corectate, nu tot aceiași scuză poate fi invocată și la unii cercetători specializați în acest domeniu. Vom lua un singur exemplu, dar asemenea cazuri sînt mult mai numeroase. Dar el ni se pare semnificativ și edificator pentru aspectul problemei ce-o urmărim. Este vorba de tezaurul de la Ilieni, descoperit pe meleagurile estice ale Transilvaniei și publicat cu aproape 80 de ani în urmă de către un harnic și entuziast cercetător local, Révay Lajos[3]. Publicația în care a apărut este și ea tot locală și împlinește și ea aceiași venerabilă vîrstă.

Cu privire la moneda cea mai recentă din acest tezaur, care în aceleași timp ne indică și data după care el a fost îngropat **terminus post quem** variază la doi cercetători contemporani. Și acești cercetători au ca specialitate a muncii lor tocmai acest domeniu : numismatica. Să-mi fie îngăduit să-i amintesc : unul este chiar semnatarul acestor rînduri și în al doilea rînd, Iudita Winkler. Primul, într-o lucrare ce a fost încheiată pentru tipar cu peste 30 de ani în urmă, a scris că „cea mai recentă monedă (din acest tezaur) este din epoca 54—44 î.e.n[4]. Cea de-a doua, într-un studiu amplu, apărut într-o revistă de specialitate din străinătate, se limitează, potrivit caracterului lucrării, să noteze că monedele din tezaur se eșalonează între anii 172—151 și 43/42 î.e.n.[5]. Ne grăbim să adăugăm pentru cei nepreveniți că denarii romani din perioada de sfîrșit a Republicii sînt datați cu destulă precizie în lucrările de specialitate. Atunci de unde și cum se explică această neconcordanță de datare, care în cazul cel mai bun, pune în încurcătură pe cercetătorul istoric sau arheolog, care dorește, ca Vasile Pîrvan, să întrebuințeze documentația numismatică, în susținerea unor anumite concluzii de ordin istoric. Exemple cu alte asemenea neconcordanțe ar mai putea fi date, ele sînt numeroase, dar noi ne oprim la cel de mai sus, considerînd că este semnificativ. Ceea ce ni se pare mai important în acest moment este să stăruim asupra cauzelor care au generat și după cît se vede mai generează, deosebiri de datări ale monedei romane. Socotim util și chiar necesar să luăm poziție, întru cît cercetătorii din domeniile învecinate amintite, așteaptă aceasta de la numismați, pentru a putea utiliza, cu un grad mai mare de certitudine, posibilitățile de documentare pe care le oferă ma-

terialul numismatic şi, mai trebuie să adăugăm, pentru a restabili încrederea în posibilităţile reale pe care le oferă documentaţia numismatică.

Aşa dar, unde, în ce direcţie, este de căutat şi în ce rezidă şi cum se explică deosebirile de datări ale aceloraşi tezaure de monede romane republicane la diferiţi cercetători ? Împingînd cercetarea noastră în această direcţie, la capătul ei vom afla şi cauza sau cauzele acestor deosebiri, precum şi soluţiile ce se impun, pentru remedierea situaţiei de pînă acum.

În exemplul citat mai sus nici eu şi nici Iudita Winkler nu a dat nici o explicaţie cititorului pentru datarea propusă. În ceea ce mă priveşte dau acum această explicaţie : din cele 111 monede, prezentate de autor în **ordinea alfabetică** a familiilor de monetari romani, am încercat să depistez pe cea mai recentă. Este foarte probabil că aceiaşi cale a fost urmărită şi de către Iudita Winkler. Se pune întrebarea de ce a fost necesară această muncă şi de ce nu s-a ajuns la un consens comun în ceea ce priveşte datarea celei mai recente monede din tezaur, pentru a fixa data cînd sau după care, **terminus postquem,** întregul tezaur a fost îngropat ?

Aici socotim că este cazul să amintim că o bună parte din tezaurele de monede romane republicane aflate în Dacia, mai ales în secolul trecut, dar şi în cel al nostru, au fost publicate potrivit criteriilor vremii în **ordinea alfabetică a familiilor** de monetari. Acesta a fost sistemul de clasificare al denarilor Romei republicane în cursul secolului trecut, în cele **două mari lucrări :** cea a lui H. Cohen[6], privind monedele romane republicane şi cea a lui Eü Babelon[7], privind acelaşi material. Theodor Mommsen, în lucrarea sa asupra Monetăriei romane[8], adoptă alt sistem în expunere : cel cronologic. Mai trebuie să adaug, pentru ca documentarea să fie cît mai completă, că primul dintre autorii citaţi, Cohen, în lucrarea amintită **nu dă nici o indicaţie** în ceea ce priveşte data la care au fost emise diferitele monede republicane. În ceea ce priveşte pe ceilalţi doi cercetători menţionaţi mai sus, T. Mommsen şi E. Babelon, îşi au fiecare cronologia sa, cu diferenţe mai mici sau mai mari de datare a fiecărui magistrat în parte.

Dar lucrările nu s-au oprit aci. Învăţaţii englezi au studiat şi ei moneda romană republicană în evoluţia ei istorică şi au propus şi ei o nouă clasificare cronologică. Autorul acestei lucrări de mari proporţii şi de o vastă erudiţie, H. A. Gruber[9], de la Cabinetul numismatic de la British Museum, căci de el este vorba, şi-a publicat lucrarea în anul 1910. Moneda romană republicană e studiată în continuare şi după această dată de către diferiţi învăţaţi. În special data emisiunii primilor denari este supusă unei critici sistematice, de către aceeaşi şcoală engleză, reprezentată de data aceasta de către E. A. Sydenham[10]. Pînă la el era în general admis că primii denari romani republicani au fost emişi la anul 268 î.e.n. În urma studiilor intreprinse de către acelaş cercetător această dată este coborîtă 187 î.e.n. De aci a urmat o adevărată răsturnare a cronologiei denarilor romani republicani. În anul 1952 lucrarea lui E. H.

Sydenham privind noua cronologie a fost publicată şi de atunci majoritatea cercetătorilor o folosesc în studiile lor. Pentru a fi completi trebuie să adăugăm că şi după apariţia lucrării lui Sydenham, cercetarea continuă, că nici datele propuse de el n-au rămas neatacate (mai ales în ceea ce priveşte data de început a emisiunii denarului Romei republicane). Avem în vedere lucrările lui Rudi Thomson[11] de la Copenhaga.

Din cele expuse mai sus reiese că răspunsul pe care cei doi cercetători trebuiau să-l dea referitor la cea mai recentă monedă din tezaurul de la Ilieni, nu era chiar aşa de uşor de dat. Procedeul de urmat era următorul : ar fi trebuit datată fiecare monedă în parte şi la sfîrşit clasificate cronologic şi data cea mai recentă care reiese în urma acestei clasificări, preciza moneda cea mai recentă din întregul tezaur. Dar mai rămînea o problemă şi nu dintre cele mai puţin esenţiale : aceea a sistemului cronologic pe care-l adoptăm. Iată-ne puşi în faţa unor serioase dificultăţi, faţă de care trebuie să luăm poziţie şi să ne hotărîm într-un fel sau altul.

Reiese, credem, cu destulă pregnanţă, cîte greutăţi sînt în fixarea datei celei mai recente monede din tezaurele de denari romani republicani. În acelaşi timp se schiţează greşelile la care se expun cercetătorii care folosesc datări din diferite sisteme cronologice menţionate mai sus, pentru încerca să fixeze anumite evenimente istorice, datate pe baza îngropării monedelor.

Pentru a depăşi aceste greutăţi şi mai ales pentru a construi premize temeinice cercetării viitoare, în care să facem un loc larg posibilităţii de utilizare acestei surse de informare care o constituie tezaurele monetare, problema trebuie privită în ansamblul ei şi soluţia ce va trebui găsită va privi întreaga masă de asemenea descoperiri. La seria dificultăţilor care nici pînă acum n-au lipsit mai sînt de adăugat cel puţin două, care sînt departe de a fi neesenţiale sau neglijabile. În primul rînd trebuie menţionat că în această operaţie de restudiere a denarilor romani republicani din Dacia sîntem reduşi în cele mai numeroase cazuri numai la informaţiile scrise, tipărite sau manuscrise. Monedele descrise s-au împrăştiat sau risipit încă de mult. Şi ca şi cînd dificultăţile amintite ne-ar fi fost îndeajuns, vin să se adauge altele noi şi recente : o bună parte din denarii Romei republicane au fost bătuţi de către geto-daci. Ce este de făcut ?

În faţa acestei situaţii, după părerea mea ,nu rămîne decît să luăm rînd pe rînd fiecare tezaur de monede romane republicane descoperit în Dacia, să-l restudiem şi să-l republicăm. Să-i refacem istoria descoperirii, să restabilim numărul monedelor şi eventual al obiectelor, să precizăm numărul monedelor împrăştiate şi în final să refacem lista cronologică a fiecărui tezaur în parte. Mai rămîne o dificultate aparentă : ce sistem cronologic urmează să adoptăm ?

Fără a zăbovi prea mult, eu cred că este bine să precizăm pentru fiecare monedă în parte atît cronologica lungă a lui H. A. Brueber, cît şi

cea nouă şi mai scurtă a lui E. A. Sydenham. Monedele le-aş clasifica însă după ordinea stabilită de către acest ultim cercetător.

*

Parcurgerea lucrării lui Révay Lajos în care dragostea lui pentru această categorie de documente se împleteşte cu erudiţia lui Finaly Henrik ne-au oferit prilejul de a semnala o îndatorire ce ne revine : aceea de a reedita, în condiţiile vremii noastre, toate tezaurele de monede romane republicane din Dacia. În felul acesta, folosim în mod creator moştenirea trecutului, pregătim baze solide pentru studiul istoriei vechi a ţării noastre.

KIVONAT

A szerző a római köztársaság éremleletek elrejtési ideje megállapításának kérdésével foglalkozik s ajánlja H. A. Grueber, valamint E. A. Sydenhamnak az érmekre vonatkozó időrendi megállapításának az alkalmazását. Javasolja Dácia összes régen talált éremleleteinek újbóli közlését.

NOTE

1 VASILE PÎRVAN, Getica, Bucureşti 1926, p. 612.
2. B. MITREA, în **Revista istorică română**, V—VI, 1935—1936, p. 285—293.
3. RÉVAY LAJOS, **Római consularis érmek (Illyefalvi lelet)**, în A Székely Nemzeti Múzeum Értesitője, II rész, 1891, p. 3—8.
4. B. MITREA, **Penetrazione commerciale e circolazione monetaria nella Dacia prima della conquista**, în Ephemeris Dacoromana, X, 1945, p. 108, nr. 56.
5. IUDITA WINKLER, **Schatzfunde römischer Silbermünzen in Dakien bis zum Beginn der Dakarkriege**, în Jahrbuch für Numismatik und Geldgeschichte, 17, 1967, p. 147, nr. 72.
6. H. COHEN, **Description générale des monnaies de la Republique Romaine**, Paris, 1857.
7. E. BABELON, **Description, historique et chronologique des monnaies de la République vulgairement appelées monnaies Consulaires**, Paris, 1885—1886, 2 vol.
8. T. MOMMSEN, **Geschichte des römischen Münzwesen**, Berlin, 1860.
9. H. A. GRUEBER, **Coins of the Roman Republic in the British Museum**, Londra, 1910, 3 vol.
10. E. A. SYDENHAM, **The Coinage of the Roman Republic**, Londra, 1952
11. R. THOMSEN, **Early Roman coinage**, I, 1957, II—III, 1961,

CIRCULAŢIA MONETARĂ ÎN VESTUL ROMÂNIEI (Sec. II—IV e .n.)

GHEORGHE LAZIN

Prezenta lucrare, îşi propune să analizeze, circulaţia monetară în sec. II—IV, din spaţiul rămas în afara fruntariilor vestice[1] ale Daciei, teritoriu neînglobat odinioară în Imperiul Roman.

Pentru o mai concludentă analiză a acestui proces din regiunile vestice — extra fines provinciae — considerăm, necesar ca mai întîi, să prezentăm un catalog descriptiv al descoperirilor monetare (indiferent de natura lor, tezaure sau monede izolate) care se încadrează în spaţiul şi perioada care ne preocupă.

*

1. a) **Arad** (jud. Arad)**

În 1932, în împrejurimile oraşului, s-a găsit o monedă de bronz, de la Constanţiu II Caesar (coh.[2], 167)[2], o altă monedă, tot din bronz, emisă în atelierul de la Heracleia sub Valentinian I (Coh.[2], 4), este semnalată[3] ca descoperită pe teritoriul oraşului.

b) **Arad — Ceala.**

Din acest punct, provin denari romani aparţinînd lui : Nero, Titus, Antoninus Pius, Faustina senior şi Faustina junior[4]. În campania de săpături arheologice din anul 1962, au ieşit la iveală două monede, un denar al lui Caracalla şi un bronz, emis sub Constanţiu II[5].

2. **Batăr** (jud. Bihor).

Cîteva monede, găsite aici, se înregistrează în anul 1910 la Muzeul din Oradea (inv. 285—288). Repartizarea este următoarea : Hadrian 2, Antoninus Pius 2, Commodus 2, Gordian III 2[6].

3. **Bicaciu** (jud. Bihor).

Două monede de la Theodosius. Muzeul din Oradea (inv. 265—266)[7].

**) Numerotarea din catalogul descriptiv, corespunde cu cea făcută pe harta şi tabelul anexat (fig. 1 şi 2).

4. **Bihor — judeţ.**

În colecţia numismatică a Muzeului din Oradea, se află mai multe monede, emisiuni ale îpăraţilor : Traian, Hadrian, Antoninus Pius, Gordian III, Filip Arabul, Maxentius, Constantin I, Constanţiu II, Iulian Apostatul, Valentinian I şi Valens. Piesele sînt găsite izolat.

Bibliografia privitoare la ele[8], nu menţionează locurile de descoperire, ci precizează doar că provin de pe teritoriul judeţului.

5. **Buhani** (jud. Arad).

Două monede de aur emise în timpul lui Marcus Aurelius[9].

6. **Cheresig** (jud. Bihor).

Ca descoperite în localitate, sînt semnalate cîteva monede romane imperiale. Nu se precizează emitenţii şi nici numărul pieselor[10].

7. **Chisindia** (jud. Arad).

Întîmplător s-au găsit două monede de argint de la Antoninus Pius şi una de bronz de la Filip Arabul[11].

8. **Chişineu Criş** (jud. Arad).

Denar de la Elagabal (coh.^{2} 1), găsit în 1952[12].

9. **Cicir** (jud. Arad).

Trei monede de argint, emise de împăraţii : Vespasian[13], Domiţian[14], Traian[15].

10. **Cipău** (jud. Mureş).

În 1959 **„într-o mică ulcică sură"** s-a găsit un tezaur compus din 15 monede de bronz. Cele mai vechi piese, sînt de la Constantin I, iar cele mai recente de la Valentinian I. Cantitativ, se eşalonează în timp, pe împăraţi, după cum urmează : Constantin I 3, Constantin II 2, Constanţius II 7, Valentinian I 3. Monedele ce compun acest mic tezaur, au fost emise la Siscia (6). Thessalonic (3), Cyzic, Aquileia, Antiohia, Augusta Treverorum, Constantinopol[16].

11. **Covăsinţ** (jud. Arad).

Un tezaur de cca. 500 monede romane imperiale s-a descoperit în anul 1872. Din conţinutul său (risipit în cea mai mare parte, şi deci, fără posibilitatea unei valorificări ştiinţifice corespunzătoare) au putut fi identificate 114 piese, emisiuni ale următorilor împăraţi şi membri ai familiilor imperiale : Nero 2, Galba 1, Vittelius 3, Vespasian 45, Titus 2, Domiţian 1, Traian 34, Hadrian 23, Sabina 1, Faustina senior 1[17].

12. **Dezna** (jud. Arad).

Monede romane imperiale de agrint şi bronz[18].

13. **Diosig** (jud. Bihor).

Ca descoperit, la sfîrşitul secolului trecut, este semnalat un tezaur **„cu 65 denari romani de argint".**

Dintre aceste piese, 22 au ajuns la Muzeul din Budapesta[19]. Nu se fac alte precizări.

14. **Episcopia Bihorului** (jud. Bihor).

Monedă de bronz de la Claudius II, găsită în 1939[20].

15. **Gurani** (jud. Bihar).

În 1905, la Muzeul din Oradea, se înregistrează o monedă de la Constantin I, găsită la Gurani[21].

16. **Gyula** (Republica Populară Ungară).

Ca descoperită în împrejurimi este semnalată o monedă **(imitație ?)** de la Faustina senior[22].

17. **Haieu** (jud. Bihor).

Denar de la Hadrian. Muzeul din Oradea (inv. 157)[23].

18. **Horia** (jud. Arad).

S-au găsit 4 monede de bronz. Sînt emise sub : Licinius I 1, Constantin I 1, Constanțiu II 2[24].

19. **Igrița — peșteră** (com. Aștileu, jud. Bihor).

În anul 1968, un localnic, a găsit în peștera Igrița situată pe valea Crișului Repede, la cca. 7 km sud de Aleșd, în hotarul comunei Aștileu, un tezaur de denari romani imperiali.

Tezaurul este compus din 28 de piese, emise în timpul lui A. Pius, Faustina Senior, Marcus Aurelius, Lucius Verus, Lucilla Veri, Commodus, Crispina[25].

20. **Livada de Bihor** (jud. Bihor).

Denar de la Antoninus Pius[26].

21. **Mișca** (jud. Arad).

Monedă de la Constantin I, Muzeul din Oradea (inv. 282 — 3 a/ 1904)[27].

22. **Nădlac** (jud. Arad).

Două monede de bronz din epoca constantiniană[28].

23. **Oradea** (jud. Bihor).

În colecția Liceului nr. 1 din Oradea se află 2 denari de la Hadrian[29], iar la Muzeul de istorie, un denar de la Domițian și 2 piese de bronz de la Aurelian și Crispus[30].

Monedele s-au găsit pe teritoriul orașului și în împrejurimi.

24. **Păuliș** (jud. Arad).

Cu ocazia unor lucrări agricole s-a găsit un denar de la Hadrian[31].

25. **Pecica** (jud. Arad).

De pe teritoriul localității, ca descoperiri întîmplătoare, sau în cadrul unor cercetări arheologice, au ieșit la iveală mai multe monede. La punctul „Șanțul Mare", cercetările arheologice, au scos la lumină, printre alte materiale, și un denar de la Traian (Coh.[2], 83 ; Strack p. 173, pl. II/148)[32]. La cca. 2 km V.N.V., de comună s-a găsit o monedă fourée de la Crispina, și un denar al Iuliei Domna (Coh.[2], 123). În vatra comunei s-a descoperit o monedă de bronz, emisă la Viminacium, în timpul Etrusciliei (Pick, 137)[33]. Ca descoperiri întîmplătoare, se mai menționează : un antoninian de la Galienus[34], o monedă de aur de la Probus[35] și două monede de aramă de la Constantin I[36].

26. **Salonta** (jud. Bihor).

Un tezaur monetar, format din 141 monede republicane, cîteva de la Augustus, 2 de la Domițian și 2 de la Commodus, a fost găsit la sfîrșitul secolului XIX[37].

27. **Seleuș** (jud. Arad).

Doi denari emiși în timpul lui Antoninus Pius[38].

28. **Sîntana** (jud. Arad).

După primul război mondial, s-au aflat aici monede de bronz de la Constans și Constanțiu II.

În cea mai mare s-au risipit[39]. O monedă de bronz de la Carus, a fost găsită în 1932[40].

29. **Tăuț** (jud. Arad).

Două monede de argint. Emise sub Septimius Severus și Alexander Severus[41].

30. **Troiași** (jud. Arad).

Pe dealul „Gomile", în 1963, s-a găsit o monedă de bronz de la Filip Arabul junior, cu legenda : PROVINCIA DACIA AN I (Pick, 28)[42].

31. **Uileacul de munte** (jud. Bihor).

Întîmplător s-au descoperit 2 denari, unul al lui Traian, iar celălalt al Faustinei senior[43].

32. **Vînători** (jud. Arad).

Tezaur de monede imperiale, risipit în cea mai mare parte (lipsește deci posibilitatea unei valorificări științifice corespunzătoare). Din conținutul său, s-au salvat 150 piese. Pe multe dintre ele se putea citi numele împăraților Domițian și Hadrian[44]. Se poate afirma deci, fără certitudine însă, că tezaurul începe încă în secolul I e.n. (foarte probabil, conține piese doar din a doua jumătate a acestui secol) și se prelungește pînă spre mijlocul secolului II.

*

Reprezentată pînă în prezent, în numai 32 de localități (vezi fig. 1 și 2) — și numărul acestora este mereu în creștere — circulația monetară din vestul României în sec. II—IV, poate furniza interesante date de ordin numismatic și istoric.

Valorificarea deplină a acestui izvor direct, care îl constituie moneda, întîmpină însă o serie de dificultăți, care provin din modul necorespunzător de consemnare sau publicare a unor descoperiri mai vechi.

În multe cazuri, și ne referim în primul rînd la tezaurele monetare, care ar putea furniza datele cele mai cuprinzătoare, sînt insuficient stabilite sau chiar de loc : împrejurările descoperirii, numărul exact al pieselor, metalul folosit la batere, determinarea precisă, mediul (arheologic sau nu) în care s-au găsit.

În ansamblul, acești factori limitează într-o oarecare măsură valoarea documentar-informativă a descoperirilor respective.

Moneda în circulație, în vestul României, în sec. II—IV, este cea romană. Circulația monetară, din ținuturile mărginașe de vest ale Daciei, poate fi împărțită în funcție de numărul, volumul descoperirilor, precum și metalul folosit, în două faze bine distincte între ele prin mai multe particularități definitorii.

Prima fază mai scurtă este cuprinsă între a doua jumătate a sec. I e.n. şi sfîrşitul sec. II e.n., iar a doua fază, începe în sec. III şi ţine pînă la sfîrşitul sec. IV.

Prima fază, se caracterizează printr-o circulaţie monetară intensă, fapt demonstrat nu numai de monedele izolate, aflate în număr considerabil în acest teritoriu, cît mai ales de tezurele monetare de la : Covăsinţ, Igriţa, Salonta, Vînători[45].

Majoritatea covîrşitoare a monedelor aflate în circulaţia în prima fază sînt din argint, excepţie constituie 2 piese de aur, găsite la Buhani, datînd din vremea lui Marcus Aurelius, precum şi o monedă de bronz descoperită la Pecica, emisă sub Crispina. Nu este mai puţin adevărat însă, că bibliografia referitoare la descoperirile, încadrate de noi în prima fază, în multe cazuri omite pomenirea metalului folosit la batere, şi, deci există posibilitatea ca numărul monedelor de aur sau bronz să fie mai ridicat.

Tezaurele monetare descoperite pînă în prezent în aceste teritorii vestice, şi care aparţin cronologic primei faze, îşi au cu excepţia celor de la Igriţa şi Salonta (asupra acestuia din urmă avem rezerve) începutul perioadei de formare în răstimpul Nero-Nerva. Tezaurele aparţinînd primei faze (sec. I—II) se încheie deobicei în a doua jumătate a sec. II. Ascunderea lor[46], fiind cauzată foarte probabil de invazia marcomanilor în Dacia. Incadrarea pieselor izolate din a doua jumătate a sec. I, în această lucrare, îşi are explicaţia în aceea că denarii din perioada Nero-Nerva[47], în sec. II sînt încă în circulaţie. De altfel în zonele limitrofe imperiului, circulaţia monedelor, pe lîngă o intensitate redusă, are şi un ritm mai lent.

Faza a doua, care acoperă sec. III—IV, îşi are elementele ei specifice. Moneda aflată în circulaţie, este în cea mai mare parte din bronz, aurul nu este reprezentat decît printr-o descoperire singulară, cea de la Pecica (este vorba de o piesă de aur emis în timpul lui Probus)[48].

Circulaţia monetară este considerabil redusă. În această fază, deşi se întinde pe o perioadă de timp destul de mare, nu avem decît un singur tezaur monetar (descoperirea de la Cipău, jud. Mureş)[49].

O privire comparativă asupra celor două faze, scoate în relief cîteva deosebiri.

Volumul circulaţiei monetare, în prima fază, faţă de faza a doua este mult mai mare. În timp ce în prima fază (sfîrşitul sec. I—sec. II), pe lîngă numărul ridicat de piese ce constituie obiectul unor descoperiri izolate, avem 4 tezaure, cu un număr apreciabil de piese (singură descoperirea de la Covăsinţ este apreciată la 500 monede !), în faza a doua se încadrează doar un singur tezaur, format numai din 15 monede, precum şi un număr mult mai redus de monede izolate (vezi fig. 2).

Tezaurele primei faze, se întind, în timp pe cel puţin un secol, pe cînd tezurul de la Cipău, inclus în faza a doua, conţine piese emise pe un interval mai mic de 70 de ani.

Deosebiri există şi în privinţa metalului folosit, monedele care circulă în faza I-a, şi în special tezaurele sînt exclusiv din argint, pe cînd

în faza a II-a, monedele izolate sînt în mare parte din bronz. Însuşi singurul tezaur existent în această fază, are piesele confecţionate numai din bronz.

Un aspect interesant, care se poate ridica pe marginea descoperirilor monetare menţionate mai sus, este şi acela al unor probleme de rang etnic.

Moneda în sine, ca valoare, sau ca instrument al schimbului, ruptă de contextul arheologic ,nu poate indica etnicul unei populaţii sau comunităţi care a folosit-o în relaţiile ei comerciale, atît pe piaţa locală, cît şi în schimburile cu vecinii.

Cine puteau fi din punct de vedere etnic posesorii acestor tezaure sau monede izolate ?

Frecvenţa descoperirilor de monede izolate şi în special a unor tezaure (compoziţia particulară a acestora din urmă) într-o regiune sau zonă, în care este bine cunoscută şi dovedită arheologic o populaţie oarecare, în cazul nostru dacii liberi, (vezi la sfîrşit lista aşezărilor şi descoperirilor dacice din vestul României în sec. II—IV) ne permite să atribuim, şi să considerăm monedele respective, (fie izolate, fie tezaure) ca instrumente de schimb, folosite de comunităţile de daci liberi, pentru nevoile legate de piaţa internă, cît şi în legăturile comerciale cu vecinii (în primul rînd cu Imperiul Roman)[50].

În sprijinul acestei afirmaţii stă mărturia descoperirii unor tezaure sau monede izolate, chiar în aşezările dacilor liberi, ex. : Arad — Ceala, Cicir, Cipău, Covăsinţ, Horia, Livada de Bihor Sîntana etc.

Poate că s-ar putea obiecta că multe dintre descoperirile monetare, menţionate mai sus, ar aparţine sarmaţilor-iazigi, stabiliţi în cîmpia dintre Dunăre şi Tisa, încă în timpul domniei lui Tiberiu, pe la anul 20 e.n.[51].

Trebuie să avem în vedere însă, că această populaţie, este documentată mai mult în regiunile de stepă[52], situate mai spre vest, vestigiile iazige la nord de Mureş, se fac tot mai puţin simţite, rărindu-se treptat pînă la dispariţia completă.

Ţinem să subliniem că populaţia dacică, rămasă în afara hotarelor de vest ale Provinciei (cunoscută în literatura de specialitate sub numele de daci liberi) cunoaşte şi foloseşte moneda romană, care a pătruns la ei prin intermediul schimbului.

Comunităţile de daci liberi, comunităţi sedentare, sînt deprinse mai de mult cu relaţiile marfă-bani, cu schimbul bazat pe sistemul monetar. Ele vor continua să folosească moneda romană, pînă tîrziu în sec. IV (lucru demonstrat printre altele şi de descoperirea de la Cipău)[53].

Schimbul în natură, vine să întregească tabloul vieţii comerciale a dacilor liberi rămaşi în afara limitelor vestice ale Provinciei. În multe aşezări dacice din sec. II—IV, găsim din abundenţă material de factură romană (ceramică în special)[54]. Acest fapt argumentează cu convingere existenţa schimbului făcut direct pe baza produselor în natură.

Comparativ cu documentarea numismatică bogată, existentă pînă acum la carpii şi dacii liberi din Moldova şi Cîmpia Munteniei în sec.

II—IV, documentarea numismatică, privitoare la dacii liberi din vest, este mult mai săracă, dar totuşi — suficientă pentru stabilirea unor concluzii valabile.

Credem că, descoperiri noi şi cercetări mai ample în viitor, vor completa şi lărgi cunoştinţele noastre privind procesul circulaţiei monetare în sec. II—IV, în această zonă a ţării.

KIVONAT

A szerző a római Dácia nyugati határán kívüli terület i.sz. II—IV. sz. pénzforgalmát tárgyalja s megállapítása szerint e századok római érmeit a szabad dákok használták belső és külső kereskedelmi kapcsolataik lebonyolításánál.

NOTE

1. Pentru circulaţia monetară, în partea de nord-vest a României, în aceeaşi perioadă (sec. II—IV), vezi GH. LAZIN, **Circulaţia monetară în nord-vestul României (sec. II—IV)**, în curs de tipărire într-una din publicaţiile Muzeului din Satu Mare.
2. B. MITREA, **Découverts récentes ou plus anciennes de monnaies antiques et byzantines en Roumaine** în **Dacia**, N.S.IX, 1965, p. 495, nr. 35 idem, **Descoperiri recente şi mai vechi de monede antice şi bizantine în Repuvlica Socialistă România**, în **SCIV**, X.VI 3, 1965, p. 612, nr. 35 (în continuare se va nota doar numele revistei, anul, pagina şi numărul).
   E. DÖRNER, **Urme ale culturii materiale dacice pe teritoriul arădan**, Ed. Mz. Arad, 1968, p. 27, nota 82 (în continuare, E. Dörner, **Urme** ...)
3. **Dacia**; N.S. VIII, 1963, p. 592, nr. 18; **SCIV**. XIV, 2, 1963, p. 489, nr. 18.
   E DÖRNER, **Urme** ..., p. 27, nota 82.
4. **SCIV**. XVII, 2, 1966, p. 420, nr. 17
   SCIV. XIX, 1, 1968, p. 176 nr. 46.
5. **Dacia**, N.S. VII, 1963, p. 592, nr. 17; **SCIV**. XIV, 2, 1963, p. 467, nr. 17.
   I. H. CRIŞAN şi E. DÖRNER, **Aşezarea dacică din sec. IV e.n. de la Arad—Ceala.** Comunicare la a II-a sesiune ştiinţifică a muzeelor, Bucureşti, 1965, E. DÖRNER, **Urme** ..., p. 24.
6. **Dacia**, N.S. XI, 1967, p. 385, nr. 43; **SCIV**, XVIII, 1, 1967, p. 197—198, nr. 43.
7. **Dacia**, N.S. XI, 1967, p. 385, nr. 44; **SCIV**, XVIII, 1, 1967, p. 188, nr. 44.
8. **Dacia**, N.S. XI, 1965, p. 496, nr. 42; **SCIV**, XVI, 3, 1965, p. 613, nr. 42.
9. S. MÁRKI, Aradvármegye és Arad Szabad Király Város Története, II/1, Arad 1892, p. 27 (de aici înainte Aradvármegye ...)
10. **SCIV**, XIX, 1 ,1968, p. 177, nr. 49.
11. S. MARKI, **Aradvármegye** ..., p. 27.
12. **Dacia**, N.S. IX, 1965, p. 496, nr. 39; **SCIV**, XVI, 3, 1965, p. 613, nr. 39.
13. I. H. CRIŞAN, **Aşezarea dacică din sec. II—III e.n. de la Cicir.** Comunicare la a III-a sesiune ştiinţifică a muzeelor, Bucureşti, 1966.
    Idem, **Continuitatea dacică în Cîmpia Aradului, în Apulum**, VII/1, p. 248.
14. **SCIV**, XIX, 1, 1968, p. 177, nr. 50.
15. **Dacia**, N.S. VII, 1963, p. 593, nr. 24; **SCIV**, 2, 1963, p. 469, nr. 24.

16. Asupra acestei descoperiri sînt cîteva discuții contradictorii, vezi: B. MITREA, **în SCIV, XII, 1, 1961**, p. 150, nr .31 ; N. VLASSA, **O pătrundere dinspre vest a dacilor pe teritoriul fostei provincii Dacia în secolul al IV-lea e.n., în SCIV, XVI, 3, 1965**, p. 505—507 și 509—512 ; D. PROTASE, **Problema continuității în Dacia în lumina arheologiei și numismaticii**, Ed. Acad., Buc., 1966, p. 162—163 și nota 413.
17. I. MILETZ, **în Történelmi és Régészeti Értesítő** (seria veche), II, 1876, p. 168 ; S. MARKI, **Aradvármegye** ..., p. 26—28 ; E. DÖRMER, **Urme** ..., p. 18.
18. S. MARKI, **op. cit.**, p. 27.
19. **Archért**, XX, 1900, p. 182 ; I. WINKLER, **Schatzfunde römischer Silbermünzen in Dakien bin zum Beginn der Dakerkriege**, in **Jahrbuch für Numismatik und Geldgeschichte**, 17, Jahrgang, 1967, p. 145, nr. 50 ; D. PROTASE—T. BADER, **Tezaurul de denari romani imperiali de la Ghirisa**, în **Tezaure monetare din județul Satu Mare**, Ed. Mz. Satu Mare, 1968, p. 49, nota 13.
Bibliografia menționată nu specifică compoziția tezaurului, precum nici faptul că acesta este din timpul Republicii sau a Imperiului, motiv pentru care această descoperire nu poate fi pusă în discuție.
20. **Dacia**, N.S. X, 1966, p. 408, nr. 26 ; **SCIV**, XVIII, 2 ,1966, p. 421, nr. 26.
21. **Dacia**, N.S. XI, 1967, p. 387, nr. 53 ; **SCIV**, XVIII, 2, 1967, p. 199, nr. 53.
22. C. MOISIL, **Monede și tezaure monetare din România Mare**, în **BSNR**, an XVII, 1922, p. 58, nr. 94.
23. **Dacia**, N.S. XI, 1967, p. 387, nr. 54 ; **SCIV**, XVIII, 1, 1967, p. 199, nr. 54.
24. **Dacia**, N.S. VIII, 1964, p. 380, nr. 51 ; **SCIV**, XV, 4, 1964, p. 576, nr. 51 ; E. DÖRNER, **Urme** ..., p. 27 și nota 82.
25. Informație N. Chidioșan, Muzeul de Istorie Oradea ;
Despre peșterea Igrița, am primit amănunte de la T. Rusu, cercetător științific la Institutul de Speologie Cluj. Adresăm și aici mulțumiri călduroase celor doi specialiști pentru informațiile și ajutorul acordat.
26. **Dacia**, N.S. IX, 1965, p. 497, nr. 49 ; **SCIV**, XVI, 3, 1965, p. 614, nr. 49.
27. **Dacia**, N.S. XI, 1967, p. 387, nr. 56 ; **SCIV**, XVIII, 1, 1967, p. 199, nr. 56.
28. E. DÖRNER, **Urme** ..., p. 27, și nota 82.
29. **Dacia**, N.S. IX, 1965, p. 497, nr. 54 ; **SCIV**. XVI, 3, 1965, p. 615, nr. 54.
30. **Dacia**, N.S. XI, 1967, p. 387, nr. 59—60 ; **SCIV**. XVIII, 1, 1967, p. 199, nr. 59—60.
31. **Dacia**, N.S. VIII, 1964, p. 381, nr. 60 ; **SCIV**. XV, 4, 1964, p. 577, nr. 60.
32. **Dacia**, N.S. VIII, 1964, p. 381, nr. 61, **SCIV**. XV, 4 ,1964, p. 578, nr. 61 ; I. H .CRIȘAN, **Sanctuarul dacic de la Pecica**, în **AMN**, IIII, 1966, p. 98—99, fig. 4 ; E. DÖRNER, **Urme** ..., p. 14.
33. **SCIV**, XIX, 1, 1968, p. 179, nr. 66.
34. **Dacia**, N.S. X, 1966, p. 410, nr. 38 ; **SCIV**, XVII, 2, 1966, p. 423, nr. 38.
35. **SCIV**, XIX, 1, 1968, p. 179, nr. 67.
36. S. MARKI, **op. cit.**, p. 27 ; E. DÖRNER, **Urme** ..., p. 28, nota 82.
37. O. GOHL, **ArchÉrt**, XX, 1900, p. 434 ; I. WINKLER, **Schatzfunde romischer Silbermünzen in Dakien**, p. 152, nr. 129.
38. **Dacia**, N.S. XI, 1967, p. 388, nr. 65 ; **SCIV**, XVIII, 1, 1967, p. 200, nr. 65 ; **SCIV**, XIX, 1, 1968, p. 180, nr. 75.
39. **Dacia**, N.S. VIII, 1964, p. 382, nr. 68 ; **SCIV**, XV, 4, 1964, p. 579, nr. 68.
40. **Dacia**, N.S. X, 1966, p. 411, nr. 41 ; **SCIV**, XVII, 2, 1966, p. 423, nr. 41.
41. S. MARKI, **Aradvármegye** ..., p. 27.
42. **Dacia**, N.S. VIII, 1964, p. 383, nr. 74 ; **SCIV**, XV, 4, 1964, p. 579, nr. 74.
43. **Dacia**, N.S. XI, 1967, p. 388, nr. 67 ; **SCIV**, XVIII, 1, 1967, p. 200, nr. 67.
44. S. MARKI, **Aradvármegye** ..., p. 27—28 ; E. DÖRMER, **Urme** ..., p. 18—19 ; D. PROTASE—T. BADER, **Tezaurul de denari romani imperiali, de la Ghirișa, în Tezaure monetare din județul Satu Mare**, Ed. Mz. Satu Mare, 1968, p. 57, nota 13.

45. Tezaurul de la Diosig, nu-l includem din cauza informațiilor foarte vagi pe care le deținem privitor la el. Unele rețineri avem și asupra tezaurului de la Salonta, însă, în conținutul său întîlnim și cîteva piese din epoca Imperiului.
46. Asupra cauzelor îngropării tezaurelor monetare, găsite în afara graniței de vest și nord-vest a Daciei, vezi: D. PROTASE—T. BADER, **Tezaurul de denari romani imperiali de la Ghirișa**, în **Tezaure monetare din județul Satu Mare**, Ed. Mz. Satu Mare, 1968, p. 49, și nota 14.
47. D. PROTASE, **Problema continuității** ..., p. 100.
48. Vezi nota 35.
49. Vezi nota 16.
50. Același criterii de atribuire etnică le-am folosit și pentru descoperirile monetare (din aceeași epocă și zonă) aflate mai spre nord, vezi nota 1.
51. **Naturalis Historia**, IV, 80—81; cf. C. DAICOVICIU, **Inst. Rom.**, I, București, 1960, p 264—265.
52. Despre descoperirile sarmatice vezi, M. PARDUCZ, **A szarmatakor emlékei Magyarországon (Denkmäler der Sarmatenzeit in Ungarn)** I, în **ArchHung**, XXV, 1941; **II, în ArchHung**, XXVIII, 1944; **III**, în **ArchHung**, XXX, 1950.
53. D. PROTASE, **Problema continuității** ..., p. 196—197.
54. Cf. S. DUMITRAȘCU, **Așezări**...

LISTA AȘEZĂRILOR ȘI DESCOPERIRILOR DACICE DIN VESTUL ROMÂNIEI ÎN SEC. II—IV***)

(The list of the places of living and of the dacian discouveries in the II—IV century in western side of Rumania)

1. a) **Arad-Ceala** (jud. Arad) — S. Dumitrașcu, **Așezări și descoperiri dacice din vestul și nord-vestul României în sec. II—IV e.n.** în **Lucrări Științifice** (IP), Oradea, 1968, p. 243.
   b) **Arad — Grădiște** — Ibidem.
   c) **Arad — Fabrica Teba** — Ibidem.
   d) **Arad — Piața Bujac** — E. Dörner, **Urme ale culturii materiale dacice pe teritoriul arădan**, Ed. Mz. Arad, 1968, p. 27.
2. **Polfir** (jud. Bihor) — S. Dumitrașcu, **Așezări** ..., p. 245.
3. **Cicir** (jud. Arad) — S. Dumitrașcu, **Așezări** ..., p. 243.
4. **Cipău** (jud. Mureș) — N. Vlassa, în **SCIV**, XVI, 3, 1965, p. 501—518.
5. **Cociuba** (jud. Bihor) — S. Dumitrașcu, **Așezări** ..., p. 245.
6. **Covăsînț** (jud. Arad) — S. Dumitrașcu, **Așezări** ..., p. 244.
7. **Cuvin** (jud. Arad) — Ibidem.
8. **Girișul de Criș** (jud. Bihor) — S. Dumitrașcu, **Așezări** ..., p. 247—248.
9. **Grăniceri** (jud. Arad) — E. Dörner, **Urme** ..., p. 27.
10. **Horia** (jud. Arad) — S. Dumitrașcu, **Așezări** ..., p. 244.

***) Pentru lista așezărilor și descoperirilor dacice din vestul României în sec. II—IV, am indicat lucrările cele mai recente, lucrări în cuprinsul cărora este menționată întreaga bibliografie privitoare la aceste așezări.

11. **Livada de Bihor** (jud. Bihor) — S. Dumitrașcu, **Așezări ...**, p. 248.
12. **Măderat** (jud. Arad), **inform.** S. Dumitrașcu — Oradea.
13. **Moroda** (jud. Arad), **inform.** S. Dumitrașcu.
14. **Nădab** (jud. Arad) — E. Dörner, **Urme ...**, p. 27.
15. **Oradea — Salca** (jud. Bihor) — S. Dumitrașcu, **Așezări ...**, p. 248—249.
16. **Rîpa** (jud. Bihor) — S. Dumitrașcu, **Așezări ...**, p. 245—246.
17. **Rohani** (jud. Bihor), — S. Dumitrașcu, **Așezări ...**, p. 246.
18. **Sîmbăteni** (jud. Arad) — E. Dörmer, **Urme ...**, p. 27.
19. **Sîntana** (jud. Arad) — E. Dörner, **Urme ...**, p. 17.
20. **Sîntandrei** (jud. Bihor) — S. Dumitrașcu, **Așezări ...**, p. 251.
21. **Sîntion — Sere** (jud. Bihor) — S. Dumitrașcu, **Așezări ...**, p. 249—251.
22. **Socodor** (jud. Arad) — E. Dörner, **Urme ...**, p. 27.
23. **Șiclău** (jud. Arad) — E. Dörner,**Urme ...**, p. 26.
24. **Șiria** (jud. Arad) **Ibidem.**
25. **Tămășada** (jud. Bihor) — S. Dumitrașcu, **Așezări ...**, p. 247.
26. **Tășad** (jud. Bihor), **inform.** N. Chidioșan, Oradea.
27. **Tinca** (jud. Bihor) — S. Dumitrașcu, **Așezări ...**, p. 247.
28. **Zerind** (jud. Bihor), **Ibidem.**
29. **Zimandul-Nou** (jud. Arad) — E. Dörner, **Urme ...**, p. 27.

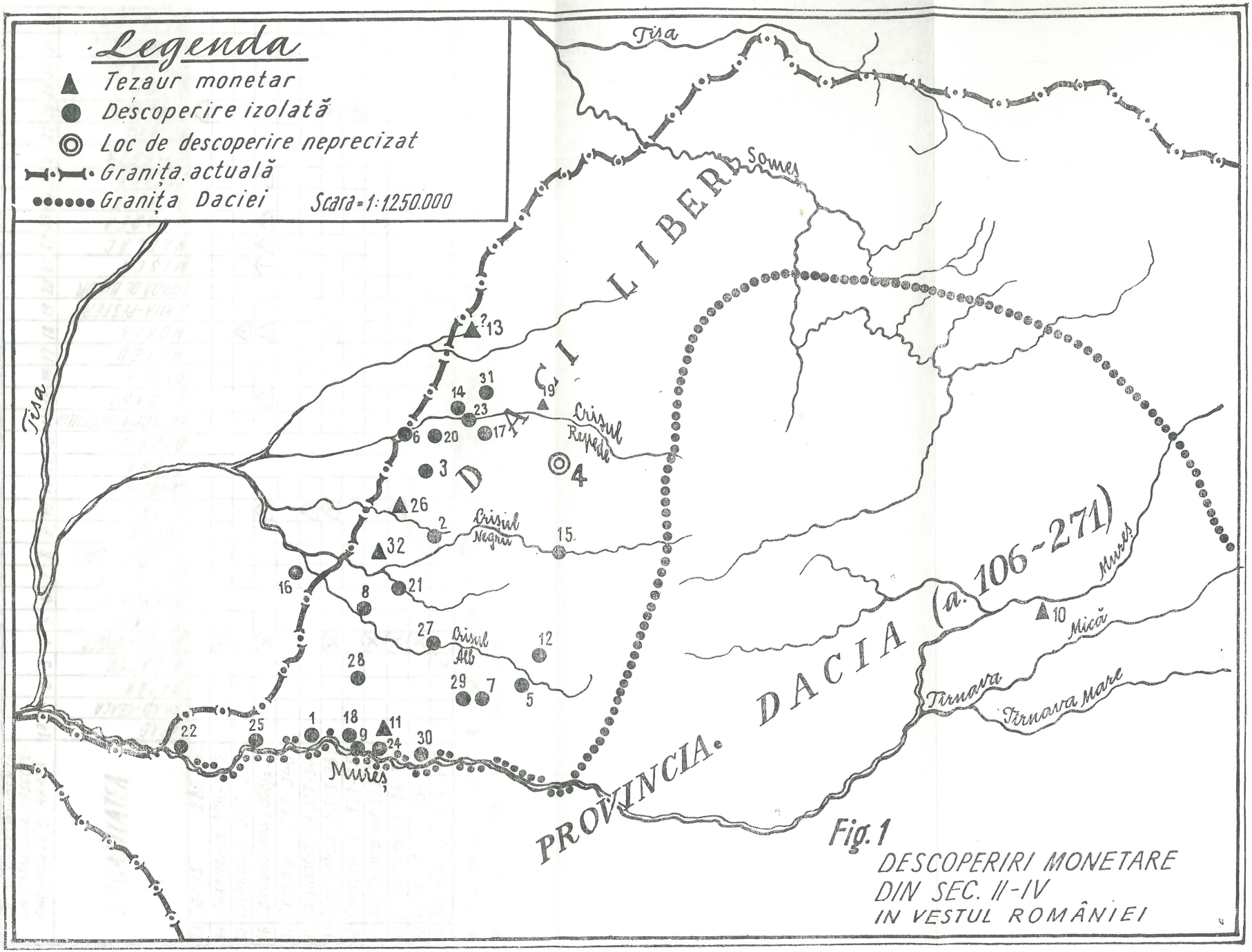

Fig. 1
DESCOPERIRI MONETARE
DIN SEC. II-IV
IN VESTUL ROMÂNIEI

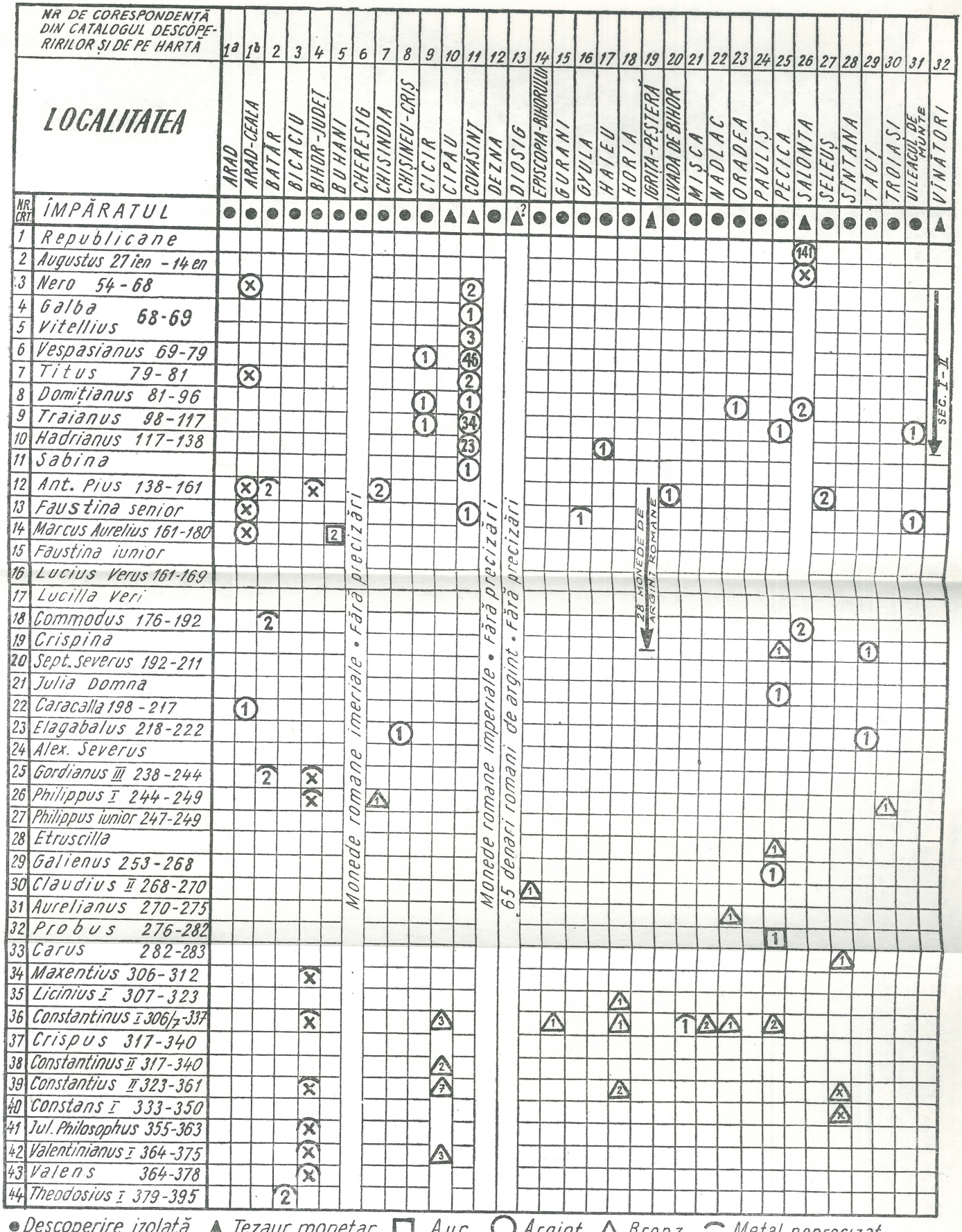

Fig. 2. Circulația monetară în vestul României în sec. II—IV e. n.

AŞEZAREA DIN SECOLUL AL XIV-LEA DE LA IAŞI

AL. ANDRONIC

Popularea terasei inferioare a Bahluiului în raza teritorială a actualului oraş Iaşi este suficient documentată în epoca orînduirii feudale începînd cu sfîrşitul secolului al XIV-lea.

Astfel descoperirile din 1958 de pe locul vechii curţi domneşti au dus la identificarea unei faze de locuire din secolul al XIV-lea, scoţîndu-se la iveală fragmente ceramice de culoare cenuşie, lucrate la roata rapidă (fig. 1/6, 8), asemănătoare cu ceramica de factură orăşenească de la Suceava[1], Şcheia[2] şi Baia[3].

Săpăturile metodice din 1960 şi 1961 au permis constatarea că pe locul vechii curţi domneşti a existat o aşezare feudală de la sfîrşitul secolului al XIV-lea, confirmînd descoperirile anterioare.

Ceramica descoperită în săpături prezintă caracteristicile unei producţii orăşeneşti, cu analogii în ceramica din majoritatea oraşelor medievale din Moldova.

Astfel, numeroase fragmente ceramice, provenind de la vase lucrate la roata de picior, dintr-o pastă foarte bine frămîntată de culoare brună-cenuşie sau cenuşie, cu marginea dreaptă, cu un brîu în relief, ascuţit sau rotunjit, aflat imediat sub buza dreaptă şi puţin îngroşată (fig. 1/7, 10, 14), datează de la sfîrşitul secolului al XIV-lea. Tot acestei vremi îi aparţin şi unele vase brune roşcate, arse neuniform, cu buza dreaptă, puţin îngroşată la exterior, şi ornamentate cu rotiţa dinţată sub gîtul vasului (fig. 1/11). Remarcăm şi prezenţa unor oale mici de culoare cenuşie, aproape negre, de asemenea ornamentate cu rotiţa dinţată (fig. 1/12).

Deosebit de caracteristice pentru această epocă sînt ulcioarele (fig. 1/13) şi oalele cenuşii mari şi mijlocii, lucrate dintr-o pastă zgrunţuroasă arsă uniform, cu buza puternic îngroşată la exterior şi cu o şănţuire în interior pentru capac (fig. 1/5, 9, 15). Această ceramică identică cu cea descoperită la Suceava[4] şi Roman[5], atestă o producţie meşteşugărească de caracter orăşenesc (fig. 1/2—4, 6. 8—15).

Tot pe terasa inferioară a Bahluiului, la aproximativ 200 m vest de curtea domnească, cu ocazia lucrărilor din anul 1962 pentru drenarea pînzei de apă friatică din curtea bisericii Trei Ierarhi, în str. Ştefan cel Mare nr. 62, au fost identificate resturi de locuire din secolul al XIV-lea. Ceramica descoperită aici, provine de la vase din pastă cenuşie, lucrată la roata rapidă (fig. 1/1) prezentînd aceleaşi caracteristici ca şi cea descoperită pe locul vechii curţi domneşti.

Ca dovadă că aşezarea de la Iaşi din secolul al XIV-lea se întindea spre vest pe cornişa terasei inferioare a Bahlului sînt descoperirile din 1957 şi 1958 din str. Ştefan cel Mare nr. 12—28, cu ocazia construirii blocului Uniunii judeţene a cooperativelor meşteşugăreşti.

Deosebit de importante sînt fragmentele ceramice cenuşii provenind de la oale, cu buza îngroşată la exterior şi cu o şănţuire în interior pentru capac (fig. 1/3—5, 7), avînd analogii cu ceramica orăşenească de la Suceava din vremea lui Petru Muşat[6].

Săpăturile de salvare au dat la iveală o locuinţă, de tipul semibordeelor, cu un bogat inventar ceramic, alcătuit din vase de factură locală şi de import, de proveniență sud-dunăreană şi nord-pontică datînd de la finele secolului al XIV-lea[7].

Ceramica orăşenească ,de factură mai veche, de la finele secolului al XIV-lea[8], ne permite a emite ipoteza că acest complex descoperit în str. Ştefan cel Mare nr. 12—28, a dăinuit mult mai mult decît o generaţie, începîndu-şi viaţa în a doua jumătate a secolului al XIV-lea şi pierind în primele decenii ale secolului al XV-lea, de cînd datează şi tezaurul de monede risipite de aramă anepigrafe de la Alexandru cel Bun[9].

Ipoteza noastră se bazează şi pe descoperirea aici, în complex închis, a unor fragmente de ceramică orăşenească, de o tehnică superioară, fiind probabil de import. Este vorba de mai multe fragmente de ceramică smălţuită, lucrată în tehnica **sgraffito** şi **champlevé**, avînd analogii mai ales cu ceramica descoperită în oraşele de pe coasta vestică a Mării Negre, datînd din secolele XIII—XIV.

În felul acesta aşezarea din secolul al XIV-lea de la Iaşi cunoaşte o arie de răspîndire mult mai mare decît locul vechii curţi domneşti, unde, în anul 1958 pentru prima dată s-au descoperit în Iaşi resturi de locuire certă din secolul al XIV-lea.

Materialele arheologice datînd de la sfîrşitul secolului al XIV-lea şi începutul celui următor dovedesc la Iaşi existenţa unor locuinţe ale orăşenilor chiar pe locul unde în primele decenii ale secolului al XV-lea domnia şi-a instalat reşedinţa sa .Deosebit de caracteristic este faptul că la Iaşi nu se constată, prin analogie cu cercetările prilejuite de săpăturile arheologice de la curtea domnească din Suceava, o evacuare a orăşenilor, însoţită de părăsirea sau distrugerea locuinţelor acestora. Astfel, săpăturile de la Suceava, atît în interior cît şi în preajma curţii domneşti, au dus la constatarea că într-un anumit sector locuinţele orăşenilor au fost distruse prin incendiu, iar în altul s-a răzuit nivelul de locuire precedent vremii construirii curţii domneşti a voievodului Petru Muşat. Materialul arheologic descoperit la Iaşi dovedeşte totodată şi o locuire spo-

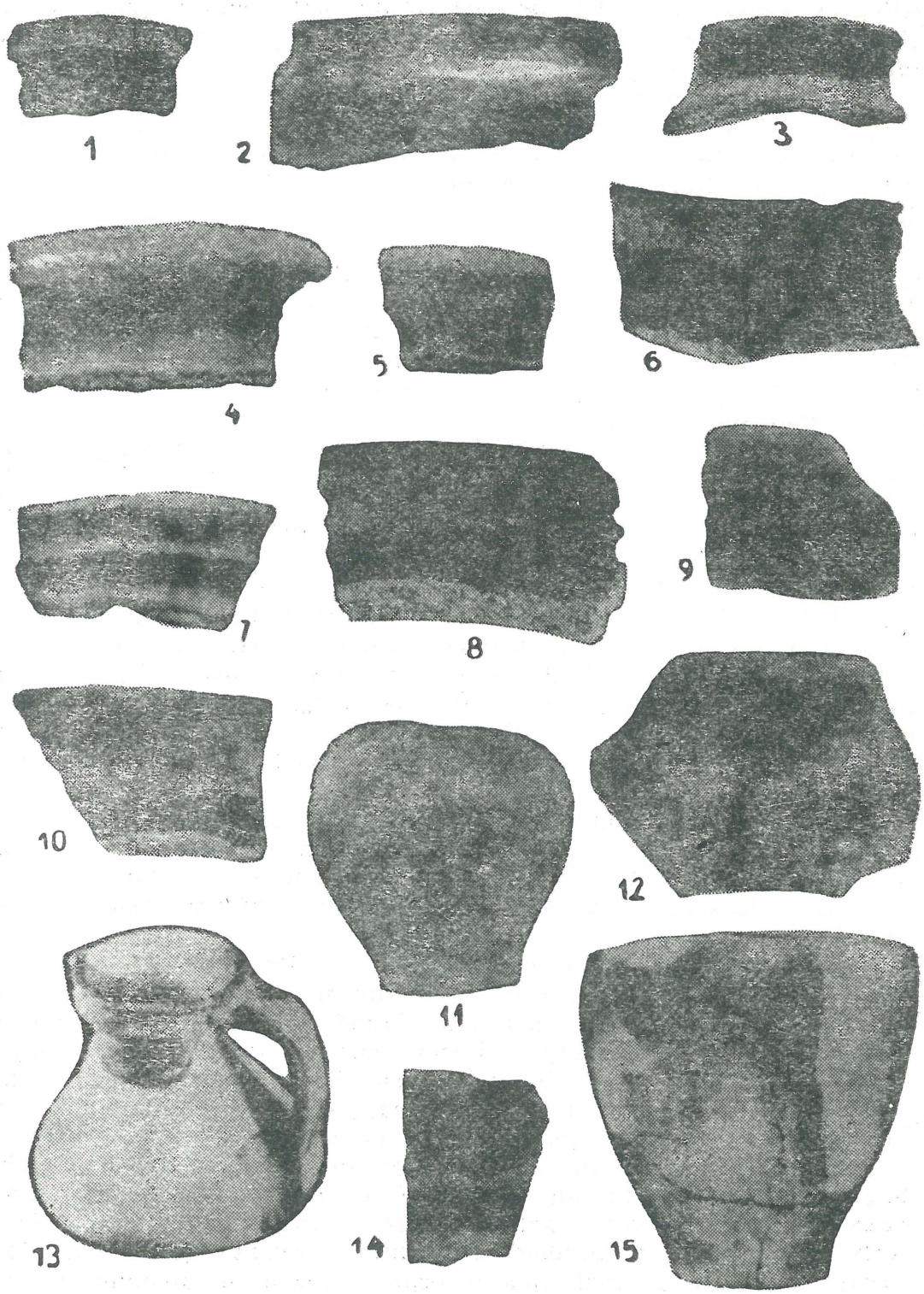

Fig. 1. Ceramică din secolul al XIV-lea : 1 — str. Ștefan cel Mare nr. 62 ; 2, 6, 8—15 — str. Palat nr. 1 ; 3—5, 7 — str. Ștefan cel Mare nr. 12—28.

radică în această parte, aici, pe locul vechii curți domnești fiind probabil, marginea de sud aașezării feudale de caracter urban de pe terasa inferioară a Bahluiului.

Puținătatea materialului arheologic de factură orășenească ar putea fi explicată și prin existența, în această parte a așezării respective, a unui cimitir feudal, așa cum pare să ne documenteze descoperirea în perimetrul Palatului culturii a unui mormînt de înhumație, după toate probabilitățile, de rit creștin, întrucît scheletul era orientat V—E și lipsit complet de inventar.

De asemenea ,din punct de vedere topografic, cercetările arheologice de la curtea domnească din Iași scot în evidență o asemănare cu cele constatate la Suceava. Este vorba de poziția oarecum periferică a curții domnești de la Iași față de așezarea orășenească. La fel, ca și la Iași, la Suceava curtea domnească nu s-a construit în interiorul orașului ci la marginea acestuia[10].

În ambele cazuri amplasarea din punct de vedere topografic a curții domnești a avut consecințe imediate asupra viitoarei dezvoltări în spațiu a tîrgului medieval. La Suceava s-a constatat că în jurul curții domnești a avut loc concentrarea de locuințe ale unor pături bogate din populația sucevană, aparținînd atît slujitorilor cît și negustorilor și meșteșugarilor mai înstăriți. La Iași constatăm, tot pe cale arheologică, o dezvoltare a tîrgului și o extindere teritorială a nucleului inițial al așezării cu caracter urban spre vest și nord de locul unde s-a înălțat curtea domnească. Deocamdată, în stadiul actual al cercetărilor privind curtea domnească și chiar tîrgul medieval Iași, nu se pot face precizări în legătură cu existența, în funcție de această curte domnească, a unui oraș de jos, așezat la poalele terasei inferioare a Bahluiului, în imediata apropiere a curții domnești.

Deosebit de important este însă faptul că în urma săpăturilor arheologice metodice din 1960 s-a putut preciza că primele construcții din piatră ale curții domnești datează din prima jumătate a secolului al XV-lea, fără să fi existat anterior o cetate sau o fortificație temporară de pămînt și lemn.

Așa dar încă cercetările efectuate pînă în 1955 au permis să se stabilească, în linii mari, etapele de dezvoltare ale vechii așezări rurale de la Iași. Vestigiile de cultură materială datînd de la sfîrșitul secolului al XIV-lea descoperite în preajma Halelor centrale, atestă o așezare durabilă pentru această vreme. În felul acesta descoperirile arheologice din această parte a orașului Iași au confirmat existența nucleului inițial al tîrgului, semnalat anterior pe baza unor date documentare.

Cercetările și săpăturile de salvare efectuate între anii 1956 și 1960, ca și cele sistematice din anii 1960—1967 au confirmat constatările anterioare în ceea ce privește locuirea terasei inferioare a Bahluiului, fiind vorba de popularea ei începînd cu neoliticul dezvoltat și pînă în zilele noastre, în deosebi pe locul unde în primele decenii ale secolului al XV-lea apar primele construcții în piatră, și anume curtea domnească. De asemenea, s-a constatat și o extindere spre nord și nord-est în direcția

platoului terasei inferioare a Bahluiului spre Halele centrale şi pe versantul vestic al cornişei terasei inferioare a Bahluiului în direcţia străzii Ştefan cel Mare pînă în preajma Pieţii Unirii.

Nucleul iniţial al aşezării feudale cuprinde astfel spaţiul dintre actualele străzi Cloşca şi Horia la intersecţia cu str. Ştefan cel Mare, spre Halele centrale pînă la str. C. Negri ; de acolo spre biserica Sf. Lazăr, Palatul culturii, de pe locul vechii curţi domneşti, şi de aici urmînd str. Ştefan cel Mare, pînă dincolo de Mitropolie spre Piaţa Unirii (fig. 2).

După cum am văzut, descoperirile din acest nucleu iniţial, atestînd o continuitate de locuire urbană începînd din secolul al XIV-lea, sînt în măsură să arunce o lumină nouă asupra dezvoltării forţelor de producţie şi a diviziunii sociale a muncii. Diversitatea construcţiilor şi materialul arheologic scos la iveală constituie o dovadă indiscutabilă. Majoritatea obiectelor descoperite atestă prezenţa unor meşteşugari, precum

Fig. 2. Harta dezvoltării teritoriale a oraşului Iaşi începînd cu secolul al XIV-lea.

și a unor negustori avînd marfă de import. Prezența lor în orașul Iași, în epoca feudală reprezintă o condiție esențială pentru formarea unei așezări de caracter urban.

Descoperirea cuptoarelor de ars ceramica în sectorul Pieții Unirii, amplasate în evul mediu la periferia orașului, a permis să se constate existența la Iași încă de la începutul secolului al XV-lea a unui întreg cartier de olari, deci de meșteșugari specializați. Prin analogie cu descoperirile similare de la Suceava[11] se poate face afirmația că la acea epocă orașul medieval Iași se găsea în plin proces de urbanizare.

Astfel, datorită prezenței numeroșilor meșteșugari, așezarea feudală de la Iași situată la întretăierea unor importante căi comerciale, cu o puternică centură de sate, s-a dezvoltat din punct de vedere social-economic și cultural începînd cu secolul al XIV-lea, transformîndu-se într-un centru urban.

Spre sfîrșitul secolului al XIV-lea și în prima jumătate a secolului al XV-lea procesul de urbanizare al orașelor din Moldova cunoaște în unele centre întîrzieri, iar în altele o accelerare în funcție de factorii social-economic și politic. Din acest punct de vedere prezintă un deosebit interes cercetarea comparativă a orașelor medievale Suceava și Iași, observîndu-se un paralelism frapant, însă variat cu intensitate, iar în ceea ce privește dezvoltarea în timp, cu un decalaj de aproape o jumătate de secol în favoarea Sucevei, capitala Moldovei la acea vreme.

În analiza procesului de dezvoltare a tîrgului feudal Iași se observă o asemănare cu procesul evoluției așezării medievale cu caracter urban Suceava, fiind surprinse două etape și anume : 1, înainte de instalarea curții domnești, cînd are loc procesul îndelungat de urbanizare și 2. după instalarea curții domnești, cînd se produce accelerarea procesului de urbanizare.

Pentru cunoașterea primei etape a dezvoltării tîrgului au fost concludente toate descoperirile de pe teritoriul actual al orașului Iași datînd din secolul al XIV-lea cu analogii în principalele orașe medievale din Moldova. În această primă etapă așezarea de la Iași se găsea în plină dezvoltare orășenească, în care însă procesul de urbanizare nu se cristalizase încă. De asemenea, în această etapă nu se documentează arheologic, prezența elementului colonizatori ca la Baia, Siret și Suceava, ceea ce ne permite să facem precizarea că progresul realizat de localnici la Iași este opera propriului lor efort, fără contribuție din afară a elementului alogen. După părerea noastră, această constatare dovedește netemeinicia istoriografiei din trecut, care susținea greșit că orașele noastre medievale și-ar fi datorat dezvoltarea chipurile, prezenței coloniștilor străini.

Așa se explică faptul că Iașul medieval din această perioadă, corespunzînd tocmai primei etape de dezvoltare, apare menționat cu denumirea de **Iaski-torg,** adică tîrgul Iașilor într-o listă a vechilor orașe moldovenești, alături de Baia, Siret, Suceava, Roman, Tîrgul Neamț, Piatra Neamț. Lista aceasta reprezintă cea mai veche informație scrisă despre orașele medievale din Moldova, deoarece a fost alcătuită între anii 1387 și 1391[12].

În această primă etapă Iaşul medieval se dezvoltase atingînd forma organizatorică a tîrgului. Aşezările de acest fel erau denumite **torg** în actele slavone, sau **forum** în cele latine. Alături de Iaşi la această vreme ca **torg** sau **forum** este şi oraşul medieval Roman, menţionat în aceeaşi listă sub denumirea **Romanov torg**[13].

Alte centre urbane medievale în Moldova erau denumite **gorod** sau **oppidum**, iar capitatelele, ca Baia, Siret, Suceava purtau denumirea de **misto** sau **civitas**[14].

Sesizarea etapelor acestui important proces privind începuturile vieţii orăşeneşti şi analiza factorilor care au grăbit procesul respectiv se poate face, desigur, şi pe baza documentelor scrise, însă adevărata cunoaştere a vieţii social-economice, a transformărilor concrete poate fi posibilă cu deosebire pe baza materialului arheologic, mărturie vie a muncii făuritorilor de bunuri materiale, adevăraţii făuritori ai istoriei

Astfel, pe baza rezultatelor obţinute de cercetarea pe cale arheologică a unei aşezări feudale de tip urban, se poate afirma în încheiere că problemele referitoare la geneza şi dezvoltarea oraşelor medievale moldoveneşti sînt în măsură să contribuie la precizarea genezei şi dezvoltării aşezării medievale urbane de la Iaşi[15].

A XIV. SZÁZADI IAŞI-I TELEPÜLÉS

Kivonat

A mai Iaşi város területén a Bahlui alsó teraszának benépesedésére a XIV. századtól kezdődően elegendő feudális kori bizonyíték van.

A régi fejedelmi udvar helyén 1958-ban végzett feltárások eredményei — a suceavai, şcheiai és baiai városi jellegű kerámiára emlékeztető gyorskorongon készült szürke edények töredékei (1/6, 8 ábra) — egy XIV. századi települési szakaszra utaltak.

Az 1960 és 1961 közötti módszeres ásatások, a korábbi felfedezéseket igazolva, lehetővé tették annak megállapítását, hogy a régi fejedelmi udvar helyén feudális település létezett a XIV. század végén.

Az előkerült edénytöredékek a városi edénykészítés jegyeit viselik magukon, hasonlítanak a legtöbb középkori moldvai város kerámiájára.

Számos, jól megdolgozott szürkésbarna és szürke agyagból korongon készített, egyenesperemű s közvetlenül a kissé vastagított perem alatt élesen vagy lekerekítve domborodó övvel díszített edény töredékei (1/7, 10, 14 ábra) a XIV. sz. végéről származnak. Ugyanebből a korból valók az egyenlőtlenül égetett vörösbarna, egyenes és kifelé kissé megvastagított peremű, az edény nyakánál fogazott diszítésű edények is (1/11 ábra). Megjegyzendő még a kis sötétszürke színű és szintén fogazott díszítésű edények jelenléte is.

Különösen jellemzőek erre a korra a kancsók és a szemcsés agyagból jól kiégetett edények ,melyeknek vaskos peremén bemélyedés szolgál a

fedő illesztésére (1/5, 9, 15 ábra). Mindezek a Suceaván és Romanban felfedezettekkel egyező edények városi jellegű kézművességről tanuskodnak (1/2—4, 6, 8—15 ábra).

Szintén a Bahlui alsó teraszán, mintegy 200 méternyire a fejedelmi udvartól nyugatra XIV. századi házmaradványok kerültek napfényre a Ştefan cel Mare utca 62 sz. alatt a Trei Ierarhi templom udvarának talajvíz-lecsapolása közben. Az itt talált szürke agyagból, gyorskorongon készített edénytöredékeknek (1/1 ábra) ugyanazok a jellemzői, mint a fejedelmi udvar helyén kiásottaknak.

Annak bizonyítékául, hogy a XIV. századi iaşi-i település nyugat felé terjeszkedett a Bahlui alsó teraszának párkányzatán, a Kisipari termelőszövetkezetek megyei székházának (Ştefan cel mare utca 12—28 sz.) építése során 1957—1958-ban tett felfedezések szolgálnak.

Különösen jelentősek a szürke, a fedő illesztésére körbefutó sánccal ellátott vastag peremű edények töredékei (1/3—5, 7 ábra), melyek a Petru Muşat[6] korabeli suceavai városias kerámiával mutatnak hasonlóságot.

A mentőásatásokkal egy földbe mélyített putri került elő, melynek gazdag kerámiaanyagát helyi jellegű, valamint a dél-dunai és északpontoszi vidékekről származó XIV. századi edények alkotják[7].

A XIV. század végi városi jellegű, régi típusú kerámia[8] lehetővé teszi annak feltételezését, hogy ez a Ştefan cel Mare utca 12—28 sz. alatt felfedezett komplexum időben jóval túlélt egy emberöltőt, s a XIV. század második felében népesült be és a XV. század első évtizedeiben pusztult el, egyidőben azzal, amikor a szétszórt anepigrafikus Alexandru cel Bun rézpénzlelet[9] keletkezett.

Feltevésünket az is alátámasztja, hogy ebben a zárt komplexumban fejlettebb technikával készült városi és valószínűleg máshonnan származó edények töredékei is előfordulnak. Ezek a sgrafitto- és champlevé-technikájú edények különösen a Fekete tenger nyugati partján fekvő városok XIII—XIV. századi kerámiájához hasonlítanak.

Ilymódon ennek a XIV. századi iaşi-i településnek jóval nagyobb a kiterjedése, mint a régi fejedelmi udvaré, ahol 1958-ban első ízben fedeztek fel minden kétséget kizáróan XIV. századi iaşi-i épületmaradványokat.

A XIV. század végéről és a következő század elejéről származó régészeti leletek a városlakók iaşi-i lakásépítkezéseiről tanuskodnak éppen azon a helyen, ahol a XV. sz. első évtizedeiben a hatalom megvetette székhelye alapjait.

Különösen figyelemre méltó az a tény, hogy a suceavai fejedelmi udvarban végzett ásatásoktól eltérően itt, Iaşiban nem tapasztalható a lakosság eltávolításának, elhagyott házaik elpusztításának nyoma. A suceavai fejedelmi udvar körül és belsejében végzett ásatások alapján megállapítható, hogy a Petru Muşat vajda udvarának felépítése előtt épült lakóházakat egy bizonyos körzetben felégették, illetve helyükön a földet is elegyengették. A iaşi-i régészeti feltárás ugyanakkor a terület eme

részének gyér lakottságát is megmutatja, lévén, hogy valószínűleg a fejedelmi udvar helye volt a Bahlui alsó teraszán létrejött városi jellegű feudális település déli pereme.

A városias kivitelezésű leletanyag kis mennyisége azzal is magyarázható, hogy a település eme részében feudalizmus kori temető volt, úgy ahogyan azt a kultúrpalota közelében feltárt, s a nyugat-kelet elhelyezésű csontvázon kívül egyetlen járulékos tárgyat sem tartalmazó — tehát valószínűleg keresztény — sír is mutatja.

Topográfiai szempontból a feltárások bizonyos hasonlóságot is mutatnak a iaşi-i és suceavai fejdelmi udvarok közt. Azt tudniillik, hogy a iaşi-i fejedelmi udvar a település szélén épült ki. Ugyanígy Suceavában is a fejedelmi udvart nem a város belsejében, hanem perifériáján építették fel[10].

Mindkét esetben a fejedelmi udvar térbeli elhelyezkedésének azonnali következményei megmutatkoztak a középkori város terjeszkedésében. Suceaván a fejedelmi udvar körül a város vagyonos rétegének; udvari főembereknek, módosabb kereskedőknek és mesteremberek házai sorakotak. A feltárások Iaşiban is a város fejlődését bizonyítják, azt, hogy a város jellegű település eredeti központja a fejedelmi udvartól nyugat és észak felé terjeszkedett.

Egyelőre, a régi fejedelmi udvarra, sőt a középkori Iaşira vonatkozó kutatómunka mai szakaszában nem lehet megállapítani egy, a fejedelmi udvarhoz viszonyítva alsó város létezését annak közvetlen közelében, a Bahlui alsó teraszának aljában.

Különösen jelentős azonban az 1960-as módszeres régészeti ásatások eredményeként annak megállapítása, hogy a fejedelmi udvar első kőépítményei a XV. sz. első feléből valók, s hogy helyükön korábbi vár vagy ideiglenes fa- és földerődítmény nem létezett.

Még az 1955-ig végzett kutatások alapján nagyjából meg lehetett állapítani a régi falu jellegű iaşi-i település fejlődésének szakaszait. A XV. sz. vége anyagi kultúrájának a Központi csarnokok környékén felfedezett maradványai egy abban az időben időtálló településről tanuskodnak. Ilymódon Iaşi város említett körzetében a régészeti feltárások igazolták a város eredeti magvának dokumentumokból korábban is ismert létezését.

Az 1956 és 1960 közt vágzett kutatómunka és mentőásatások, valamint az 1960—1967 közötti rendszeres feltárások alátámasztották a Bahlui alsó teraszának benépesülésére vonatkozó korábbi megállapításokat, melyek szerint ez a terület a fejlett neolitikum óta lakott, különösen a fejedelmi udvar helyén, ahol a XV. sz. első évtizedeiben megjelentek a legelső kőépületek. Hasonlóképpen meghatározást nyert terjeszkedésének iránya is északon és északkeleten a Bahlui alsó teraszának platója, a Központi csarnokok felé és a terasz párkányzatának nyugati felén a Ştefan cel Mare utca irányában az Egyesülés teréig.

A feudális település kezdeti magvát, a mai Cloşca utcát, a Horia és a Ştefan cel Mare utcák kereszteződését, a Központi csarnokokkal (egé-

szen a C. Negri utcáig), valamint a Szent Lázár templomot a kultúrpalotával összekötő vonal határolja, mely a Ştefan cel Mare utcát követve az érsekségen túl halad el az Egyesülés tere felé (2. ábra).

Az említett felfedezések, melyek a XV. századtól kezdődően igazolják a város jellegű település életének folytonosságát, új fényt vetnek a termelő erők és a társadalmi munkamegosztás fejlettségi fokára. Az építmények változatossága és a felszínre kerülő régészeti anyag vitathatatlan bizonyítékot képeznek. A felfedezett tárgyak zöme kézművesek és messziről hozott áruval rendelkező kereskedők jelenlétéről tanuskodik. Létük Iaşi városában a feudalizmus korában lényeges feltétele volt egy városi jellegű település kialakulásának.

A középkorban a város peremén épített kerámia-égető kemencék felfedezése a mai Egyesülés tér körzetében azt mutatja, hogy már a XV. század elején a fazekasoknak — szakképzett kézműveseknek tehát — egész negyedük volt Iaşiban. Az azonos suceavai felfedezésekkel[11] való hasonlóság alapján állítható, hogy ebben a korszakban a középkori Iaşi urbanizálódása teljében volt.

A kézművesek nagy száma következtében a fontos kereskedelmi útvonalak kereszteződésénél létrejött iaşi-i feudális település, erős falugyűrűben a XIV. századtól kezdődően társadalmilag, gazdaságilag és kultúrában fejlődve városi központtá alakult.

A XIV. század vége felé s a XV. század első felében a moldvai városok urbanizálódása egyes központokban, a társadalmi-gazdasági és politikai tényezőktől függően lassul, másokban meggyorsul. Ebből a szempontból különösen hasznos a középkori Suceava és Iaşi történetének összehasonlító vizsgálata, amely meglepő, bár változó érvényességű párhuzamot mutat, a fejlettség tekintetében pedig szinte félévszázadnyi előnyt Suceava, Moldva akkori fővárosa javára.

Iaşi és Suceava hasonló fejlődési folyamatának elemzésekor két szakaszt különíthetünk el : 1) a hosszadalmas városiasodás folyamatáét a fejedelmi udvar kialakulása előtt, és 2) e folyamat meggyorsulásának koráét a fejedelmi udvar megjelenése után.

A város első fejlődési szakaszának megismerésében meggyőzőnek bizonyultak a Iaşi mai területén talált XIV. századi leletek, melyekhez hasonlók Moldva legfontosabb középkori városaiban is előkerültek. Ebben az első szakaszban a iaşi-i település fejlődése teljében volt, de urbanizálódása még nem kristályosodott ki. Ugyanakkor ebből a szakaszból itt nincs régészeti bizonyíték telepesek jelenlétére, mint Baian, Sireten és Suceaván, s ez arra enged következtetni, hogy Iaşi fejlődése a helybeliek erőfeszítésének eredménye és nem idegen eredetűek hozzájárulásával ment végbe. Véleményünk szerint ez a megállapítás rámutat a régi történetírás ama téves tételének megalapozatlanságára, mely szerint középkori városaink fejlődése idegen telepesek jelenlétének lenne tulajdonítható.

Ezzel magyarázható az, hogy az akkori Iaşi fejlődése első szakaszának megfelelően **Iaski-torg**, azaz Jász-vásár néven szerepel a régi moldvai városok egyik jegyzékén Baia, Siret, Suceava, Roman, Tîrgul Neamţ és Piatra Neamţ mellett.

Ez a jegyzék a legrégebbi írásos adat Moldva középkori városairól, mert 1387 és 1391 között keletkezett[12].

Fejlődésének ebben az első szakaszában a középkori Iaşi elérte egy város rendezettségét. Az ilyen települések **torg**-ként szerepeltek a szlávban és **forum**-ként a latin okiratokban. Iaşi-sal együtt **torg**, illetve **forum** abban az időben a középkori Roman is, mely **Romanov-torg**-ként szerepel ugyanabban a jegyzékben[13].

Moldva más középkori városai a **gorod** vagy **oppidum**, a fővárosok pedig mint Baia, Siret, Suceava a **misto**, illetve **civitas** nevet viselte[14].

A városi élet kezdeteit, fejlődésének szakaszait, valamint az ezt meggyorsító tényezőket nyilván az írásos adatok alapján is lehetett volna jelezni, azonban a társadalmi-gazdasági élet és a konkrét átalakulások igazi megismerése főként a régészeti anyag alapján lehetséges, mely az anyagi javak termelőinek, a történelem igazi alkotóinak élő tanúságtétele.

Végül tehát egy városi jellegű feudális település régészeti feltárásának eredményei alapján állíthatjuk, hogy a moldvai városok keletkezésével és fejlődésével kapcsolatos problémák megoldhatók. A legutóbbi kutatások és felfedezések lehetővé teszik a középkori Iaşi keletkezésének és fejlődésének pontos meghatározását.

NOTE

1. SCIV, V, 1—2, 1954, p. 300, fig. 34.
2. GH. DIACONU, **Consideraţii asupra ceramicii descoperite la cetatea Şcheia-Suceav**, în **Materiale**, VI, 1957, p. 930, fig. 7.
3. DAN GH. TEODOR şi EM. ZAHARIA, **Noi date arheologice referitoare la tîrgul Baia**, în **Materiale**, IX (sub tipar).
4. M. D. MATEI, **Unele probleme în legătură cu începuturile vieţii orăşeneşti la Suceava**, în **SCIV**, XI, 1960, 1, p. 112 şi urm.; ELENA BUSUIOC, **Ceramica locală de uz casnic din secolul al XIV-lea de la Suceava** (partea I), în **SCIV**, XV, 1964, 1, p. 85 şi urm.; idem, **Ceramica locală de uz casnic din secolul al XIV-lea de la Suceava** (partea a II-a), în **SCIV**, XV, 1964, 2, p. 205 şi urm.
5. LUCIAN GHIŢESCU, **Ceramica ştampilată de la Roman şi unele probleme în legătură cu purtătorii ei în Moldova**, în **SCIV**, 15, 1964, 3, p. 411 şi urm.; M. D. MATEI şi L. CHIŢESCU, **Problèmes historiques concernant la forteresse du temps des Musat et l'établissement urbain de Roman**, în **Dacia**, N.S., X, 1966, p. 281 şi urm.
6. **SCIV**, IV, 1953, 1—2, p. 382 şi 388, fig. 49/4; **SCIV**, V, 1954, 1—2, p. 29, fig. 34; p. 312, fig. 47/8.
7. AL. ANDRONIC, **Contribuţii arheologice la istoricul oraşului Iaşi în perioada feudală**, în **Arheologia Moldovei**, I, p. 275, fig. 5.
8. **Ibidem**, fig. 4/1—3.
9. E. FISCHER, **Beitrag zur Münzerkunde des Fürstenthumes Moldau**, în **Jahrbuch des Bukoviner Landaes Museums**, 1901, p. 25, nr. 84, vezi şi tabela; AL. ANDRO-

NIC, **Contribuţii arheologice la istoricul oraşului Iaşi în perioada feudală**, în **Arheologia Moldovei**, I, p. 275, fig. 3 ; EUG. NEAMŢU, **Tezaurul de monede anepigrafe de aramă de la Alexandru cel Bun descoperit la Iaşi**, în **Arheologia Moldovei**, II—III, 1964, p. 495, fig. 1.

10. M. D. MATEI, **Contribuţii arheologice la istoria oraşului Suceava**, Bucureşti, 1963, p. 81.
11. **SCIV**, VI, 1955, 3—4, p. 881—882 ; **Materiale**, VI, p. 693—695 ; M. NICORESCU, **Date noi privitoare la cartierul meşteşugarilor din Suceava**, în **SCIV**, XIII, 1962, 1, p. 81 şi urm.
12. AL. ANDRONIC, **Oraşe moldoveneşti din secolul al XIV-lea în lumina celor mai vechi izvoare ruseşti**, în **Romanoslavica**, XI, Bucureşti, 1965, p. 203 şi urm.
13. **Ibidem.**
14. AL. ANDRONIC, **Date noi despre cultura materială medievală din Moldova**, în **Revista Muzeelor**, VI, 1969, 2, p. 111 şi urm.
15. AL. ANDRONIC, EUG. NEAMŢU, **Curtea domnească din Iaşi în lumina recentelor descoperiri arheologice**, în „Omagiu lui P. Constantinescu-Iaşi', Bucureşti, 1965, p. 247 şi urm. ; AL. ANDRONIC, **La contribution des recherches archéologiques à l'histoire de la ville de Iassy**, în **Dacia**, N.S., IX, 1965, p. 463 şi urm. ; AL. ANDRONIC, EUG. NEAMŢU şi M. DINU, **Săpăturile arheologice de la Curtea domnească din Iaşi**, în **Arheologia Moldovei**, V, 1967, p. 169 şi urm.

ATRIBUTE DE CASTEL CETĂŢII BRAN (SECOLUL AL XVI-LEA)

TITUS HAŞDEU

După ridicarea cetății (aproximativ 1378—1382), aceasta a fost înzestrată cu un domeniu, fapt despre care aflăm dintr-un document de la 1395[1], cînd posesiunile Tohan și Zărnești au fost dăruite parohului Thomas de la biserica Sfînta Maria din Brașov și fraților săi. Alte sate, Baciu, Cernatu, Turcheș și Satulung, componente ale domeniului Bran, apar menționate mult mai tîrziu, la 1456[2]. Celelalte posesiuni, Zizin, Purcăreni, Tîrlungeni, Crizbav și Apața sînt consemnate ca aparținînd Branului abia în anul 1500[3]. Se pare ca aceste sate ale „dreptului crăiesc de conferire și jurisdicție"[4], nu au fost în permanență componente ale domeniului Bran, deoarece un act din 1476[5] vorbește despre faptul că voievodul Transilvaniei cere brașovenilor să aprovizioneze cetatea „fiind lipsită de toate posesiunile și veniturile ei".

Satele domeniului aveau organizarea lor locală, cu dregători aleși de obște, ca de altfel a satelor din Transilvania epocii respective, reflectă stratificarea socială, care se adîncește pe măsura dezvoltării pieții interne, unde se puteau valorifica produsele agricole. De fapt, după 1490, situația de șerbie a țăranilor (rusticitas, servilis, conditio) este precizată de tripartitum[6], care socotește „plebs", lipsiți de toate drepturile acordate doar „poporului" (populus), din care făceau parte numai baronii și alți magnați, precum și ceilalți nobili, dar nu nenobili.

Locuitorii satelor domeniului erau iobagi, supuși la numeroase obligații față de cetate, biserica catolică și rege[7].

Cu prilejul încasării dărilor, castelanii (conducătorii militari și administrativi ai cetății și domeniului acesteia) comiteau numeroase abuzuri, înrăutățind și mai mult starea celor aserviți[8].

Țăranii domeniului erau obligați să presteze :

— robota[9]
— să dea nona[10]
— decima[11]

— dijmă din oi, porci și vînat[12]
— să dea daruri cu prilejul diferitelor sărbători (păsări, ouă etc.)[13]
— să plătească birșaguri (amenzi)[14]
— taxa regală, care se plătea visteriei (Censul Sf. Martin)[15].

Între supușii cetății sînt menționați și robii țigani, pe care îi amintește un document din anul 1500[16], ca aparținînd „din vechime" Branului.

Sporirea continuă a obligațiilor i-a determinat pe țăranii aserviți să protesteze prin :
— nesupunere la muncă
— împotrivire la plata obligațiilor
— fuga sau mutarea de pe domeniu[17].

Pentru satele domeniului sînt atestate mai frecvent două forme de protest social, jalba adresată autorităților și fuga de pe domeniu[18]. De exemplu, un document din anul 1468[19] vorbește de o jalbă a iobagilor din posesiunile Branului, adresată voievodului Transilvaniei, referitoare la abuzurile castelanilor. Ca urmare a fugii de pe domeniu, Sigismund de Luxemburg permite „libera migrațiune a iobagilor de pe un domeniu pe altul, numai după ce au plătit teragiul și alte dări"[20].

Un act din 1514 consemnează că totalul locuitorilor satelor domeniului, la o dată anterioară anului 1498 (zălogirea cetății și domeniului orașului Brașov), era de 249, iar după această dată numărul lor atingea abia cifra de 156[21], fapt ce poate fi explicat cu fuga din sate.

În secolul al XVI-lea a avut loc procesul de transformare al domeniului feudal, în sensul că domeniul intemeiat numai pe prestații a trecut, la domeniul întemeiat și pe o producție proprie, deci însuși producător. Acest lucru a dus în ultimă analiză la o creștere a prestațiilor în muncă.

Procesul de transformare funcțională s-a petrecut alături de schimbări menite să adapteze vechea lui structură.

„În cadrul domeniului cu cetate, alături de cetate, care e nu numai punct de apărare și de sprijin militar sau loc de refugiu în timp de primejdie, ci și centru de stăpînire, de strîngere a prestațiilor și loc de rezervă pentru asemenea timpuri, se ridica în importanță curtea economică de alături"[22].

Castelanul era în primul rînd conducătorul militar al cetății, apoi administratorul domeniului și for de judecată.

Branului, care era subordonat orașului Brașov, i se numeau, anual, doi castelani și doi vicecastelani*). A existat totuși o excepție, castelanul român George Olah sau George Românul, care a fost ales pe timp de zece ani.

---

* Castelanii puteau fi realeși. Dădeau socoteală Sfatului brașovean în legătură cu gestiunea lor bănească și făceau parte din senatul orașului. Începînd cu jumătatea secolului al XVI-lea, castelanii n-au mai fost aleși de întregul district (cele 13 tîrguri și comune libere), ci numai de județ și senat ; ca mai tîrziu, județul să rămînă singur în numirea castelanilor Branului. La 1600, administrarea domeniului a fost preluată de județul și cojudețul Brașovului.
De pe la mijlocul secolului al XVI-lea, castelanii au început să poarte și alte denumiri ,ca : praefecti, aedilis, verwalter, dispensatores, patroni inspectores, etc. Arhivele Statului Brașov, Fond Privilegii 263.

Erau numiți cîte doi pentru a putea fi găsit întotdeauna unul dintre ei (castelanii) sau pentru a sta în cetate permanent (vicecastelanii). Castelanii nu primeau salarii, doar gratificații și li se plăteau deplasările la cetate sau pe domeniu.

Vicecastelanii sau pîrcălabii erau cei care administrau cetatea și domeniul acesteia.

Ei conduceau lucrările efectuate în cetate, cum ar fi, reparații de tîmplărie, zidărie, fierărie, sobe „cu cahle lustruite", ferestre (discuri de sticlă în ramă metalică) etc.[23] sau de altă natură, ca : pictarea în 1512 a bisericii din cetate de către Dominic[24], executarea a patru blazoane în sala mare și două orologii solare în curte de către Gregorius la 1535[25], vopsirea și revopsirea blazoanelor de pe uși[26], slujbele din biserica cetății, ș.a.m.d.[27]. Toate aceste operații erau plătite în raport cu valoarea lucrării.

Pîrcălabii aveau grijă și de înzestrarea cetății cu mobilier[28], alte obiecte, inclusiv necesariile pentru bucătărie[29], alimente, arme[30] etc. Dăm o listă sumară privind cheltuielile pe inventarul cetății :

— castroane mari de cositor
— castroane mici de cositor
— ceaune mari și mici
— frigări
— piuliță
— sfeșnic de aramă
— lighian de spălat
— pat de puf
— perini
— plapumă[31]
— 2 cai
— o trăsură
— butoaie cu vin vechi
— slănină
— făină etc.
— 12 arcuri
— 18 puști cu furci
— 18 puști mici
— un tun mic
— 38 lănci de vînătoare
— butoiașe cu plumb[32].

Din cele enumerate, ne putem da seama de similitudini între inventarele marilor castele nobiliare și cel de la Bran, lucru ce poate fi explicat și prin vizitele deosebite de aici. De exemplu, în 1574, călătorul francez Pierre Lescalopier — student al Universității din Padova — trece și pe la Bran, în drumul său spre Alba-Iulia[33]. În 1599, Pătrașcu Vodă este

oaspete în cetate[34]. Cu prilejul venirii soției lui Mihai Viteazu la Bran, în 9 iulie 1600, pîrcălabul Hannes Conrad a pus doi pescari, care au prins 207 bucăți[35].

De fapt, la Bran se construise un vivarium, pentru care s-a cumpărat plase și opinci de pescuit. În rezervor se ținea pește pentru consumul personalului și al oaspeților[36].

Pîrcălabii mai aveau în grijă și moara de malț, de la poalele cetății, despre care vorbește un document de la 1460[37], precum și joagărul (prima știre o avem de la 1504)[38].

La aceste venituri ale cetății, pe care le administrau vicecastelanii, mai adăugăm și :

— venitul morilor (toate morile din comunele libere erau obligate să plătească cetății o taxă)
— venitul din birșagurile aplicate de juzii din Brașov și district
— venitul din băutura vîndută în cetate
— venitul rezultat din vama cetății (ladula castri)
— venitul din dijma oilor
— venitul sării de la Feldioara
— venitul rezultat din taxa țiganilor din district
— venitul din dijma satelor domeniului
— venitul din semănarea și vînzarea inului
— venitul din dijma stupilor de pe domeniu
— venitul din dijma porcilor
— venitul din censul satelor domeniului
— venitul din taxa vigesimatorilor[39].

Atributele judecătorești ale pîrcălabului se refereau la registrul cadastral pe care îl ținea, la înregistrarea transferului de proprietate, la încasarea taxelor de răscumpărare : a pămîntului arabil, a stînilor, a munților, taxelor de moștenire, goștinelor, birșagurilor etc.[40].

Pentru serviciile făcute, vicecastelanii erau salarizați cu 17 fl. anual, salariu mult mai scăzut față de cele de pe domeniile nobiliare, deoarece și sarcinile administrative erau mai puțin numeroase. Nu exista o economie alodială[41].

Alături de cei doi vicecastelani, în personalul cetății mai figura și un administrator (procurator), care se ocupa mai mult cu problemele domeniale. Era și el salarizat, angajat prin contract temporar, de obicei pe un an. La intrarea în funcțiune depunea și el un jurămînt, primea domeniul cu inventar, precum și o serie de alte instrucțiuni.

Restul personalului se compunea din 7—12 trabanți — famuli portares — (soldați cu retribuție fixă, trimestrială), două străji, slujitori, o bucătăreasă, pivnicer, vizitiu și baci (cetatea poseda o turmă de oi). Pe lîngă retribuția bănească, acest personal primea uniforme (trabanții, străjile și slujitorii) îmbrăcăminte și încălțăminte[42] restul personalului.

Ansamblul de „funcţionari" şi atribuţiile acestora, după cum se vede, era similar cu cel al unui castel nobilier din epoca respectivă, bineînţeles în proporţii reduse.

*

Faptul că cetatea Bran a posedat un domeniu, avînd şi alte venituri, s-au creat condiţiile fireşti ale apariţiei unor atribute de castel, care vor determina modificări şi adaptări şi în arhitectură. Construcţia păstrează elemente funcţionale şi de decor specifice castelelor nobiliare.

KIVONAT

A kastély jelleg kialakulását vizsgálva a szerző felvázolja Törcsvár történetét, birtokainak gyarapodását a XVI. század végéig, és részletesen ismerteti a várhoz tartozó falvak jobbágyainak kötelezettségeit, valamint a várispánok és alárendeltjeik hatáskörét.

NOTE

1. Arhivele Statului Braşov, Fond Privilegii nr. 16 şi 27.
2. SZABÓ KÁROLY, I. p. 172—173.
3. **Die Rechtslage des ehemaligen Törzburger Dominiums Kronstadt**, 1882, anexa 5.
4. **Ibidem**, anexa 1.
5. Arhivele Statului Braşov, Fond Franius nr. 18.
6. **Istoria României**, vol. II, Edit. Academiei, Bucureşti 1962, p. 558.
7. Arhivele Statului Braşov, Fond Fejer XI, nr. 244.
8. Ibidem, Fond Franius nr. 12, 19, 86.
9. SZABÓ KÁROLY, I. p. 172—173.
10. Arhivele Statului Braşov, Fond Fronius I, nr. 125.
11. Urkunden Gustan Gundisch IV, nr. 1950.
12. Arhivele Statului Braşov, Fond Fronius I, nr. 29.
13. Ibidem, nr. 12, 19, 25, 86.
14. Ibidem, Fond Fejer XI, nr. 244.
15. Ibidem, Fond Fronius I, nr. 19, 25, 86.
16. Ibidem, Fond Privilegii 264.
17. Ibidem, Fond Fronius I, nr. 29.
18. Ibidem.
19. Ibidem.
20. **Urkundenbuch** ... anul 1410.
21. Arhivele Statului Braşov, Registru de venituri şi cheltuieli Rîşnov, III E. 1, p. 16.
22. D. PRODAN, **Iobăgia în Transilvania, secolul XVI**, vol. I, Edit. Academiei, Bucureşti 1967, p. 492.
23. Arhivele Statului Braşov, Reg. venit. şi cheit. Bran, III A. 4, p. 377, 378, 380.
24. Arhivele Statului Braşov, Reg. venit. şi chelt. Bran, III A. 2, pag. 352.
25. Ibidem, III A .4, p. 377.

26. Ibidem, III A. 14, p. 181.
27. **Quellen zür Geschichte der Stadt Kronstadt**, vol. I, p. 52.
28. Arhivele Statului Brașov, Reg. venit. și chelt. Bran, III A. 14, p. 82.
29. Ibidem, III A. 9, p. 73.
30. Ibidem, III A. 12, p. 359.
31. Ibidem, III A. 9, p. 73.
32. Ibidem, III A. 12, p. 359.
33. PAUL CERNOVODEANU, **Călătoria lui Pierre Lescalopier în Țara Românească și Transilvania, în „Studii și matierale de istorie medie"**, vol. IV, p. 444—445.
34. Arhivele Statului Brașov, Reg. venit. și chelt. Bran, III A. 18, p. 186.
35. Ibidem, p. 252.
36. D. PRODAN, op. cit., p. 361.
37. Arhivele Statului Brașov, Fond Fronius I, nr. 30.
38. **Quellen ...**, vol. I, p. 82—92.
39. Ibidem.
40. Arhivele Statului Brașov, Reg. venit. și chelt. Bran, III A. 20, p. 1, 63, 89, 115, 153.
41. D. PRODAN, op. cit., p. 503.
42. Arhivele Statului Brașov, Reg venit. și chelt. Bran, III A. 9, p. 51, 291, 352, 460.

DOCUMENTE ROMÂNEŞTI DIN SECOLELE XVI—XVII ÎN ARHIVELE STATULUI DIN SFÎNTU GHEORGHE

P. I. CERNOVODEANU, L. DEMÉNY şi LUCIA DUMITRESCU

În Colecţia Cserey Emilia de la Arhivele Statului din Sfîntu Gheorghe, există un număr însemnat de documente româneşti necunoscute pînă în prezent în literatura de specialitate[1]. Din punct de vedere cronologic ele se încadrează între sfîrşitul secolului al XVI-lea şi începutul secolului al XVIII-lea. Tot acolo se mai află şi unele tipărituri chirilice în limba română, şi foi volante scoase de oficialităţile austriece în secolul al XVIII-lea.

Documentele pe care le publicăm sînt legate de procesul care a avut loc în 1692 între Ladislau Zeik, nobil din Transilvania şi rudele soţiei sale, Iudita, fiica spătarului Mihai Coţofeanu din Ţara Românească, privind moştenirea acesteia. Pentru verificarea actelor de proprietate româneşti şi transcrierea lor a fost numită o comisie mixtă alcătuită din trei nobili transilvăneni din comitatul Hunedoarei, Naláczi András, Ungur János şi Moré Mojses şi doi boieri din Ţara Românească, Mihai Bibescul şi Dan Florescul. Actele păstrate în arhivă provin de la această comisie, care a adunat şi unele piese originale pe lîngă cele pe care le-a transcris, cu suficiente erori şi lacune.

Prin studiul de faţă începe publicarea acestui fond, care va fi valorificat în întregime în anuarul Muzeului din Sf. Gheorghe. Majoritatea documentelor sînt acte de proprietate din Ţara Românească cu precădere din Oltenia, dar sînt şi altele care conţin informaţii cu privire la legăturile dintre principatul muntean şi cel transilvănean.

Primul lot de documente constînd din 12 acte datează din perioada 1597—1651 (cu excepţia unui hrisov de întărire de la Matei Basarab, ce va fi publicat ulterior), şi se referă cu precădere la proprietăţile jupînesei Hîrsova, soţia marelui spătar Mihai Coţofeanu şi ale surorii ei Zamfira, soţia postelnicului Dragotă (10 piese); celelalte două privesc hotărnicirea moşiilor lui Pîrvul, al doilea postelnic din timpul lui Matei Basarab şi o

Spița genealogică a rudeniilor
jupîneselor Hîrsova și Zamfira

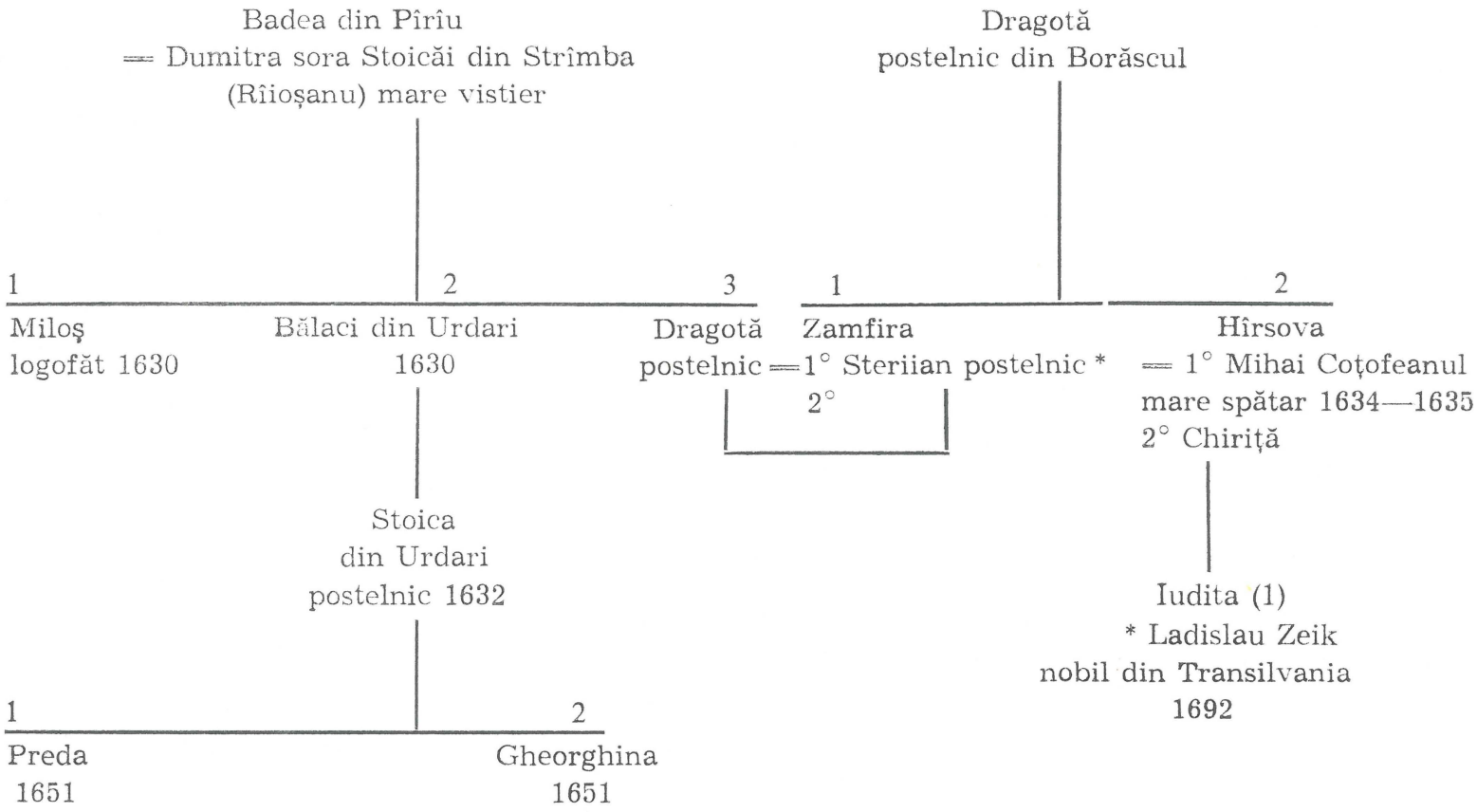

* Steriian postelnic avea ca nepoți la 1651 pe Gheorghina stolnic și Dumitrașco căpitan, fiii lui Mihart stolnic din Șitoaia.

vînzare de vii în Dealul Tîrgoviştei din aceiaşi epocă. Pentru a uşura înţelegerea proceselor de stăpînire a moşiilor jupîneselor Hîrşova şi Zamfira în decursul a patru decenii, anexăm studiului nostru o spiţă genealogică a familiei lor. Documentele se publică în limba lor originală românească[2], după metode de transcriere curentă, iar la textele de autentificare în limba maghiară se dă şi traducerea.

1.

1597 (7105) iulie 20. Muja postelnicul împreună cu nepoţii săi Miclăuş, Radu, Albu şi Datco vînd jupînesei Zamfira a patra parte din ocina lor Borăscul.

Muja, eu postelnic[3] scris-am aceasta alu mieu zapistu jupînesăi Samfirei[4], cum să ştie c-am (!) cumpăratu giupîniasa Samfira de la nepoţi miei, anume de la Miclăuşu şi de la Radulu i de la Alăbului i de la Diatăco ocină dinu Borăsculu[5], a patra parte şi dintr-acea ocină ce au cumpărat giupâniasa Samfira jumătate a me, a Mujei postelnic cé au lăsatu să fie vîndutu giupînesăi Samfirei, cum au vîndutu nepoţi miei. Şi am luatu eu dinu Ohaba a patra parte, printru apatra parte acolo dinu Borăsculu.

Şi ni-am togmitu de a noastră bună voe, de naintea a mulăţi omeni buni dinu prejurulu locului şi mărturii încă am pusu anume : egumenulu Evghenie de la Rîvnicu[6], i na pusu dinu Ohaba Iovanu dinu Ohabâ[7] i Barbulu dinu Raci[8], i popa Romanu dinu Turcineşti[9] i dinu Borăsculu Grama i Dragotă, Cornia i dinu Calopăru[10] Stricătoaria i Pătru Raliţă şi de naintia a mulţi omeni buni.

Şi blăstăm am pusu cine-o să va lepăda de aceste togmele să fie blăstămat de 300 sute (!) şi 18 de oteţi[11] sfinţi şi să judece cu Iuda şi cu Ariia.

Пись месица юлие ⁂ к҃ дьни въ лат зр҃е.

2.

1620 (7128) februarie 3. Gavriil Movilă voevod întăreşte lui Oprea, ginerele lui Stan din Brăneşti, mai mulţi rumâni din Brăneşti pe care i-a prins acolo „legătura lui Mihai vodă" (Viteazul).

† Милоси божи Ио Гавлилъ Могила воиводь ї господънъ. Давадъ гъсподсфа ми сїи повеление гьсподсфа ми Ѡпрѵавь ѡт Пьрьѹ, зат станокъ ѡт Врьнещи,

ca să fie volănicu cu această carte a domnii mele să-şi ţie neşte rumâni, anume : Danu cu fraţii lui dinu Brăneşti[12], printru că sîntu ai lui rumâni, despre socru-său Stanu, iară după aceia cîndu au fostu în zilele domnii mele, după moartea lui Stanu, iară Danu cu fraţi lui, ei s-au rădicatú cu pîră şi au venit de [de] s-au pîrîtu naintea domnii mele, în Divanu cu Opre. Şi aşe, pîrîia Danu cu fraţi lui, cum nu i-au apucat legăturile lui

Mihailu voivodu rumâni la Stanu în Brăneşti. Într-aceia domnie a me am căutat şi am judecatu pre direptu şi pre lege cu toţi cinstiţi boeri miei. Şi, am datu domnie me lui Danu cu fraţii lui şi[13] lege şi 3 oameni buni din satulu dinu Calopărăru (!) şi Buia dinu Şuşiţă[14] ca să giure cum că nu i-au apucat legătura lui Mihaiu vodă la Stanu rumâni în satulu lui în Brăneşti. Şi li-au fost ziua la Ispasu[15]. Nici cîndu au fostu la zi iară Danu elu n-au pututu jura, cé au rămasu de lege. Apoi au venitu Opria alu doile rîndu în Divanu înaintia domnii mele de au spusu cum au rămasu aceaste omeni[16] de lege şi nu voru să fie rumâni. Dereptu aceia domnie me am giudecatu şi am dat apoi să-şi ţie acei rumâni ceăi zicu mai susu, să fie rumăni cum au fostu la socru său, Stanu, cum că sîntu rumâni de moşie. Şi de nimenile oprială să nu aibă şi să le ia şi unu răvaşu domnescu de lége, de la Danu şi să fie rumâni, pentru că au rămasu de lege. И нако да насть ѡ рече гьсподсѳа ми. И сьм рече гьсподсѳа ми ѡть дивань. Пись Льпьдать Месица фъбрѹарие г҃ дьни лет зр҃ка.

Pe verso : A. 1692, 14 July, az nemes vármegyétől deputált személyek az originális donatioknak pariálására, melyek így következnek, melyet fide mediante pariáltuk Nalaczi Andras mp., Ungur Janos V. Ispány mp., More Mojses Fő Biró (Anul 1692 iulie 14. Persoanele desemnate de nobilu lcomitat pentru transcrierea originalelor (actelor) de danie, sînt după cum urmează : Naláczi András, Ungur János, vice comite, More Mojses jude principal şi am copiat (actele) fidel.

Tot acolo cu caractere chirilice : Mihai Bibescul i Dan Florescul.

3.

1626 (7135) octombrie 28. Mărturia a 24 boieri cu jurămînt în biserica domnească din Craiova prin care atestă cumpărarea satului Cocorova cu rumâni de către jupîneasa Zamfira şí soţul ei Dragotă postelnic, încă din vremea domniei lui Mihai Viteazul.

+ Scris-am noi 24 de boeri ce am fost luaţi de jupînias(a) Samfira de în Divan prin răvaş(e) domneşti, anume Preda sluj(er) ot Greci i Mihăilă (post(elnic) ot Văleni i ot Brăncoveni Preda post(elnic) i Matei pe h(arnic)[17], i ot Filiiaşi Dumitru post(elnic), i ot Dălga Stanciu post(elnic) i ot Desa Radul log(ofăt) i ot Céple Preda vătah, i ot Vardeniţa aga Stamate i ot Salce Dămiian cap(itan) i ot Smărdeşteşti Alde post(elnic) i ot Măldărăşti Tudoru post(elnic) i ot Tărgu Hamza post(elnic) i ot Bibeşti Vladul post(elnic) i ot Rogojena Zaharia i ot Vlăcăneşti Pătru log(ofăt) i ot Mălăeşti Radul arm(aş), i ot Goeşti Bestreanul log(ofăt), i ot Cornet Ionaşco post(elnic) i ot Fărcăşeşti Drăghici post(elnic) i ot Roşiia Udrişte post(elnic), i ot Şuşin Dragomir banul, ca să jurăm noi toţi pre satul Cocorova[18]. Deci noi toţi am venit la ze şi la soroc di-am jurat la scaunul Craiovei în beserica domnească, pentru că acest sat au fost cumpărat de jupăneasa Samirfa cu soţi-siu Dragoto post(elnic)[19] încă

din zilele răpusatului Mihai voivod, cumpărați pre bucate direpte ale lor. Deci noi i-am dat ca să le fie lor rumâni, moșie ohabnică lor și ficiorilor lor și nepoților și strenepoților lor.

П <н> с М <і> с oh(tombrie) 28 дни̃ v(ă)let 7135 (1626).

Eu Mateiu păh(arnic) Eu Preda.

Pe verso : A. 1692. 14 July, az nemes vármegyétől deputált személyek az originális donatioknak pariálására, melyek így következnek, melyet fide mediante pariáltuk Nalaczi Andras mp., Ungur Janos V. Ispány, More Mojses Fő Biró mp. (Anul 1692 iulie 14. Persoanele desemnate de nobilul comitat pentru transcrierea originalelor (actelor) de danie, sînt după cum urmează : Naláczi András, Ungur János vice comite, More Mojses jude principal, iar (actele) sînt copiate fidel).

Tot acolo cu caractere chirilice semnăturile : Mihai Bibescul i Dan Florescul.

4.

1629 (7137) aprilie 2. Mărturia a patru mari boeri pentru împărțirea satelor Dragomirești, Bălboși, Artanul și Măilat precum și a unor robi țigani, aparținînd răposatului Dragotă postelnic, între rudele sale : Mihail clucerul din Coțofeni, cumnat și Stoica postelnic din Urdari, nepot de frate.

+ Adecă noi boiarii, carii s-au voit : Mihail Clucer[20] și cu Stoica postelnic, din Urdari[21], nepotul Stoicăi vistier[22], ca să judecăm și să tocmim pintru niște moșii ce au avut părți, încă anume Stamatie aga și Matei agă[23] și Dumitru căpitan și Udriște logofet, scriem și mărturisim cu ceastă carte a noastră, cum să se știe că noi așa am aflat și întocmit cu ale noastre suflete, să ție tot în două : Mateiu (!)[24] cliucer și cu jupîniasa lui Hîrsova jumătate și Stoica postelnic altă jumătate, însă din moșiile ce au cîștigat Dragotă postelnicul, unchiul Stoicăi postelnic, de împreună cu jupîniasa Samfira, sora jupînesii Hîrsovei, de cînd s-au împreunat amîndoi pînă la vreme de moarte, însă anume : satele Dragomireștii[25], tot, cu tot hotarul să-l ție Mihaiu cliucer și cu jupîniasa lui jumătate și Stoica iar jumătate, și a patra parte de în Bălboși[26], iar să ție în două și jumătate de sat de în Artanul[27] să ție iară în două și jumătate de în Mailat[28] să ție iar în două. Și țiganii ce-au fost cumpărat Dragotă postelnicul cu jupîniasa lui, Samfira să se știe anume : Mîrșale cu frate-său Moicar, ficiorii Florii și Radul ficiorul Cornii, și Puică țiganul, iar se împarte în două. Alta îar să se știe pentru banii ce-au luat Dragotă postelnic de la frate-său, Bălaci, tatăl Stoicăi postelnic[29], pentru c-au apucat Stoica postelnic de Mihai clucer pentru acei bani. Deci pentru acei bani ce au fost luat Dragotă postelnic de la frate-său Bălaci, însă după moartea lui adus-au Mihai cliucer catastihul lui Dragotă postelnic scris singur de mîna lui, în care catastih fost-au scris singur Dragotă postelnic că bani ai frăține-său Balaci au luat și pre ce i-au dat. Și i-am luat sama pre acest catastih și nu s-au aflat la Mihaiu cluceriu și la jupîniasa lui Hîr-

sova dintr-acei bani nici un ban ce i-au fost dat şi i-au fost tot chieltuit pre moşie şi pre sat ce -au cumpărat nepotu-său Stoica postelnic. Deci văzendu-se ei netocmiţi a(u) (z)is a ne lua sama să-i [30] tocmim ; noi aceşti 4 boeri, ce sîntu mai sus scrişi, aşa am adevărat cu ale noastre suflete şi i-am tocmit cum scrie mai sus, să aibă a împărţi şi sate şi ţigani, tot în două ; iar de-acum înainte să n-aibă a se mai amesteca nici a se mai pîrî, ce să fie în pace după tocmeala noastră[31]. Iar cine va mai scorni pîră după această tocmeală, să fie de gloabă şi de mare ruşine. Şi pentru mare credinţă pusu-ne-am şi peceţile :

И писаХ апр <и>л<їє> 2 дни aga Stamatie вьлѣт зрлз

Eu Matei aga
Dumitru căpitan
Uriel Năsturel vtorii vistier
Racotă (?)

5.

1643 (7152) octombrie 30. Megieşii din Horodel adeveresc pentru hotărnicia moşiilor Intorsura lui Baboe şi Caraula ale lui Pîrvul postelnic, făcută de 24 boieri, recunoscîndu-şi greşala pentru cotropire de pămînt fără voie.

+ A decă noi, megiiaşii ot Horodel[32] anume Cerne Stănislav i Radul Botoşariul[33], Ion al Cîrstei, Stan al Lupului i Giurca al Ţîrfoiului i Bunea al lui Lazer i Semeon al ...[34] şi cu toţi fraţii noştri carii sintim din Horodel, scris-am acést al nostru zapis cum să se ştie cînd au luat Pîrvul postelnic 24 de boiari şi au venit aice de se-şi hotărască moşiile Intorsura Baboei[35] şi a Caraulei[36] de către noi, noi am mers de ni-am scos cărţile noastre şi au scos şi Pîrvul postelnic cărţile cele bătrîne de le-m cetit. Deci s-au aflat cărţile postelnicului Bune şi am fost greşit întîi de am intrat la Piatra lu Matei al Margăi de in pîrî, că acolo este hotarul Torsuri l(u)i Baboi, iară noi am fost greşit n-am fost ştiut cărţile postelnicului cum se cetesc, ce s-au aflat că au fost hotarul în dial împotriva Pleşuicăi, pre unde scriia zapisul boiarilor ce au îmblat cu noi şi am dires şi piatra lu Mateiu al Margăi, că oaricini au fost mutat făr ştirea noastră şi iar am greşit cînd am luat cei 12 boiari despre Caraola de am pus boiarii de au măsurat din Cali lu Dumnezeu pîn copaci şi acea moşie [moşie] cît am fost luat din Cali lu Dumnezeau pîn în copaci n-am avut treabă, că au fost a Caraulei iar am fost greşit cît ni-au părut şi n-am ştiut cărţile postelnicului Pîrvului. Deci diacă am văzut că am fost greşit atîta greşeală, noi am căzut cu ruşine mare la cei 24 boiari, ca să ne facă pace de către Pîrvul postelnic să nu ni de prăzii şi nevoii şi domnelui au făcut bine de ni-au ertat grişala şi i-am dat cărţile că au fost grişite şi am fost pus noi anume hotarele împreună cu aceşti boiari pre unde s-au aflat, încă de [de] cît au fost nainte. Ertatu-ni-au Pîrvul pos-

telnic mult şi am făcut pace se fie între noi în veci pri semne ce am aflat şi am pus iar carele vom mai scorni pîră se fiie de gloabă şi să i se taie limba.

Aceasta mărturisim şi ne-m pus şi peceţile ca să se criază. Şi fie neiertat şi blăstămat.

Пис Окт. л̃ к лѣт зрнв̃.

Petraşco cliucer
Stănislav
Gerneală
Radul Toboşar Ion
Giurca Ţîrfoiul

În continuare : A(nn)o 1692 die 14 July, az nemes vármegyétől deputált személyek az originalis donétioknak pariálására, mely deputált személyek így következnek, melyet fide mediante pariáltuk és pecsételtük Nalaczi Andras, Ungur Janos Vice Ispány, More Mojses Főbíró mp. (Anul 1692, ziua 14 iulie, Noi persoanele desemnate de nobilul comitat pentru transcrierea originalelor (actelor) de danie sîntem după cum urmează Naláczi András, Ungur János vice comite, More Mojses jude principal şi am transcris (actul) fidel şi ne-am aplicat pecetea).

Tot acolo cu caractere chirile semnăturile : Mihai Bibescul i Dan Florescul.

6.

1644 (7152) februarie 9. Sima şi cu soţia sa Marica, fiica logofătului Codea şi nepoata postelnicului Stanciul Drîncescu din Tîrgovişte, vînd mai multe părţi de vie în dealul Tîrgoviştei lui Radea, nepotul lui Nifon din Tîrgovişte, pe 16.000 lei bani gata.

+ Adecă, eu Sima cum dinpreună cu jupîneasa-mi Marica, fata logofătului Codi(i) сн̃ъ post(e)l(nicului) Stanciul Drăncescul ot Tîrgovişte, scris-am şi mărturisim co acesta al nostru zapis ca să fie de bună credinţă la mîna Radii, nepotul lu Nifon ot Tîrgovişte, c-am vîndut eu bucăţi de viia în dialul Tîrgoviştiei, în faţă cu livade cu pomeţ cît se va alege împrejur, păntru cît am vîndut această moşie de scrie mai sus derept bani gata 16.000. Şi am vîndut de a noastră bună voe fără nici o silă şi cu ştirea tuturor vecinilor şi din sus şi din jos. Şi s-au întîmplat la această tocmială mulţi boieri mărturie, însă postelnicul Ioan ot Seiverini[37] pop(a) Vasilie, pop(a) Vlaicul, Cîrste logofăt, сн̃ъ его Proga, Isar сн̃ъ Fota şi alţii carii-şi vor pune peceţile şi iscăliturile.

Stepan vel (!) logofăt ot Secuiani[38].

Eu Pop(a) Ioan ot sv(ea)ti Petca[39].

Eu Pop(a) Vlaicul

Eu Isar сн̃ъ Fota

Eu Proca logofăt сн̃ъ Cîrste

Eu Pavel сн̃ъ Niagoe

7.

1644 (7152) aprilie 1. Împărţire de ocine între jupîneasa Hîrsova a spătarului Mihai Coţofeanu şi marele paharnic Barbu Brădescu.

Să se ştie socotelile ce-am socotit şi am alesu moşiile şi satele ale giupînesei Hîrsovei şi aceasta ale ei şi ale Barbului păharnicu Brădesculu[40] caré satulu lui, care sate şi ocine scrise pre răvaşe de Io Mateiu Băsărabu voivodu să le socotim carele cum să cade să le ţie, că aceste sate sîntu de moşie în doaă, să împarţă Ioan Coţui. Coţofeni[41] împărţitu-s-au în doaă : ţine spătăreasa Hîrsova Coţofeni, iară Barbul păharnicul, Ioanu Coţui, Nuculu împărţitu-l-au de-lu ţinu în două frăţeşte.

Coeni[42] cade-să să să ţină în doaă frăţeşte.
Aniţii[43] cade-să să să ţină în doaă frăţeşte.
Petrăşti[44] cade-să să să ţie în doaă frăţeşte.
Rasnicu[45] cade-să să să ţie în doaă frăţeşte.
Răznicelulu[46] cade-să să să ţie în doaă frăţeşte.
Teiulu[47] ca (de) să să (să) să ţie în doaă frăţeşte.
Carpenulu[48] cade-să să să ţie în două frăţeşte.
Călugărie[49] cade-să să să ţie în doaă frăţeşte.
Bălăciţa[50] cade-să să să ţie în doaă frăţeşte.

Aşa au judecat ca să ia Barbulu păharnicu cum este ocină de Vardeniţu[51], nu este satu alesu ce este ocină de Vărdeniţu, cé dacă va giura, să nu ţie spătăriasa, iară de nu va jura, să înparţă în două Vardeniţa cruce.

Clinovolu[52] ţine-le Barbulu păharniculu, cu ceata lui pînă pentru alăte sate cé sîntu potrivite, ce să scrie mai josu de la ţile (!)[53] spătăroe cu ceata ei.

Suharulu[54] datu-l-au zest(r)e ceata spătăriasa unoru nepote ale loru. Găbovcea[55], Drăgănelulu[56], aceste două sate zicu că li-au vîndutu-o moşu a spătăresăi şi ale cetei alu ei, anume Stepanu, Rudeniloru. Iară noi am cetit o carte a Mihnii vodă, scriindu că s-au pîrîtu Radulu postelniculu şi l-au rămasu de au luat acele doaă sate cé noi n-am pututu alege, cé năintea mării tale să va da sama cé s-au fostu şi vei giudeca mărie ta cum te va năstăvi Dumne(zeu). Pre milostive şi pre luminate domne, să fii mărie ta sănătosu.

Noi robii mării tale aşe am ... cum aceste sate cé scriu mai susu (!) sîntu-lé tote de moşie şi să le fie tote de doaă frăţeşte, că le săntu moşie de la părinţi. Iară Barbulu păharniculu scoas-au cărţi domneşti[57] de scriu cum că ţine Ioaniţiia şi partia spătăresei că au vîndutu Vlăduculu de ceata spătăresăi ...[58] lui Mihaiu vodă, ia partia Bredescului, iară Pătreşti(i), iară ei ţine şi partia spătăresăi(i) Barbulu păharnicu, că zice că i-au cumpărat, iară de la Vlăduculu, iară Rozniculu iară elu ţine, Barbulu păharnicu şi partea spătăresăi. Şi iară ziceă că i-au cumpărat iară de la Vlăduculu iară cărţile domneşte ,noi nu ni s-au căzutu să le luom, cé au venitu toţi de faţă cu cărţile naintea mării tale, iară noi aşe am aflatu cu sufletele noastre şi am adevărat. Să fii mărie ta sănătosu, iară răva-

şele mării tale trimis-am pre Tănasie portariulu la mărie ta pînă vei alege mărie ta ; de aicea nu vei să i[59] spătăriasa şi Pîrvulu, postelniculu partea loru cé au vîndutu Vlăduculu fără cale.

Въ вѣки аминъ. Писъ месица априлие а дн лет зрнв.

Pe verso : A. 1692. 14 July, az nemes vármegyétől deputáltatott személyek az originalis donátioknak pariálására, mely deputált personak így következnek, melyet fide mediante pariáltuk és pecsételtük Nalaczi Andras mp. Ungur Janos Vice Ispány, More Mojses Huniad Vármegye Főbírája (Anul 1692, iulie 14. Persoanele desemnate de nobilul comitat pentru transcrierea originalelor (actelor) de danii sîntem după cum urmează : Naláczi András, Ungur János vice comite, More Mojses, judele principal al comitatului Hunedoara şi am copiat fidel (actul) şi ne-am aplicat pecetea).

Tot acolo cu caractere chirilice : Mihai Bibescul i Dan Florescul.

8.

1644 (7152) august 22. Negoiţă Pristăceanu cu fiii săi Coman şi Solomon se vînd rumâni Spătăresii Hîrsovei şi fiicei ei Iudita din Coţofeni pe 60.000 bani gata.

Eu Negoiţă Prestăceni şi cu feciorii miei, anume Coman, Sulomon şi cîţi ne va mai da Dumnezeu, scriem şi mărturisim cu aceasta alu nostru zapisu ca să fie de mare credinţă la mîna jupînésăi Hîrsovei şi jupînesă(i) Iuditei de la Coţofeni, cum să să ştie că am vîndutu eu de bună voie cu ficiorii miei cé scriu mai susu şi 60.000 de bani ca să fiu rumânu cu ficiorií miei dumiloru şi coconiloru dumiloru de moşie în viacu. Şi cîndu bani şi am făcut acéstu zapis, fost-au omeni buni. Şi am scrisu eu Mihaiu. Şi pintru credinţa ni-am pusu credinţa şi pecetia şi numele.

Писъ агѹстъ днъ кв зрнв.

Eu Niagoe

Eu Mihaiu mărturie

9.

1650 (7158) ianuarie 15. Gruia şi Radul armaşul din Peşteana vînd părţile lor de ocină din Calopăr şi Suşiţa de sus spătăresei Hîrsovei şi fiicei ei Iudita, primind pînă la preţuirea definitivă 156 ughi.

+ Adecă eu, Gruia ot Peştiana[60] şi Radu armaşul ot tam scriem şi mărturisim cu acesta alu nostru zapis ca să fie de mare credinţă la mîna jupînesăi Hîrsovei spătăriesei şi a jupînului şi a giupînesei Iuditei, cum să să ştie că eu Radul armaşul, moşie[61] în Calopăr şi Gruia, cu armaşul Radul, iară am dat partea noastră de moşie dinu Suşiţa de sus[62] dumilor. Şi am luatu noi ughi 156 pînă voru merge dumneloru acasă să caute moşie şi să o preţuiască ce va face, să ne de dumiloru de [de] va mai da,

iară de nu să vor mai aduige preţul cestor bani ce va face să le mai întoarcem noi ; le vom mai întoarce cum să vă mai preţui.

Şi la această tocmeală fost-au mulţi boeri mărturie care-şi vor pune şi degetele şi iscăliturile. Şi de mare credinţă pusu-ni-am şi noi peceţile şi iscăliturile mai jos.

Месница генаріе ві дни лат зрни.

Eu Gruia
Eu Radul
Stanul postelnic
Ned(el)co păharnic mărturie
Ionaşico velu[63] dvornicu

10.

1650 (7158) ianuarie 16. Ghiuca şi cu fiul lui, Ghiuca din Cătunele, vînd spătăresii Hîrsovei, soţului său de al doilea Chiriţă şi fiicei ei Iudita, partea lor de moşie din Calopărul cu rumâni, primind pînă la preţuirea definitivă 50 ughi.

+ Adecă eu Ghiuca cu ficior mieu Ghiuca ot Cătuni[64] scris-am şi mărturisim cu acest al nostru zapis ca s(ă) fiia de mare credinţă la mîna Hărsovei spătăresii şi a jupănului Chiriţă şi la mîna jupînesii Iuditei, cum să se ştie că am luat de la dumnelor ugh(i) 50 pre nişte moşie din Calopăr cu rumânii însă anume Preda Brînzăleu cu un ficior al lui anume Drăgan şi cu nişte nepoţi ai lui anume Pătru, Vas(i)lie, Drăghici, Stan, Nicula. Deci am luat aceşti bani ce scriia mai sus până a merge dumnelor acasă, se mergemu (!) să caute moşia şi rumânii şi s(ă) o priţuiască cum va fi cu diriptul, de va faci să mai iau eu, voiu mai lua, iar de nu va faci,semaiîntorc ban(i), eu voiu mai întoarce dumnelor. Şi la aciasta tocmială fost-au mulţi boiari mărturiia, carii îşi vor pune păceţile şi iscăliturile .Şi pentru mari credinţa pus(u)-ni-am peceţile şi iscăliturile mai jos. Ghen(arie) 16 дни v(ă)let 7158 (1650).

Eu Ghiuca ficiorul Ghiocăi toboşariu
Stanciul postelnic mărturiia
Ioanăş cobzar
Nedelco păharnic martur
Mărturiie Gruiia postelnic.

În continuare : A. 1692 ,14 July, az nemes vármegyétől deputáltatott személyek az originalis donátioknak pariálására, melyek így következnek, melyet fide mediante pariáltuk Nalaczi Andras mp., Ungur Janos V. Ispány mp., More Mojses Huniad Vármegyének Főbirája mp (Anul 1692 iulie 14. Persoanele desemnate de nobilul comitat pentru transcrierea originalelor (actelor) de danii sîntem precum urmează : Naláczi András, Ungur János vice comite, More Mojses judele principal al comitatului Hunedoara şi am copiat fidel (actul) şi am aplicat pecetea noastră).

Mai jos cu caractere chirilice semnăturile : Mihai Bibescul ł Dan Florescul.

11.

1651 (7159) iunie 23. Carte de judecată a 6 boieri din Divan în pricina dintre Hîrsova, soţia fostului mare spătar Mihai din Coţofeni cu Gherghina stolnicul şi fratele său Dumitraşco căpitan, fiii lui Mihart stolnic din Şutoaia, pentru stăpînirea moşiei Dragomireşti din jud. Dolj, cumpărată de jupîneasa Zamfira, sora Hîrsovei şi mătuşă, prin alianţă, a celor doi fraţi pîrîşi. Se dă cîştig de cauză Hîrsovei.

+ Adecă noi ceşti 6 boiari carii au fost luaţi pă răvaşe domneşti den Divan, dinaintea măriei sale domnu nostru Io Mateiu Băsărab voivoda, de jupîniasa Hîrsova spătăriasa, ce au fost jupîniasa răpăusatului jupan Mihai biv vel spătariu ot Coţofeni şi de Ghierghina stolnicul cu frate-său Dumitraşco căpitan, ficiorii lui Mihart stolnic ot Şitoaia[65], nepoţii lui (S)teriian postelnic, anume : ot Poiana jupan Barbul vel stolnic[66] i jupan Bunea vel sluger[67] i jupan Spafiul vel şiufar i Barbul clucer ot Fratoştiţa[68] i Drăgoi căpitanul ot Fălcoi[69], i ot Cernaia[70] Iacoş[71] căpitan di roşii. Pentru că avînd pîră jupîneasa Hîrsova spătăriasa în Divan nainte măriei sale domnu nostru cu Ghierghina stolnic şi cu frate-său Dumitraşco căpitan pentru satul Dragomireşti ot sud Doljiul, care sat l-au fost cumpărat Dragotă postelnic, cumnatul jupînesei Hîrsovei şi cu jupîniasa lui Samfira, sora jupînesei Hîrsovei, cari o au fost ţinut mai nainte vreme Steriian postelnic, de la răpăusatul Şerban voivod[72] în zilele răpăusatului măriei sale Mihail voivod, pe vreme cînd au fost dumnelui boiariu, direpţ 50.000 aspri gata. Dici după moartea lui Dragotă postelnic şi a jupînesei lui, Samfirei, sora jupînesei Hîrsovei, răs-au satul pre sama jupînesei Hîrsovei. Şi de atuncea încoace tot l-au ţinut cu bună pace pîn-acum în zilele măriei sale, răpăusatul (!) domnu nostru. Iar cînd au fost acum, iar Gherghina stolnic şi cu frate-seu Dumitraşco căpitan, ei s-au apucat cum se ia acest sat. Şi aşa pîrăia în Divan cum acest sat Dragomireşti nu l-au cumpărat Dragotă postelnic şi jupîniasa lui Samfira pri banii dumnelor, din bucatele lor, ci l-au cumpărat pri banii unchiu-seu, lu Steriian postelnic şi cum au rămas multe scule şi haine şi bani de ale lui Steriian la jupîniasa Samfira. Deci într-aceia măria sa, domnu nostru, datu-ni-au pri noi aceşti boieri, carii sint mai sus scrişi, la mijlocul lor, ca să căutăm şi să adăvărăm şi să judecăm cum va fi pri diriptu. Deci noi aşa am judecat şi am dat jupînesei Hîrsovei spătăresei cum se jure ia cu mîinile pri sfînta evanghelie cum nu s-au cumpărat acest sat Dragomireştii pri banii lui Steriian postelnic, ce l-au cumpărat Dragotă postelnic şi cu jupîniasa Samfira pri banii lor din casa lor, din bucatele lor şi cum n-au rămas sculele, nici haine, nici bani, nici nimic de ai lui Steriian, la soru-sa jupîniasa Samfira. Într-aceia jupîniasa Hîrsova iar s-au apucat de jurămînt şi au mersu la sfînta mitropolie, înnainte cinstitului şi pri luminatului părinteli nostru Vlădica Ştefan, de au jurat dinainte sfinţiei lui pri sfînta evanghelie, cum nu s-au cumpărat satul Dragomireşti pri banii lui Steriian nici au rămas nime de ai lui, Diriptu aceia şi noi făcut-am această carte a noastră jupînesii Hîrsovei şi fie-sa jupînesei Iudita, ca se-şi ţie satul Dragomireştii cu bună pace, cum l-au ţinut

şi mai de nainte vreme, pentru că au rămas Gherghina stolnic şi frate-seu Dumitraşco capitan de lege şi judecată. Şi să aibă a-şi face jupîniasa Hîrsova şi carte măriei sale, domnu nostru, de rămas.

Aceasta scriim mărturie boierii din Divan cari îşi vor pune mai jos iscăliturile. Şi noi pintru credinţa pusu-ni-am peceţile, iscalele.

И написан аз Димитрашко логофѣт от Тръговище.

Мѣсеца юніе кг дьни клѣт зрнѳ.

Barbul vel stolnic

Bunea vel slujer

Spahiul Ion căpitan

Mogoş căpitan za roşi.

Pe verso : A. 1692. 14 Julij, az nemes vármegyétől deputált személyek az originalis donátioknak pariálására, melyek így következnek, melyet fide mediante pariáltuk Nalaczi Andras mp., Ungur Janos V. Ispány mp., More Mojses Fő Biró mp. (Anul 1692 iulie 14. Persoanele desemnate de nobilul comitat pentru transcrierea (actelor) de danii sîntem precum urmează : Naláczi András, Ungur János vice comite, More Mojses jude principal şi am făcut transcrierea fidelă (a actului).

Tot acolo cu caractere chirilice semnăturile : Mihai Bibescul şi Dan Florescul.

12.

1651 (7159) mai 30. Preda şi Gherghina, fii lui Stoica postelnic din Urdari vînd spătăresii Hîrsovei a lui Mihai Coţofeanul jumătate de sat din Dragomireşti pe 230 ughi, fiind siliţi să plătească deşugubina pentru ucidere de om.

+ Adecă eu Preda şi cu frate-mieu Ghierghina, ficiorii Stoicăi post(elnic) ot Urdari, scris-am zapis(ul) nostru ca să fiia de mare cridinţă la mîna jupînesei Hrăsovei spătăresei a spătariului Mihai Coţofeanul, cum să se ştie că i-am vîndut ocina moşie noastră toată din Dragomireşti din jos de [de] Coţofeni, însă jumătate de sat cu rumăni cu toţi cîţi vor fi ai noştri, cu toată moşia di preste tot hotarul, din hotar pînă (în) hotar, preste tot hotarul, din cîmpu, din păduri şi din apă şi din selişte satului, cu livăzi, cu vií, cu tot, direpţ ugh(i) 230. Şi o am vîndut de a noastră bună voia fără nici o silă şi o am vîndut pentru căci au (!) grişit di-au (!) ucis un om di-au murit şi ni-au luat şigubina şi bani n-am avut să ne plătim capetele, ci am vîndut această moşiia de ni-am plătit capetele. Şi am vîndut-o cu ştire tuturor rudeniilor noastre şi a megiaşilor noştri dinpreju(rul) locului şi di sus şi di jos. Şi cînd o am vîndut fost-au mulţi boiari mărturiia, anume Mihart cliucer ot Şitoia, i Danciul log(făt), i brat ego i Stanciul ot Pîrîiani[73] i Balica păh(arnic) ot Presta[74], Ionaşco post(elnic) ot Crăpeni[75] o Iacov cliucer ot Cernaia i Ianea din Dos[76] i Vladul post(elnic) ot Brăseşti[77] i Mihaiu post(elnic) ot Văgiuleşti[78]

i Mihaiu pah(arnic) ot Breşniţ(a)[79]. Şi pintru credinţa pusu-ni-am şi digetele. Şi am scris eu Stănimir log(ofăt) ot Cumpini (?)[80] оу Tîrgovişte.

М<є> с <єца> mai 30 v(ă)leat 7159 (1651).

Eu Preda

Eu Gherghina

În continuare : A(nn)o 1692 die 14 Julij, az nemes vármegyétől deputált személyek az originalis donátioknak pariálására, mely deputált personak így következnek ,melyet fide mediante pariáltuk és pecsételtük Nalaczi Andras, Ungur Janos Vice Ispány, More Mojses Főbiró mp (Anul 1692 ziua 14 iulie. Persoanele desemnate de nobilul comitat pentru transcrierea (actelor) originale de danie sîntem precum urmează : Naláczi András, Ungur János vice comite, More Mojses jude principal şi am copiat fidel (actul) şi am aplicat pecetea noastră).

În continuare cu caractere chirilice semnăturile : Mihai Bibescul i Dan Florescul.

XVI—XVII. SZÁZADI ROMÁN OKLEVELEK A SEPSISZENTGYÖRGYI ÁLLAMI LEVÉLTÁRBÓL

A sespsiszentgyörgyi Állami Levéltárban őrzött Cserey Jánosnégyűjteményben jelentős számú, a szakirodalomban ezideig még ismeretlen régi román oklevél van. Ezek az oklevelek egy 1692-i örökségi perhez fűződnek, melyet Zeyk János erdélyi nemes folytatott felesége (Judit, Mihai Coţofeanu havasalföldi hadvezér leánya) rokonaival. Az oklevelek nagyrésze havasalföldi, főként olténiai birtoklevél, de vannak közöttük a havasalföldi és az erdélyi fejedelemség közötti kapcsolatokra adatokat tartalmazó oklevelek is. A sepsiszentgyörgyi Múzeum évkönyvében kiadásra kerülő oklevelek itt közölt első csoportja 12 oklevél eredeti románnyelvű szövegét tartalmazza az 1597—1651 közötti évekből.

NOTE

1. Un alt fond de documente româneşti aflătoare la Arhivele Statului din Sfîntu Gheorghe a fost publicat de N. Iorga în întregime în studiul : **Acte româneşti din Ardeal, privitoare în cea mai mare parte la legăturile secuilor cu Moldova**, apărut în „Buletinul Comisiei istorice a României", vol. 2, Bucureşti, 1916, p. 179—272. Aceste documente au fost folosite mai recent în studiul prof. I. Ionaşcu, **Lupta vrîncenilor pentru apărarea munţilor de cotropirea habsburgică în** sec. XVIII în „Analele Universităţii „C. I. Parhon" Bucureşti, seria Ştiinţe sociale, Istorie, 1957, nr. 9, p. 61—100.

2. Mulţumim şi pe această cale colegilor noştri Maria şi Constantin Bălan pentru ajutorul dat la colaţionarea acestor documente.
3. Muja din Urdari, postelnic, fratele lui Detco clucer, întîlnit ca stăpînitor în moşiile Moii, Izvorani ş.a. şi donator la mănăstirea Tismana. Vezi D.I.R., veac. XVI, B, vol. IV, p. 360 ; VI, 94, 162, 265 şi 360.
4. Este vorba de jupîneasa Zamfira, soţia lui Sterian postelnic, apoi a lui Dragotă postelnic şi sora Hîrsovei, soţia marelui spătar Mihail din Coţofeni, la care se referă aproape în majoritate documentele publicate în materialul de faţă.
5. Borăscul sat în jud. Gorj.
6. Schitul Arhanghelul sau mănăstirea Rîmnicului din oraşul Rîmnicul Vîlcii.
7. Ohaba, sat, fost în jud. Mehedinţi (azi în jud. Gorj).
8. Raci, sat în jud. Gorj.
9. Turcineşti, sat în jud. Gorj.
10. Calopărul, sat în jud. Dolj.
11. „de oteţi" scris deasupra rîndului.
12. Sat în jud. Mehedinţi (vezi în jud. Gorj).
13. „şi" scris deasupra rîndului.
14. Şuşiţa, sat în jud. Mehedinţi.
15. Nume popular al sărbătorii Înălţarea Domnului, joi la 40 zile după Paşti. În cazul de faţă, 6 mai 1619.
16. „omeni", scris deasupra rîndului.
17. Viitorul domn al Ţării Româneşti, Matei Basarab.
18. Sat în jud. Dolj (azi în jud. Gorj).
19. Dragotă postelnic, fiul lui Badea postelnic din Pîrîu ; în afara moşiei Cocorova, documentele îl mai amintesc ca stăpînitor împreună cu soţia sa Zamfira, în satele Dragomireşti, Bălboşi şi Măilat, cf. **Documenta Romaniae Historica**, B, vol. XXIII, doc. 103 şi 383.
20. Mihai Coţofeanul, clucer din Coţofeni, fiul lui Preda clucer Ţînţăreanul stăpînitor în moşiile Borăşti, Caraula, Izvorani, Stîngăceaua ş.a. ; mare stolnic (14 mart.—29 dec. 1633) şi mare spătar (6 ian. 1634—20 dec. 1635) în Divanul lui Matei Basarab. Asupra lui vezi în special **Doc. Rom. Hist.**, B, vol. XXII, p. 281—282, 298—299, 475—476, 601—602, 650—653, 661—662, 693 etc.
21. Stoica postelnic din Urdari, fiul lui Balaci din Urdari care era fratele lui Dragotă postelnicul ; stăpînea moşii în Sişeşti, Dragomireşti, Bălboşi ş.a., cf. **D.R.H.**, B, vol. XXIII, p. 571—573 şi p. 584.
22. Stoica Rîioşanul, din Strîmba, mare vistier (11 ian. 1597—22 sept. 1599), însoţeşte pe Mihai Viteazul în Transilvania şi Moldova, ca mare postelnic ; revine în funcţia de mare vistier în Ţara Românească între 29 mart.—9 mai 1611, 9 ian.—18 mai 1618 şi 8 mai 1619—25 mart. 1620. Sora sa Dumitra, a fost soţia lui Badea din Pîrîu, bunicul lui Stoica postelnic din Urdari. Asupra lui Stoica Rîioşanul vezi în special **D.R.H.**, B, vol. XXI, doc. 19, 73, 76, 78, 124 ; vol. XXII, doc. 110, 129, 130, 143, 144 ; vol. XXIII, doc. 70, 109, 108, 117, 383.
23. Viitorul domn Matei Basarab.
24. Greşit copiat în loc de Mihai.
25. Sat dispărut lîngă Almăju, jud. Dolj.
26. Sat în jud. Gorj.
27. Cătun al satului Raci, în jud. Gorj.
28. Sat dispărut lîngă Poiana, jud. Dolj (azi în jud. Gorj).
29. Pentru Balaci din Urdari, fiul lui Badea din Pîrîu, vezi şi **D.R.H.**, B, vol. XXIII, doc. 103, 383.
30. „Sama" tăiat cu o linie.

31. Prezenta împărțire este amintită și în hrisovul de întărire al lui Leon Tomșa vodă către Stoica postelnic din Urdari din 16 mai 1632, cf. D.R.H., B, vol. XXIIII, doc. 383.
32. Orodelul, sat în jud. Dolj.
33. Greșit în loc de „toboșariul" (vezi mai jos).
34. Șters.
35. Întorsura lui Baboe, cătun al satului Caraula.
36. Caraula, sat în jud. Mehedinți (vezi jud. Dolj); Mihai clucerul din Coțofeni are judecată pentru stăpînirea unor rumâni din Caraula la 12 aprilie 1629 (cf. D.R.H., B, vol. XXII, doc. 247), care îi sînt întăriți la 16 august 1629 de către Alexandru Iliaș vodă (idem, doc. 342). Mărturia celor 24 boieri pentru alegerea hotarelor moșiilor Întorsura lui Baboe și Caraula din 30 octombrie 1643 (7152), figurează în acest lot de documente într-o transcriere atît de defectuoasă încît face inutilă publicarea ei. O copie din 1834 a acestui document transcris corect se află la Academia R.S.R., CCCCLIV/232 purtînd însă data de 30 decembrie 1643 și nu octombrie.
37. Severinu, sat din „susul orașului Tîrgoviște", înglobat ulterior în această localitate.
38. Probabil Săcuiani, sat în jud. Dîmbovița.
39. Biserica Sf. Vineri din Tîrgoviște.
40. Barbu Brădescu, mare paharnic (între 21 nov. 1632—8 febr. 1633) în Divanul lui Matei Basarab.
41. Sat în jud. Dolj.
42. Poate Coiani, sat în jud. Gorj.
43. Neidentificabil. Poate Anița, cătun în satul Gălășești din jud. Argeș?
44. Probabil sat în jud. Gorj.
45. Sat în jud. Mehedinți (azi în jud. Dolj).
46. Sat dispărut în jud. Dolj.
47. Sat în jud. Dolj.
48. Carpeni, sat în jud. Mehedinți (azi în jud. Dolj).
49. Călugărei, sat în jud. Dolj.
50. Sat în jud. Mehedinți.
51. Vardenița, sat în jud. Mehedinți.
52. Neidentificabil. Un pîrîu Clinovul, în satul Armășești în jud. Vîlcea.
53. „ține".
54. Sat dispărut în jud. Dolj.
55. Neidentificabil.
56. Probabil Drăgneiul, sat dispărut în jud. Mehedinți (azi în jud. Dolj). Cuvintele „Suharulú, Gărbovcea, Drăgănelulú" au fost șterse cu două linii.
57. Inițial s-a scris „scos-au cărți crăești" și apoi s-a șters cu două linii.
58. Indescifrabil.
59. Așa în text, evidentă eroare de transcriere.
60. Pește ana, sat în jud. Gorj.
61. Lipsă un cuvînt. Probabil „am dat".
62. Sat în jud. Mehedinți.
63. De fapt „vtori".
64. Cătunele, sat în jud. Mehedinți.
65. Pentru Mihart, postelnic, apoi stolnic din Șitoaia (jud. Dolj), vezi și D.R.H., B, vol. XXII, doc. 176, 218, 317, 342, 379, vol. XXIII, doc. 13, 325.
66. Barbu Poenaru, mare stolnic (1 ian. 1650—26 aug. 1652).
67. Bunea Grădișteanu, mare sluger.
68. Sat în jud. Dolj.

69. Sat în jud. Romanați (azi jud. Olt).
70. Sat în jud. Mehedinți.
71. Radu Șerban domn al Țării Românești.
72. Corect Mogoș, vezi mai jos.
73. Pîrîieni, sat în jud. Gorj (azi în jud. Vîlcea).
74. Transcriere greșită. Poate Prestolul (Pristolul), sat în jud. Mehedinți.
75. Căpreni, sat în jud. Dolj (azi în jud. Gorj).
76. Dosul, cătun în satul Breșnița (jud. Mehedinți).
77. Bîrsești, sat (probabil cel din jud. Vîlcea).
78. Sat în jud. Mehedinți.
79. Sat în jud. Mehedinți.
80. Neidentificabil. Probabil transcriere greșită. Poate Cîmpeni (sate în jud. Argeș și Romanați).

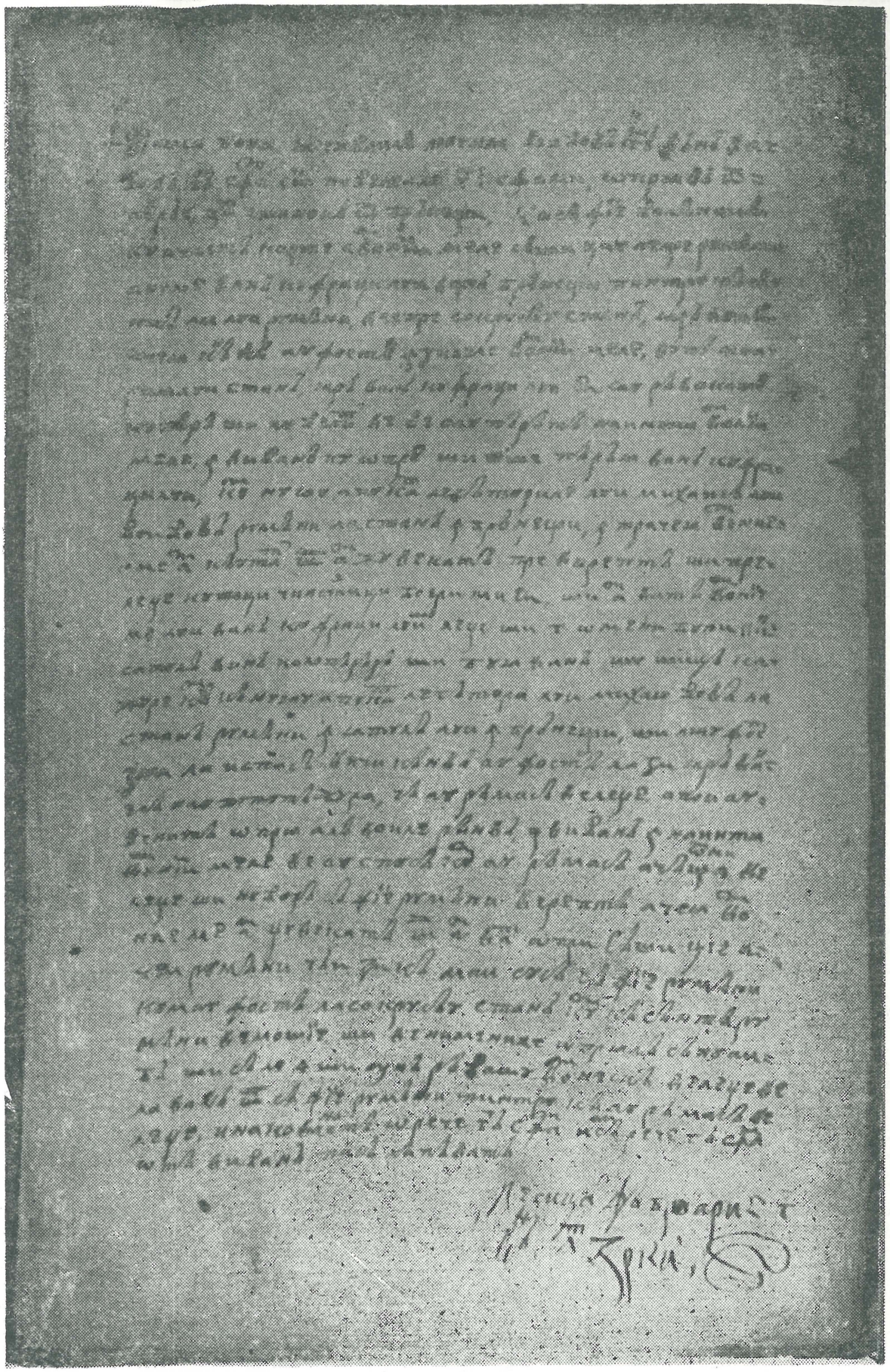

Hrisovul de întărire de la Gavriil Movilă din 3 februarie 1620.

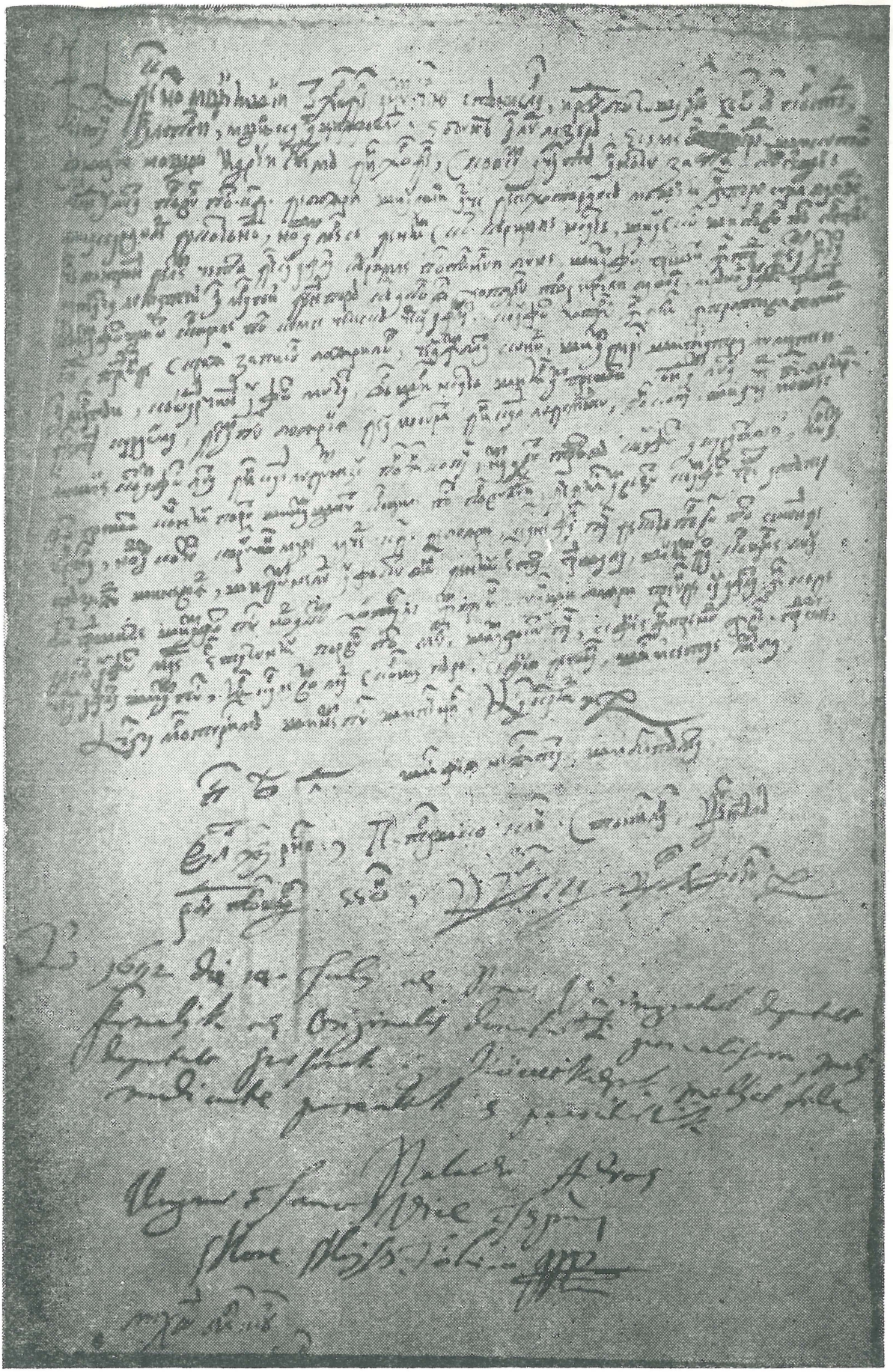

Adeverirea megieşilor din Horodel pentru moşiile lui Pîrvu postelnicu
30 octombrie 1643.

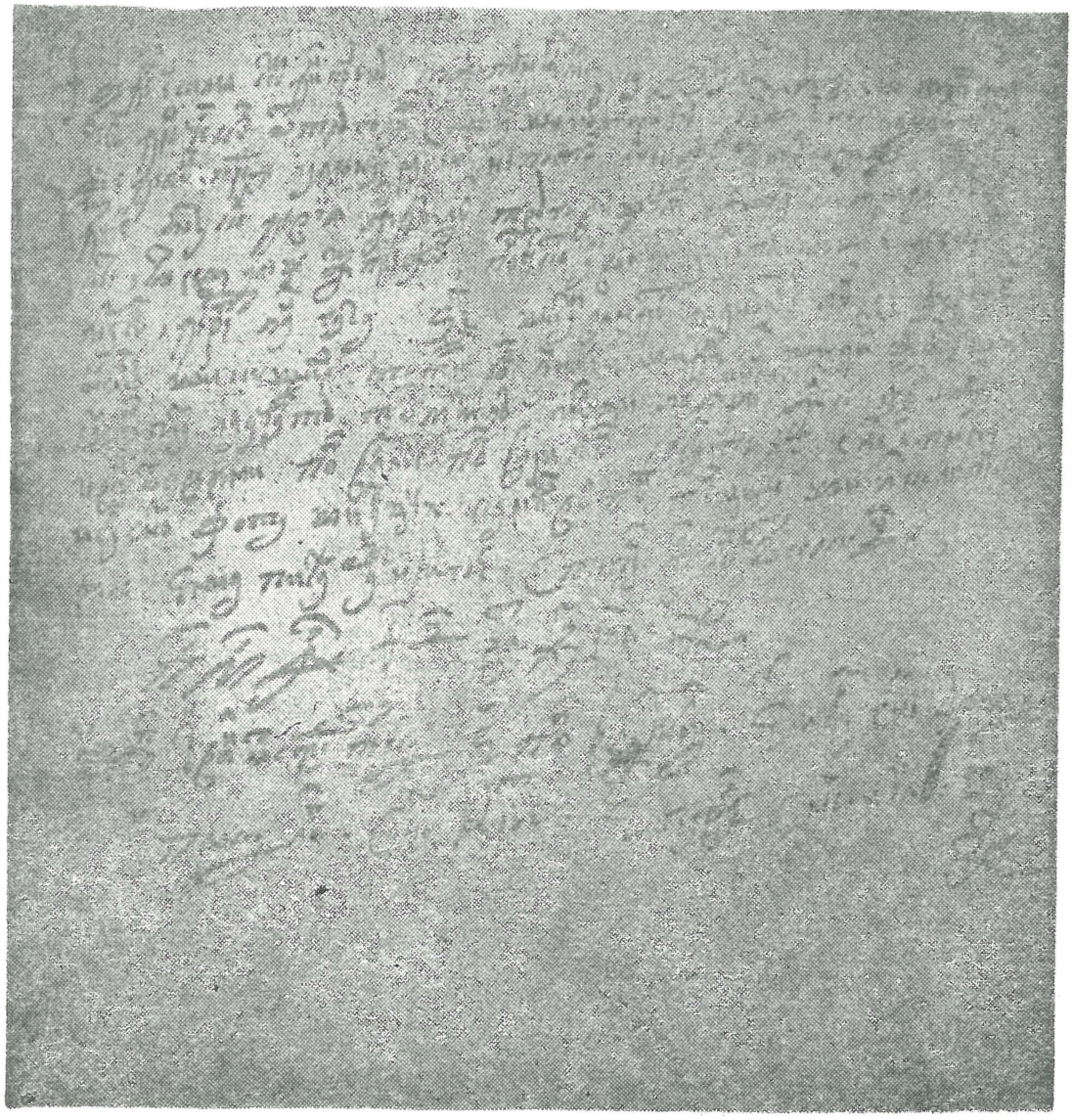

Zapisul de vînzare al Simei și al soției sale Marica pentru părți de vie în Dealul Tîrgoviștei din 9 februarie 1644.

AGRÁRTÖRTÉNETÍRÁS ÉS A SZÉKELY MÚLT MEGISMERÉSE

IMREH ISTVÁN

A szülőföld történetét megismerni vágyó ember önismeretre törekszik. Ennek a történeti önismeretnek illúziómentesnek kell lennie és a korszerűség jegyében kell időszakonként megújhodnia. Ma, a tudományok differenciálódásának korában a nép múltjának helytörténeti jellegű kutatására igen jó lehetőséget kínál az önállósuló agrártörténetírás ; mégpedig oly módon, hogy a tudományfejlődés másik korszerű irányzatának : az integrálódás, a komplex-kutatás követelményének is eleget tesz.

1. Abból a marxista tételből kell kiindulnunk, hogy bármennyire megosztott is a társadalmi tudományok területe, mindenik tudományág ugyanazt az **egyetlen, egységes társadalmi valóságot elemzi.** Ennek a gondolatnak a jegyében született újjá a francia történetírás is. Az Annales körül csoportosuló historikusok Marc Bloch és Lucien Febvre nyomdokain haladva jutottak el a társadalmi tudományok egységének hitvallásától, az embertudományok egységének szentelt mai vitákig[1]. Ezért fogják fel napjainkban mind többen **történeti-szociológiai** tudományágként az agrártörténetírást és gazdagítják a múlt vizsgálatát, a vele egybefűzött mai valóság szociológiai elemzése nyomán születő nézőpontokkal[2]. A szociológusok pedig — mint Gottfried Salomon-Delatour is — a történeti látásmódot követelik meg tanítványaiktól[3]. A Székelyföld nem nélkülözi a múltbeli társadalom-leírásokat. Ezt Egyed Ákos kutatásai meggyőzően bizonyítják[4], Bözödi György pedig a „Székely bánja" nagy kísérletében eleve abból indul ki, hogy a társadalmi valóság attól is egység, hogy folyamatosság. Joggal hivatkozhatunk tehát saját hagyományainkra is, amikor a szociológiai látásmódot igényeljük a történetkutatásban és elfogadjuk Pierre Vilar tanácsát, aki arra inti a historikusokat, hogy az elkülönülés helyett kölcsönözzenek technikát, asszimiláljanak követelményeket, magatartást, megszokottságot, kiegészítő kultúrát[5].

Különben a most ismét fellendülő agrárszociológia, a falumonográfiák iránt növekvő érdeklődés, a jelenkori krónikaírás napjainkban kiala-

kuló módszere a történeti és szociográfiai kutatások egybekapcsolásának jó gyakorlati lehetőségeket kínálnak. Elméleti síkon pedig a székely székek mezőgazdaságtörténetében végbemenő fejlődést lehet és kell mélyebben a társadalmi alakulatokban, az osztályok, rétegek viszonyrendszerében elemezni.

A társadalmi tudományok egybekapcsoltsági köréből még csak a néprajzra hivatkozunk. Ez a diszciplína, a jelen felől közelítve meg, gyakran kutatja — a maga önálló módszereivel — ugyanazt a jelenséget vagy folyamatot, amelyet a történész a régmúlt felől haladva követ nyomon. A nép anyagi műveltségének néprajzos kutatója így maga is gyakran keres levéltári, történeti fogozkodókat, a történész pedig sok jelenséget csak a néprajz segítségével magyarázhat meg ; hiszen a maga korában természetesnek, mindenki által tudottnak ritkán van írásbeli lecsapódása. Példaként utalunk a határhasználat módjára, az állattartás formáira, az erdő termékeinek feldolgozására és így tovább[6].

Sorolhatnánk még példákat, — úgy véljük azonban, hogy az eddigiekből is leszűrhetjük a következtetést : az agrártörténetírás a társadalmi tudományok szilárd egységében, több tudományágnak a közös kutatási területe és e diszciplinának a rokontudományok közötti válaszfalakat omlasztva, valamint rokon szakágakat ötvözve kell kiépítenie a maga sajátos, önálló feladatkörét és kutatási módszerét.

2. Az emberiség története nem választható el mereven a természet történetétől, az agrártörténet pedig még kevésbé a természet- és agrártudományoktól. A szimbiózisra az agronómus és a historikus egyaránt ráutalt. Az utóbbi azért is, mert a termelőerők fejlődését, a mezőgazdasági technológia és az üzemszervezet történetét csak így derítheti fel. Már pedig az agrártörténetírás számára létszükséglet a szabadulás attól az egyodalúságtól, hogy döntően csak a társadalmi-termelési viszonyokra korlátozza kutatásait. Az agrártörténetírás a székelység viszonylatában is elsősorban arra hivatott, hogy feltárja a termelőmunka ma még homály fedte fejlődését. Ahhoz, hogy tisztábban láthassuk a társadalmi-politikai harcok hatását a gazdaságra és méginkább a termelés szerepét az osztályharcokban, szükségesnek tűnik annak a felderítése, hogy miként hódított teret a növénytermesztés, miként bővült a szántóterület az erdő és legelő rovására, hogyan ötvöződött a szarvasmarha-, a lótenyésztés a többi termelési formával, milyen szerepet játszott az irtás a tulajdonviszonyok megváltozásában, miért, milyen termelési rendszerek alakultak ki és mikor váltotta fel a kétfordulós határt a háromfordulós, hogyan művelték meg a földet és miként tenyésztették állataikat a székelyek.

Korunk tulzó antropocentrizmusa gyakran feledteti velünk a természeti környezet hajdan igen számottevő, de még ma sem lebecsülhető szerepét. Holott a földet művelő ember nem tanulmányozható a domborzattól, talajtól, klímától függetlenítve[7]. Ezért kell az agrártörténésznek általában a földrajzra, vagy az agrártudományok keretében fejlődő agrókémiára, pedológiára, az agrármeteorológiára figyelmeznie. A mezőgazdaság termékei növényi és állati eredetűek. Sok esetben a fitotech-

nia, a zootechnia vagy az agróbiocönológia[8] segítségül hívása nélkül csak tényközlés és nem értelmezett az agrárhistória.

Ismeretes, hogy a székelység hagyományos adóneme az „ökörsütés", a szarvasmarhatenyésztés jelentős szerepére utal. A villásszarvú, nagytestű szürke-fehér ökröket ősi — a székelyek letelepedése előtti — állatfajtaként tartották számon. A középkori ásatásokra alapozó és a háziállatfauna kialakulását, a csonttani ismereteket hasznosító kutatás ma már kétségbe vonja bizonyos típus hosszú évszázadokon át való változatlan fennmaradását, s bár a kérdést nem tekintik lezártnak, a morfológiai bélyegek nyomán jogosnak vélik a hagyományos felfogásban való kételkedést[9]. Ez alkalommal is el kell tekintetnünk mind ennek a kérdésnek a részletesebb taglalásától, mind pedig további példák felsorolásától. Arra azonban még utalnunk kell, hogy az agrártudományok is hasznosíthatják a múltbeli termelőfolyamat tanulságait. Így okos, célszerű termelési övezetek kialakításánál hasznos egy-egy tájegység, falu történeti specializálódásának megismerése. Gondoljunk például az Aranyos-mente, a Nyárád-völgye nevezetessé vált zöldség termesztésére, arra, hogy régen Háromszék egész Erdélyt ellátta lencsével és a szemerjai dohány jóhírével legfeljebb a batizi vetélkedett[10].

Jelentős feladatok hárulnak az agrártörténeti kutatásra a termelőeszközök vizsgálata terén is. A korszerű technikatörténet, maga is az önállósulás útjára lépve, nemcsak a munkaeszközök, a szerszámok, a technológiai folyamatok elemzésére törekszik. A mai kutatót ezek funkcionálása, illetőleg az üzemszervezetre, valamint a társadalmi viszonyokra gyakorolt hatása is érdekli. Jellemzőnek tarthatjuk, hogy az NDK kutatói a múzeumaikban található paraszti munkaeszközökről hét évig tartó munkával, mintegy 13.000 fényképből álló archívumot állítottak össze. Nem elégedtek meg azonban a tipológiai vizsgálatokkal, hanem a szerszámot az emberrel a munkaszervezettel való összefüggésében, a termelőfolyamat életegységében kívánták tovább tanulmányozni[11]. Gondoljunk arra, hogy levéltáraink, múzeumaink milyen hasonló, még feldolgozatlan technika-történeti anyagot kínálnak a székely múlt kutatói számára.

Az anyagi művelődés történetének középpontjában az ember áll. Az eszközök az ő alkotó készségének az eredményei, emberi tartalmak kifejezői és társadalmi viszonyok közvetítői. A mezőgazdasági termelőerők elemzése különben sem nélkülözheti a népesség, a munkaerő számbavételét, vagyis a történeti-demográfiai kutatásokat[12]. Ez természetesen feltételezi a népességstatisztikai források előzetes számbavételét és ezt követően a feldolgozás tervszerűsítését. Az adójegyzékek, az egyházi anyakönyvek, a népességösszeírások, valamint a más, közvetett források sokasága, a statisztikai módszer elsajátításának nehézségei megnehezítik ennek a feladatnak a végrehajtását. Az agrártörténet mégsem mondhat le erről a munkáról, hiszen a népesség megfogyatkozása, a termelők számának csökkenése vagy növekedése az agrárviszonyokra, a termelésre is kihatott. Az említett források a társadalmi szerkezetnek a székely székekben oly nagy változatosságára is rávilágítanak. Végül pedig arra is gondolnunk kell, hogy korszerű helytörténetírás a struktúrára vonatkozó

alapvető számszerű felmérések nélkül elképzelhetetlen. Csak példaként utalunk az 1703-as adóügyi összeírásra, amely falvanként részletezéssel sorolja fel az armalistákat, a primipilusokat, a pixidáriusokat, a jobbágyokat, a birtokos és birtoktalan zselléreket, valamint a külbirtokosokat. Megörökíti a családok használatában lévő őszi és tavaszi vetésterületet, a szénafűhelyeket, az állatállományt és így tovább[13], méghozzá egy új időszak, a Habsburg uralom kezdetén.

Az agrártörténetben tehát különböző medrekből folynak együvé az ismeretek, s benne nem csak egyszerűen összegeződnek, hanem a dialektikus szintézisnek megfelelően átfogóbb, minőségileg új szemléletmódot hoznak létre.

3. A marxista történetfilozófiában mind gyakrabban elemzik a rendszer, a formáció, az organizmus, a struktúra fogalmak történeti-szociológiai jelentéstartalmát. Már csak ezekből az elméleti fejtegetésekből is leszűrhető az a következtetés, hogy a társadalmi alakulatokban ezek szerves kapcsolatrendszerében[14], a tartalmat és formát meghatározó struktúrákban kell keresnünk a változó agrártevékenység törvényszerűségeit.

Csak a feudalizmus korszakára vonatkoztatva a továbbiakat, abból kell kiindulnunk, hogy ebben a termelőmódban általában nagyobb az összetevők, a „részek" autonómiája, több a térbeli partikuláris vonás[15]. Ez is hozzájárul ahhoz, hogy az agrártörténetírás és a regionális kutatás oly szorosan fonódik egybe[16].

Az ősi, autonóm jogállású területek száma Erdélyben is igen jelentős. Ilyen egységként foghatók fel a székely székek is, hiszen hosszú időn át őrzői voltak olyan társadalmi, jogi, igazgatási kiváltságoknak, valamint sajátos kötelezettségeknek, amelyek a mezőgazdaságra is kihatottak. Még akkor is, amikor Aranyos-szék a területi különállás miatt sajátosabb fejlődéselemekkel gyarapodott, vagy a határőrség felállítása után a katonáskodó vagy attól mentes székekben másként alakultak a társadalom szerkezeti erővonalai, az igazgatás rendje és így tovább, valamint más és más módon vetődött fel sok gazdasági, társadalmi kérdés. Kezdetben több az egységes forrásanyaguk is, majd a feudalizmus későbbi századaiban, elszórtan, a központi levéltári szervek iratanyagában, az egész területet átfogó összeírások külön szakaszaiban találhatók a székely székek múltjának tanúságai. A határőrség külön igazgatási rendszere szintén megnehezíti, már csak a népesség számbavételét is. Az állami adóösszeírásokban például nem szerepel a katonai igazgatás alatt álló falvak népessége. A rájuk vonatkozó adatokat más forrásokban kell keresnünk[17].

A tájtörténeti kutatás, különösképpen a sajátos vonásokban gazdag agrár-tájegységek történeti elemzése szintén hasznosnak bizonyult. Az életviszonyok ilyen elzártabb hegyvidéken vagy egy-egy medencét kitöltő részeken (Kászon, Erdővidék, Gyergyói medence) egységesebbek, a források viszont — legalább is a feudális korszakban — sok hivatalos és más szerv munkája nyomán születtek, ami megnehezíti a kutató munkáját.

A széki keretek heterogén gazdasági tájelemeket, más és más agrár lehetőségekkel rendelkező falvakat fogtak egybe. Leváltáraik azonban egységesek, statutumaik azonosak, s a székek az állami összeírásokban is

külön szerepelnek. Mindez jó lehetőséget kínál az agrár-helytörténet kutatójának. A szorványosan előforduló, de rendkívül értékes termelési adatokat különben is igen nehéz volna egyszerre mindenik széki és központi levéltárból összegyűjteni. Udvarhelyszék 1570—1610 közötti irat-anyaga — a viták és pereskedések —, a termelési eljárásokra vonatkozólag is értékes támpontokkal szolgáltak a kísérletező kutatóknak[18]. Hasonló anyag — ha a korai időszakra nem is oly bőséggel — más archivumokban is található. Marosszék levéltárában például az összeírás-másolatok, a széki jegyzőkönyvek[19], Háromszék leváltárában az 1792—1848 közötti időszakra vonatkozó iratok győztek meg bennünket a monografikus kutatás kedvező feltételeiről. Az utóbbiban — egyebek mellett — a közerdőkre, valamint meginduló felosztásukra, az erdő- és legelőgazdálkodásra vonatkozó gazdag anyagot találtunk[20].

Az agráréletnek valóban szerves alakulata, amely összefüggő, egységbe fonódó kútfők tömegét hagyta ránk, az a földesúri birtok. Ezért látszik szükségesnek az ún. családi levéltárak anyagának monografikus feldolgozása. Hiszen a termelőerők, a technológiai folyamatok, a munkaszervezet adatanyaga egy gazdasági üzem szerves összefüggésrendjében válik igazán beszédessé. Az erdélyi és ezen belül a székely székekbeli földesúri birtokviszonyok alakulása nem tette lehetővé nagyobb, tartósan egy család kezén lévő latifundiumok kialakulását. Az 1848 után kártalanított földesurak jegyzékéből is megállapítható, hogy a székely falvak jobbágynépének, zselléreinek jórésze olyan nagybirtokos fősége alatt élt, akiknek birtokai zömmel Erdély más részein helyezkedtek el[21], a székelyföldi eredetű nagyobb birtokosoknak pedig a vármegyei területeken is voltak kisebb-nagyobb számban részbirtokaik. A feladat ezért bonyolultabb, hiszen nem csupán a székely székekbeli falvakban szolgáló emberekkel rendelkező családok uradalmai, hanem más, főleg vármegyei központú birtok-szervezetek monografikus feldolgozása is szükségesnek látszik ahhoz, hogy az allódiális gazdálkodást megismerhessük.

A feudalizmusban mind gazdasági, mind társadalmi szempontból a falu (a communitás) a leghomogénebb, legszervesebb alakult. Ennek az agrártörténetben alapegységként is felfogható faluközösségnek rendkívül sok iratfajtában, levéltárban található a forrásanyaga. Egyetlen helység monográfiájához a teljes anyagot összegyűjteni így eléggé nehéz feladat. A székely falvak levéltári hagyatékában is találunk azonban ún. falutörvényeket és főként falu-protocollumokat, amelyekben a társadalmi, az igazgatási, de elsősorban a gazdaságszervezési határozatokat és vitákat eldöntő ítélkezéseit rögzítette a falu vezetősége. A communitás közös javainak használata, a termelési rendszer (a két vagy három fordulós határ) igazgatása, az állattartás közösségi szervezettsége, a bírák számadásai mind szolgáltatnak olyan adatokat, amelyek a már említett történeti kútfők anyagával ötvözve olyan mikró-elemzések elkészítését teszik lehetővé, amelyek nemzetközi viszonylatban is érdeklődésre tarthatnak számot[22].

Ha a feudális mezőgazdaságnak a falu a legyegységesebb, legszervesebb közösségi alakulata, a parasztcsalád gazdasága joggal tekinthető leg-

elemibb sejtjének. Ezeket (tájba, faluközösségbe ágyazottan) urbáriumok alapján is vizsgálni lehet. Vannak azonban még értékesebb forrásaink, az ún. hagyatéki leltáraink, amelyek a paraszti kisüzem struktúrájába mélyebb bepillantást engednek. A központi állami-katonai hatalom, amely óvta a székely határőrcsalád vagyonát az elaprózódástól és az elporladástól, mind az összeházasodást, mind az örökhagyást ellenőrizte. Így azután az elhalálozott huszár és gyalog székelyek hagyatékának összeírása, leltára rendkívül tanulságos, különösképpen a határőrök földművelése és állattartása, de általában a paraszti gazdaságok vonatkozásában is. Gábor István javait leltározva, például feljegyzik a lakó és a gazdasági épületeket, a mintegy tíz holdnyi szántónak, valamint a kaszálóknak[23], minden egyes parcelláját. Ami ezt a forrásfajtát rendkívül értékessé teszi, az a becslési érték feltüntetése. Ez ugyanis utat nyit a termelési eszközök értékrendjének és viszonyrendszerének megalkotásához[24] és így a paraszti gazdaság tüzetesebb elemzéséhez.

Ezen a szociológia sugallta úton, a társadalmi alakulatok, a szerves életegységek vizsgálata útján haladva kerülhetjük el a ma agrártörténetében még az oly gyakran fenyegető buktatókat. Azt például, hogy nem egyszer térbelileg szétszórt és időben sem kapcsolódó adatokra építünk; hogy a helyhez kötött adatokat kiragadjuk eredeti környezetükből; általánosítunk egy-egy helyi specifikumot, vagy jellemzőnek tekintjük a fejlődésnek egy elmaradottabb vagy éppen nagyon is előremutató jelenségét.

A szakirodalomban mind nagyobb egyöntetűséggel vallott korszerű nézetek, valamint a kutatói gyakorlatban mind jelentősebb eredményeket hozó új módszerek az agrártörténetírás szerepét az utóbbi évtizedekben igen megnövelték. Ugyanakkor azonban azt is nyilvánvalóvá tették, hogy a társadalom egészének fejlődéstörténetét felölelő szintézis megalkotása, mint végső cél megköveteli a monografikus kutatások eredményeinek egybekapcsolását. Valójában tehát a nemzeti, az országos történet érdekében kell a sajátost, a részt, a mi esetünkben az agrártörténeti fejlődést megismernünk, hogy az általánosítás lehetővé váljék. Mindez azonban a már feltárt egésznek az előzetes tanulmányozását is feltételezi, vagyis megköveteli a hazai és a külföldi agrártörténeti törvényszerűségek megismerését. Az új utakon járó mezőgazdaságtörténet így, csak ily módon kerülheti el az önmagáért való kutatást és az önmagábazártság veszélyét, és válhatik valóban tudományos, marxista históriává.

4. A dialektikus módszer, a szociológiai szemlélet, a termelőerőknek az agrártudományoktól gazdagított látásmódú elemzése, önmagukban még nem elégségesek a korszerű agrártörténet megalkotásához. Sajátos kutatási eljárások alkalmazására is szükség van. Ma a társadalomtudományok matematizálódásának korában nem csodálkozhatunk azon, hogy az agrártörténészek szintén megkísérlik a nagy számban ismétlődő, tehát tipikus, tömeges jelenségek **matematikai-statisztikai** számbavételét.

A számadatokat tartalmazó történeti-statisztikai források felsorolása és a minőségi jegyeket megszámoló, kvantifikáló eljárások ismertetése

messzire vezetne. Őszintén be kell viszont vallanunk, hogy ezen a téren mindezideig még a legelemibb lehetőségeket sem használtuk ki. Holott — különösen a késői feudalizmus korában — oly nagy bőségű az agrártörténet adatanyaga, hogy a régimódi leírómódszer már nem felel meg a célnak. Ezért van szükség arra, hogy az adattömeget, megoszlást, gyakoriságot, alakulást kifejező számsorokká változtassuk és így proporciókat, tipikusságokat, tendenciákat állapíthassunk meg.

A történeti statisztikai módszer — ha a tökéletes pontosság fokára sohasem is juthat el — rákényszeríthet arra, hogy egészükben és kapcsolatukban vizsgáljuk a jelenségeket, rögzítsük tér- és időbeli kiterjedtségüket, fogalmat alkothassunk a rész és egész viszonyáról, s magyarázatokat keressünk ciklusok, sámeszerű szériák vagy korellációk jobb, valósághűbb történeti értelmezésére.

Ahhoz, hogy a teljesség igényével léphessünk fel, nem mindig elégségesek a források kínálta számszerű adatok. A székely székek területén a szántóföldi földközösség igen hosszú időn át dívott. Bomlásának idejét és mértékét a feudalizmus késői szakaszában készített országos összeírások több-kevesebb részletességgel számokban is rögzítik ugyan, de a családi levéltári anyag szintén szolgálhat olyan reprezentatív jelzésekkel, amelyeknek a mennyiségi súlyát felmérhetjük. (Így például 1713-ban tíz csík-, gyergyó-, kászonszéki helységből már csak egyben osztanak a falu nyilas helyéből családonként „egy köböl férőjű" helyet; nyolc udvarhelyszéki községben 1774-ben pedig már nem található közös szántó)[25].

A terméseredmények számbavétele agrártörténetírásunkban jószerivel még kezdetét sem vette. Miután érdemleges következtetések levonásához nagyobb területi egységekre és lehetőleg hosszabb időszakra vonatkozó adatsor szükséges, azokat az indikációkat is fel kell használnunk, amelyek szintén még átszámítást igényelve azt árulják el, hogy például egy köböl vetés „mediocriter" tíz kalangya gabonát hoz, egy kalangya (20 kéve) pedig egy vékánál többet nem ereszt, vagy mint a Bözödről 1774-ben készített feljegyzésben olvashatjuk: „Mi a három fordulókra szakasztott földeinket őszi vetésre kétszer szántjuk, de ez a hely(ség)nek vad és soványsága miatt, ha egy közönséges földbe egy köböl búzát elvetünk, nem aratunk róla mediocriter többet hat kalangyánál és egy kalangya, mely 25 kévéből rakatik, nem ereszt többet egy vékánál, ha jó termés vagyon". Az ilyenszerű adatokat kell átalakítanunk egyszerű viszonyszámokká, hogy táblázatokba foglalhassuk (1 elvetett mag 2 1/2, 1 1/2 magot hoz)[26].

A jelenségek minőségi jegyeinek leszámolása, mennyiségi jelzések konkrét számokkal való kifejezése, kvantifikálása természetesen nem kis feladatot ró az agrártörténet kutatójára. A társadalom és a gazdaság szerkezetének vizsgálatához rendelkezésünkre állanak — mint ahogyan már említettük is — olyan összeírások, amelyek eleve számszerű, mennyiségi adatokat tartalmaznak. Leltárba vételükre ezesetben sincs terünk. Ismét csak példaként említjük, hogy az agrártörténet számára oly fontos árviszonyokra nem csupán országos, széki, hanem városi forrásaink is vannak. Sepsiszentgyörgy[27] sok éven át vezetett piaci árkimutatásai például

pontosságban, részletezettségben, a nyilvántartott mezőgazdasági termékek sokféleségében vetekednek a hasonló, legtöbbre becsült külföldi árjegyzésekkel. Más kérdés az, hogy nem tartalmaznak magyarázatokat. Arra például, hogy 1818 júniusában miért esett a búza köblének ára 44 Rfrtról 20, majd 1819 azonos hónapjágan 8 Rfrt-ra, más történeti, gazdasági jelenségeket megvilágító iratokban kell az okokat megtalálnunk. Az egyes agrárgazdasági tényezők együttes vizsgálata éppen azt a célt szolgálja, hogy ne csupán rögzíteni, hanem értelmezni is tudjuk a jelenségeket. A székely falvak — miként a vármegyebeliek is[28] — készítettek ún. faluszámadásokat, amelyekben a helység kiadásait és bevételeit jegyezték fel. Azon felül, hogy belőlük a falu-igazgatás régi rendje, a tisztségviselők és a széki állami szervek kapcsolatai is kiolvashatók sok mezőgazdasági termék, gabona, liszt, kenyér, hús ,italféle árát is megismerheti az árstatisztikus. Magyarhermány 1795—1835 között vezetett falu-számadás könyve jó forrása a több évtizeden át egy helységben folyó áralakulás felderítésének is.

Az állami összeírások, az adóösszeírások, a népességfelmérési tabellák természetesen még átfogóbb, még alapvetőbb anyagot kínálnak a társadalom gazdasági szerkezetét elemző kutató számára. Valójában a székely székek agrárgazdaságának összetevőit, a kompozició részegységeit szállítják ezek a statisztikai összeírások. Azt azonban nagy bőségben, hiszen a népesség, tehát a munkaerő mennyisége, társadalmi összetétele, a vetésterület, a szántóhatár kiterjedése, a kaszáló, legelő, erdő nagysága ezekből a forrásokból tudható meg. Ugyanígy az igaerő, valamint az eszközállomány is. A valóságos struktúra ezekből az elemekből, még pontosabban ezeknek a kapcsolat-, összefüggésrendjéből, a viszonyrendszerből állapítható meg. Az agrárstatisztikai számítások pedig ehhez az elemző munkához teremtik meg a feltételeket.

Az eddigi kutatások során nemcsak az bizonyosodott be, hogy milyen jelentős eredményekhez vezet e módszer következetes alkalmazása, hanem mindazokra a nehézségekre is fény derült, amelyek óvatosságra intenek[29]. A feudalizmuskori történeti statisztikai források esetlegesen fennmaradottak, hiányosak, az egyes kategóriák időben, térben változóak és bizonyos érdekek már a forrás megalkotásakor is torzíthatják a valóságot. Mindez azonban nem a kvantitatív szemlélet ellen szól, csak arra figyelmeztet, hogy — miközben a retórikus szubjektivitás veszélyeitől óvjuk múltunkat —, használjuk a forráskritika eszközeit és ne engedjünk a matematikai szimbólika esetleges leegyszerűsítő, minőségi elemeket elmosó ösztönzéseinek.

E rövid vázlatos fejtegetések természetesen nem tarthatnak igényt arra, hogy módszertani iránymutatásként, vagy afeladatok legfontosabbjainak jelzéseként tekintsék. Csupán vitára ösztökélő gondolatoknak szántuk őket azok számára, akik tudják, hogy nehéz exaktságra törekedni a históriában, de kell ; nehéz a helyes módszereket megtalálni, de keresni, kísérletezni szükséges, hiszen a föld és népe hagyomány és korszerűség ötvözte és nem elég a célt látni, a már megtett utat is ismerni kell.

ISTORIA AGRARĂ ŞI CUNOAŞTEREA TRECUTULUI ISTORIC AL SECUILOR

Rezumat

Autorul lucrării porneşte de la teza marxistă că oricît ar fi de divizat domeniul ştiinţelor sociale, fiecare disciplină studiază aceeaşi realitate socială, unică şi unitară. Analizînd problema diferenţierii şi integrării ştiinţelor, ajunge la concluzia că istoria agrară este domeniul de cercetare comun al mai multor ramuri de ştiinţă.

În a doua parte a lucrării încearcă să dovedească în ce măsură este nevoit istoricul agriculturii să se sprijine pe ştiinţele naturale, să-şi intensifice relaţiile cu reprezentanţii ştiinţelor agricole practice şi să folosească rezultatele istoriei tehnice, a statisticii demografice etc.

Concluzia următorului capitol este că : legităţiile activităţii agricole trebuie căutate în formaţiunile sociale (vezi : teritoriile autonome, comitatele, scaunele secuieşti, domeniile, satele, gospodăriile ţărăneşti), în sistemul de corelaţii organice al acestora, în structurile care determină conţinutul şi forma.

În sfîrşit autorul analizează posibilităţiile utilizării metodei statisticii istorice, ajungînd la concluzia că materialul de date informative pentru istoria este atît de bogat, mai ales la epoca feudalismului tîrziu, încît lucrînd cu vechea metodă descriptivă el devine inutilizabil, sau cel puţin greu de cuprins.

JEGYZETEK

1. M. V. NECHINA, V. T. Pashuo, E. B. CHERNYAK (Moscou), **Evolution of Historical thought in the middle of the XX th century,** (XXe Congrès International des Sciences Historiques Vienne, 1965, Rapports, IV. k., 64.); CHARLES MORAZÉ, **L'Histoire et l'unité des sciences de l'homme,** Annales, 1968, 2. sz., 233—240.
2. HENRI H. STAHL, **Sociologie „concretă" şi istorie,** Revista de filozofie, 1968, 4. sz., 390.
3. **Sozialgeschichte und Geschichtssoziologie,** Handbuch der Empirischen Sozialforschung, Szerk. René König, I.k., Stuttgart, 1962, 601.
4. **A Székelyföld megismerésének forrásai,** Korunk, 1969, 4. sz., 515—523.
5. **Pour une meilleure compréheusion entre économistes et historiens. „Histoire quantative" au économétrie rétrospective ?,** Revue historique, 1965, 2. sz., 294—295.
6. L. MOLNÁR ISTVÁN, **Adatok a Hargita nyugati részének gyüjtögető gazdálkodásához,** Miscellanea Ethnographica, I., Kvár, 1947, 49—57. — HAÁZ FERENC, **Udvarhelyszéki famesterségek,** Klny., a Közlemények az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából, 1942, II. 1. sz., 3—72. — FÖLDES LÁSZLÓ, **Rideg lótartás a székelyeknél,** Néprajzi Közlemények, 1958, 1—2. sz. 31—39. — A példaként említettek mellett természetesen még sok tanulmányra is hivatkozhatnánk.
7. L. TRAIAN HERSENI, **Prolegomene la teoria sociologică,** Bukarest, 1969, 50—52, 137—142. — PAUL CLAVAL, **Geographie et profondeur sociale,** Annales, 1967, 5. sz., 1005—1046.
8. Ł. BOGDAN STUGREN, **Ecologia generală,** Bukarest, 1965, 7—20.

9. MATOLCSI JÁNOS, **A szarvasmarha testnagyságának változása a történelmi korszakokban**, Agrártörténeti Szemle, 1968, 1—2. sz., 1—38. — BÖKÖNYI SÁNDOR, **Az állattartás történeti fejlődése Közép- és Kelet-Európában**, Uo., 1968, 3—4 sz., 277—342.

10. NAGY MIKLÓS, **Múlt—jelen—jövő**, Falvak Dolgozó Népe, 1968, 31. sz. 4. — KŐVÁRY LÁSZLÓ, **Erdélyország statisztikája**, Kvár, 1847, 114—122.

11. WOLFGANG JACOBEIT (Berlin), **A néprajz és termelőerők története**, Agrártörténeti Szemle, 1966, 1—2. sz., 1—12. — L. még K. MAJEWSKI, **Historia kultury materialnej**, Kwartalnik Historii Kultury Materialnej, Varsó, 1953, 1—2. sz. és az anyagi művelődés kutatásáról szóló vitát az 1955. évi 3. számban.

12. ŞTEFAN PASCU, **Application de la méthode historique aux études démographiques**, Les congrès et colloques de l'Université de Liege, 33. k., Liege, 1965, 305—307. — ROGER MOLS S. I., **Introduction a la démographie historique des villes d'Europe du XIVe au XVIIe siecle**, I. k., Louvain, 1954, XIV—XV. — LOUIS HENRY, **Développements récents de l'étude de la démographie du passé**, XIe Congres International des Sciences Historiques, Stockholm, 1960, Rapports, I. k., Uppsala, 1960, 89—96.

13. L. DOMOKOS PÁL PÉTER, **Háromszék és Csík vármegye adóügyi összeírása 1703-ban**, Történeti Statisztikai Közlemények, 1959, 1—2. sz., 182—195.

14. Részletes kifejtését l. Wellmann Imre, **Agrártörténelmünk módszerének kérdéseiről**, Agrártörténeti Szemle, 1962, 1—2 sz., 293—336.

15. **Din istoria Transilvaniei**, I. k., 2. kiad., Bukarest, 1961, 112—116. — V.ö. LENIN, **Kik azok a „népbarátok" és hogyan hadakoznak a szociáldemokraták ellen?**, Bp., 1949, 29.

16. PAUL LEUILLIOT, **Défense et illustration de l'Histoire locale**, Annales, 1967, 1. sz., 154—177. — ALBERT SOBOUL, **Esquisse d'une Bilan social (Jalons pour un programme de recherche)**, XIIe Congrès International des Sciences Historiques, Vienne, 1965, I. k., 517—545. — A **„Studii de istorie a Banatului"** (Temesvár, 1969) például önmagában is tanúsítja az ilyenszerű regionális kutatások szükségességét. — Csak Fogarasvidékére l. Ştefan Mateş, **Situaţia economică a românilor din Ţara Făgăraşului**, Kvár, I. k., 1935. — BUJOR SURDU, **Urbariile domeniului Făgăraş**, Revista Arhivelor, 1958, 2. sz., 233—247. — DAVID PRODAN, **Boieri şi vecini în Ţara Făgăraşului în sec. XVI—XVII**, Anuarul Institutului de Istorie din Cluj, VI. 1963, 161—312.

17. V. ö. CSETRI ELEK—IMREH ISTVÁN, **Erdély népességének társadalmi rétegeződése (1767—1821)**, kéziratban. — L. az 1767, 1791, 1808 és 1821. évi, valamint az 1765—1766, 1776, 1785, 1805 és 1815-ből való adótabellákat: Az RSzK Akadémiájának kolozsvári történeti levéltára. Kemény Pál lvt. — Országos Levéltár, Budapest. Gub. Lvt. Exactoratus Provincialis. Archivum Vetus. Extractus Summarius Status Familiarum. — BERLÁSZ JENŐ, **Statisztikai adatok a XVIII. század végi Erdélyből**, Történeti Statisztikai Közlemények, 1958, 1—2. sz., 101—107. — V. ö. J. H. BENIGNI, **Statisztische Shizze der Siebenbürgischen Militär-Gränze**, Hermannstadt, 1834.

18. IMREH ISTVÁN—PATAKI JÓZSEF, **Adatok Udvarhelyszék mezőgazdaságához (1570—1610)**, Aluta, Sepsiszentgyörgy, 1969, 1. sz., 131—141. — Pataki József kutatásai hasonló, bár későbbi forrásanyag meglétéről győződött meg Csík—Gyergyó—Kászonszék levéltárában.

19. Állami Levéltár, Marosvásárhely. Marosszék levéltára. L. pl. Tabella Rectificationis Anni 1777. — „A Törvényes Alszék Jegyzőkönyve 1846—1848", „Kérelmek válaszok Elnöki Jegyzőkönyve. 1848", „A Törvényes Derékszék Jegyzőkönyve 1846—1861" stb. számtalan olyan feljegyzést tartalmaz, amelyek ismerete nélkül a feudalizmus bomlását mind gazdasági, mind társadalmi vonatkozásokban igen nehéz volna megérteni. — L. ALEXANDRU —PÁL ANTAL, **Scaunul Mureş. Istoricul instituţiilor scaunele (secolul al XIV-lea—1849)**, Revista Arhivelor, 1967, 2. sz., 129—146.

20. Állami Levéltár. Sepsiszentgyörgy. Háromszék levéltára. A széki levéltár mutatói természetesen más kérdéskörökre is bő utalásokat tartalmaznak.

21. L. részletesebben: IMREH ISTVÁN, **Majorsági gazdálkodás a Székelyföldön a feudalizmus bomlásának idején**, Bukarest, 1956, 10—14. l. — Székelyföldi, például ud-

varhelyszéki anyagra még csehszlovákiai levéltárakban is rábukkanhatunk: L. **Štátny slovensky ustredny Archiv**, Bratislava, G.S. 17. 1613. nr. 859, 1631. nr. 1183, 1721. nr. 3763, 1789. nr. 6048, 1801. nr. 6163. — V. ö. MICHAL KUSÍK, **Archive in der Slowakei und ihre Bestände**, Studia Historica Slovaca, III, 1965, 241.

22. L. a sepsiszentgyörgyi Állami Levéltárban összegyűjtött falu-jegyzőkönyveket. — V. ö. IMREH ISTVÁN, **Székelyföldi paraszti jegyzőkönyvek pásztorlási határozatai (1717—1928)**, Agrártörténeti Szemle, Bp., 1959. 161—190. l.
23. Háromszék vm. lvt. nr. 48/1843. 171. cs.
24. L. CAMIL MUREȘAN, **Agrárhistória és a régi falu**, Korunk, 1969, 4. sz., 511—514.
25. Az RSzK Akadémiájának kolozsvári történeti levéltára, Lázár cs. lvt. Conscr. 1713, Wesselényi cs. lvt. Conscr. 1774.
26. Uo., — V. ö. PERJÉS GÉZA, **Terméseredmény-vizsgálatok**. Történeti Statisztikai Évkönyv, 1963—64, Bp., 1965, 128—172. — ZIMÁNYI VERA, **Gabona terméseredmények a Batthyány uradalmakból (XVII—XIX. század)**, Uo., 236—275.
27. Állami Levéltár. Sepsiszentgyörgy. Sepsiszentgyörgy város lvt. „Sepsiszentgyörgyi Városi jegyzőkönyvek"; Kiss Miklós „Városi Bíró" feljegyzései: „Sepsiszentgyörgy Mező Várossa Piatzán a Gabonák és Szarvas Marhák minémű áron Vásároltattanak meg" című rovat.
28. ȘT. IMREH—C. MUREȘAN, **Un nou izvor pentru cunoașterea vieții satului din Transilvania la sfîrșitul secolului al XVIII-lea**, Acta Musei Napocensis, 1968 (V), 215—226.
29. L. JEAN MARCZEWSKI, **Histoire quantitative. Buts et méthodes**, Cahiers de l'Institut de Science économique appliquée, 1961, nr. 115., III—LIV., valamint Pierre Vilar vitacikkét: **Pour une meilleure compréhension entre économistes et historiens**, Revue historique, 1965, 2. sz., 294—295.

ADATOK UDVARHELYSZÉK ÁLLATTARTÁSÁHOZ (1570—1610)

IMREH ISTVÁN és PATAKI JÓZSEF

Az állattenyésztés szerepe, fontossága

Az udvarhelyszéki falvak mezőgazdaságát a földművelés és állattenyésztés szoros összefonódása jellemzi[1]. A szántóterület bővülése, jelentőségének növekedése együtt jár az állattenyésztés szerepének fokozódásával. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy egy kisebb létszámú és döntően állattartó társadalmi csoportnak az állatállománya nem csökkenhet a népszámnövekedés következtében vagy más termelési ágak terjedésével. A századforduló viharos eseményei, az elszegényedés szintén csökkenthették az állatállományt. Más kérdés azonban az állatállomány nagysága és más az állattartás fontossága. A növényi eredetű élelmiszertermelés alapvető feltételei közé nem csak a föld tartozott, hanem a föld termőképességét biztosító, trágyát szolgáltató állat, s főként az igavonó barom, az ökör. Sőt a szántóterület, a föld megszerzése ekkor még könnyebben megoldható feladat, mint a hiányzó állatállomány pótlása. Ez a gyakori külső támadások következtében nagy veszélynek van kitéve: mennyisége, az igaerő megléte vagy hiánya elhatározóan befolyásolta a mezőgazdaság folytatását.

Az ugarhagyás, a szántóföld felerészének pihentetése önmagában nem volt elégséges a talaj táperőinek visszapótlásához. Az istállókban, pajtákban felgyült trágya nélkül, a legelő s pihenő állatokkal szakaszosan („kosározva"), vagy néhol rendszertelenebbül folyó trágyázás nélkül, a növénytermesztés hozama igen kevés lett volna. A többszöri szántás is fokozottabban igényelte az igaerőt. Ökrösfogatokra szükség volt tehát, és a szántóterület kiszélesedésével mind többre[2]. A paraszti gazdaságban ugyanakkor a termékek szállításához, a családi szükségletek biztosításához is nélkülözhetetlen a fogatolt állat, az ökör vagy ló. Amint már láttuk, 1603-ban a Bikfalván lakó Vajda István — miután ökreitől megfosz-

tották —, földjeit megművelni nem tudta, tél közeledtekor tüzelőfája sem volt s így kénytelen volt más faluba, más gazdához költözni, valamint önálló gazdaságát időlegesen feladni[3].

A táplálkozásban szintén jelentős szerepet játszott a paraszti háztáj állatállománya. Baromfit, tyúkot, lúdat említenek forrásainkban, de az élelmiszerek között szó esik szalonnáról, disznó aprólékról, sajtról, túróról, ordóról, mézről. A juhász a majorház mellett is tart tehenet a tejéért. Nem egy paraszti étkezés leírásánál szerepel a tehén-, disznó-, juhhús és így tovább. Természetesen mindez nem azt jelenti, hogy a sokoldalú ,bőséges táplálkozás általánossá vált, s mindazt, amit az udvarhelyszéki falu lakója élelmiszerként már megismert, állandóan kellő mennyiségben fogyaszthatta. A gyakori éhinséges esztendők eléggé jellemzői korszakunknak éppúgy, mint az állatállományt pusztító járványok. Mindezek azonban még inkább megnövelték az állati termékek értékét, becsét.

A ruházkodásban a gyapjú szerepe vetekszik a kenderével, a lenével s a már ekkor is használt gyapotéval. Takarók, csergék, gyapjú-lepedők, valamint a gyapjú „felső-ruhák" igen értékesek és nélkülözhetetlenek, különösen a hadban forgó, katonáskodó, fagyot, vihart a szabadban átvészelő szabadok számára. Az állatbőröket is feldogozzák, elsősorban keresztúri, udvarhelyi mesteremberek.

A lótenyésztés súlyát, a hátasló fontosságát a hadviselési kötelezettség is jelentősen növelte, minthogy ez a jobbágyság terjedése ellenére, még igen széles réteget érintett. A lóval hadiszolgálatra kötelezett székely számára a társadalmi rendjéhez, a primipilusi rendhez tartozás nélkülözhetetlen feltétele volt a lovon való hadbavonulás, s így a lónevelés, a lótartás.

Az adót s más (például katonai) terheket viselni köteles udvarhelyszékiek számára a legkönnyebben értékesíthető áru szintén az állatállományból kerül ki[4]. Értéke változik, a háborús viszonyoktól, a kereslettől is függően[5].

Az állatkereskedelem már a parasztok között is eléggé általános és — miután Erdély a XVI. században már nem egyszer kénytelen moldvai, havasalföldi állatokat vásárolni[6] — feltehetőleg többen sikerrel foglalkoznak vágó-állatok, tenyész-állatok eladásával. 1597-ben például szombatfalviak közötti perből tudjuk meg, hogy Szőlös György átadott Bernát Andrásnak 30 forintot „úgy, hogy kereskedjék vele", 16 forintért vegyen vágni való ökröket, teheneket, 14 forintért pedig berbécset és juhot. Azelőtt hárman voltak társak, s már hosszabb idő óta adták-vették az állatokat ilymódon[7].

A tenyésztett állatfajták

Az udvarhelyszéki falvak állattenyésztésében jelentős szerepet játszó lótartás — mint már említettük — a lovas katonáskodási, hadbaszállási kötelezettséggel is összefüggött. Elsősorban tehát hátaslovakat, valamint a fuvarozásnál, közlekedésnél használt szekeres lovakat neveltek. Fajtáját tekintve, az ún. székely ló, tarján eredetű, kistermetű, edzett, igény-

telen állatfajta. Meg kell említenünk azt is, hogy a székely ló és a moldvai ló igen sok hasonlóságot mutató, rokon fajta lehetett. Magáról az oroszhegyi lóról, mint külön táji változatról is beszélnek, hangsúlyozva, hogy színe rendszerint fekete és pej[8]. Udvarhely városbeli primipilus „egy pej szőrü kancát ada hét forintétrt" — olvashatjuk egy vallomásban, s ugyanakkor udvarhelyiek említenek „pey" ló mellett, öt „kék" kancát is[9]. Természetesen nem csupán egy lófajtát tenyésztettek. A hadjáratok során is zskákmányoltak lovakat; így 1596-ban tárgyaltak a szék joghatósága előtt egy olyan esetet, amelyben az előző évi havasalföldi had „nyereségéből" az egyik pereskedőnek „részében jut egy paripa"[10].

A székely ló különben már a XIV. században is keresett, és a lovagi tornához használt lovak legszebb példányai Erdélyből és a Székelyföldről kerültek ki: „Országos hírüket mutatja, hogy a XV. század elején már a lótenyésztés tekintetében nagymultú Alföldön is szívesen tartják ezeket a székely lovakat[11]. A ló ára eléggé változó, ami a korszak rendkívüli eseményeivel, háborús viszonyaival is magyarázható. A magas árak viszont fényt vetnek arra, hogy a tárgyalt korszakban az állatkereslet megnövekedett. A háborús, éhinséges esztendők, az előbbi évtizedekhez viszonyítva, különben is rendkívül megzavarták az árviszonyokat.

Év	Helység	Megnevezés	Ár
1592	Tarcsafalva	ló	4 frt. 25 den.
1597	Újszékely	„ménesló"	16 „
1599	Etéd	ménesló	9 „
XVI. sz. vége	Udvarhely	kanca	7 „
1603	Bözöd	ménesló	16 „
1604	Bogárdfalva	ménesló	12 „
1604	„	gyermekló	10 „
1605	Tarcsafalva	13 ménesló	200 „
1605	„	hátasló	50 „
1607	Semjénfalva	ló	32 „

Ha tekintetbe vesszük a hátasló árát, valamint azt, hogy egy „szablya" ára 1592-ben 12 forint volt, a dárda pedig 1602-ben száz pénzt, azaz egy forintot ért[12], arról is fogalmat alkothatunk, hogy a szabad székelyek katonai szolgálata nem kis anyagi terhet jelentett.

Fontosságát tekintve nem kisebb jelentőségű a szarvasmarha tenyésztése sem. A székelyek s következőleg az udvarhelyszékiek ősi adóneme „az ökörsütés" is arra utal, hogy a letelepedéskor, valamint az azt követő évtizedekben a legnagyobb súlya elsősorban a szarvasmarha tartásnak volt. A XVI. század végén a valamikori „ökörbőségről" már nem beszélhetünk. Számuk megcsappant, s 1571-ben panaszolják, hogy a székely székekben, akinek eddig 12 ökre volt, most 4 vagy 2 ha van, akinek 8 vagy 6 volt, 2 ha még van, de nagyobb részének már egy sincs[13]. A szarvasmarha tartás azonban a XVI. század végén és a XVII. század elején még így is jelentős. Az ökröket és teheneket számtalan pereskedés-

ben említik ; s bár az egy-egy családra eső számot megálapítani nem tudtuk, 6, 8, néha 10 ökröt is találunk a módosabb libertinus családok birtokában. Árukra vonatkozólag a következő adatokat közöljük :

Év	Helység	Megnevezés	Ár	
1590	Gagy	egy ünő barom	5	frt.
1590	„	12 ökör	96	„
1593	Farkaslaka	1 ökör	5	„
1595	Telekfalva	2 ökör	7½	„
1597	—	2 ökör	8	„
1597	—	egy ünő tehén	4	„
1604	Szentlélek	3 tehén	32	„
1605	—	2 tehén	32	„
1605	Tarcsafalva	3 ünő borjastól és 1 borjuzó ünő	55	„
1605	„	2 tulok	10	„

A tenyésztett szarvasmarha fajtákra színéből, s a későbbi utalásokból következtethetünk. A villás szarvú, nagy testű, edzett és igénytelen fehérszínű szarvasmarha lehetett a legáltalánosabb. Forrásaink is a leggyakrabban fehér, szőke színű tehenekről és ökrökről tesznek említést. 1607-ben 8 ökörről beszélnek Udvarhely városbeli pereskedők. Ezek közül 6 szőke, 1 rőt, 1 pedig „reöt alacz". Három tehenet is említenek s ezek közül is egy szőke, a másik kettő szintén világos színű („belczek"). Borjaik kormos, „zeoke", „tarczia" és „belcz" színűek[14]. Más fajtákat is tartottak azonban, s erre elsősorban a vörös szín utal. A hodgyaiak például 1604-ben két vörös szőrű tehenet említenek[15].

A bivalytartásról alig van értesülésünk. Annál inkább érdeklődésre tarthat számot az az 1598 évbeli adat, amely szerint Keresztúr városi Varga Jósától a Rugonfalván lakó Egei Györgyné négy forintot követel „egy bial bőrért, melyet érlelni adott volt"[16].

A juhtenyésztés megnövekedett fontosságára az ún. „major"-házak nagy száma is utal[17]. Igen sok közülük magántulajdon, tehát feltételezhetjük, hogy egy-egy birtokosnak, szabad székelynek saját, külön pásztorolt juhnyája volt. Más esetekben a „juhos emberek"-ről, tehát az együttesen legeltető juhos gazdákról, a falu közösen őrzött juhnyájáról olvashatunk forrásainkban. A juhlegeltetés ugyanakkor sok gondot is okoz. A kisebb-nagyobb juhnyájak összevissza legeltetését már szabályoznia kell a faluközösség lakóinak, kijelölve, időhöz kötötten, egyes területeket, s megtiltva más határ- s legelőrészeket.

A hatalmaskodó behajtási esetek, valamint a nyáj egy részének eltulajdonítása igen gyakori az esztenák környékén. A hegyekben könnyebben lehetett messzire vinni a lopott juhokat s jellemző, hogy 1590-ben Vargyason keresik a Segesvár melletti almakereki (Fehér vm.) jobbágyok közel száz juhát[18]. 1591-ben a vargyasi és a bardócfalvi „nemesek" vitáznak megölt juh miatt, s ugyancsak 1591-ben Udvarhelyszék területén keresnek 40 Csíkszékből ellopott juhot[19]. Két baconi és egy hermányi illető-

ségű lakos 1604-ben az almási „juhos emberek" 490 juhát hajtotta el és ugyanabban az évben 700 juh elhajtásáért is pereskednek[20].

Az eltulajdonított jószág kinyomozásának szokásrendje ekkorra már kialakult. Csupán egy példát idézünk 1606-ból a „nyomkövetés"-re : „... az elmult napokban lopták volt el valami juhait az váraljaiaknak, mely el lopot juhoknak nyomán jöttek Ujj-Székelyig, az Ujj-székelyiektől nyomot kértek ki, mingyárást embereket attak melléjek, az nyomon meg indultak ..."[21] és mert a nyom nem vezetett tovább, így derítették fel, hogy az újszékelyi pásztorokon követelhetik káruk megtérítését.

A juhok fejtájáról keveset tudunk. Csupán a Csík székből ellopott juhokról mondják el, hogy „ki fejér ki zükek" (szűrkék)[22] voltak.

Az esztenán található termékekről, eszközökről, ruhákról egy bethlenfalváról való pásztor 1596-beli a madéfalvi (Csíkszék) tolvajlása során szerezhetünk tudomást. Ő és társai „12 veder ordát, egy kerittő sajtot, két tömlőt ... két csiakliat, két zekercét, egy harisniat es egy egy serleget vittek el az esztenáról, két nyreo ollót és két gattiat is vittek el ; egy új bordokot (burduf ?) es"[23]. A székelyföldi sajtkészítés jóhírét Bethlen Gábor fejedelem igazolja, aki 1623-ban keltezett gazdasági utasításában — amelyet éppen Udvarhelyen fejezett be — azt rendeli, hogy : „Székelyföldi módra csinálják az sajtokat, tömlőket ..."[24].

A juhpásztorral való egyezségre 1590-ből van adatunk. E szerint két sós sajtot, két tömlőt és egy veder ordát kellett volna a pásztornak adnia minden juh után[25]. Ez az egyezség ara enged következtetni, hogy a pásztorok előre megszabott sajt- és orda-járandóságot ígérve, vállalták mások juhainak őrzését. A pásztorbérről külön nem szólnak forrásaink. A pásztorért való kezességvállalásról azonban tudjuk, hogy már ekkor szokásban volt[26].

A juhok árára jellemzésképpen egy 1605-ből való adatot közlünk. E szerint 47 juh ára 75 forint volt, ami körülbelül 5 „ménes ló" árának felelt meg[27].

A sertéstenyésztést megkönnyítette a szabad tartás, az erdei makkoltatás. A disznók száma eléggé nagy volt. A köröspatakiak például 1599-ben egy balavásári nemes asszony 125 disznaját hajtották el. 1600-ban a füleiek és a dobaiak „vizkereszt" (január 6.) tájban 65 disznót öltek meg egy vitás szálláshelyen és 400-at hajtottak be. Egy udvarhelyi perben, 1607-ben, 40 sertés felett osztozkodtak[28]. Nem tudjuk az egyes gazdaságok sertésállományát meghatározni. A szék színe előtt folyó viták mindenesetre azt tanusítják, hogy egy-egy jobbágytartó birtokosnak, egy-egy falunak, szabad vagy jobbágy háztartásnak gyakran volt tekintélyes számú sertésállománya. 1589-ben például négy fiátfalvi jobbágynak 135 sertését hajtották be a keresztúri nyomás-határból. Egy sófalvi örökösödési perben pedig 19 disznót követeltek az alperesek[29].

A sertés ára — mint a többi állaté is — igen magas és eléggé változó. 1604-ben különben 10 disznót 80 forintért, 2 disznót és 1 süldőt 5 forintért adnak el, amikor a lónak 12 frt, egy pár ökörnek 25 fort az ára.

A disznók számára szabad volt a nyomáshatár, ahol azok a gyökerekért mélyen letúrtak. Az erdőn pedig a vizes, mocsaras helyek mentét

kedvelték, valamint a bükk- és csere-erdőket, amelyeknek makktermése a sertés fő tápláléka volt. Különösképpen a gyermekek, de a felnőttek is elég gyakran jártak makkot gyűjteni : „Láttam a lövétei Gábos Antalt is itt a tó hely környékébe — vallja 1604-ben egy lokodi primipilus — hogy makkot szedett. Az után Ter bikbe szállánk másod szállásba az kik makra."[30]. Vagyis a makkszedést a szállás környékén egyesek tovább folytatták. Igen óvták a csere- és bükk erdőket, a falu törvényeiben súlyos bírságot róttak azokra, akik ilyen fákat kivágtak vagy aszaltak. A makkra kihajtott disznók számára — akkor ha a falunak nem volt „makkos erdeje" — béreltek ilyeneket, s néhány már egyéni erdőt bíró jobbágytartó birtokos is fogadott fel bérért makkoltatásra sertéseket. A disznók téli makkra hajtása, az általunk vizsgált időszakban, szintén általánosnak mondható. Ez a szokás különben a későbbi századokban is fennmaradt[31]. s az edzett, igénytelen állatok a hó alól is kitúrták maguknak az élelmet. A mesterséges hizlalásra, a takarmányozásra tulajdonosaiknak nem volt nagy gondja, csak pásztorlásukra kellett időt szakítani vagy a pásztorbért megfizetni[32].

Az udvarhelyi várhoz, a fiskális birtokhoz csatolt havasokban tartott disznókat megdézsmálták ; a tanúk szavaival élve : „Az Urunk havasán hizott disznókat megtizedelték", és disznódézsmát adtak a várhoz tartozó jobbágyok akárhol „hizlalták" is sertéseiket, ami eléggé sokszor panasztételre késztette őket[33].

A méhészetről közelebbi adataink nincsenek, de a méhkasokról, fákról leszedett rajokról forrásaink is szólnak[34].

Végezetül a halászatot és a vadászatot említjük, amelyek régi gazdasági jelentőségüket elvesztették ugyan, de még ekkor is hozzájárultak a nép élelmezési gondjainak enyhítéséhez, részben pedig a tenyésztett állatok védelméhez. A falvak folyóvizeiket tiltották, s többször pereskedtek is szomszédos községek halászás joga miatt. A halászás módjáról csupán annyit tudunk meg forrásainkból, hogy Almás és Vargyas határában varsával is halásztak[35]. A széki jegyzőkönyvekben igen sok tóhelyet is említenek, a halastavakról azonban bővebben nem szólanak forrásaink[36]. Medve-, farkas-vermek, a vadfogó csapdák ősi formái a helynevekben szerepelnek. Tudjuk azt is, hogy a kikészített farkasbőrrel fizettek — 1604-ben egy ilyen 2 frt-ot ért —[37] és a farkasbőr a hagyatéki leltárakban is többször előfordult.

Az állattartás módja

Az állattartás módját a XVI. század végén, a XVII. század elején már a megváltozott viszonyokhoz kellett igazítani. Egyes állatfajtáknak az igaerejére volt szükség, s ezeket nem lehetett rideg tartásmóddal mindig a legelőn őrizni, az év bizonyos szakában haza kellett hajtani, a munkahely közelében kellett tartani. Ugyancsak haza kellett hajtani a fejős teheneket is. Kialakult tehát az istállózó állattartás és az udvarhelyszéki falvakban nemcsak sütőházak, csűrök épültek a lakóház körül, hanem ólak, pajták, istállók is. Az egyes gazdaságok leírásakor gyakran olvas-

hatni, hogy „vagyon házam, csűröm és egyéb építések : istállók, pajták, kertek (kerítések) ...“[38]. Korondiak vallomásából tudhatjuk meg, hogy az istállót úgy építették, hogy a magas fedél alatt „sarjút“ is tarthattak ; 1602-ben pedig Sófalván Kelemen András olyan külön ökör istállót épített, amelyben „tíz ökör fért“. Ezt borona fákból róhatták össze, mert forrásunk szerint egyik telekről a másikra vitték át[39].

Vigyáznunk kell azonban, hogy az istállókról szólva, ne minden esetben mai értelemben vett, jól megépített, zárt épületekre gondoljunk. Későbbi, XVIII. század végi adatok utalnak ugyanis arra, hogy nem egy helységben nagyon kezdetleges még a tél hidege ellen oltalmat nyújtó „pajta“, és a marhák az udvarokon „idestova heverni“ is szoktak és el is kóborolhatnak[40].

Ezzel kapcsolatosan, ha futólag is, érintenünk kell a telek-beosztás hagyományos, néhol még ma is tanulmányozható formáját. Az udvarokon, még pedig jól kertelt, védett udvarokon tartott állatokról mai zsilvölgyi leírás is hírt ad[41]. A kettős udvarok lényege az volt, hogy az utca felőli külső udvarban tartották a jószágot, főleg a szarvasmarhát, s ott állott az istálló is[42]. Hasonló telekbeosztásról tudósít, az udvarhelyszéki Kisbaconra emlékezve, Benedek Elek is : „... a mi telkünk kettős telek volt : nagy és kicsiny, s mintha két gazdáé lett volna, kerítés választotta el“[43]. Az állatok istállózása tehát már általánossá válhatott, azonban a jószág még sok helyen, a külön külső udvaron, szabadabban mozoghatott még télen is, s a téli enyhelyek sem ismerték minden esetben mai zártságukat.

A legnagyobb gondot az állatok téli takarmányozása jelentette. A szántóföldi növénytermesztésből takarmányként a szalma, a törek, a zab s részben az árpa és a haricska volt felhasználható az állatok etetésére. A legfőbb mesterséges takarmány azonban a széna volt. A szénatermő helyek, kaszáló rétek száma igen nagy volt, s ahogy irtottak búzavetésre szánt földnek, ugyanúgy tisztítottak, irtottak szénafüveknek is. Az erdei, erdőalji kaszálókat a tulajdonosnak el kellett kertelnie, s méginkább a szántóhatárban vagy az annak közelében lévőket. 1596-ban Tarcsafalván kertelt el egy szénafüvet Pálfi Péter „idei hasznáért“, s forrásainkban tömegével fordulnak elő hasonló feljegyzések.

A falu állatállományának a közös kaszálórétről is jutott széna. Farcádon 1595-ben Vajda Györgynek a falutól kapott, osztásos kaszálójáról („rész five“) visznek el két szekér szénát[45]. Hasonló példát a falu közös kaszáló rétjére még a későbbi századokban is bőven találunk. Gyakori viszont a pereskedés a kaszálókért, s a széna elhordása, eltulajdonítása sem ritka jelenség. Olasztelkén például 1590-ben egy olyan szénafűről vitáznak, amelyen öt szekér széna terem, s amit az alperes elhordatott „kocsiján és lovaival el etette“[46].

A szántóhatárba eső szánarétet tulajdonosa csak minden második esztendőben használhatta, hiszen amikor nyomásba esett, a legelő állatok jártak rajta. Csak az elkertelés óvhatta meg a szénatermést. Éppen ezért a medeséri határban 1598-ban vállalják, hogy egy szánarét kerítését meg-

csinálják a tulajdonosnak, füvét meg is kaszálják, fel is takarítják, s a termésből a gazda is kap két szekér jó szénát.

Nemegyszer azonban úgy határoztak, hogy „Szentgyörgy nap után tilalmas a vetés közt a szénafű", s így tettek 1595-ben a szentkirályiak is[47]. Ily módon óvták a bevetett határrészben termelt gabonát attól, hogy az elkertelt kaszáló füvére esetleg legelni hajtott állatok kárt tegyenek benne. A széna eladása, kölcsönzése, a gyakori elkertelések miatt mind sűrűbbé váló viták, mind azt tanúsítják, hogy az állatok rendszeres téli takarmányozása már általánossá vált. Ugyanakkor azt is sejtetni engedik, hogy a téli táplálék biztosítása nem kis gondot okozott.

Az állattartó udvarhelyszéki lakosok házi szénakészlete, bármennyire is törekedtek minél nagyobb mennyiség összegyűjtésére, általában nem volt elégséges. Az állattartás egyik fő szempontja éppen ezért az volt, hogy minél hosszabb időn át legeltetni kell a marhát, az év nagy részében tehát az állatoknak maguknak kellett táplálékukat megszerezniök.

A határt járó állatoktól, a csordáktól elsősorban a termőhatárt védelmezték. Az ugar és a tilalmas határ között gyepű, kerítés („vetéskert") huzódott, de gyakran vetéskert övezte a falut, s kapuk zárták el a faluból kivezető utakat is, hogy senki se hajthassa ki ellenőrizetlenül marháit a faluból. A falu külön jogszabályalkotási gyakorlatában igen sok határozati pont óvja a vetést. A bevetett, a termő határba tévedt vagy szándékosan odahajtott állatokért súlyos bírságpénzt kellett fizetni.

Szabad volt viszont a legelő állatok számára a nyomáshatár, aratás után a tarló, majd a szántások között az egész ugar. Szabad volt tulajdonosa számára az elkertelt kaszáló tarlója, szabad volt mindenki számára a falu közlegelője és általában az erdei legelő, hacsak valamelyik részét a falu tilalmasnak nem nyilvánította.

Gondot okoztak a legelni járó állatok, hiszen azt is meg kellett határozni mikor, hol legelhet a közös földeken a juh, a ló, a szarvasmarha. S ha valamelyik legelőre a bevetett határrészen keresztül vezetett az út, a marhákat páronként fejüket összekötve vagy jármozva hajtották ki[49]. Ugyancsak gondot okozott az, hogy a falvak közötti határvonalon nem egyszer az egyik falu nyomása találkozott a másik falu tilalmas fordulójával. A nyomás-határon legelő állatok ilyenkor több izben tettek kárt a szomszédos határrészben, s ez azután sok vitának, pereskedésnek vált forrásává[50].

Az elkertelt szénafű, a „tanorok" akkor is gondot okozott, amikor nyomásba fordult, hiszen a legelő állat az ugart járva nemegyszer betört az elkertelt szénarét területére, vagy éppen a pásztorok hajtották oda őket[51].

Meg kellett oldani a szántóhatárban dolgoztatott állatok legeltetését is. A nehéz munkát végző állatokat szántás után — ami nem is folyt az egész napon át — nem hajtották haza, istállóba, hanem a közeli erdőkben, vagy a határbeli egyéni tulajdonban lévő szénafű kertekben, a tanorokban legeltették, rendszerint azonban a faluközösség jelölt ki ún. „ökörétető" helyeket, amelyek a falu közös birtokához tartoztak. Ezeken a helyeken pihentették, legeltették az igavonó állatokat, rendszerint más-

nap reggelig, a szántás újrakezdéséig. Ez a szokás még az első világháború előtt is ismeretes volt : „Nyáron semmi állat nem ett idehaza. Délig szántott, hordott vagy trágyázott, mikor mit, délben pedig ment (a legény) az erdőbe etetni, s másnap hajnalig etette" — így emlékeznek az ún. éjjeli legeltetésre[52]. A lovak éjjeli legeltetésének emlékét még a népdalok is őrzik[53].

A jószág táplálása — ott, ahol a szántóföldi takarmány-növénytermesztés (a zabvetéstől eltekintve) hiányzott, ahol a munkaigényes mezőgazdaság a kellő mennyiségű szénakaszálásra, takarásra, behordásra elegendő időt nem engedett — érthető módon rákényszerítette a gazdálkodó embert a természetes legelők kora tavasztól késő őszig való kihasználására. A tölgy- és bükk erdőket pedig még télen át is megkísérelték hasznosítani, makkra hajtva ki a sertéseket.

Jóllehet a XVI. század végére a legeltetési lehetőségek szervezett beosztása és kihasználása, valamint a téli istállózás már általánossá vált, a szállástartás és a téli legelőntartás sem szünt meg teljesen.

1592-ben az Oroszhegy és Fancsal közötti pert tárgyalták a szék bíróságán. A Nyulad nevű erdőrész tulajdonojogát vitatók vallomásaiból megtudjuk, hogy ezen a helyen mindkét falu népe legeltette állatait, irtotta az erdőt, egyes részeket magánosok kerteltek el és „szállásokat" készítettek. Az Ország havasa nevű nagykiterjedésű széki közös birtok szomszédságában volt ez a vitás terület, s mindezideig — mint mondották — az Ország havasán Farcádnak, Lengyelfalvának, Malomfalvának „szálláshelyek vagyon oda fel s több falunak is, senki sem háborgatta meg egymást"[54]. Érdemes részletesebben is idézni az egyes vallomásokból. Az egyik tanú elmondja, hogy Nyuladot a fancsaliak „kaszálták, szénát csináltak rajta és télbe marhájokat rajta tartották az kik haza nem hozták. A Közép Rezben penig az szántásban tudom, hogy Fancsali Dénes vett (vetett) vala lent"[55]. A másik tanú szerint a fancsali lakos ökreit „barmait szénán tavasszal" Nyuladon őríztette, sőt az is kiderül, hogy Fancsali Lőrincnek „istállója volt ott, barmait ott tartotta"[56]. Ősztől tavaszig tehát kint az erdőn teleltek az ökrök, és az ott kaszált szénával táplálták őket, védelmükre pedig istállót is építettek. Az említett helyen lovakat is tartottak. „Az fancsaliaknak méneseket is ... tartottam Nyuladban szénán — olvashatjuk, — nappal ágat vágtam, éjjel szénát adtam nekik"[57]. Egy oroszhegyi lakos szolgája pedig azt tanúsítja, hogy gazdája „juhait Nyuladban tartotta, én tőlem az pásztornak enni küldött, hogy vigyem az fancsali szállásban, irtásban, mert akkor is irtják vala"[58]. Végezetül disznókról is említést tesznek. Az egyik primipilus vallja, hogy a fancsaliak Nyuladban „disznojokat tartották, én is tartám az Fancsali Ferenc disznait ott, ugyan ott laktam véllek"[59].

Hasonló szállásaik voltak az ülkeieknek, a szentlélekieknek, a bogárdfalviaknak, a farkaslakiaknak, az abosfalviaknak, a lövéteieknek, a keresztúriaknak[60], s bizonyára még más falvaknak is, amelyekről forrásaink nem tesznek említést.

Az állatállomány egyrészének szállásokon, téli legelőn tartásáról későbbi udvarhelyszéki, sőt közvetlenül Oroszhegyre vonatkozó feljegyzé-

sek is megemlékeznek. Forrásaink szükszavúságát enyhítve a későbbi, teljesebb leírásokra is utalunk itt. Kőváry László 1842-ben figyelte meg, hogy a homoródalmásiak „ha szénacsinálás jő", kiköltöznek a havasra az állataikkal, s csak a vasárnapot töltik otthon. A Hargitán utazván, egy órai út után látja meg a Vargyasvölgyet; „mezei lakjaival, hol a nyárban begyűjtött szénát, télben a marhák fellegelik..."[61]. 1868-ban Orbán Balázs írja az említett Oroszhegyről: „... e falunak éléskamrája azon roppant kiterjedésű havas... mely Gyergyó és Sófalváig rug. Az e havas közötti irtásokat szállásnak nevezik, itt van mindenkinek havasi lakása, pajtája, itt él a falu népe nyaranta, itt legeleti nyájait, itt csinálja téli széna készletét, mert e nép főként marhatenyésztéssel foglalkozik, határtalan havasán legelnek szabadon még télen is, azok a híres oroszhegyi fürge lovak..." s hozzáteszi, hogy van sok olyan 15—18 éves fiatal fiú is, aki „még falujába se járt soha le..."[62]. Dorner Béla 1904—1909 közötti megfigyelései alapján írja az oroszhegyi és békási lovakról, hogy azok: „... télen is legeltek az erdőn, kikaparva a hó alól a füvet, vagy a bükkfa rügyeit rágcsálva"[63]. 1932-ben megjelent írásban olvashatjuk az oroszhegyi lovakról: „Vadon éltek még nem is olyan régen az oroszhegyiek füves lázain... A lovak egész télen át a havason legeltek, nyáron füvet, télen farügyet és gyökeret ettek, a zabot látásból sem ismerték. Nagy havazáskor maguktól előjöttek s a szabad ég alatt etették meg őket, mert istállóban bezárva, megkötve sohasem voltak"[64]. Végezetül Földes Lászlót idézzük, aki a rideg lótartást 1943-ig követte nyomon az Oroszheggyel szomszédos Zetelaka erdein. „A lósereg egész évben kijárt a legelőre — írja Földes —, márciustól decemberig nem kapott semmi takarmányt, csak amit maga keresett. Télen is kicsapták, ha nagy fuvatag volt akkor 1—2 órára. Az eleséget a hó alól is kivájták maguknak, decembertől-márciusig kaptak szénát és szalmát összekeverve, s csapatostul a szabadban 2—3 cseber vizet". Télen pedig a boronafalu pajtákban éjszakáztak. Földes a havasi marhatartásról is említést tesz. Szerinte a szarvasmarhák nyáron kosárban (kerítéssel körülvett, védett hely), télen istállóban háltak[65].

Ez az állattartási mód Erdély más részein, valamint Moldvában és Havasalföldön is általános volt és a román néprajzban kettős szállásos pásztorkodásnak (păstorit de pendulare dublă) nevezi N. Dunăre[66].

Azokban az udvarhelyszéki falvakban, ahol a határt nagykiterjedésű vagy éppen távolabbi havasi birtok egészítette ki — s az ilyen falvak száma jelentős — a külterjes, félrideg állattartás ismertetett formái is megvoltak, s mint láttuk, hosszasan fenn is maradtak.

A havasi irtások keletkezésében szerepet játszott az egyéni, az örökbirtok szerzésének könyebb volta is, hiszen a havasi szállások területe tulajdonképpen a közös földből foglalt, de magánosok kezén, magántulajdonban levő birtokosrész. Másik funkciójuk az állattartással kapcsolatos. E telepek ugyanis a kaszállóterületet bővítették, s a legfőbb takarmánybázist, a szénakészletet növelték. Az irtásföld talaját a legelő állatok trágyázták, javították, s még kis szántások, majd egy-egy helyen új falvak is keletkeztek; az említett helységben például így alakult ki Székely-

varság. Ott, ahol a szállás megmaradt a falu távolabbi sajátos állattartó telepeként, ott is igen megkönnyítette a nagyobb mértékű állattartást. A lekaszált füvet a faluba szállítani — a feltehetőleg hosszú és rossz utakon — nehéz volt. Sok időt, igaerőt kivánt, s így a széna helyben való feletetése ésszerű megoldásként kinálkozott. A havasi szállás környékén a szénakészlet mellett más táplálékhoz is könnyebben hozzájuthatott a telelő állat. Lombot vágtak, „csereszénát csináltak" az állatoknak, már a XVI. században is, mint ahogy a lombtakarmány gyűjtése és feletetése — különösen aszályos években — később is általános gyakorlat volt, s néhol még napjainkban is szokásos. Jóllehet csak az ősi állattartási formák továbbélését leíró, későbbi feljegyzések szólnak a télen a hó alól is élelmet szerző állatokról, mégis joggal feltételezhetjük, hogy a takarmány biztosításának ez a kiegészítő módja a XVI. században nem volt ismeretlen, s a szállások rendszerének életképességét ez is növelte.

Végezetül meg kell mondanunk, hogy a lovak szabadon, pásztor nélkül való téli tartásáról forrásainak kifejezetten nem tesznek említést. E szokásnak hosszú éveken át, majdnem napjainkig való fennmaradása[67] azonban ezt a gyakorlatot is valószínűvé teszi. Ellene szól viszont az állatállomány értékes volta, különösen a lovak magas ára, ami őrzésüket állandóan, tehát télen is indokolttá tette.

*

Végigpásztázva a paraszti élet fő munkaterületeit, nyomonkísérve a mindennapok termelőtevékenységének folyamatait, arra a következtetésre jutottunk, hogy a XVII. századot megelőző időszak számottevő eredményeket érlelt. Általában a mezőgazdaságban és sajátosan az állattartásban, amely már kibontakozóban volt teljesen külterjes formáiból.

Udvarhelyszék gazdasági viszonyainak továbbfejlődését az embert és tájat pusztító háborúk gátolják meg. A feudalizmusban az előrehaladás üteme különben is lassú s a belső társadalmi küzdelmek, a hódítókkal folytatott harcok ,a járványos betegségek, s a természeti csapások időlegesen bár, de korábban már meghaladott fokra is visszavethetik a termelést és sorvasztólag hathatnak a már kibomló új formákra. A hagyományok tehát, amelyek a XIV—XVI. század műhelyében kovácsolódnak ki, a feudalizmus következő századaiban is csak lassan alakulnak át, változnak meg[68], elsősorban a termelési eljárások vonalán.

Az a jelenség azonban, amelyre az udvarhelyszéki anyag elemzése is fényt derített, nevezetesen, hogy egy adott korszakban a termelési technikának több (alacsonyabb és magasabb fejlettségi szintet tükröző) formája is együttélhet, a későbbi századokban is jellemzője marad a mezőgazdaságnak. A fejlődés lassuló vagy meggyorsuló ritmusának megállapításához azonban forrásanyagunk további évszázadokra kiterjedő tanulmányozása szükséges.

CONTRIBUȚII LA STUDIUL CREȘTERII ANIMALELOR ÎN SCAUNUL ODORHEI (1570—1610)

(Rezumat)

În primul capitol autorii analizează rolul și importanța creșterii animalelor în cultura plantelor, în alimentația populației și în confecționarea materialelor necesare pentru îmbrăcămintea acesteia.

În capitolul al doilea studiul se ocupă rînd pe rînd, de creșterea celor mai importante animale domestice : cai, cornute, oi și porci. Autorii caută să stabilească care sînt rasele cele mai caracteristice și cele mai vechi ale regiunii respective ; constată apoi că urcarea prețurilor animalelor — în perioada cercetată — este un fenomen general.

În capitolul al treilea autorii examinează una din problemele de bază ale agriculturii acestei perioade și anume : modul de întreținere a animalelor. Ei prezintă formele încă destul de generale ale creșterii extensive. Pe baza documentelor unui proces din 1592 autorii descriu întreținerea animalelor la sălașele de iarnă, unde caii și vitele sînt întreținute în parte cu fînul cosit, în parte hrănindu-se cu ceea ce pot să găsească în jurul acestora. Modul acesta de întreținere poate fi urmărit și în anii de mai tîrziu, în 1842, 1868, 1904—1909, 1932 și 1943. Existența formelor vechi de creștere a animalelor, nu exclude, firește, extinderea treptată a modului de întreținere în grajduri. Răspîndirea stabulației animalelor este documentată de autori prin prezentarea datelor privitoare la strîngerea furajelor necesare și la sporirea numărului grajdurilor.

Autorii constată că țăranii din scaunul Odorhei construiesc grajduri pentru adăpostirea animalelor lor. În legătură cu problema furajării, ei cercetează posibilitățile de păscut ale animalelor, în hotarul satelor și cele ale strîngerii fînului pentru iarnă.

Se poate constata că obștea își apără fînețele și caută să prelungească timpul ținerii animalelor la păscut în hotarul satului, apărînd în același timp și semănăturile de aici. În acest cadru autorii sînt constrînși să cerceteze și o serie de alte probleme cum ar fi : păscutul de noapte în timpul verii al animalelor de tracțiune, mînarea porcilor la ghindă, oieritul și altele.

În concluzie autorii constată că dezvoltarea petrecută în agricultura Transilvaniei în cursul veacurilor al XIV—XVI este foarte importantă. Dezvoltarea însă are un ritm lent și nu este rectilinie. Aceasta reiese și din materialul scaunului Odorhei, care permite și o altă constatare, și anume că în modul de producție feudal din Transilvania, formele de producție și procedeele tehnice de un nivel diferit pot exista împreună încă timp destul de îndelungat.

BEITRÄGE ZUM STUDIUM DER VIEHZUCHT DES STUHLS ODORHEI (1570—1610)

(Zusammenfassung)

Im ersten Abschnitt wird von den Verfassern die Rolle und Wichtigkeit der Viehzucht im Planzenbau, in der Volksernährung und Kleidung untersucht.

Im zweiten Abschnitt wird die Haltung der Bedeutendsten, gezüchteten Tierarten : Pferde, Rindviehe, Schafe, Schweine gesondert behandelt. Die Verfasser stellen fest, welche die eigenartigsten, angestammten Landesgattungen waren, und dass die Veränderung und das Ansteigen der Preise in der behandelten Periode eine allgemeine Erscheinung war.

Im dritten Abschnitt wird eine Grundfrage der Landwirtschaft dieser Periode, die Art der Viehzucht untersucht. Zuerst stellen die Verfasser die bereits ziemlich allgemein gewordenen extensiven Viehzuchtsformen dar. Sie beschreiben auf Grund der Dokumente einem Prozesses aus dem Jahre 1592 die Formen der Viehzucht auf den Winterstätten (Überwinterungsstelen). In diesen Quartieren verzehrten die Tiere einerseits das für Winter gesammelte Futter, andererseits auchten sich die Pferde, Rindviehe, unter freiem Himmel ihr Futter. Diese Haltungsweise ist auch in den Jahren 1842, 1868, 1904—1909, 1932 und 1943 in denselben Gegenden noch feststellbar. Das Vorhandensein der uralten Formen schliesst aber die allgemeine Verbreitung der Stallviehzucht nicht aus. Dieser Tatbestand wird von den Verfassern duch Mitteilung von Angaben über Stallbau und Futtersammlung dokumentiert. Sie stellen fest, dass die Bauern aus dem Udvarhelyer Stuhl auch Ställe errichteten. Die Verfasser versuchen die Frage der Futterung mit den Möglichkeiten des Dorfflurweidens und der Heuherstellung zu erforschen und stellen fest, dass von der Seite der Dorfgemeinschaft um die Heumahd und um die Möglichkeiten eines je längeren Weidens auf der Dorfflur, sowie den Schutz der Saat und die Interessen des Planzenbaus Sorge getragen wurde. In diesem Zusammenhang werden die Fragen des Weidens der Zugtiere im Sommer und während der Nacht, sowie die der Wintereicheln und der Schafzucht usw. untersucht.

Aus Schlussfolgerung wird von den Verfassern festgestellt, dass die Entwicklung, welche die Landwirtschaft Siebenbürgens im Laufe des XIV—XVI. Jhs. durchgemacht hat, eine beträchtliche ist. Dieser Entwicklung war aber ein langsamer Rhytmus eigen und sie verlief nict geradlinig. Diese Tatsache geht auch aus dem Quellenmaterial des Stuhls Odorhei hervor. Dieses Material führt auch zu einer anderen Feststellung und zwar, das in der feudalen Produktionsweise Siebenbürgens die Produktionsformen und die technischen Verfahren, die verschiedenen Niveaus sind, noch ziemlich lange Zeit nebeneinander bestehen können.

JEGYZETEK

1. L.: IMREH ISTVÁN és PATAKI JÓZSEF, Adatok **Udvarhelyszék mezőgazdaságához (1570—1610)**: Aluta, I. k. Sepsiszentgyörgy, 1969. — Tanulmányunk valójában az idézett írás folytatása. Részletesebb kifejtését lásd a szerzőknek az Acta Musei Napocensis (VI. 1969) hasábjain megjelent dolgozatában: **Contribuţii la studiul agriculturii transilvănene (1570—1610).** 185—209.
2. Számításba kell vennünk a talajviszonyokat is. Udvarhelyszéki gyűjtéséből közli Kriza János, hogy itt: „A főd ojan bajjal ke' fel, Hogy két eke törött mán el". (**Vadrózsák**, Bp., 1911. I. k. 83.)
3. Állami Leváltár, Kolozsvár. **Udvarhelyszék levéltára. Protocollum** (a továbbiakban: **Protoc.**) II/3, C. 43.
4. L. például Martonos falu súlyos adóját: **Protoc.** II/2, A. 93. — 1604-ben vallják, hogy az „ennek előtte való időkben, mikor a székelységen az sok adószedés volt, igen meg szegényedett volt" a falu egyik lakosa és két ökrét kellett eladnia, hogy adóját rendezhesse. **Protoc.** II/3, C. 19—20. — A katonai terhekre csupán 1596-ból említünk egy példát. Szabó János, zetelaki, látván „minemü hadas idő vagyon", először Szentkirályban igyekszik kölcsönt szerezni, de ott nem kap és így „szász földön" kell keresnie („hogy az hadra pénzt szerezhessen"). **Protoc.** II/2, B. 2.
5. Nehéz néhány év szórványos adatai alapján az árviszonyokat megállapítani. Jellemzésképpen említjük, hogy a XVI. század végén egy paraszt házért 28 foritott, egy hizott disznóért 10-et, egy lóért 17-et adnak.
6. L. LEHR, **Comerţul Ţării Româneşti şi Moldovei în a doua jumătate a secolului XVI şi prima jumătate a secolului XVIII.** Studii şi materiale de istorie medie. Bucureşti, 1960. IV. 249.
7. **Protoc.** II/2, C. 55.
8. HANKÓ BÉLA, **Székely lovak.** Kvár, 1943. 15—21.
9. **Protoc.** II/1, H. 9. — L. SZABÓ T. ATTILA, **A gyermekló és rokonsága.** Klny. A kolozsvári Victor Babeş és Bolyai Egyetemek Közleményeiből, 1956. I. k. 1—2. sz. 235—251.
10. **Protok.** II/2, B. 43.
11. BELÉNYESY MÁRTA, **Az állattartás a XIV. században Magyarországon.** Néprajzi Értesítő, 1956. 25.
12. **Protoc.** II/1, K. 119., II/3, A. 3.
13. **Székely Oklevéltár.** II. k. 329.
14. **Protoc.** II/4, A. 3.
15. **Protoc.** II/3, C. 19.
16. **Protoc.** II/2, C. 98. — V. ö. SÁNDOR BÖKÖNYI, **Die Haustiere in Ungarn im Mittelalter auf Grund der Knochenfundel.** Viehzucht und Hirtenleben in Ostmitteleuropa. Bp., 1961. 91—92.
17. **Protoc.** II/2, D. 73; II/3, B. 11, C. 105, E. 242, 244.
18. **Protoc.** II/1, G. 55—56.
19. **Protoc.** II/1, G. 81, 244.
20. **Protoc.** II/3, C. 166.
21. **Protoc.** II/3, E. 227—28.
22. **Protoc.** II/1, G. 244. — I. Rákóczi György 1648-as rendelete juhászata ügyében a következő juhfajtákat sorolja fel: erdélyi fehér juh, erdélyi fekete juh, lapos farkú, magyarországi és havasalföldi juh. (Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle. II. évf. (1895) 61.
23. **Protoc.** II/2, B. 107.
24. **Erdélyi Gazdaságtörténelmi Szemle**, I. évf. (1897), 20.
25. **Protoc.** II/1, F. 13. — A legrégebbnek tekinthető, 1549-beli pásztorfogadási feltételekre, l. SZABÓ T. ATTILA, **Daczó Máté fogarasi várnagy három levele Nádasdy**

Tamáshoz. Klny. Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények, VI. évf. (1862), 2. sz., 375—376. — L. még 1623-ból Bethlen Gábor utasítását: „egy sajtra 9 fejős juhot adjon az gyüjtő eleiben", Erdélyi Gazdaságtörténelmi Szemle, I. évf. (1897), 20.

26. **Protoc.** II/1, E. 82.

27. **Protoc.** II/3, D. 56.

28. **Protoc.** II/3, E. 219; II/2, F. 14; II/4, A. 3.

29. **Protoc.** II/1, C. 3; II/3, B. 1.

30. **Protoc.** II/3, C. 100. — Egy másik tanú azt vallja, hogy Abosfalva és Lövéte vitás erdejében: gyermekségemtől fogva eleget jártam itt „szettem makkot", vágtam fát is stb. (Uo. 102).

31. 1798-ban a hermányiaknál szokásos volt külön részt hagyni a közföldből a falu „Téli sertésinek". 1803-ban ugyanott „a telelő rideg sertések" Szent György napig az erdőn jártak. IMREH ISTVÁN, **Székelyföldi paraszti jegyzőkönyvek pásztorlási határozatai (1717—1928).** Agrártörténeti Szemle, Bp., 1959. 188.

32. Bethlen Gábor idézett gazdasági utasításában azt parancsolja udvarbírájának, hogy „Moldovából az Neszter és Prut mellől, Havasalföldéből az Duna mellől igen jóféle öreg szőke disznókat vétessen 200 tenyészteni valókat, tavasszal jo kanokat is vagy 10 igen öregeket", télire makkot, „gyümölcsöt" sokat gyűjtessen nekik, ha pedig makk nem lenne, olyankor tatárkával (haricskával) zabbal is tartsa. Erdélyi Gazdaságtörténelmi Szemle, I. évf. (1897), 20.

33. **Protoc.** II/1, C. 90, F. 59; II/2, E. 2.

34. **Protoc.** II/2, C. 36—37; II/3, A. 84, E. 274.

35. **Protoc.** II/4, B. 19. (1608).

36. **Protoc.** II/1, G. 4. (1591-ben egy keresztúri „nemes" családnak „egy Hosszu aszó nevü to helyek is vagyon").

37. **Protoc.** II/3, C. 65.

38. **Protoc.** II/1, G. 203. (1598).

39. **Protoc.** II/2, E. 35. (1599); II/3, A. 3.

40. Imreh i.m. 188. — Igaz viszont az is, hogy amikor Bethlen Gábor 1623-ban fogarasi udvarbírájának istálló építésre utasítást ad, megjegyzi, hogy „az lovaknak **székely módon** állásokat kell csenálni... minden lóra egy-egy ölnyi helyt kelletik mérni az állás bevételével együtt". Az istállók fejlettebb formái tehát a Székelyföldön már eléggé elterjedtek. Erdélyi Gazdaságtörténelmi Szemle. Kvár, I. évf. (1897), 23.

41. **Arta populară din Valea Jiului.** Szerk. N. Dunăre. Bucureşti, 1963, 168—171.

42. BÉLA GUNDA, **Zusammenhänge zwischen Hofanlage und Viehzucht in Siebenbürgen.** Vichzucht **und Hirtenle**ben in Ostmitteleuropa. 243—281.

43. **Édes anyaföldem,** Bp. 1920. II. k. 44.

44. **Protoc.** II/2, B. 62.

45. **Protoc.** II/1, I. 13.

46. **Protoc.** II/1, G. 37.

47. **Protoc.** II/1, G. 73; II/1, G. 38.

48. L. **Székely falutörvény a mezei kártételek ellen 1581-ben.** Erdélyi Gazdaságtörténelmi Szemle, I. évf. (1897). 2—7. **Székely Oklevéltár.** IV. k. 300—303.

49. **Protok.** II/3, D. 30.

50. **Protoc.** II/3, D. 28—32; II/1, G. 14, K. 7. — 1606-ban a széki joghatóság előtt mondják el például a Máréfalva és Remete községek közötti régi megállapodást: „ha a remetei marha találna jöni máréfalvi széna füben, a máréfalvi ember benne találná, hajcsa ki belölle békességesen vissza az nyomásába a remeteiben, de ha búzában találtatik vagy zabban, szabad be hajtani...
Protoc. II/3, E. 89.

51. **Protoc.** II/1, G. 38.

52. Imreh, **i.m.** 189.

53. Kriza Háromszéken és Erdővidéken jegyezte le a következő szöveget: „Erigy Pista haza! bé van a ló hajtva / A bíró udvarán szóll a pengő rajta / Az ojan legényétt nem adnék egy hagymát, / ki minden hajnalba keresi a lovát; / Szunyadós az ojan, lovát nem jól őrzi / . . ." (L. **i.m.** I. k. 228.) — V. ö. ERDÉLYI JÁNOS, **Népdalok és mondák**, Pest, 1846. 222.

54. **Protoc.** II/2, E. 11.

55. **Protoc.** II/1, K. 64.

56. **Uo.**, K. 74, 75.

57. **Uo.** 78.

58. **Uo.** 80.

59. **Uo.** 75. — 1599-ben egy másik tanúvallatás során ezeket mondják: „Az új kosárt pedig az hova csinálták a lengyelfalviak, mi birodalmunk vala, mind pedig a honnan beűzték az ő disznójokat". — Érdemes felfigyelni arra, hogy a „kosár"-ozás tehát a szakaszos, hálásos trágyázás már szokásban volt.

60. **Protoc.** II/1, F. 57; II/2, F. 209; II/3, E. 165. C. 59, 73; II/1, G. 8; II/3, C. 100.

61. **Székelyhonról**, Kvár, 1842. 97, 103.

62. ORBÁN BALÁZS, **A Székelyföld leírása.** Pest, 1868. I. k. 96.

63. **Székelyföldi esetek.** Bp., 1900. 57.

64. Közli FÖLDES LÁSZLÓ, **Rideg lótartás a székelyeknél.** Néprajzi Közlemények, Bp., III. évf. (1958). 1—2. sz. 33—34.

65. **I.m.** 35—37. — A szállásokra l. még: MÁRKOS ANDRÁS, **Homoródalmási szállások.** Ethnographia, 1958. 3. sz., 437—447.

66. **Recherches etnographiques roumaines sur l'agriculture et la vie pastorale.** Acta Ethnographia Academiae Scientiarum Hungaricae. Bp., 1963. Tom. XII, Fasc. 1—2. 180—181. — **Powojenna dzialalnosc etnograficzna w Rumunii ze szczególnym uwzglednieniem badan zycia pasterskiegi.** Etnografia. Polska, Wroclaw—Kraków—Warszava, 1961. V. k. 314—329. — **Arta populară din Valea Jiului.** 455—458.

67. HENRI H. STAHL, **Contribuţii la studiul satelor devălmaşe româneşti**, Bucureşti, 1958, I. 256.

68. Moldva és Havasalföld fejlődésével kapcsolatosan ugyanezt a megállapítást teszi P. P. Panaitescu, aki eléggé lassúnak tartja a XVIII. század végéig a fejlődést, ahhoz a lendülethez képest, amely a XVI. században kezdődött. (V. COSTĂCHEL, P. P. PANAITESCU, D. CAZACU, **Viaţa feudală în Ţara Românească şi Moldova** (sec. XIV—XVII), Bucureşti, 1957. p. 39.).

II. RÁKÓCZI FERENC KORABELI PÉNZLELET GELENCÉN (KOVÁSZNA MEGYE)

KOZÁK ALBERT

I.

1969 őszén Cseh Imre gelencei lakos kertjében 442 darab II. Rákóczi Ferenc korabeli libertásokat tartalmazó cserépedényt dobott felszínre az eke. Az érméken olvasható a PRO LIBERTATE felirat, a Rákóczi szabadságharc jelszava.

II. Rákóczi Ferenc felkelésében, a korabeli társadalmi-politikai mozgalmakban Háromszék lakossága is résztvett. Erre utal a gazdag, most előkerült gelencei pénzlelet is.

Vidékünkön szórványosan eddig is kerültek elő Rákóczi libertások (Csernáton, Martonfalva)[1]. Korabeli okirartokban pedig olyan személyiségekről is olvashatunk, kik éppen a Rákóczi szabadságharc idején jutottak fontos szerephez — itt Háromszéken. Nem véletlen tehát, hogy a szabadságharc idején kibocsátott pénznemek ide is eljutottak. A gelencei néphagyomány ma is őrzi a kincsről szóló legendát.

II. Rákóczi Ferenc rézpénzei a szükségpénzek osztályába sorolandók, melyeket a fejedelem nehéz pénzügyi helyzetében veretett. Külföld csak arany és ezüst pénz ellenében adott fegyvereket, az ország értékes pénzei tehát oda vándorolnak. Belső pénzügyi nehézségei orvoslására rendeli el 1704-ben ötgarasosainak (X polturások) veretését (egymillió forint értékben), remélve, hogy később, helyzete javulásával ezüstre válthatja majd azokat. Előbb Körmöcbányán és Kassán készül a rézpénz, majd amikor „Békés András, Lantos János, Balla Urszuly hadnagyok két zászlóval és amaz híres tolvaj, hollómezei Pintye Gligor, heted vagy nyolcad magával... sürgették s kivánák, hogy a várost adják fel... A kapura nagy dühösséggel jövén, a külső kaput bevágták, közöttük első lévén az megemlített Pintye"[2], Nagybánya is Rákóczi oldalára áll, itt is megkezdődhet a pénzek veretése (1705 elején). E rézpénzekkel fizették a bányászokat, pénzverdei munkásokat és a katonákat.

Nagybányán a pénzverés csak rövid ideig folyhatott, mert 1706-ban Rákóczi kénytelen Munkácsra költöztetni a pénzverdét. 1707-ben aztán anyaghiány miatt itt is végleg megszűnik a rézpénz gyártása. Közben a rézpénz értéke is egyre esik. Már sem a bányászok sem a pénzverdei munkások nem fogadják el azt fizetőeszközként : „A rézpénznek naponkint nagyobbodik a böcstelensége. Krakkóban teknőben árulják"[3] — írja Rákóczihoz címzett levelében Berthóty. „Mádon a cigány csizmára való patkót csinált belőle"[4]. A helyzet megmentésére mindent megpróbál Rákóczi. Sepsiszentiványi Henter Mihály háromszéki alkapitány személyében küldöttet meneszt Havasalföldre, Kilyéni Székely Ferencében pedig Moldvába, rábírni a román fejedelemségeket is, hogy az osztrák pénzek helyett, az általa veretett pénzeket használják. Mindezek ellenére egyre terjed Rabutin osztrák generális Szebenben veretett pénze.

Az 1707. évi ónodi országgyűlés, heves viták után, kénytelen kimondani a rézpénz devalvációját, ami aztán a pénzügyi helyzet romlásához, a gazdasági élet ziláltságának fokozódásához, elégedetlenséghez vezet. Így válik a rézpénz a szabadságharc bukásának egyik tényezőjévé.

II.

A Gelencén (Kovászna megye) talált cserépedény tartalmát a következőképpen osztályozhatjuk :

Értékük szerint :

a) 1704 és 1706-os évjáratú X polturások

b) 1705-ös évjáratú XX polturások.

A tízpolturások előlapján címer, annak közepétől jobbra és balra évszám, egyeseken pedig az évszám alatt a pénzverde jelei találhatók. A hátlap felső részén PRO LIBERTATE felírás, az alsó részén pedig az értékjelző barokk kartusba foglalva található.

A húszpolturások előlapján címer, a tízpolturásokhoz hasonlóan a címer közepétől jobbra és balra évszám, a hátlapon pedig (az érem felső részén) félkörben a PRO LIBERTATE felírás, alatta Mária, jobbkarján a gyermek Jézussal, jobbra és balra PH (Patrona Hungariae) jelzésekkel, az alsó részén pedig az értékjelző szintén barokk kartusba foglalva.

A gelencei lelet tízpolturásait verdejegy, betűtípusok és a kartusok változatai szerint a következőképpen csoportosíthatjuk :

1. Körmöcbányán vert X és XX polturások.

II. Rákóczi Ferenc verdejegynélküli libertásainak nagyrészét Körmöcbányán vereti. Ugyanitt készül az 1704-es évjáratú (I.1.) tízpolturás is, melynek kartusa, betűtípusa és címere megegyezik az 1705-ös évjáratú példánnyal (I.2). Ugyancsak ide sorolható az 1706-os évjáratú tízpolturás is (I.3.).

Az 1704 és 1706 között vert példányok egyöntetűsége, a betűtípusok, a címer és a kartus azonos módon való használata, a körmöcbányai pénz-

verőház egyik érdeme. Hogy a hamisítást meggátolják, ellenjegyet — egy vagy esetleg két pontot helyeznek el a címer felső részén (jobbra vagy egymással szembe, szimetrikusan). (I. 4, 5.).

A kartus jellegzetessége, valamint a betűtípusok egyöntetűsége a körmöcbányai pénzverdére utal annál az 1705-ös évjáratú libertásnál is, melynek címerét fordítva verték. A pólyás oldal — mely a példányok döntő többségénél a címer baloldalát képezi — ezeken a példányokon a jobb oldalon helyezkedik el (I.6).

Az 1705-ös évjáratú, verdejegynélküli XX polturások is Körmöcbányán készültek. Erre utal betűtípusuk, kartusuk, valamint gondos technikai kivitelezésük is. (I.7).

2. A nagybányai pénzverőház X polturásai.

NB jelzésük a nagybányai pénverdére utal (I.8). Betűtípusuk eltér a körmöcbányaitól. Az erősen ívelt címer, a jellegzetes kartus, a négyágú szóhatároló dísz a poltura alján, könnyen felismerhetővé teszi azokat a példányokat is, melyeken verdejegy nincs.

A gelencei leletben is találhatók NB jelzésű, ellenjeggyel — egy ponttal — ellátott típusok (I.9.).

3. A kassai pénzverőház X polturásai

A kassai pénzverés szeszélyes változatosságát, egyes esetekben hanyag kivitelezését, a titkos jelzések hiányát, híven tükrözik a gelencei leletben talált 1705 C—M és 1706 C—M jelzésű példányok is. A címer, valamint az értékjelzést körülvevő barokk kartus számos változatban fordul elő. A betűtípusok használata sem egyöntetű (I. 10, 11, 12 és II.1).

Ugyanez a megállapítás érvényes az 1706-os C—M jelzésű példányokra is. Mind a címer, mind pedig a barokk kartus használata különböző (II. 2, 3).

4. A munkácsi pénzverőház X polturásai.

II. Rákóczi Ferenc negyedik pénzverdéjének, Munkácsnak a termékei is megtalálhatók a gelencei leletben. Az M—M jelzésű, 1706-os évjáratú X polturásoknak is két típusa található (II. 4, 5). A verdejegyként használt betűtípusok elütnek egymástól, a címer és kartus használata ez esetben azonban megegyezik.

Megjegyzés: A különböző típusok azonosítása, valamint verdénkénti osztályozása a következő munkák alapján történt:

LAKOS JÁNOS: A verdejegy nélküli Rákóczi pénzek, Az Érem, XII, 1956, 4, 1—8.

BAKONYI: II. Rákóczi Ferenc pénzei, Az Érem, I., 1—2, Bp. 1922, 4—5.

Magyar éremhatározó, Újkor, II., 1657—1740, Bp. 1958, 34—35.

O DESCOPERIRE MONETARĂ DIN TIMPUL LUI FRANCISC RÁKÓCZI AL II-LEA LA GHELINȚA (JUD. COVASNA)

Rezumat

În anul 1969 la Ghelința (jud. Covasna) a fost găsit un vas de ceramică, care conținea 442 de monezi de aramă din timpul lui Francisc Rákóczi al II-lea. Monezile de X și XX de polturi au fost bătute între anii 1704—1707 și au servit ca bani de necesitate pentru mișcarea antihabsburgică a lui Francisc Rákóczi al II-lea.

JEGYZETEK

1. A sepsiszentgyörgyi Múzeum numizmatikai gyűjteménye, valamint Haszmann Pál csernátoni nyugdijas tanító utalásai alapján.
2. Numizmatikai Közlöny XXXVIII—XXXIX. évf., 1939—1940, 44; THALY K.: A szélevi grófi Bercsényi család, III. köt., Bp. 1892, 37.
3. BAKONYI: II. Rákóczi Ferenc pénzei, Az Érem, I. évf., 1—2 szám.
4. ESZE TAMÁS: A kassai pénzverőház 1705—1710, Numizmatikai Közlöny, XI. évf., 1941, 59.

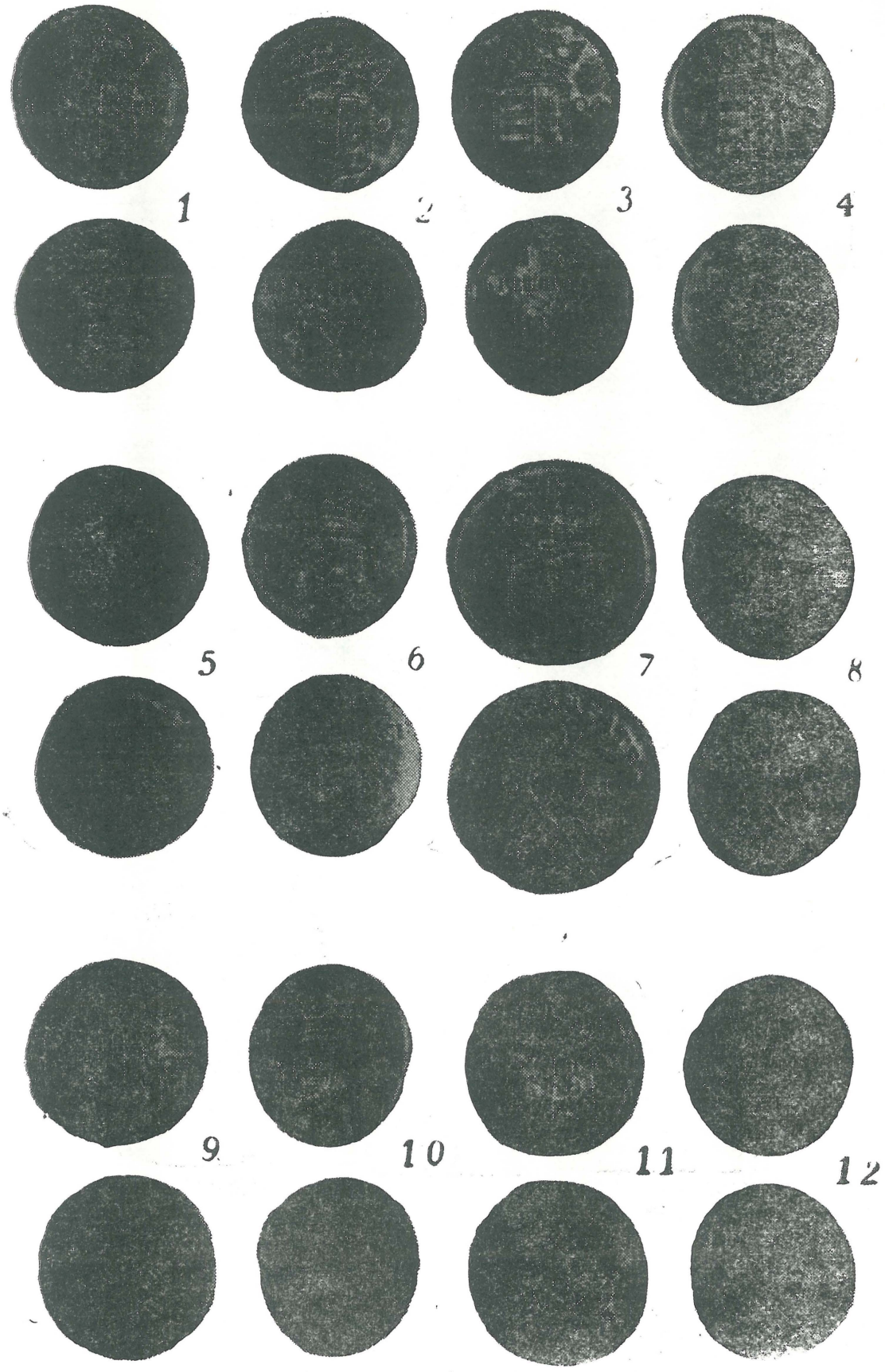

I. Tábla. 1. 1704-es évjáratú X polturás (Körmöcbánya); 2. 1705-ös évjáratú X polturás (Körmöcbánya); 3. 1706-os évjáratú X polturás (KB); 4. 1705-ös évjáratú X polturás (KB ellenjeggyel); 5. 1705-ős évjáratú X polturás (KB két ellenjeggyel); 6. 1705-ös évjáratú X polturás (KB); 7. 1705-ös évjáratú XX polturás (KB); 8. 1705-ös évjáratú X polturás (NB); 9. 1705-ös évjáratú ellenjeggyel ellátott X polturás (NB); 10. 1705-ös évjáratú X polturás C—M; 11. 1705-ös évjáratú X polturás C—M; 12. 1705-ös évjáratú X polturás C—M.

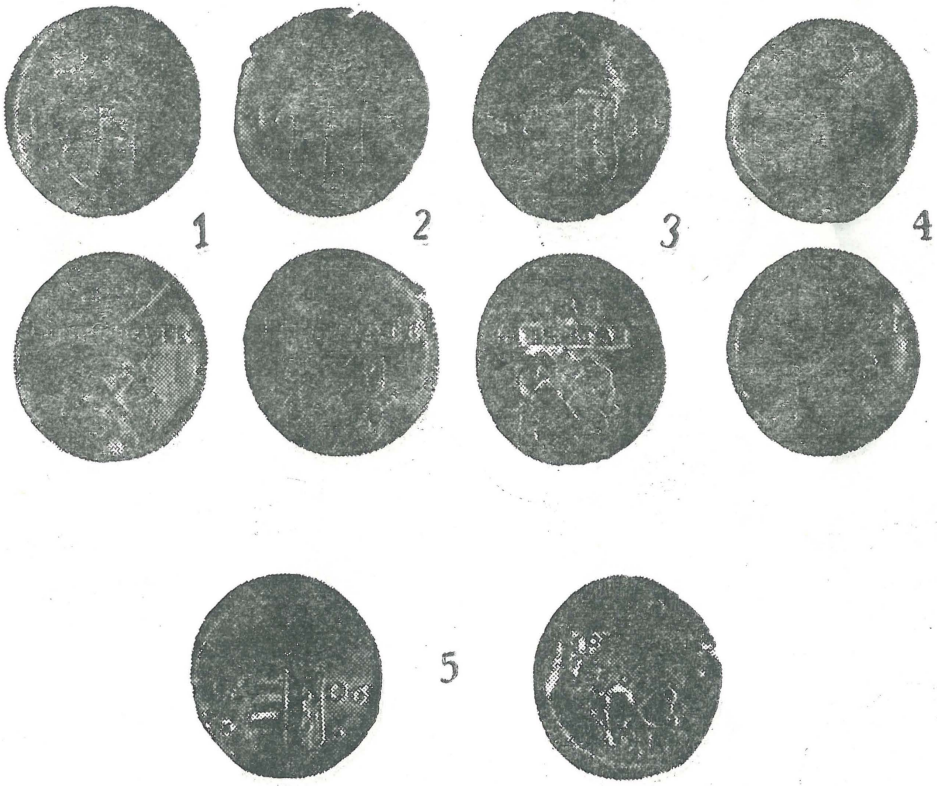

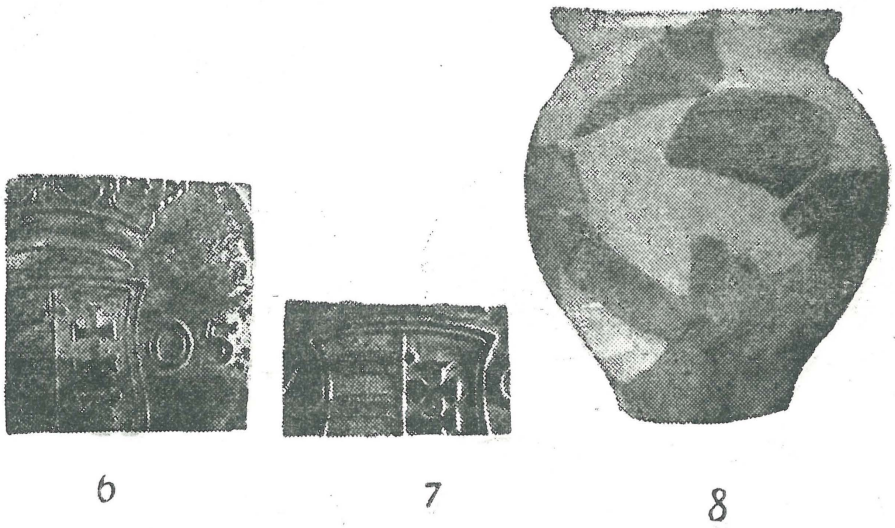

II. Tábla. 1. 1705-ös évjáratú X polturás C—M ; 2. 1706-os évjáratú X polturás C—M ; 3. 1706-os évjáratú X polturás C—M ; 4. 1706-os évjáratú X polturás M—M ; 5. 1706-os évjáratú X polturás M—M ; 6. Részletkép az I. 5-ről ; 7. Részletkép az I. 9-ről ; 8. A gelencei lelet cserépedénye.

AZ ELSŐ HÁROMSZÉKI NYOMDA ÉS HÍRLAP

ÁRVAY JÓZSEF

1. Háromszéken százhúsz évvel ezelőtt, 1849 tavaszán létesült az első nyomda és jelent meg az első hírlap.

A késői háromszéki nyomdaalapításnak az a magyarázata, hogy ezideig még nem alakult ki itt sem olyan művelődési központ, sem olyan szélesebb körű olvasóközönség, amely könyveket vagy hírlapot előállító helyi nyomda létesítését igényelte volna, a polgári közigazgatási és a katonai szerveket pedig központi hatóságuk látta el az időnként szükséges nyomtatványokkal.

Az 1840-es évek elején már Háromszéken is terjedni kezdett a könyvolvasási kedv, amit a sepsiszentgyörgyi és a kézdivásárhelyi kaszinó könyvtárán kívül a nagyobb falvakban is könyvtárakat létrehozó olvasótársulatok megalakulása tanúsít[1]. De egy helyi hírlap kiadására Háromszéken 1849 előtt szellemi szükséglet, s ennek hiányában anyagi lehetőség sem volt, mert a csekély számú hírlapolvasó igényét kielégítette az Erdély fővárosában, Kolozsvárt megjelenő két politikai hírlap[2]. Nagyon jellemző erre vonatkozólag az a tény is, hogy a szomszédos Brassóban 1838 januárjában megindított első erdélyi magyar vidéki újság, a hetenként egyszer megjelenő Erdélyi Hírlap, — amely székely hírlap kívánt volna lenni, és elsősorban a székelységtől kért és várt munkatársakat s előfizetőket — már 1839 végével előfizetők hiányában megszünt[3].

Az első háromszéki nyomdát és utóbb az első háromszéki hírlapot az 1848—1849-es szabadságharc helyi követelményei hívták életre.

2. 1848 november közepén Háromszék területének kivételével egész Erdély az osztrák csapatok fennhatósága alá került[4]. November közepétől december végéig egész Erdélyben egyedül és egymagában Háromszék székely népe állott ellen a császári haderőnek. E hősi önvédelmi harc[5] a szabadságharcos népfelkelés egyik legszebb példája.

A háromszéki székely nép hazafias lelkesültsége rövid idő alatt valósággal csodákat művelt az önvédelmi fegyveres erő megszervezése és felszerelése terén. Bátran utasítja vissza Puchner császári altábornagy meg-

adásra felszólító fenyegető rendeleteit, páratlan hősiességgel indul harcba szabadsága megvédéséért. A november 30-i hídvégi ütközetben már megszólal Gábor Áronnak a magyarhermányi vashámorban öntött két első ágyúja. A háromszéki városok és falvak 125 harangjukat ajánlják fel ágyúöntésre, Kézdivásárhelyen egyik napról a másikra ágyúöntőde, puskapor-, gyutacs- és tölténygyár létesül, december első felében megindul az ágyúöntés Sepsiszentgyörgyön is.

A lelkes háromszéki székely hadsereg december első felében jelentős helyi sikereket ért el. Nemcsak visszavonulásra kényszerítette Heydte dragonyos százados Miklósvárszékre beütött seregét, hanem a Háromszékkel szomszédos szász községek elfoglalásával megtisztította azokat is a császári katonaságtól. De amikor a Kolozsvárról sietve iderendelt dandárral megerősített osztrák sereg megnyerte a december 24-i hídvégi csatát, akkor a folytonos harcokban kimerült és lőkészleteiből kifogyott háromszékiek vezetői, főleg időnyerés tekintetéből, elfogadták Gedeon császári tábornok békefelhívását. Az 1849. január 2-án ratifikált árapataki békeegyezmény értelmében a volt székely határőrkatonaság nem harcol tovább, de megtartja teljes fegyverzetét; idegen katonaság Háromszék területére nem léphet és a foglyokat kölcsönösen kicserélik; a honvéd- és nemzetőr-alakulatokat feloszlatják, ágyúikat, fegyvereiket és lovaikat átadják a császáriaknak.

A háromszéki lakosság katonai és polgári képviselői a békeegyezmény előírásai szerint Brassóban a hűségesküt letették ugyan a császárnak, de a fegyveres köznép hallani sem akart az egyezményről és a hűségesküről. Az osztrákoknak csak három hasznavehetetlen ágyút, néhány rossz lovat és alig száz puskát s pisztolyt adtak át, a használható ágyúkat sietve elrejtették, fegyvereiket megtartották. És amidőn az ellenség gyűrűjén keresztül december végén titokban Kolozsvárra küldött követeik visszaérkeztek Bem tábornok kiáltványaival, rendeleteivel és azzal a lelkesítő hírrel, hogy Bem serege december 25-én bevonult Kolozsvárra és január 4-én az osztrákok északi hadseregét teljesen kiszorította Erdélyből Bukovinába: a háromszékiek január 15-én felmondták a kölcsönösen már többször megszegett békét és kimondták a harc újbóli megkezdését. Ismét megindul és napról napra fejlődik a kézdivásárhelyi ágyúöntőde, puskapor-, gyutacs- és tölténygyár, s Háromszék hős székely fiai már nemcsak háromszéki szülőföldjüket védik, hanem február közepétől kezdve ezrével harcolnak Erdély legkülönbözőbb pontjain Bem tábornok seregében, mely március 21-én Brassó elfoglalásával az osztrák császári hadakat és a február elején Brassót és Nagyszebent megszálló orosz cári seregeket is teljesen kiverte Erdély területéről.

1848 végének és 1849 elejének harci napjaiban a háromszéki önvédelmi harc vezetői nagy hiányát érezték egy helyi nyomdának, amely gyorsan és nagy példányszámban sokszorosíthatta volna kiáltványaikat és hadiparancsaikat. Hasznos lett volna a nyomtatott szó erejével is megcáfolni a legfurfangosabb módokon Háromszékre becsempészett ellenséges kiáltványok álhíreit, később pedig a lakosságot tájékoztatni Bem tábornok diadalmas hadjáratának lelkesítő hadisikereiről. A Háromszékhez

legközelebb eső két nyomda közül a brassói nyomda 1849. március 20-ig, a csíksomlyói pedig január 20-ig el volt zárva a hadigyűrűbe szorított háromszékiek elől. Brassót októbertől január végéig az osztrák csapatok, február elejétől március 20-ig a császáriak segítségére Havasalföldről behívott orosz cári seregek tartották megszállva. Csíkszéket a császári csapatokhoz átállott Dorschner ezredes november végétől január közepéig erős záróvonallal záratta el Háromszéktől, de ekkor a Bem tábornoktól csíki hadparancsnoknak kinevezett Gaál Sándor ezredes egy kis háromszéki csapattal Csíkba vonult, a csíki székelység elkergette császárpárti tisztjeit és lelkesen csatlakozott a szabadságharc ügyéhez. Ezáltal megnyílott ugyan a lehetőség arra, hogy a háromszékiek is felhasználják a csíksomlyói kolostor nyomdájának a munkáját, — van is erre vonatkozó adatunk[6], — de a nagy távolság megakadályozta a nyomda gyakoribb és főleg gyors igénybevételét.

Az annyira szükségessé vált háromszéki nyomda felállítására, amint a hadihelyzet 1849 elején beállott kedvező fordulatai lehetővé tették, Kézdivásárhely városa tette meg a döntő lépéseket. Kézdivásárhelynek kimagasló szerepe volt az egész önvédelmi harc folyamán. Háromszék közigazgatási központját, Sepsiszentgyörgyöt, azidőben Kézdivásárhely messze felülmulta az iparosodás és kereskedelem terén. Kézdivásárhely volt a háromszéki székely gyalog határőrezred parancsnokságának a székhelye, székely katonai iskolája és a várossal egybeépült Kanta faluban működő római katolikus algimnáziuma pedig akkoriban a legmagasabb fokú háromszéki iskola volt. Az önvédelmi harc folyamán nemcsak erős katonai szervezőközpont, hanem itt működik az ágyúöntöde és a többi hadiüzem is. Az első háromszéki nyomda létesítése és az első háromszéki hírlap kiadása is Kézdivásárhely városának az érdeme.

3. Kézdivásárhely — s egyben Háromszék — első nyomdájáról az eddigi nyomtatott közlések szűkszavúan csak annyit említenek meg, hogy e nyomdát Bem tábornok ajándékozta Kézdivásárhely városának. Az ajándékozás idejéről és körülményeiről csak egyetlen nyomtatott közlés szól kissé részletesebben, Kézdivásárhely városa egykori 1848-as országgyűlési követének 1891-ben tollbamondott visszaemlékezése alapján. E szerint 1849. március 21-én, amikor Bem tábornok seregével bevette Brassót, megkérdezte a hősiességével különösen kitűnt kézdivásárhelyiek századától, hogy mivel jutalmazhatná meg őket vitézségükért, s rögtön fel is ajánlott egy nyomdai felszerelést, még szedőt is rendelt a nyomda mellé, amelyet azonnal el is szállíttatott Brassóból Kézdivásárhelyre[7].

Az első kézdivásárhelyi nyomdára vonatkozó, eddig még fel nem használt levéltári adatok a fentebbi — az eseményekre 42 év távolából történt — visszaemlékezésnek csak az első, a nyomda ajándékozása helyére és idejére vonatkozó részét erősítik meg, a második részét (a Bemtől a nyomda mellé rendelt szedőre, valamint a nyomdának Bem által azonnal Brassóból Kézdivásárhelyre szállíttatására vonatkozó részét) azonban megcáfolják. Nem felel meg a történeti valóságnak a nyomdaajándékozás olyatén beállítása sem, mintha Bem tábornok Brassóban a kézdivásárhe-

lyiek kérésének meghallgatása előtt, saját kezdeményezéséből ajánlotta volna fel a nyomdát Kézdivásárhely városának. A levéltári adatok azt tanúsítják, hogy a kézdivásárhelyiek már 1849 februárjában nyomdát kértek Bem tábornoktól.

A kézdivásárhelyi tanács 1849. február 16-án tartott ülésének jegyzőkönyve[8] szűkszavúan, az előzmények megemlítése nélkül arról tudósít, hogy az ülésben „Inditványoztatott miként Gróf Teleki Sándor Ur városunk részére egy nyomdát ajánlott, ennek behozatalára s egyuttal Bem Tábornok ő nagyméltóságánál városunk részéről tisztelkedni egy bizotmány neveztessen s ennek ki vitelére uti költség utalványoztasson a kebli pénztárból". Az indítványra tett határozatában a tanácsülés 70 pengőforintot utalt ki útiköltségre a városi honvédelmi bizottmány pénztárából „annyivalis inkább mind hogy ezen utazás honvédelmi tekintetből tétetik", a nyomda hazaszállítására és egyben tisztelkedő biztosokul kinevezte a már előzőleg felkért és a felkérést elfogadó gróf Haller Ferencet[9], valamint Szabó Dani főjegyzőt, Nagy Samu, Kovács Dani, Kovács János tanácsosokat és Szabó Samu hitest.

Az 1849. március 8-i tanácsülés jegyzőkönyve[10] ismét csak szűkszavúan értesít arról, hogy „Bem Tábornok Urhoz tisztelkedő követségbe járt atyánkfiai jelentik, hogy a mélyen tisztelt Tábornok Urnál tisztelkedtek Besztertzén és Marosvásárhelyen, az érintett Ur a küldöttséget atyai leereszkedéssel és szivességgel fogadta, s meg is igérte, hogy Háromszéket főleg pedig városunkat meg fogja látogatni. A március 12-i és 19-i tanácsülés jegyzőkönyvében [11] is történik ugyan egy-egy rövid utalás a Bem tábornoknál járt bizottmány útjára, de ezekből csak annyi további derül ki, hogy a bizottmány először Medgyesre utazott, de „mivel Medgyesen a tisztelt Tábornok Urat meg nem tanálván nagy költséggel Marosvásárhelyen át Besztertzére kellett menni s ottan megtanálni", ezért a már kiutalt 70 pengőforint útiköltségen felül a bizottmány tagjai még 47 váltóforintot voltak kénytelenek a saját pénzükből elkölteni, amit a tanács nekik aztán vissza is térített. A kiküldött bizottmány elsődleges úticélja — vagyis a nyomda elhozatala — meghiúsulásának okairól azonban a tanácsülési jegyzőkönyvekben semmi említés nem történik.

A fentebbi adatok tehát kétségtelenné teszik, hogy Kézdivásárhely városa már 1849. február 16-a előtt Teleki Sándortól, Bem tábornok hadsegédétől, annyira határozott igéretet kapott egy nyomdának a város részére történt adományozásáról, hogy a városi tanács bizottságot küldött el a nyomda hazaszállítására. Egy más adat szerint a város polgársága a nyomdaajándékozás hírének örömében üdvözlő verset is küldött Teleki Sándornak[12].

A nyomda felajánlásának közelebbi körülményeire vonatkozólag csak feltevésekre vagyunk utalva. Legvalószínűbbnek az a feltevés látszik, hogy a kézdivásárhelyiek nyomda iránti kérését vagy magának Bem tábornoknak, vagy pedig csak Teleki Sándornak, az a háromtagú (két kézdivásárhelyi és egy sepsiszentgyörgyi tisztből álló) tiszti küldöttség tolmácsolta, amely a háromszéki katonatisztek megbízásából a háború továbbfolytatására szükséges intézkedések ügyében Bem tábornokot feb-

ruár 2-án Vízaknán felkereste, s amely küldöttséget Bem örömmel fogadott és február 3-án fontos utasításokkal küldött vissza Háromszékre[13]. Valószínűleg e tiszti küldöttség kérésére, de mindenképpen Bem tábornok tudtával és beleegyezésével ajánlott fel Teleki Sándor egy nyomdát Kézdivásárhely városának. S minthogy a nyomdáért elküldött bizottmány egyenesen Bem táborába utazott, s a nyomda hazahozatalát összekötötte a Bem tábornoknál a város nevében tisztelkedéssel, valószínűnek tarthatjuk azt is, hogy a Teleki Sándor felajánlotta nyomda nem volt más, mint Bem tábornok tábori nyomdája. Ez utóbbi feltevésünk magyarázatot nyújtana arra a tényre is, hogy a nyomdáért küldött kézdivásárhelyi bizottmány miért tért haza nyomda nélkül, és miért hallgat a tanácsülési jegyzőkönyv a nyomda hazaszállításának meghiúsulásáról. Ugyanis Bem tábori nyomdáját a február 4-i vízaknai csatában az osztrák sereg zsákmányul ejtette. Nagyszebenbe szállította, s e nyomda csak Nagyszeben március 11-i elfoglalásakor jutott vissza Bem serege birtokába. Amikor Kézdivásárhely város tanácsa február 16-án bizottságot küldött a nyomdáért, akkor a tanácsülés tagjai még nem tudhatták, hogy a városuk számára felajánlott nyomda időközben az ellenség kezére jutott. A küldöttség hazatérte után már annyira nyilvánvaló volt a nyomda elhozatala meghiúsulásának az oka, hogy a tanácsülési jegyzőkönyvek tapintatosan hallgatva a nyomdáról, csak a küldöttség útjának eredményét, a Bem tábornoknál történt tisztelkedést említik meg.

4. A nyomda létesítésének első meghiúsult kisérlete után a hadiesemények márciusi kedvező alakulása aztán mégiscsak megteremtette a lehetőséget a kézdivásárhelyi nyomda felállítására.

Bem serege március 11-én elfoglalta Nagyszebent, március 20-án bevonult Brassóba, március 21-én pedig a Bem seregében harcoló, a kézdivásárhelyi Szabó Nándor alezredes vezette háromszéki székelyek a tömösi szoroson át az utolsó orosz és osztrák csapatokat is kiverték Erdély területéről. A hadisikerei tetőpontján álló Bem tábornok a háromszékiek meghívására március 25-én meglátogatta Sepsiszentgyörgyöt és leírhatatlanul lelkes ünneplése során kijelentette, hogy a székelyt, melyet hősiességéért eddig becsült, most szeretni is tanulta életének e legszebb napján[14].

Kézdivásárhely városa Brassó elfoglalása után sietve tette meg újabb lépését a nyomda már régen tervbevett megszerzésére. A város küldöttsége március 21-én Brassóban felkérte Bem tábornokot, hogy ajándékozzon egy nyomdát a város számára. A kérés nyomban meghallgatásra talált. Bem tábornok, akinek egyrészt hadsegédje, Teleki Sándor, másrészt pedig az őt Besztercén felkereső kézdivásárhelyi küldöttség révén már februártól fogva tudomása volt a kézdivásárhelyiek nyomdaalapítási tervéről, mindenképpen csak helyeselhette ezt a tervet. Hiszen ő maga már hadjáratának kezdetétől fogva felhasználta a nyomtatott szó erejét: a debreceni nyomdától 1848. december 13-án átvett tábori nyomdáján[15] jelentette meg hadiparancsait, valamint az erdélyi polgári lakossághoz intézett, a szabadságharc célját ismertető és az együttélő népeket meg-

békélésre s a közös népszabadság kivívására felszólító kiáltványait. Nagyszeben és Brassó elfoglalása után bizonyos mértékben csökkent a tábori nyomda eddigi fontos szerepe, mert Bem serege most már bármelyik erdélyi nyomda munkáját igénybe vehette. A kézdivásárhelyiek nyomda iránti kérésére Bem most a Nagyszebenben maradt saját tábori nyomdáját ajándékozta a városnak, ezzel jutalmazva meg nemcsak az ágyúöntő és lőporgyártó Kézdivásárhely lakóinak hazafias helytállását, hanem egyben a háromszéki székelységnek a harctereken tanusított nagyszerű haditetteit is. Egyébként Bem az elajándékozott nyomdája helyébe március 22-én Gött Iohann brassói nyomdatulajdonostól 500 forintért egy sokkal kisebb, tehát könnyebben szállítható kézisajtót vásárolt, melyet magával is vitt Brassóból[16].

Az 1849. március 26-i kézdivásárhelyi tanácsülés jegyzőkönyve[17] arról tudósít, hogy e tanácsülés, a február 16-i tanácsüléshez hasonlóan, ismét a város részére felajánlott nyomda hazaszállításának ügyével foglalkozott: „Inditványban hozatott hogy Bem Generális Ur a Szebeni Nyomdát Brassóban városunk közönségének által adatni ajánlotta, s egyszersmind ezen ho 28-án Ezeredes Beke Joseff Urral mint e végre tött Biztos Ur vezérlete alatt két négy négy Lovas Szekérnek indulnia is szükséges". A tanácsülés bizottságot rendelt ki a nyomda hazaszállítására, elrendelte két szekér megfogadását, intézkedett a fuvarpénz és a szükséges élelem kiadásáról. A március 28-i tanácsülés jegyzőkönyve szerint a bizottság már el is utazott e napon Nagyszebenbe[18].

Április 13-án Jancsó János helyettes bíró elnöklete alatt közös gyűlést tartott a városi tanács és a városi hitesség a Kézdivásárhelyre megérkezett nyomda ügyében. A gyűlés tárgyát a jegyzőkönyv[19] így rögzíti: „Elnök atyánkfia jelenti, hogy tisztelt al tábornagy Bem Ur városunk azon kérését hogy egy Sajtót lenne szives adni, meghalgatván kegyeskedett városunkat egy czélszerű Nyomdával megajándékozni — felhivja a Tanácsot, és telyes Közönséget annak mind elhelyeztetése, mind további kezelése iránt intézkedni". — Az örömhír hivatalos bejelentése alapján a gyűlés elhatározta, hogy Bem altábornagynak feliratban fejezi ki a város lakóinak hálaérzetét; köszönetet szavazott Kováts János nemzetőr-százados és tanácsos, Szőts József szónok, Turóczi András városgazda, valamint Nagy Bálint, Nagy Dániel és Nagy Zakar biztosoknak a nyomda elhozásért; a tanács és a hitesség köréből hét tagot jelölt ki, hogy sietőleg keressenek a nyomda részére egy alkalmas helyiséget, béreljék azt ki egy évre, helyezzék el ott a nyomdát; megbízta Fábián Dániel református lelkészt, hogy a nyomdát elhelyezése után szedje rendbe és a tanácsnak a szükségesekről jelentést téve törekedjen a nyomdát minél hamarább működésbe hozatni; Turóczi András városgazdának meghagyta, hogy a nyomda felállítására szükséges előleges költségeket fizesse ki.

A nyomda műszaki felszerelésére még a nyomdának Kézdivásárhelyre megérkezése előtt nagyon jelentős intézkedés történt. A kézdivásárhelyiek küldöttsége ugyanis Nagyszebenből jóformán csak egy könyvsajtót hozott magával, nagyon hiányos betűkészlettel. De miként Brassó

térparancsnokának, a kézdivásárhelyi Tóth Samu századosnak 1849. április 7-én Brassóból a kézdivásárhelyi tanácshoz intézett (a tanács által április 13-án kézhezvett) levele[20] tudósít róla, Kováts János nemzetőr-százados azelőtt pár nappal Nagyszebenből a nyomdával Brassóba megérkezvén, felkereste Tóth századost, hogy a nyomda hiányainak megszerzésére a brassói nyomda tulajdonosát, Gött Jánost kérjék meg. Ez meg is történt, Gött aztán a nyomdához megkívántató betűket és egyéb eszközöket összeszedte és számadással együtt átadta Tóth századosnak. Tóth Samu a levelével együtt nemcsak a betűket és a róluk szóló számlát küldte el a kézdivásárhelyi tanácsnak, hanem egyben a Gött által felajánlott két nyomdászt is, valamint a brassói nyomdatulajdonosnak a kézdivásárhelyi tanács címére írt németnyelvű levelét is. E levelében[21] Gött értesíti a tanácsot, hogy Kézdivásárhely városa iránti tisztelete és barátsága jeléül az újonnan felállítandó nyomda részére az első megbeszélésen megigértnél nagyobb betűmennyiséget küld. A betűket kísérő kiváló szakember német, Nagel August a neve, Leipzig városából származik. Hetibére 8 pengőforint, ennyit kapott Brassóban is. A második egyén egy nyomólegény, aki nem ért a szedéshez, de a maga munkaterületén nagyon jól felhasználható. Falusi származású, Szabó Mihálynak hívják, fizetése hetenként 11 váltóforint volt. Reméli, hogy a tanács megad minden segítséget Nagel Augustnak és Szabó Mihálynak, s munkájukkal meg lesz elégedve.

Gött Jánosnak Brassóban, 1849. április 7-én kiállított számlája[22] pontosan tájékoztat arról, hogy milyen betűtípusokkal és nyomdai eszközökkel szerelte fel Gött a kézdivásárhelyi nyomdát. A számla szerint Gött adott két Garmond Antiqua betűszekrényt betűkkel (50 pengőforint), egy Cicero betűszekrényt új betűkkel (70 pf), egy rekesz Nagy Antiqua betűt (12 pf), valamint tízféle kisebb nyomdai eszközt, nyomdafestéket, összesen 161 pengőforint 13 krajcár értékben.

5. Az április 13-i gyűlést követő negyedik napon, amikor nemcsak a Nagyszebenből ideszállított könyvsajtó, hanem a Brassóból küldött betűk, egyéb nyomdafelszerelések, sőt a két nyomdász is már Kézdivásárhelyen volt, nagy meglepetés érte a kézdivásárhelyieket : az országgyűlési követségéből visszaérkező Kovács Dániel városi főbíró egy újabb nyomdát hozott magával a város számára !

Kovács Dániel kézdivásárhelyi főbírót még 1849. február 2-án választották meg a város országgyűlési követévé a követségről lemondott Fábián Dániel lelkész helyébe, s rögtön fel is utazott az országgyűlésre[23]. Bizonyára értesült arról, hogy városának februárban egy nyomda megszerzésére tett lépései meghiúsultak, de azt még nem tudhatta, hogy április elején a Bem ajándékozta nyomda meg is érkezett Kézdivásárhelyre. Időközben ő is igyekezett nyomdát szerezni városa számára, próbálkozásai sikerrel jártak, s rögtön haza is szállította a nyomdát. Az április 17-i tanácsülés jegyzőkönyve[24] így írja le a váratlan esemény bejelentését : „Fő Biró Kovács Dániel atyánkfia Követségéből vissza jött s hellyét elfoglalta ... Fő Biró atyánkfia felhozza hogy Tordáról egy

nyomdát hozott, felsőbbi rendeletből ajándékba városunk számára, mirőlli rendelkezését és átvételét Tanátsunktol meg várja ugy az elhozatal fuvari pénzt is 22 rft és 24 xr. pengőben kéri utalványoztani". A tanácsülés köszönetet szavazott a főbírónak a nyomda iránt tett munkásságáért, elrendelte a fuvarpénz kiutalását, s úgy határozott, hogy amíg megfelelő házat találnak, addig a nyomda minden hozzátartozandókkal maradjon a főbírónál. A tanács egyuttal 6 pengőforintot utaltatott ki előlegként a nyomda mellé állítandó két nyomdásznak is.

Az újabb nyomdaajándékozással kapcsolatban érdekes, de megmagyarázhatatlan az a körülmény, hogy a tanácsülési jegyzőkönyv miért hivatkozik csupán „felsőbbi rendelet"-re, s miért nem nevezi meg a nyomdát ajándékozó személyt vagy hatóságot. Közelebbi meghatározást tartalmaz azonban az a — Kézdivásárhely városa levéltárában fennmaradt — igazolvány[25], amellyel Kovács Dániel a nyomdát hazaszállította, s amely teljes terjedelemében így hangzik : „Kézdi Vásárhelyi Biró Kovács Dániel Ur, kormánybiztosi rendelet nyomán viszen innen Tordáról egy Nyomdát hozzátartozokkal Kézdi Vásárhelyre, békével bocsátandó. Torda 1849 Ápr : 9-én. Székely Elek rendőrigazgato s h. Fő hadnagy". — Ezen igazolvány szerint tehát Kovács főbíró a nyomdát kormánybiztosi rendelet alapján szállította Kézdivásárhelyre. Az igazolvány azonban nem jelöli meg a kormánybiztos nevét. Minthogy a Kolozsvárt székelő Csányi László országos teljhatalmú erdélyi kormánybiztos[26] mellé március 17-én Berde Mózest nevezték ki kormánybiztossá, illetve az ügyek vezetésére felhatalmazták amíg Csányi kevés időre távol lesz Kolozsvártól[27], Csányi pedig március 23-a és április 4-e között nem tartózkodott Kolozsvárt[82], ezért a Tordáról hozott nyomda minden valószínűség szerint Csányi László ajándékaként, de távollétében a helyettese — Berde Mózes kormánybiztos — intézkedése nyomán jutott Kézdivásárhelyre[29].

6. A két nyomda nemcsak örömet szerzett, hanem gondot is okozott a városi tanács tagjainak, hiszen Gött János számlájának a kiegyenlítése, a helyiség bére, a két nyomdász fizetése, a nyomda munkájának irányítása : mind-mind megoldásra váró kérdések voltak. A városi tanács gyorsan döntött. A tanács és a hitesség április 20-án a „Társalgó háznál" tartott közös gyűlésének a jegyzőkönyve[30] így számol be erről : „Fel hozatott, hogy már Közönségünknek két nyomdája vagyon, s azok fel szerelése, a betűk rendbe szedése s legények tartása nagy költséget igényel. Jovaltatott hogy haszonbérben adatosson ki. Mire Határozat : Tellyes meg edgyezésből a két nyomda minden hozzá tartozandokkal haszonbérben adattason ki, 6 egymás után follyó évekig ... egy évi haszon bér 300 pengő rft ... Haszonbérben át vette Csiszér Moyses atyánkfia, miről kötlevelet készittetni Fő Biró Kovács Dániel, Tanácsos Nagy Sámuel és Nagy Moyses atyánkfiai meg bizatnak".

A városi tanács április 27-én adta át a nyomdát Csiszér Mózes haszonbérlőnek, miután a két könyvsajtó, a hozzájuk tartozó betűkészletet és nyomdafelszerelést az úgynevezett Nagy Jáfet-féle házban helyezték el, amelyből az addig ott székelő Társalkodót vagy Kaszinót egy más

házba költöztették át. A tulajdonosáról — Nagy Jáfet főhadnagyról — elnevezett egyemeletes épület, amelyben az első kézdivásárhelyi nyomda működött[31], s amelynek „Bálház" is volt a neve, ma is fennáll a mostani Iskola utca 1. szám alatt. (Jelenleg a városi milicia székháza).

A két könyvsajtót Kézdivásárhelyre szállításuk közben kisebb sérülések érték. A javításokat Nagy Mózes asztalosmester végezte el, s egyben egy új nagy betűtartó szekrényt és négy új szedőtáblát is készített. Május 4-én kiállított 12 pengőforint 35 krajcár értékű számláját[32] a városi tanács igen drágának találta, bizottságot küldött ki a munka megvizsgálására, amelynek véleménye alapján a május 11-i tanácsülés Nagy Mózes beleegyezésével a munka- és anyagdíjat 10 pengőforint és 35 krajcárra szállította le és elrendelte az összeg kifizetését[33].

A május 11-i tanácsülési jegyzőkönyv[34] egyben beszámol a nyomda munkájának megindulásáról, a nyomda első termékéről is : „A Nyomdát meg köszöntő versek Bem Tábornok Urhoz meg készülvén, a Tipografus 100 darabért 4 pengő forintot kiván". A tanácsülés elrendelte az összeg kifizetését. A május 21-i tanácsülésen[35] felolvasták Nagel Ágoston művezetőnek május 19-i ajánlatát, „mi szerint tabellákkal, jegyzékekkel s többekkel jó és tetző munka mellett pontos késséggel is igyekezik szolgálni".

Kézdivásárhely első nyomdája tehát 1849. májusának elején megkezdte működését. A nyomda első terméke, „zsengéje", a Bem altábornagyot üdvözlő, a nyomda ajándékozását megköszönő vers volt[36]. A verset egy hónap múlva közölte a Kézdivásárhelyt megjelenő Székely Hírmondó című hírlap 1849. június 7-i, első száma is. A vers mindkétszer névtelenül jelent meg, de ma már tudjuk, hogy szerzője Fábián Dániel református lelkész volt[37], a kézdivásárhelyi kaszinó elnöke, a városnak 1848. július 1—1849. február 2-a közötti országgyűlési követe. Ugyanő, ugyancsak névtelenül, egy másik versben is megköszönte a város nevében Bemnek a nyomdaajándékozást ; e második verse a debreceni Esti Lapok című hírlapban jelent meg nyomtatásban ; Háromszéken kéziratban terjedt el, majd Vajna Károly, a kézdivásárhelyi Székely Újság 1933. április 2-i számában és A Kézdivásárhelyi Kaszinó 100 éve című, 1942-ben megjelent kiadványban közölte azzal a téves megjegyzéssel, hogy ez a vers volt a kézdivásárhelyi nyomda első terméke[38]. Fábián Dánielt az országgyűlési követsége idején a pesti hírlapokba írt két cikke miatt a hadbíróság 1852-ben kötél általi halálra ítélte, ítéletét aztán 6 évi várfogságra változtatták át, de 1856 májusában megkegyelmezés folytán kiszabadult fogságából[39].

7. Az első háromszéki nyomda megindulása után egy hónapra megindult az első háromszéki hírlap is, a Székely Hírmondó. Június 7-től kezdve hetenként kétszer, vasárnap és csütörtökön jelent meg, kis negyedrét alakban, számonként négy oldal terjedelemben.

Az első szám vezércikke a hírlap feladatát ismerteti : „Feladatunk ezennel a nyilvánosságnak átadandó lapjainkban mind azon közlemények-

nek tért nyitni, mellyek hasznost gyönyörködtetővel, igazat jóval párositva a szellemi haladás szép országát eljőni segitsék". A hírlap további feladata : életre-halálra menő tollharc a szabadság szent ügyéért ; a székely sajátságok és intézmények ismertetése ; a székely érdekek képviselete. Céljául tűzte ki a hírlap, hogy hű adatokat közöljön arról a hősies harcról, melyet Háromszék lelkes fiai az elmúlt, főleg a téli hónapokban vívtak, midőn egyedül álltak ellent az osztrák seregeknek, s mik az erdélyi időszaki sajtó akkori erőszakos elnémíttatása miatt még eddig köztudatra nem juthattak. „Tennünk ezt a hála is parancsolja", — folytatja a beköszöntő vezércikk, — „mert ama csaták, székely szabadságharcunk amaz dicső harcai valának e nyomdának, mellyen lapunk születik, megszerzői. És különösen Kézdivásárhely, melly honvédelmi tekintetben annyit áldozott, mennyinél népességéhez képest egy város sem többet, hű küzdelmei jutalmául nyeré Erdély szabaditójától, Bem altábornagy úrtól, e nyomdát". A város polgárságának érzelmeit a hős vezér iránt az a háladal fejezi ki, mely a nyomda első zsengéjéül, első termékeként jelent meg, s mely most e lapban ismét megjelenik.

A Székely Hírmondót Fogarasi János szerkesztette. Fogarasi 1848 októberéig Vízakna város királybírája volt, akkor családjával együtt Háromszékre, Zágonba kényszerült menekülni. 1849 áprilisában Kézdivásárhelyre költözött át, ahol aztán Csiszér Mózes nyomdabérlő kérésére elvállalta a Székely Hírmondó szerkesztését. Szerkesztői tevékenysége miatt a szabadságharc leveretése után rögtön letartóztatták[40]. 1850. április 29-én még mindig letartóztatásban volt[41], de később vagy a börtönből, vagy esetleg ideiglenes szabadlábra helyezése után megszökött, mert 1853 novemberében személyleírása alapján körözték[42]. További sorsáról nincsenek adataink.

A Székely Hírmondó nem nagyigényű, de eléggé gondosan szerkesztett forradalmi újság volt. Az első oldali vezércikk után harctéri híreket s a szabadságharccal kapcsolatos háromszéki, erdélyi és külföldi híreket közölt. A 2—4. szám vezércikkét Sámuel Miklós : Háromszék elszigetelt védelmi harca című közleményének folytatólagosan közölt részei képezik, de a szerző oly hosszúra nyújtotta el közleménye bevezetését, hogy a harmadik részben is még csak 1848 nyarának általános erdélyi eseményeiről beszél. A háromszéki tudósítások egy része névtelenül jelent meg ; névaláírással Szabó János tábori lelkész, Finta (valószínűleg Finta István tábori lelkész), Rauber Nándor (erdővidéki kormánybiztos), Gyárfás Károly szolgabíró írt tudósítást, cikket.

A Székely Hírmondó mindössze csak tízenegy napig élt. Június 7-től 17-ig négy száma jelent meg, összesen 16 lapoldal terjedelemben. Az orosz cári seregeknek június 19-én a tömösi szoroson történt betörése hírére Háromszék első hírlapja is megszünt. Hasford orosz tábornok június 24-én elfoglalta Sepsiszentgyörgyöt és 25-én bevonult Kézdivásárhelyre.

A Székely Hírmondó lapszámai ma valóságos unikumok. Egyetlen egy teljes sorozat, valamint egy másik csonka sorozat ismeretes belőlük[43].

8. Háromszék első nyomdája a szabadságharc 1849 márciusi kedvező alakulásának köszönhette létrejöttét. A szabadságharc bukása megpecsételte a nyomda sorsát is. A júliusi váltakozó eredményű háromszéki harcok után július 30-án Kézdivásárhely és vele együtt egész Háromszék véglegesen az orosz cári hadsereg kezére jutott. Augusztus 9-én, 10-én, 16-án és 18-án a kézdivásárhelyi nyomda kinyomtatta még a megszálló cári csapatok egy-egy magyarnyelvű rendeletét[44], de azután a nyomda épületét a cári katonaság kaszárnyának lefoglalta és a nyomdát az utcára kirakta[45]. Nagel August és Szabó Mihály nyomdász a nyomdát fedél alá vitte és gondjaiba vette, de az első háromszéki nyomda működése véglegesen megszűnt.

1849 szeptemberétől kezdve az új kézdivásárhelyi tanácsnak nagy gondot okozott és sok munkát szerzett a megszűnt nyomda ügye: Csiszér Mózes bérlő a nyomda haszonbérletét felmondta; Nagel August és Szabó Mihály nyomdász a városi tanácsnak bepanaszolta a nyomda bérlőjét 101 pengőforint elmaradt fizetésük miatt; Gött János brassói nyomdatulajdonos követelte a tanácstól az április 7-i, 161 pengőforint 13 krajcár öszegű számlájának a kifizetését; Kovács István kapitány, a Háromszéki katonai kerület hírhedt főbiztosa pedig elrendelte a tanácsnak, hogy a nyomdát a két nyomdásszal együtt a legrövidebb időn belül küldje le Sepsiszentgyörgyre.

A városi tanács szeptember 28-i ülésében a nyomda haszonbérlője és a két nyomdász közötti számvetés megejtésére Vízi István városi főjegyzőt és Baka Mihály tanácsost küldte ki, akik még aznap maguk elé idéztették és kikérdezték Csiszér Mózest és a két nyomdászt[46].

A két számvető biztosnak munkálkodásukról készített jegyzőkönyve szerint Csiszér Mózes fenntartotta a városi tanácsnak írásban már beadott álláspontját, mely szerint ő a könyvnyomdát mindeddig úgy bírta, hogy neki a nyomda felszereléséről semmi leltár át nem adatott és a nyomdászok fizetéséről vele semmi kötlevél vagy egyezmény nem közöltetett, s minthogy a városi tanács a nyomda haszonbérletéről nem kötött vele szerződést, ezért ő a mai naptól kezdve nem tartja magát a nyomda haszonbérlőjének. Neki eddig is csak kiadásai voltak a nyomdára, de egyetlen krajcár bevétele nem volt. Vallomása és bemutatott írásos bizonyítékai szerint eddig a következő kiadásai voltak: „Brassóban a nyomdához kívántatókért" 161 váltóforint 6 krajcár, — a szedő aláírása nyomán a nyomda szükségleteire 130 vft, — asztalosmunkákra 12 vft 30 kr és azután ismét 5 vft, — április 6-tól 27-ig, amíg még városi kezelés alatt állott a nyomda, a nyomdászok fizetése 93 vft-t tett ki, ebből a város csak 22 vft 30 kr-t fizetett meg, Csiszér fizette ki a hátralévő összeget, ami 70 vft 30 kr, — öt havi házbér május-szeptember hónapokra 75 vft. Tehát Csiszér Mózesnek a nyomdára 454 váltóforint 6 krajcár kiadása volt, ami pengőforintra átszámítva (2 váltóforint 30 krajcár értéke egy pengőforint lévén) 181 pengőforint 38 krajcár. Ebbe az összegbe azonban a számvevő biztosok nem számították be az áprilisra Csiszér által kifizetett 6 pengőforint házbért és a két nyomdásznak s portékáiknak Bras-

sóból három szekérrel ideszállításáért szintén Csiszér által kifizetett 24 pengőforint fuvarbért, mert e két kiadás a várost illeti és a város köteles e 30 pengőforint összeget Csiszérnek megfizetni.

Nagel August és Szabó Mihály „könyvnyomdások"-nak az volt az álláspontja, hogy őket Brassóból fizetéses állásukból meghatározott hetibérre hozták ki a kézdivásárhelyi nyomdához, a hetibérről szóló egyezményt Brassóból Tóth Sámuel százados küldte el a kézdivásárhelyi tanácsnak, amire az akkori városi tanácsosok jól emlékezhetnek. A szedőnek 8 pengőforint, a nyomtatónak 4 pft 24 kr, a feladó fiúnak 1 pft 20 kr hetibér volt igérve, s azonkívül ingyenes lakás is. Egy ideig a város kezelése alatt voltak, azután Csiszér Mózes tartott számot hozzájuk. Ha a nyomda részére pénzre volt szükségük, akkor Csiszér Mózeshez folyamodtak, amikor pedig egyik s másik kiáltványért nem kaptak pénzt, akkor Csiszér Mózes engedélyezte a kész nyomtatványok kiadását, bíztatván őket, hogy utólag majd megfizetik. A nyomdának a következő személyek tartoznak: Németh László (volt háromszéki kormánybiztos) 8 pft, Kovács János (volt százados) 4 pft és 6 pft, Gábor Áron 5 pft, Nagy Sámuel (volt százados, Háromszék volt térparancsnoka) 105 pft 20 kr, összesen tehát 128 pengőforint 20 krajcárral.

A számvevő biztosok kérésére, hogy a nyomda jövedelméről is számoljanak be, a két nyomdász elmondta, hogy ők az idő kihasználására egy kis raktárt akartak kialakítani, s e végett nyomtattak 1500 fali kalendáriumot[47], 1000 ábécés könyvet, 1000 vásárcédulát és 500 darab könyvecskét. Ami pedig a bevételeket és kiadásokat illeti, arról naplójuk van, miből tisztán kitűnik, hogy a bevételt a kiadás 101 pengőforinttal és 2 krajcárral felülmúlja. Minthogy most a zavaros állapotok miatt semmi keresetük nincsen és mint családos emberek nehezen élhetnek s nagy mértékben szűkölködnek, ezért a városi tanács határozatát kérik. Csiszér Mózes erre azt felelte, hogy egyes nyomtatványokat a nyomdászok adtak ki fizetés nélkül, most tehát vegyék fel az adósságokat és abból kitelik a követelésük. A két nyomdász nem fogadta el Csiszér ajánlatát, hanem ismételten kérte, hogy az adósokat fizetésre rászoríthatni nem lehetvén, jogos követelésük ügyében döntsön a városi tanács.

A két számvevő biztos szeptember 28-án megírt kihallgatási jegyzőkönyvét a városi tanács nem találta kielégítőnek és ezért újból kirendelte őket munkálatuk folytatására. Előbbi jegyzőkönyvük kiegészítéseként a biztosok először a két nyomdász követelése tárgyában szögezték le véleményüket, mely szerint a nyomda legfőbb adósának, kézdivásárhelyi Nagy Sámuelnek tartózkodási helye ismeretlen ugyan, de minthogy javai összeírás alatt állnak, a nyomdászok követelése Nagy Sámuel többi adósságai közé sorolandó és megtérítendő lesz. Azután pedig, a Háromszék kerületi főbiztosnak a nyomda és nyomdászok Sepsiszentgyörgyre küldésére vonatkozó rendeletével kapcsolatban, a két számvevő biztos a városi tanács utasítására feljegyezte, „megforditás reménye alatt", a városnak a nyomdára tett kiadásait: egyik könyvsajtónak Szebenből befuvarozása 30 pft, — a behozatalra kirendelt egyéneknek 9 pft, — a második sajtónak Tordáról ideszállítása 22 pft 24 kr, — a nyomdára költségek

7 pft 26 kr, — a nyomdászok fizetésére 9 pft, — egy hónapi házbér (Csiszérnek visszafizetendő) 6 pft, — a nyomdászoknak 3 szekéren Brassóból ideköltöztetése (Csiszérnek visszatéritendő) 24 pft. Tehát a városnak összesen 107 pengőforint 50 krajcár kiadása van a nyomdára, s ideszámítva Csiszér Mózes 181 pengőforint 30 krajcár kiadását, valamint Gött János brassói nyomdatulajdonosnak 172 pengőforint 20 krajcár követelését („Brassai Könyvnyomdás Göthtöl betüket hoztak, mivel a Tordárol[48] küldöttek hijánosok és haszonvehetetlenek valának, ezenn betük árra 172 pft 20 kr"), a számvevő biztosok szerint „a kézdi vásárhelyi nyomdán 461 forint és 48 krajcár terüh fekszik pengő pénzben".

Még mielőtt a két számvevő biztos beadta volna jegyzőkönyvét a városi tanácsnak, Balogh Pál városi főbíró október 4-én többféle ügyről szóló jelentésének utóirataként jelentette Kovács István kerületi főbiztosnak, hogy a nyomda és a nyomdászok Sepsiszentgyörgyre elküldésére tett parancsát teljesíteni kívánván, felszólította erre Nagel August nyomdászt, de Nagel a városi tanács előtt kijelentette, hogy ő előbb leutazik a kerületi főbiztoshoz és vele megtárgyalja az ügyet, mert megfelelő megállapodás nélkül nem kíván Sepsiszentgyörgyre költözködni. Balogh főbíró egyuttal azt is jelentette, hogy „két nyomda lévén, egy a Bem ajándéka, más a Tordárol adott ; igen de a Bem által adotnak betüi nem lévén azokban Brassóból contora egy 160 pengő forintra vásárlottak s a mellett a fel készitésreis város gazda atyánkfia bizonyos ládák s egyebek készittésében költségeket tett s azok meg fordítandok, melyek részint azért mert haszonbériből kivánta Közönségünk kifizetni, részint a cassa gyenge állása miatt maradt fizetetlen"[49].

Balogh Pál főbíró október 4-i jelentésére küldött keltezetlen válaszában Kovács István kerületi főbiztos a nyomda ügyében röviden csak annyit válaszolt, hogy a nyomda iránt később fogja rendeletét megtenni, amit a főbíró várjon el[50]. Néhány nap mulva azonban, Nagel szóbeli vagy irásbeli panasza nyomán, Kovács főbiztos jelentést kért a városi tanácstól, hogy miért nem intézte még el Nagel August 101 pft 2 kr elmaradt bérének kifizetését, holott a nyomdásznak szerződése is van fizetéséről a várossal[51].

A városi tanács október 16-i ülésében[52] tárgyalta meg a kerületi főbiztos rendeletére adandó választ. Mindenek előtt megállapította, hogy a jelenlegi tanács nem emlékezik arra, hogy Nagel Augusttal vagy Szabó Mihállyal szerződésre lépett volna. A tanácstagok egyrésze ugyan tud arról, hogy Tóth Sámuel volt százados küldött az akkori városi tanácsnak egy kimutatást a nyomdászok hetibéréről, de ezt szerződésnek vagy kötlevélnek nevezni nem lehet, s éppen ez az értesítés szülte a nyomda haszonbérbe adását, mert az akkori tanács a nyomdának a városi pénztár terhére történő kezeltetését károsnak látta. Az október 16-i tanácsülés nem hozott határozatot a két nyomdász bérkövetelése ügyében, hanem arra utasította a nyomda bérlője és a nyomdászok közötti számvetésre már kétszer számvető biztosként kirendelt Vízi István főjegyzőt és Baka Mihály tanácsost, hogy az e tárgyban tett munkálkodásukról szerkesztett jegyzőkönyveket a következő tanácsülésre véleményadásukkal együtt

nyújtsák be, hogy ezek alapján a városi tanács Kovács István kerületi főbiztosnak megtehesse a maga jelentését.

Vízi István és Baka Mihály a városi tanács október 19-i ülésére már beadták kettős jegyzőkönyvüket és a nyomda körüli zavarok elenyésztésére külön iratként elkészített véleményadásukat[53]. Három fejezetre tagolt véleményük első fejezetében kifejtették, hogy a városi tanács 1849. április 20-i ülésének jegyzőkönyve világosan igazolja, s kikérdezése rendjén a bérlő sem tagadta azt a tényt, hogy ő évi 300 pengőforint bérért hat egymás utáni évre a várostól haszonbérbe vette a könyvnyomdát. A jegyzőkönyvben a szerződés megírására kiküldöttek is vannak megnevezve, és ezért az a hiányosság, hogy egyesek hanyagsága miatt egyezménylevél nem íratott, az a haszonbérlet tényén nem változtat. Hogy Csiszér Mózes a tanácsi jegyzőkönyvben megírt feltételekbe beleegyezett, azt hathatósan bizonyítja az is, hogy a könyvnyomdát a várostól ténylegesen átvette és kezelni kezdte, működtette. Éppen ezért Csiszér a hat hónapi haszonbér fejében tartozik a városnak 150 pengőforintot fizetni. Minthogy azonban a szeptember 28-i számvetési jegyzőkönyvből kitűnik, hogy a haszonbérlő a nyomdával kapcsolatban a város helyett 58 pengőforint 12 krajcár összeget fizetett ki, (70 váltóforint 30 krajcárt, azaz 28 pengőforint 12 krajcárt a nyomdászok április 27-e előtti bérébe, 6 pengőforintot az áprilisi házbérbe, 24 pengőforintot a nyomdászok Brassóból beköltöztetésére), ezt az összeget a 150 pengőforintból levonva, Csiszér Mózes félévi haszonbér címen 91 pengőforint 48 krajcárt köteles fizetni a város részére.

Véleményadásuk második és harmadik fejezetében a két számvevő biztos a nyomdászok bérkövetelésével, majd a bérlő jogaival kapcsolatban írta meg véleményét. Előbbi jegyzőkönyvükben foglalt véleményüket (hogy a nyomdászok a nyomda adósain hajtsák be bérkövetelésüket) megváltoztatva, most már azt a helyes véleményüket nyilvánították, hogy „a nyomdások készpénz fizetésre lévén meghíva s ezen változtatást Csiszér úr nem tett, nem lehet ököt oly adósságok felvételére utalványozni, mely törvény utjára van áttéve, melynélfogva a 101 pengőforintokot s 2 krajcárokot mint kezelő fizetendi Csiszér atyánkfia". Csiszér Mózesnek pedig „azokhoz miket csináltatott jóga fönn hagyatik, valamint az adósságokról szolló iromány is, mely szoll vala 128 pengőforintról és 20 krajcárról". Továbbá Csiszér birtokában maradnak a kezelése alatt nyomtatott fali kalendáriumok, ábécés könyvek, vásárcédulák, az „500 kisebb szerű munkácska" és a még meglévő papirosmennyiség.

A városi tanács október 19-i ülésében felolvasták a Csiszér Mózes és a két nyomdász közötti számvetésre kiküldött biztosok munkálatainak iratait, s ezek alapján a tanács úgy határozott, hogy a bepanaszolt Csiszér Mózes köteles a panaszló Nagel Augustot és Szabó Mihályt készpénzzel kifizetni, amit ha a panaszlott egy előre bocsájtandó 8 napi intésre nem tenne meg, akkor az elégtévő biztosokul kirendelt Szotyori Sámuel és László András tanácsos a méltatlanul okozott költségekkel együtt törvényes uton tegyék elégtételbe a tanács határozatát[54].

Csiszér Mózes nem nyugodott bele a városi tanács határozatába, hanem megfellebbezte azt Kovács István kerületi főbiztosnál, aki a tanács-

tól újabb felvilágosítást kért a nyomda körüli egyenetlenségek ügyében. November 26-i ülésében a városi tanács kimondta, hogy fenntartja október 19-i ülésében hozott határozatát, mert a nyomdászok Csiszér Mózes alkalmazottjai voltak, s miután Csiszér közárverezés és tanácsülési jegyzőkönyv határozata nyomán ténylegesen haszonbérbe vette a várostól a nyomdát, köteles volt ettől az időponttól kezdve a nyomda alkalmazottait fizetni. A városi tanács nem szólt abba bele, hogy a nyomda haszonbérlője kikkel és miként kezelje a maga hasznára a nyomdát, de minthogy a haszonbérlő a nyomdászok készpénzfizetésén nem változtatott, ezért tartozik az elmaradt jogos bérüket készpénzben kifizetni[55].

További irásos adatok hiányában nem tudhatjuk bizonyosan azt, hogy végül is hogyan intéződött el a két nyomdász bérkövetelésének az ügye, de valószínűnek tarthatjuk, hogy Kovács István kerületi főbiztos jóváhagyta a városi tanács határozatát, s így aztán Csiszér Mózes kénytelen volt kifizetni a nyomdászok elmaradt bérét.

9. Mialatt a két nyomdász elmaradt fizetése ügyének megoldása ilyen nehézkesen haladt és hónapokig elhúzódott, ezalatt a nyomda helyzetének tisztázódása is csak lassan haladt előre. Kovács István kerületi főbiztos október elején felfüggesztette azt a korábbi rendeletét, hogy a városi tanács a nyomdát a két nyomdásszal együtt küldje le Sepsiszentgyörgyre[56]. Úgy látszik, Kovács főbiztos nemsokára felajánlotta felettes hatóságának, az Udvarhely-vidéki biztosságnak, hogy a kézdivásárhelyi nyomdát elküldi Udvarhelyre, mert az Udvarhely-vidéki biztosság október 11-én kelt rendeletében arról értesíti Háromszék kerület biztosságát, hogy a jelenleg Kézdivásárhelyen lévő nyomdának Udvarhelyre áthelyezéséről október 9-én küldött javaslatát nem hagyja jóvá, hanem elrendeli, hogy a nyomda egyelőre maradjon Kézdivásárhelyen, azonban biztonságos őrizet alatt álljon[57]. Egy következő adatunk — a kézdivásárhelyi tanács október 26-i ülésének jegyzőkönyve — szerint Kovács főbiztos egy újabb rendeletet küldött a tanácsnak „a nyomda Heydte Székely Fő Parancsnok Eo Méltósága rendelkezéséig való felfüggesztése" ügyében[58].

Balogh Pál kézdivásárhelyi főbíró és Vízi István városi főjegyző november 9-én Háromszék kerület biztossága 832. számú rendeletére hivatkozva a következő meglepő jelentést küldi Kovács kapitánynak: „A pártütők által Balázsfalváról, egybezavartan Tordára, onnan Kézdi vásárhelyre küldött Könyv nyomdát, melyet miután itt a cs. orosz katonák a Jáfet féle házból szállás nyeresége tekintetéből az utszára ki rakták, ahoz értő nyomdás Nagel August gondozására biztuk további felsőbb rendeletig"[59]. Meglepő és fontos ez a jelentés, mert egyéb vonatkozások mellett nemcsak az tűnik ki belőle, hogy a Tordáról Kézdivásárhelyre szállított könyvnyomdát Tordára Balázsfalváról vitték, hanem kitűnik e jelentésből az is, hogy Kovács főbiztosnak már november 9-e előtt valamilyen útonmódon (valószínűleg felettes hatósága tudakozódása nyomán, de nem lehetetlen az sem, hogy kézdivásárhelyi feljelentés következtében) tudomására jutott a két kézdivásárhelyi könyvsajtó egyikének Balázsfalváról származása. A kézdivásárhelyi tanács jelentése alapján tehát Kovács főbiztos már november 11-én jelenthette felettes hatóságának a balázsfalvi

könyvnyomda megtalálását, több mint egy héttel azelőtt, mielőtt megjelent volna báró Wohlgemuth Lajos altábornagynak, az erdélyi nagyfejedelemség polgári és katonai kormányzójának Nagyszebenben, 1849. november 20-án kelt 2260/1849. számú hirdetménye. E háromnyelvű nyomtatott hirdetményben a kormány felszólítja mindazokat, akiknek tudomásuk van „a lázadási zavarok alatt... kiraboltatott s részint szétdúlatott" balázsfalvi görög katolikus román papnövelde könyvtárából és nyomdájából származó, „az országban imitt-amott szétszórva találtató... némely drága könyveknek, természet és mennyiségtudományi műszereknek, sajtók s több egyebeknek" hollétéről, hogy a minden kerületben felállítandó bizottmánynak jelentsék vagy adják be ezeket a tárgyakat, hogy „azok előbbi helyöken felállítva, köz használatuk újból lehetővé tétessék"[60].

A Balázsfalváról Kézdivásárhelyre került könyvnyomda 1850 márciusának elején vissza is jutott a balázsfalvi szeminárium jogos tulajdonába. A kézdivásárhelyi tanács nevében Balogh Pál főbíró és Vízi István főjegyző 1850. március 1-én jelentette a „Kézdivásárhelyen állomásoló Császári-királyi AlBizottságnak", hogy a Balázsfalvára elküldetni rendelt könyvnyomdát a városi tanács még nem tudta a kitűzött helyére elküldeni, mert a városbeli szekeresek közül senki sem vállalta el a könyvsajtó szállítását, de a városi tanács igyekszik mielőbb valakivel megegyezni, s a rendeletnek eleget tenni. Az albiztosság március 4-én visszaküldte a városi tanácsnak e jelentést[61], hátlapjára rájegyezve, hogy a tudósítást nem fogadhatja el, hanem komolyan utasítja a tanácsot, hogy a nyomdát kétszer 24 óra alatt Balázsfalvára küldje vissza. Az albizottság átirata alá Vízi István városi főjegyző feljegyezte a rendelet teljesítését: „Elküldetett".

A Bem ajándékozta, a debreceni nyomdából származó és Nagyszebenből Kézdivásárhelyre szállított könyvnyomdát a városi tanács 1851. január 14-én átadta a kézdivásárhelyi császári-királyi albiztosságnak. Az átadási-átvételi jegyzőkönyv[62] szerint átadásra került: „1. Egy Könyvsajtó minden megkivántató részekkel, nevezetesen: egy öntött nagy strof rézből, ugyan egy öntött réz fundamentom, s más fa és vas alkotó részei a könyvsajtónak. — 2. Egy betű tartó nagy fa Kaszten, melyben 5 külön darab betűtartó fiokok járnak, mindenik fiokban betűk vagynak, ilyeténképpen: az első szám alattiba: Cicero betűk, a másodikba: ugynevezett Garmond betűk, a harmadikba és negyedikbe: mindenféle elegy betűk, az ötödikbe: nagy féle Titulusnak valo betűk. — 3. Öt kirako Fa Táblák, melyeken őszve omlott betűk vagynak, egyiken különösen egy vas rámában ki van szedve a szokott vásár cédula. — 4. Három Hajó (:Schif:), miben a Columnák rakatnak. — 5. Egy Fa Tenakulum. — 6. Egy vas betű szedő (:Winkelhacken:). — 7. Egy festéktartó. — 8. Egy csomó fa Stekek".

Az átadási-átvételi jegyzőkönyv a nyomdai tárgyak felsorolása után megjegyzi, hogy „a fennebbi 2-ik és 3-ik szám alatti betűk egy részének az áráról Brassai Nyomdás Göttnek specificatio szerinti keresete tudatva van a Cs. Kir. Albiztossággal". Egy másik adat[63] szerint a nyomda az albiztossághoz bírói zár alá Gött János kérésére tétetett, a tőle 1849. április

7-én a kézdivásárhelyi nyomda részére küldött 161 pengőforint 13 krajcár értékű betűkészlet és nyomdai felszerelés árának még mindeddig meg nem fizetése miatt.

Miután a helyi hatóságokhoz intézett kérései eredménytelenek voltak, Gött az Udvarhelyi vidék főparancsnokságához fordult, mely 1851. április 3-án a Háromszék kerületi főbiztosság útján elrendelte a kézdivásárhelyi városi tanácsnak, hogy a város nyomdáját árverés útján, és ha így nem sikerülne, akkor szabad kézből adja el, s a nyomda árából fizesse meg Gött Jánosnak a 161 pengőforint 13 krajcárt[64]. A városi tanács május 15-én jelentette a kerületi főbiztosságnak, hogy a nyomdára helybeli vevő nem akadt, s kérte, hogy a főbiztosság tétesse közhírré a nyomda eladását[65]. Kovács István kerületi főbiztos május 30-án arra utasította a városi tanácsot, hogy a tanács a saját részéről gondoskodjék a nyomda eladási hirdetményének köröztetéséről és a sikerről annak idején értesítse a főbiztosságot[66]. A városi tanács június 30-án a nyomda eladásáról szóló hirdetést megküldte a kézdivásárhelyi és a nagyborosnyói albiztosságnak, kérvén annak köröztetését[67].

10. 1851. június 30-a után az első kézdiváásrhelyi nyomda további sorsára vonatkozólag nincsen semmiféle levéltári adatunk. Az eladási hirdetmény kétségtelenül eredménytelen volt. A könyvsajtót a hozzátartozó betűkészlettel a kézdivásárhelyi református templom északi bástyájában helyezték el, ott pihent elfelejtve háromnegyed évszázadig, amíg 1925. augusztus 10-én beszállították a Sepsiszentgyörgyi Múzeumba[68]. Azóta állandó kiállítási tárgyként itt talált végleges otthonra ez a nagy történelmi eseményeket átélt, sok viszontagságon átment, nagyértékű szabadságharcbeli és művelődéstörténeti emlékünk.

PRIMA TIPORGAFIE ŞI PRIMUL ZIAR DIN TREI SCAUNE

(Rezumat)

Pe baza materialului documentar inedit de la Arhivele Statului din Sfîntu Gheorghe, autorul descrie istoricul primei tipografii din Trei Scaune, despre care lucrările publicate menţionează doar atît că era donată oraşului Tg. Secuiesc de către generalul Bem în luna martie 1849. În comuniare se arată că Teleki Sándor, adjunctul generalului Bem, încă le începutul lunii februarie 1849 a donat oraşului Tg. Secuiesc o tipografie ; cetăţenii oraşului şi-au exprimat bucuria lor dedicîndu-i un vers care i-a fost trimis lui Teleki. Dar delegaţia trimisă după tipografie, în ziua de 16 februarie, a raportat magistratului la întoarcere numai atît că generalul Bem a primit cu drag salutul oraşului, despre tipografie însă raportul nu menţionează nici un cuvînt. După ce la 20 martie 1849 armata

lui Bem a ocupat orașul Brașov, delegația orașului Tg. Secuiesc în ziua de 21 martie l-a salutat în Brașov pe generalul Bem, care la cererea delegației a donat orașului Tg. Secuiesc tipografia sa de tabără. Această tipografie mobilă a fost primită de Bem în ziua de 13 decembrie 1848 de la magistratul orașului Debrețin, iar după ce a donat-o orașului Tg. Secuiesc, în ziua de 22 martie generalul Bem a cumpărat de la tipograful brașovean Gött Iohann pentru armata sa o tipografie nouă, mai ușor portabilă. Tipografia donată de Bem, aflată încă la Sibiu, a fost transportată la Tg. Secuiesc, iar de la Gött Iohann din Brașov s-au cumpărat litere și utilaje de tipar. Gött a trimis și doi tipografi la Tg. Secuiesc. Cînd toate acestea erau deja la Tg. Secuiesc, la 17 aprilie primarul orașului, care ca deputatul orașului se afla la dietă, a sosit neașteptat acasă și a adus cu sine de la Turda o altă tipografie, donată orașului Tg. Secuiesc de către comisarul gubernial pentru Transilvania. Pentru a scăpa de grijă și cheltuieli, magistratul orașului în ziua de 27 aprilie ambele tipografii le-a dat în arendă lui Csiszér Mózes, locuitor din Tg. Secuiesc.

Prima tipăritură ieșită din tipografie a fost un vers dedicat generalului Bem. În această tipografie s-a editat apoi și primul ziar din Trei Scaune : „Székely Hírmondó" (Vestitorul Secuiesc), redactat de Fogarasi János. Din acest ziar revoluționar au apărut numai 4 numere între 7—17 iunie 1849, deoarece trupele intervenționiste țariste în ziua de 19 iunie prin Pasul Timiș au intrat în Transilvania și la 25 iunie au ocupat și orașul Tg. Secuiesc. Între 9—18 august tipografia din Tg. Secuiesc a mai tipărit în limba maghiară un număr de patru ordine emise de trupele țariste, dar după aceste tipărituri nu a mai funcționat. Începînd din luna septembrie 1849 problemele tipografiei desființate au creat multe griji noului magistrat al orașului. Cei doi tipografi au înaintat la magistrat o plîngere contra arendatorului tipografiei pentru neachitarea salariilor pe 2 luni ; actele create în legătură cu această revindecare de salarii conțin multe date interesante privind istoricul tipografiei. În luna noiembrie comisarul militar al Cercului Trei Scaune a aflat că tipografia transportată de la Turda la Tg. Secuiesc a fost adusă la Turda de la Seminarul din Blaj, după devastarea acestuia. Această tipografie la ordinul autorităților superioare, la 4 martie 1850 a fost retransportată la Seminarul din Blaj. Tipografia donată de generalul Bem a fost pusă sub sechestru la cererea tipografului brașovean Gött Iohann, pentru motivul că nu i-a fost achitat prețul literelor de tipar furnizate la 7 aprilie 1849. Autoritățile supreme au ordonat vînzarea tipografiei pentru a putea fi achitată suma tipografului Gött. Magistratul la 30 iunie 1851 prin autoritățile din Trei Scaune a anunțat vînzarea tipografiei. Neprezentîndu-se nici un cumpărător, tipografia a fost depozitată în bastionul bisericii reformate, unde a fost rămasă uitată timp de treisferturi de vac, pînă cînd la 10 august 1925 a fost transportată la Muzeul din Sfîntu Gheorghe, unde este expusă și în prezent.

JEGYZETEK

1. DANKANITS ÁDÁM, **Olvasótársulatok, polgári társalkodók és kaszinók** című közleményében (Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények, XII. évf., (1968), 99—103.) a sepsiszentgyörgyi és a kézdivásárhelyi kaszinón kívül egy 1844. évi újsághír alapján csak az alsócsernátoni olvasókört említi. ANTAL ÁRPÁD, **A falusi lakosság olvasókörei a reformkorban** című cikkében (NyIrK., XIII. évf. (1969), 315—322.) az alsócsernátoni olvasókör megalakulásáról az Erdélyi Híradó 1842. május 6-i tudósítása alapján ír. — A további kutatások bizonyára még több más háromszéki olvasótársaság létezését is bizonyítani fogják. Így például egy újabb adatunk szerint a Kovásznai Könyvolvasó Társaság 1842. március 5-én alakult meg, és azonnal megkezdte a könyvek vásárlását és beköttetését. (Sepsiszentgyörgyi Állami Levéltár. Orbai szék levéltára, Közigazgatási iratok, 1842. évi 1291. szám.)
2. Az 1827-től 1848. május 30-ig megjelenő **Erdélyi Híradó** és az 1841-től 1848. április 11-ig kiadott **Mult és Jelen.** — E korszakban a hírlapok általában hetenként kétszer jelentek meg. Vö. JAKAB ELEK, **Az erdélyi hírlapirodalom története 1848-ig**, Bp., 1882. és Dr. KRISTÓF GYÖRGY, **Az erdélyi magyar vidéki hírlapirodalom története a kiegyezésig**, Erdélyi Múzeum, XLIV. kötet, (1939), 249—275. és Erd. Tud. Füz. 109. szám. — Az első erdélyi magyar nyelvű hírlapot, az **Erdélyi Magyar Hírvivő**-t 1790-ben Nagyszebenben, 1791-ben Kolozsvárt nyomtatták. Román nyelvű hírlap Erdélyben 1838. március 12-én indult meg Brassóban, **Gazeta de Transilvania** címen. Az első erdélyi németnyelvű hírlap, a **Siebenbürgische Zeitung** (folytatása a **Siebenbürger Bote**) 1784-től Nagyszebenben jelent meg, a második pedig, a **Siebenbürger Wochenblatt**, 1834-től kezdve Brassóban. (Jakab E. és Dr. Kristóf Gy. i.m., **Dicţionar Enciclopedic Român**, Bucureşti, 1964, vol. II. 515.)
3. Az **Erdélyi Hírlap**nak ugyancsak hetenként megjelenő szépirodalmi melléklapja is volt, a **Mulattató**, mely az első székely jellegű irodalmi közlöny. Mindkét lapra vonatkozólag lásd: Dr. KRISTÓF GYÖRGY, **Az első vidéki (székely) magyar hírlap s irodalmi melléklapja.** (Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum 50 éves jubileumára. Szerkesztette Csutak Vilmos. Sepsiszentgyörgy, 1929, 219—234.)
4. **Istoria României**, Editura Academiei R.P.R., Bucureşti, 1964, vol. IV, p. 150.
5. A háromszéki önvédelmi harcra vonatkozólag itt csak NAGY SÁNDOR, **Háromszék önvédelmi harca 1848—1849** (Kolozsvár, 1896.) és Szentkatolnai BAKK ENDRE, **Kézdivásárhely s az ottani Jancsó családok története** (Kézdivásárhely, 1895, 348 kk.) című alapvető munkáit említhetjük meg.
6. Sepsiszentgyörgyi Állami Levéltár, Kézdivásárhely város levéltára (a továbbiakban rövidítve: Kvh. lt.), Tanácsülési jegyzőkönyv (1848. október 25-től 1849. június 14-ig), 92. lap: Az 1849. február 26-i városi tanácsülés átiratot küldött a csíki térparancsnokságnak „az aránt, hogy Bem tábornok által 3 Székre küldött alezredes Beke Josef ur a Székely Nemzethez irt felszólítását sziveskedne az Csik Somlyai nyomdán ki nyomatni rendelni". — A Bem tábornok által Háromszék parancsnokává kinevezett Beke József alezredesnek „Szózat. Háromszék Lakosaihoz." című, „Kelt Kézdi-Vásárhelyen, Februárius 24-én 1849." keltezésű kiáltványát a csíksomlyói nyomda ki is nyomtatta. A nyomtatvány több eredeti példánya: Sepsiszentgyörgyi Állami Levéltár, „Az 1848—1849-i forradalmi évekre vonatkozó iratok" című gyűjtemény, 1849. évi csomó, 74. szám. Közölte: SZÉKELY ÖDÖN, **Levelek Háromszék 1848—1849-i önvédelmi harca történetéhez**, Erdélyi Múzeum, XXXI. kötet, (1914), 222 kk.
7. VAJNA KÁROLY, **A Kézdivásárhelyi Kaszinó 90 éves multja 1842—1932** című közleményében, (mely először a kézdivásárhelyi Székely Újság 1933. évfolyamában majd **A Kézdivásárhelyi Kaszinó 100 éve** címen Kézdivásárhelyen 1942-ben megjelent kiadvány első fejezeteként jelent meg), ismertette így a nyomda ajándékozásának történetét (i.h. 13 .lap). Miként Vajna írja, az 1842—1850-i időszakra vonatkozó adatai Fábián Dánieltől, a kézdivásárhelyi kaszinó 1844—1849. közötti elnökétől, a város volt 1848-as országgyűlési követétől származnak, aki kérésére 1891-ben Szilágycsehen mondta tollba visszaemlékezését.
8. Kvh. lt. Tanácsülési jegyzőkönyv (1848—1849), 88.

9. Gróf Haller Ferenc 1848. november elsejétől 1849. március végéig menekültként tartózkodott Kézdivásárhelyen. (Kvh. lt. Tanácsülési jegyzőkönyv (1851) 928. sz.). A Háromszékre érkezett rengeteg menekült közül sokan vettek részt az önvédelmi harc szervezésében. (Bakk Endre, i.m. 348.)
10. Kvh. lt. Tanácsülési jegyzőkönyv (1848—1849), 96—97.
11. Uo. 99—101.
12. BAKK ENDRE, i.m. 274: „Gr. Teleky Sándor K.-Vásárhely polgárságát nyomdával ajándékozta meg. Hihetőleg még 1848-ban; mit K.-Vásárhely polgárainak hozzá intézett üdvözlő verse ezen szavai: „Az ármány már köztünk kullogott. És te jöttél s szemünk felnyitád": sejtetnek. (Olv. Kolozsv. Ereklye-Múzeumban.)"
13. BAKK ENDRE, i.m. 381.
14. KŐVÁRI LÁSZLÓ, **Erdély története 1848—49-ben.** Pest, 1861, 209.
15. Bem tábori nyomdájára vonatkozólag lásd: Dr. ZOLTAI LAJOS, I. **A debreceni városháza négyszázéves története. 1531—1931. II. Bem tábori nyomdája. Debrecentől a Székely Nemzeti Múzeumig.** Külön lenyomat a Debreceni Képes Kalendárium 1932 évi folyamából, Debrecen, 1931. — Zoltai szerint az 1561-ben alapított debreceni nyomda egyetlen régibb eredetű sajtója a sepsiszentgyörgyi múzeumban látható, ahová pár évvel ezelőtt a kézdivásárhelyi református egyház ajándékozta. E könyvsajtó Bem tábori nyomdájának tartozéka, amelyet az 1848. december 4-én Debrecenen átvonuló Bem tábornok kérésére a városi tanács engedett át az erdélyi hadak főparancsnokának. Az 1848. december 13-i átvételi elismervény és leltár szerint a nyomda 35 tétel szerinti tárgyból és felszerelésből állott, köztük: egy sajtó rézlappal, 150 ezüst forint értékben, háromféle öntött betű, 203 fabetű, többféle nyomdai felszerelés; az egész sajtógarniturát 417 ezüst forint 17 krajcárra becsülték. A nyomda üzemben tartására négy nyomdász is elment Erdélybe Bem után: Ujvárosi József, Kuttor Sámuel, Hegedüs István és Pálfalvay Károly. A mozgó nyomda végig kísérte a hős vezért erdélyi hadjárataiban, sajtója alól kerültek ki Bem kiáltványai, hadiparancsai és Petőfi tüzes harcidalai. Az 1849. július 31-i segesvári csatával nemcsak az erdélyi szabadságharc bukott el, hanem a debreceni tábori nyomda szerepe is véget ért, sőt a nyomda minden felszerelésével oda is maradt, az egyik nyomdásznak, Kuttor Sámuelnek pedig nyoma veszett. A Debrecenbe hazavergődött három nyomdász azt vallotta, hogy „A tábori nyomdához tartozott három nagy és két kisebb almáriumban volt betűk, egy nagy láda tiszta és nyomtatott papirokkal, a sajtónál szükséges műszerek, két szekér széjjel szedve az akkori vészterhes körülmények között a marosszéki Nyárádszentannán gróf Lázár udvarában maradtak... 1849. augusztus 20-án". — Értékes közleményében azonban Zoltai egyáltalán nem említi meg, hogy a Debrecenből hozott könyvsajtót Bem 1849. március 21-én Kézdivásárhely városának adományozta, s ezért a közlemény olvasója csak arra a téves következtetésre juthat, hogy a debreceni tábori könyvsajtó Nyárádszentannáról kerülhetett Kézdivásárhelyre, valamikor 1849. augusztus 20-a után. Minthogy Zoltai azt sem ismerteti, hogy 1849. március 25-től kezdve Bem tábori nyomdája a Brassóban március 22-én vásárolt könyvsajtóval működött, közleményéből nem tünhetik ki, hogy a debreceni nyomdászok nem a debreceni könyvsajtót, hanem a Bem által március 22-én vásárolt brassói sajtót hagyták 1849. augusztus 20-án Nyárádszentannán.
16. BINDER PÁL—KILLYÉN FERENC, **Bem tábornok Brassóban.** Korunk, XXVIII. évf., (1969), 1088. — Nagyon jellemző Bemnek a sajtóról való felfogására az a felszólítás is, amit Nagyszeben elfoglalása után három nappal, március 14-én intézett az ottani hírlapok kiadóihoz, hogy folytassák lapjaik kiadását. „Első kellék az alkotmányos szabadság megszilárdítására a sajtószabadság. Azért felhívom az itteni lapok kiadóit, hogy lapjaik kiadását tovább folytassák. Én semmi korlátokat nem szabok nekik, nyomtathatnak, amit tetszik s amiért felelősök lehetnek; csak hogy becsületes embereket válasszanak szerkesztőiknek". (KŐVÁRI—LÁSZLÓ, **Okmánytár az 1848—49-iki erdélyi eseményekhez.** Kolozsvár, 1861, 159.). Brassó elfoglalása után is, Bem felszólítására már harmadnapra, március 23-án újra megjelent a brassói német hírlap új kiadása, amelynek megjelenése érdekében és egyben előfizetésképpen Bem 200 forintot utalt ki Gött Iohann nyomdatulajdonosnak. (Binder Pál—Killyén Ferenc, i.m. 1089.)

17. Kvh. lt. Tanácsülési jegyzőkönyv (1848—1849), 105.
18. Uo. 114.
19. Uo. 121.
20. Kvh. lt. Közigazgatási iratok, 1849. évi IX/2, csomó, 1 lap.
21. Uo. 2—3.
22. Uo. 4.
23. Kvh. lt. Tanácsülési jegyzőkönyv (1848—1849), 82.
24. Uo. 125—126.
25. Kvh. lt. Közigazgatási iratok, 1849. évi IX/2. csomó, 5.
26. Csányi László nagyon méltányolta a háromszékiek hősies magatartását. 1849. március 5-én Kossuth Lajosnak küldött jelentésében kéri, hogy küldjenek hírlapokat Háromszéknek, s így folytatja: „Háromszék a haza részéről teljes méltánylást érdemel, csuda mi mindent művel ezen merő iparnélküli országokkal határos népe Erdélynek. Ágyúkat önt, lőport, gyutacsot készít és a haza védelmében is méltó unokának bizonyitandja magát a hajdan hős székely nemzetnek". (KOVÁCS JÓZSEF, **Bem József**, Budapest, 1954, 402.)
27. Aradi Múzeum, Csányi levéltár, Csányi László levelezési könyve, 535. szám és **Kossuth Lajos összes munkái**, XIV. kötet, Budapest, 1953, 671. lap. (Bözödi György szíves levélbeli közlése.).
28. KŐVÁRI LÁSZLÓ, **Erdély története 1848—1849-ben**, Pest, 1861, 215—217.
29. A tordai igazolvány „kormánybiztosi rendelet"-re hivatkozik, nem pedig az országos teljhatalmú kormánybiztos rendeletére; e hivatkozás arra utal, hogy a tordai nyomdát Berde Mózes kormánybiztos rendelete alapján vitte Kovács főbíró Kézdivásárhelyre. — Berde Mózes 1848. április 11-től Háromszék egyik országgyűlési követe volt, előbb a kolozsvári, majd a pesti országgyűlésen, szeptember 20-ig, amíg Pestről választójárásába mint háromszéki kormánybiztos küldetett. E megbizatásában működött Háromszéken 1849 január végéig, amikor felváltották, s ő felindult az országgyűlésre, de Kolozsvárt Csányi maga mellett tartotta és március 17-én helyettesévé nevezte ki. (Bakk Endre, i.m. 325, 336, 340.) Berdének március végén vagy április elején még nem lehetett tudomása arról, hogy Kézdivásárhely küldöttsége március 28-án már elindult Nagyszebenben a Bem ajándékozta nyomdáért. Ellenben Csányi március 30-án Kézdivásárhelyen járt, megszemlélte az ágyúöntödét és a többi hadiüzemet, s részt vett a tiszteletére rendezett díszebéden, (Kővári László, i.m. 217), tehát neki kétségtelenül tudomása volt a Bem ajándékozta nyomdáról, és teljesen valószínűtlen, hogy Kolozsvárra visszatérte után egy második nyomdát is küldetett volna Kézdivásárhelyre. Minthogy azonban Berde nem határozhatott Csányi tudta nélkül a tordai nyomdáról, a nyomda elajándékozása ügyében kétségtelenül még Csányi Kolozsvárról elutazása előtt megtörtént a döntés, s Csányi bizonyára éppen Berde közbenjárására ajándékozta a tordai nyomdát Kézdivásárhelynek.
30. Kvh. lt. Tanácsülési jegyzőkönyv (1848—1849), 127—128.
31. Vajna Károly (i.m. 8.) tévesen határozta meg annak a Nagy Jáfet-féle háznak a fekvését, amelyben az első kézdivásárhelyi nyomda működött. Vajna szerint 1844 decemberében „a Nagy Jáfet főhadnagytól bérelt, vasútutcai házba költöztették a Kaszinót, (amely a mai kórház közvetlen szomszédságában van s jelenleg Tordai Dénes ny. városi főszámvevő lakik benne)". A Bem ajándékozta nyomda megérkezése utáni eseményekről pedig Vajna többek között ezeket írja: „A Kaszinóban folyt azután a tanácskozás... a nyomda elhelyezéséről. Hosszas eszmecsere után abban állapodtak meg, hogy mivel Nagy Jáfet (a ref. egyházközség egyik nagy alapítványának létesítője) ugyis eladóvá tette egyik házát: vegyék meg tőle nyomdahelyiségnek. Az alku megtörtént... A vételár kifizetetvén, a Kaszinó helyiségében azonnal elhelyezték a nyomdát. A Kaszinót pedig áttették a Szőcs Dániel-féle, akkori Unió-utcai házba". (I.m. 8, 13—14). — Vajna azonban, bár ír róla, de nem vette figyelembe azt, hogy Nagy Jáfet főhadnagynak több háza is volt. A kórház melletti, jelenleg Vasút utca 21. szám alatti földszintes házat (amelyet Nagy Jáfet 1851-ben a református egyháznak hagyományozott, s amelyben ma is

Tordai Dénes leszármozattjai laknak), valóban Nagy Jáfet építtette 1829-ben, a ház pincéjében befalazva ma is meglévő kőtábla szövege szerint. De ez a ház Nagy Jáfetnek lakóháza volt, a Kaszinó pedig, és később a nyomda, Nagy Jáfet egy másik házában működött, amelyet Csiszér Mózes nyomdabérlő Kovács Jánossal együtt 1849 április végén vagy május elején megvásárolt Nagy Jáfettől. Ez az utóbbi ház, amelyben a nyomda működött, majd a megszálló cári csapatok és azután az őket felváltó osztrák katonaság kaszárnyának használt, 1850-ben és 1851-ben írásos forrásainkban mint „a Csiszér Mózes tulajdonában lévő Nagy Jáfet-féle ház" szerepel, és a leírás szerint „a Csernátoni útsza belső szegeletén" állott és „egy emeletes több több szobákból álló ház" volt. 1851-ben ez az épület „az ugynevezett Bálház" néven szerepel a Nagy Jáfet által 1851. július 8-án Csiszér Mózes és Kovács János ellen amiatt indított hosszas pereskedésben, hogy Csiszér és Kovács a megállapodás ellenére ezüst huszasok helyett Kossuth-bankókban fizette ki Nagy Jáfetnek a ház árát. (Kvh. lt.: Közigazgatási iratok, 1850. évi IX/2. csomó, 2. sz.; Allodiális iratok 1850. évi csomó: Tanácsi jegyzőkönyv (1851—1852), 1851. évi 840, 1043, 1168, 1186 és 1190 sz.). — Kézdivásárhely első nyomdája tehát Nagy Jáfetnek nem a (mai vasútutcai) földszintes lakóházában, hanem egy másik, az egykori Csernátoni utca belső szegeletén álló egyemeletes házában működött, amelynek „Bálház" is volt a neve, s a mai Iskola utca 1. szám alatti épülettel azonos, mely jelenleg a városi milicia székháza.

32. Kvh. lt. Közigazgatási iratok, 1849. évi IX/2. csomó, 6.
33. Kvh. lt. Tanácsülési jegyzőkönyv (1848—1849), 149.
34. Uo. 149.
35. Uo. 152.
36. Nincs adatunk arra vonatkozólag, hogy a kézdivásárhelyi nyomda száz példányban megjelent első termékének, a Bem altábornagyot köszöntő versnek valamelyik példánya napjainkig megőrződött volna valahol. — Az első kézdivásárhelyi nyomda fennmaradt nyomtatványai jegyzékének összeállítása a jövőben elvégzendő feladat. Itt csak azt említhetjük meg, hogy e nyomda második terméke (ezideig a legrégibb fennmaradt kiadványa) Németh László háromszéki kormánybiztosnak „Sepsi Sent-György, Május 1-én 1849." keltezésű kiáltványa. (Sepsiszentgyörgyi Állami Levéltár, „Az 1848—1849-i forradalmi évekre vonatkozó iratok" c. gyűjtemény, 1849. évi csomó, 96. szám.).
37. VAJNA KÁROLY, i.m. 14.
38. A Bem altábornagyot köszöntő első vers szövege, mely ezideig csak a Székely Hírmondó 1849. június 7-i ,első számában történt újraközlésben ismeretes, a következő:

Sajtónk Tiéd, szabadság harczaink
Dijjában adtad, nagy Vezér, nekünk;
Vedd első művét, hálaénekünk
E, pár szavát, mit zengnek ajkaink.

Vezérleted törlé kudarczaink,
Miket kitürt tiprott nemzetünk,
Miglen jövél, s fel kelt önérzetünk,
Harclángban égve izzadt arczaink.

Szivünk dagad jobb jövőnk elébe,
Vezérfényül mert virrasztassz felettünk;
Villámsugárt kinzó éjjelébe
Küzdéseinknek küldél, s im éledünk,

S hisszük: Isten megtartja a Magyart,
BEM! benned adva neki védő kart.

A második vers, amelyet Vajna Károly (i.m. 14) tévesen „a nyomda első zsengéjeként közöl:

BEMHEZ

Jöttél, és jöttödre oszlott a ború,
Mely hazánk felett borongott,
A hit, mely egy nemzetet lángra gyújt,
Dicső nevedhez fogódzott.

Küzdtük mi is a szabadság szent harcát.
Küzdtük, s Te jövél vezérül.
Fegyverünk áldva lőn, s fényes élén
Vér párolgott köszöntőül.

És hogy a szabadság szent harcának
Legyen nálunk hirdetője:
E nyomdát ajándékoztad. Legyen
Neked szentelve zsengéje.

Óhajtásunk egy: élj soká a
Világszabadság védelmére!
Fogadásunk: mi nyomban követünk
Mindenütt a harcmezőre!

Vajna Károly (i.m. 15) szerint: „Ez a vers valamivel később megjelent a Kemény Zsigmond és Kovács Lajos szerkesztette „Esti Lapok"-ban, melyet Debrecenben nyomattak". — Minthogy Vajna nem említi azt, hogy a Bemt köszöntő vers megjelent a Székely Hírmondó első számában is, s minthogy az is kétségtelen, hogy Vajna a nyomda első nyomtatványaként megjelent szöveget sem ismerte, valószínű, hogy a Bemt köszöntő második vers először a debreceni Esti Lapokban jelent meg. E második vers aztán Háromszéken kéziratban terjedt el. (A sepsiszentgyörgyi Állami Levéltárban két kéziratos példánya található, az egyik: altorjai Benkő-család iratai, Benkő Dénes százados iratai, 81. lap; a második: Kézirattár, Szinte Ferenc verseskönyve, 48—49; ez utóbbi példányban a vers szerzőjéül T. A. van feltüntetve, ami másolási hiba Fábián Antal nevének kezdőbetűi, F. A. helyett.).

39. BAKK ENDRE, i.m. 424; VAJNA KÁROLY, i.m. 15.
40. Sepsiszentgyörgyi Állami Levéltár. Háromszék levéltára, Háromszék kerületi cs. kir. főbiztos iratai (a továbbiakban rövidítve: Háromszék lt. Fb.), 1849. évi 24. csomó, 123. szám: Könyörgése Somogyi Ester Fogarasi Jánosnénak, melyben ujság szerkesztőség vétkéért letartóztatott férjének pere lefolytáig kezességen léendő elbocsájtását kéri. (Kézdivásárhely, 1849. augusztus 28.).
41. Sepsiszentgyörgyi Állami Levéltár. Kézdivásárhelyi cs. kir. albiztosság levéltára, 1850. évi iktatókönyv, 2712. sz. a.
42. Kvh. lt. 1853—1854. évi ABC Betűsoros könyv.
43. A kolozsvári Egyetemi Könyvtár hírlap-gyűjteményében H 126 szám alatt a Székely Hírmondó 1., 2. és 4. száma található meg; a budapesti Országos Széchényi Könyvtár hírlaptára a négy lapszám teljes sorozatát őrzi; a Székely Hírmondó mind a négy számának fényképmásolata megvan a sepsiszentgyörgyi Múzeumban és a sepsiszentgyörgyi Állami Levéltárban.
44. Kvh. lt. Közigazgatási iratok, 1849. évi III/4. csomó.
45. Háromszék lt. Fb., 1849. évi 24. csomó, 1374. szám.
46. Vízi István és Baka Mihály 1849. szeptember 28-án készített kikérdezési jegyzőkönyvét, valamint a nyomda egész helyzetéről tiszta felvilágosítás adása végett a városi tanácstól második kirendeltetésük után szerkesztett, de keltezés nélkül aláírt második jegyzőkönyvét lásd: Kvh. lt. Közigazgatási iratok, 1849. évi IX/2. csomó, 7—10. lap.
47. Az 1850. évre Kézdivásárhelyen 1849-ben nyomtatott fali kalendárium egyik példányát a nagyenyedi Bethlen Dokumentációs Könyvtár őrzi aprónyomtatvány-gyűjteményében 18. 132/2. szám alatt. (Borbáth Károly levélbeli közlése; ugyan-

csak az ő szívességéből e falinaptár fényképmásolata megvan a sepsiszentgyörgyi Állami Levéltárban.)

48. Kétségtelenül elírás „a Szebenből" helyett.
49. Háromszéki lt. Fb., 1849. évi 24. csomó, 648. sz.
50. Kvh. lt. Közigazgatási iratok, 1849. évi IX/2. csomó, 13.
51. Kvh. lt. Tanácsülési jegyzőkönyv (1849), 224. szám.
52. Uo. 224. szám.
53. Kvh. lt. Közigazgatási iratok, 1849. évi IX/2. csomó, 7—12.
54. Kvh. lt. Tanácsülési jegyzőkönyv (1849), 250. sz.
55. Uo. 774.
56. Kvh. lt. Közigazgatási iratok, 1849. évi IX/2. csomó, 13.
57. Háromszéki lt. Fb., 1849. évi 24. csomó, 787. sz.
58. Kvh. lt. Tanácsülési jegyzőkönyv (1849), 572. sz.
59. Háromszék lt. Fb .,1849. évi 24. csomó, 1374. sz.
60. Uo., Ad. nr. 1374.
61. Kvh. lt. Közigazgatási iratok, 1850. évi IX/2. csomó, 1.
62. Kvh. lt. Közigazgatási iratok, 1851. évi IX/2. csomó, 1.
63. Kvh. lt. Tanácsi jegyzőkönyv (1851—1852), 38. lap.
64. Kvh. lt. Közigazgatási iratok, 1851. évi IX/2. csomó, 5. és Tanácsi jegyzőkönyv (1851—1852), 38.
65. Kvh. lt. Tanácsi jegyzőkönyv (1851—1852), 59.
66. Kvh. lt. Közigazgatási iratok, 1851. évi IX/2. csomó, 6.
67. Kvh. lt. Tanácsi jegyzőkönyv (1851—1852), 100.
68. A sepsiszentgyörgyi Múzeum „Érem- és Régiségtár. III. kötet" c. leltárkönyvébe 1925. augusztus 10-én 85a tételszám alatt a következő szöveggel jegyezték be: „Beküldő neve: Kézdivásárhelyi református egyházközség. A tárgy leírása: Állítólag Bem tábornok által a ref. egyháznak adományozott nyomda, amely a templom északi bástyájában volt elhelyezve". — Hogy e könyvsajtót valóban Bem tábornok ajándékozta — de nem a református egyháznak, hanem — Kézdivásárhely városának, azt a fentebb ismertetett levéltári adatok kétségtelenül bizonyítják. Hogy pedig e könyvsajtó az elajándékozásáig Bem tábornoknak a debreceni városi nyomdából 1848. december 13-án átvett tábori nyomdája sajtója volt, azt (a belevésett 60 FONT súlyjelzés szerinti 33,60 kg súlyú) rézlapjának alsó lapjába vésett következő szöveg tanusítja:

TEKINTETES NEMES FÁY FERENTZ ÚR ÉS
TEKINTETES NEMES VETSEY SÁMUEL SENATOR
ÚRAK INSPECTORSÁGOK IDEJÉBEN
NEMES CSÁTHY GYÖRGY TYPOGRAPHIA
PROVIZORSÁGA ALATT, A' NEMES VÁROS
RÉSZÉRE KÉSZITETTE KÖRÖSY ISTVÁN
DEBRECZENBEN. DIE 10. AUGUSTI. ANNO 1815.

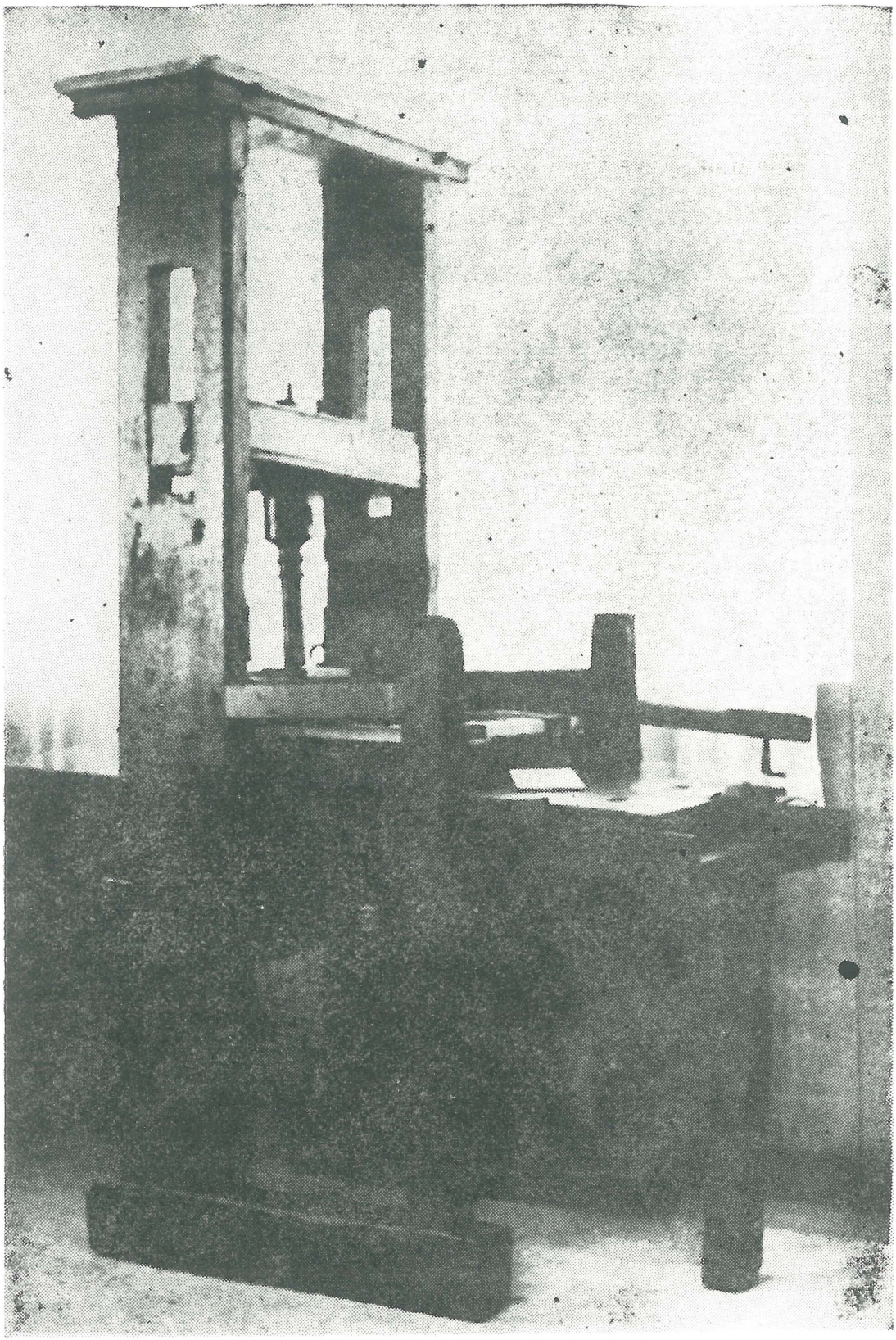

1. ábra

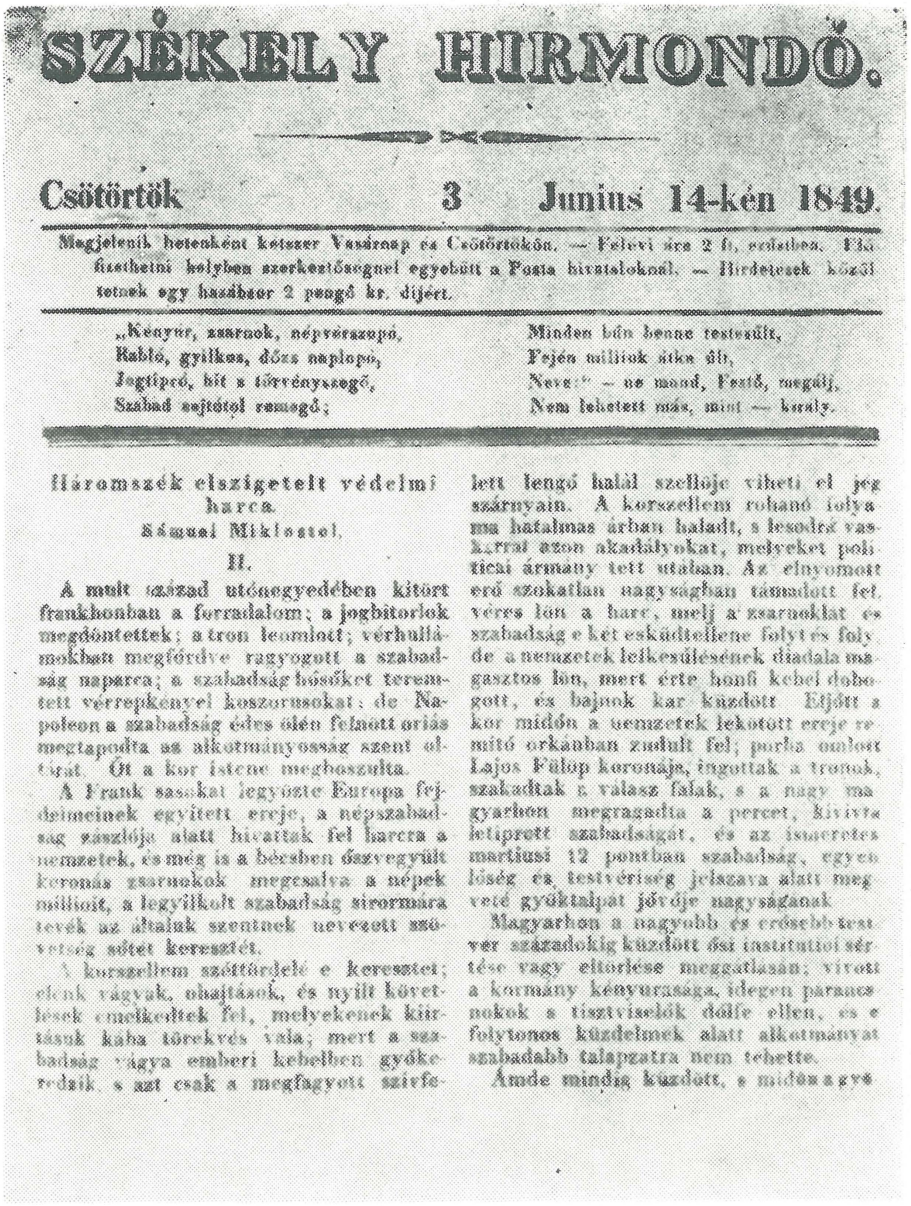

SZÉKELY HIRMONDÓ.

Csötörtök 3 Junius 14-kén 1849.

Megjelenik hetenként kétszer Vasárnap és Csötörtökön. — Félévi ára 2 ft, erdetben. Előfizethetni helyben szerkesztőségnél egyebütt a Posta hivatalokná. — Hirdetések közöltetnek egy hasábsor 2 pengő kr. díjért.

„Kényúr, zsarnok, népvérszupó,
Rabló, gyilkos, dőzs naplopó,
Jogtipró, hit s törvényszegő,
Szabad sejtétől remegő;

Minden bűn benne testesült,
Fején milliok átka ült,
Neve:" — ne mond, Festő, megálj,
Nem lehetett más, mint — király.

Háromszék elszigetelt védelmi harca.

Sámuel Miklostol.

II.

A mult század utónegyedében kitört frankhonban a forradalom; a jogbitorlok megdöntettek; a tron leomlott; vérhullámokban megfördve ragyogott a szabadság naparca; a szabadság hősőket teremtett vérrepkényel koszorusokat; de Napoleon a szabadság édes ölén felnőtt oriás megtapodta az alkotmányosság szent oltárát. Őt a kor istene megboszulta.

A Frank sasokat legyőzte Europa fejdelmeinek egyitett ereje, a népszabadság zászlója alatt hivattak fel harcra a nemzetek, és még is a bécsben őszvegyült koronás zsarnokok megcsalva a népek millioit, a legyilkolt szabadság sirormára tevék az általuk szentnek nevezett szövetség sötét keresztét.

A korszellem széttördelé e keresztet; elénk vágyak, ohajtások, és nyilt követlések emelkedtek fel, melyekenek kiirtásuk kába törekvés vala; mert a szabadság vágya emberi kebelben gyökeredzik, s azt csak a megfagyott szivfelett lengő halál szellője viheti el jég szárnyain. A korszellem rohanó folyama hatalmas árban haladt, s lesodrá vaskarral azon akadályokat, melyeket politicai ármány tett utában. Az elnyomott erő szokatlan nagyságban támadott fel, véres lön a harc, melj a zsarnoklat és szabadság e két esküdtellene folyt és folyde a nemzetek lelkesülésének diadala magasztos lön, mert érte hőnfi kebel dobogott, és bajnok kar küzdött. Eljőtt a kor midőn a nemzetek lekötött ereje remitő orkánban zudult fel; porba omlott Lajos Fülöp koronája, ingottak a tronok, szakadtak a válasz falak, s a nagy magyarhon megragadta a percet, kivivta letiprott szabadságát, és az ismeretes martiusi 12 pontban szabadság, egyenlőség és testvériség jelszava alatt megveté gyöktalpát jövője nagyságának.

Magyarhon a nagyobb és erősebb testvér századokig küzdött ősi institutioi sértése vagy eltörlése meggátlásán; vivott a kormány kényurasága, idegen parancsnokok s tisztviselők dőlfe ellen, és e folytonos küzdelmek alatt alkotmányát szabadabb talapzatra nem tehette.

Ámde mindig küzdött, s midőn a gyö-

2. ábra

AZ ERDÉLYI „FALUIRODALOM" FEJŐDÉSE A XIX. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN ÉS A XX. SZÁZAD ELEJÉN

EGYED ÁKOS

Nehéz volna ellentmondani annak az immár általánossá váló nézetnek, mely szerint a történetírás várt megújhodása a helytörténeti kutatások eredményes művelésétől függ. Élesebben fogalmazva, sokan vallják : helytörténet nélkül nincs történetírás, s ez nem csak vélemény, óhaj, de egyben program is lehet. Mindennek a helyi kutatások ösztönzésében játszott szerepe nyilvánvaló. Mégis tévednénk, ha észre nem vennők, hogy a helytörténeti tevékenység fonala újrafelvételének indítékai mai valóságunkban gyökereznek ; növekvőben van az érdeklődés a szülőföld múltja és jelene iránt. A rohamosan fejlődő urbanizáció, vidékek és országrészek, falvak és városok történelmi „couleur locale"-jának állandó fakulása is sokakat indít a múltban való búvárkodásra. Ezen a téren az utóbbi években biztató eredmények születtek. Ez annál örvendetesebb, mivel — amennyiben reális értékekről van szó — a helytörténet a fennti értelemben vett kettős szolgálatot teljesít : előmozdíthatja a történetírás fejlődését s ugyanakkor a szédesedő olvasótábor önmegismerését.

Közismert azonban, hogy a helytörténet iránt támasztott igények napról-napra fokozódnak : a kutatásnak számolnia kell a korszerűség, maiság eléggé nem hangsúlyozható követelményével, ami viszont feltételezi a helytörténeti tevékenység és az általános történetírás kapcsolatát, az utóbbi legújabb eredményeinek hasznosítását.

Felmerülhet az a kérdés, hogy a korszerűség igénylésével nincsen-e ellentétben a helyi kutatások előzményeinek, múltjának számbavétele ? Úgy gondoljuk, hogy erre a kérdésre nemmel kell felelnünk, hiszen a helyismereti irodalom — melynek nagyobbik részét a faluról szóló irodalom teszi ki — nem lebecsülendő eredményeinek számbavétele segítheti a nélkülönzhetetlen bibliográfiai tájékozódást, új források feltárását, a kutatási módszerek kritikai vizsgálatát s végül, de nem utolsó sorban a helytörténet akkori funkciójának a megismerését. Már pedig nem lehet vitás, hogy az, aki a már megtett út tapasztalatait tudhatja tarsolyában, biztosabban és gyorsabb léptekkel haladhat a cél felé.

*

A szocialista szövetkezetesítéssel országunkban végképpen lezárult a mezőgazdaság és a parasztság mintegy évszázadot felölelő kapitalista történeti korszaka, s ez új fejezetet nyitott az erdélyi falu történetében is. A bejárt úttal ezentúl nagyrészt a történettudomány foglalkozik. Az említett korszak történetének feltárása természetesen nem most kezdődik, de az is nyilvánvaló, hogy a munkának még csak a legsürgősebbjét végeztük el. A mezőgazdaság és parasztság újkori történetének tervszerű kutatása és történeti ábrázolása a kapitalizmus korával foglalkozó szélesebb értelemben vett agrárhistóriára hárul. Ez a résztudomány historigráfiánk fiatal hajtása; fegyverzetét most köszörüli, előrelépését módszertani tapasztalatok hiánya mellett az is akadályozza, hogy e korszakban felhalmozott aktahegyek ellenére — forrásgondokkal küzd. Fokozottan érvényes mindez a fellendülőben lévő helytörténetírásra, mely búvárlatait szívesen irányítja az agrárjellegű vidékre, illetőleg a parasztság fő települési formájára — a falura.

Az alábbiakban a helytörténet egyik ágával, a falutörténettel foglalkozunk. Rámutatva fejlődésének fontosabb állomásaira e tanulmány szeretné felhívni a figyelmet a nyomában keletkezett gazdag irodalomra.

*

Az 1848-al kezdődő és az első imperialista világháborúval záruló történeti korszaknak[1] agrártörténetileg Erdélyben a fő tartalma a mezőgazdaság és a parasztság kapitalista jellegű átalakulása[2]. Ez a hatalmas történelmi folyamat az említett korszakban, mely politikailag az osztrák abszolutizmus és „liberalizmus" (1849—1867), valamint a dualizmus (1867—1918) korát öleli fel, fő vonalaiban végbement. Ugyanakkor a jobbágyfelszabadítást követő, nagyjából két évtizednyi „átmeneti" szakaszban a feudalizmus maradványainak sok látható és rejtett szála fűzi a falu gazdasági életét, társadalmát, a falukutúrát és a faluképet a múlthoz. Másrészt, bár a volt jobbágy szabad ura lett földjének, de gazdasága erősen összefonódik az osztatlan erdők és legelők, tagosítatlan határ és egyebek révén az általában gyorsabban kapitalizálódó földesúri gazdasággal. A parasztság (és a volt kisnemesség is) igen nehezen találja helyét a kapitalizálódó környezetben, s a falu népének jó része a könyörületet nem ismerő versenyben kiszorul a „gazdarétegből" s agrárproletárrá válik.

A XIX .század utolsó harmada Erdélyben a kapitalista fejlődés meggyorsulásának az időszaka. Viszonylag rövid idő alatt kiépül a vasúthálózat a modern hitelélet, előrehalad az urbanizáció s ezek hatására az eddigi zárt kis közösségek kapcsolata a kapitalista piaccal, a nagyobb közösségekkel megélénkült. A falut érő külső hatások megsokszorozódtak, s a régi életforma zárt világát erősen fellazították. A kapitalizmusnak a faluba való gyors behatolása gyorsította a gazdatípusok elkülönülését s a társadalmi differenciálódását. A falu politikai életében is ellentétes irányú tendenciák figyelhetők meg: megkezdődik a burzsoá pártok vetélkedése a parasztság megnyeréséért, ugyanakkor a fejlettebb vidékeken gyökeret ereszt az „agrárszocializmus" is. A kapitalizmus szükségszerűen lét-

rehozta az agrárnépesség nagyfokú belső és külső vándormozgalmát. Ez már a gyorsan változó, a megindult falu, ahol Ady szerint „Nem voltak máskor ilyen nyugtalanok a lelkek".

A folyamat korántsem volt együtemű, már csak azért sem, mert erősen különböző geográfiai tényezők befolyásolták. Nem voltak azonosak a fejlődés gazdasági feltételei sem. A Bánság, Arad, Bihar és Szatmár megyék jobb adottságú sík területei valamint Erdély kedvezőbb piaci lehetőségekkel rendelkező déli részei az agrárkapitalista fejlődés útjának egyenesebb szakaszán — és gyorsabb ütemben — haladtak, mint a volt bánsági román határőrvidék, a havasi jellegű Máramaros, az elzárt Mezőség vagy a sajátos arculatú Székelyföld. Mindez kihatott a falura, rányomta bélyegét, amelynek egységes fejlődését további táji adottságok akadályozták. Emellett a történelmi múlt, a 48 előtti eltérő jog- és agrárviszonyok felszámolásuk után is eleven tényezőkként hatottak a parasztság polgárosulására ; mások voltak a viszonyok és a fejlődés problémái is másként tevődtek fel az egykori úrbéres, illetve a szabad falvakban, a volt megyei területeken fekvőkben vagy a volt határőrvidékiekben. Bár a kapitalizmus általános fejlődéstörvényei feltartóztathatatlanul rombolták az egyes vidékek között a feudalizmusban emelkedett válaszfalakat, azokat csak fokozatosan tűntethették el, s így a nagyjából azonos arculatú tájak kialakulása — s csak ami a társadalmi viszonyokat illeti — hosszú folyamat eredménye lehetett. Közben új válaszfalak is keletkeztek a városmenti mezőgazdasági övezetek, a különböző ipari-kereskedelmi növénykultúrák termelésére, vagy éppen az állattartásra specializálódó vidékek között. Az erdélyi falu kutatása, az agrártörténet helyi jellegzetességeinek a feltárása tehát nagyon is indokolt volt s az ma is[3].

*

A helytörténet művelése általában akkor kezdődött, „amikor a kapitalizmus kialakulása felbomlasztotta a feudális társadalmat"[4]. Angliában a XVI—XVII. században már megyetörténeteket írtak, a XVIII. század végén pedig megjelent az önálló falutörténet is. Franciaországban és Németországban a községtörténet, mint önálló műfaj a XVIII. század végén született, s elterjedése a XIX. században következett be.

Erdélyben a helyismereti kutatás első lépéseit jóval a jobbágyfelszabadítás előtt tette meg. Az úttörőkhöz tartozó Benkő József például **Transylvania Specialis** című munkájában Erdély történetét helységek szerint tárgyalja[5] Az előzményekről szólva idekívánkozik Szirmai Antal : **Szatmár vármegye fekvése története és polgári esmertetése** (Buda 1810), valamint Hodor Károly : **Doboka vármegye természeti és polgári esmertetése** (Kolozsvár 1837) című munkáknak a megemlítése is ugyancsak az előbbihez hasonló konstrukciójuk miatt.

E módszert a múlt század közepén többen követték : ekkor alakult önálló műfajjá a „honismeret"-i és „tájismeret"-i irodalom. A magyar nyelvű termésből kiemelkedett Kőváry László **Székelyföld leírása** (Kolozsvár 1842), kisbaconi Benkő Károly **Csík, Gyergyó és Kászon múltja,**

jelene (Kolozsvár 1853) című székleírásai. Ugyancsak az ő tollából származik **Marosszék ismertetése** (Kolozsvár 1868), melyet Orbán Balázs **Székelyföldje** követ (Pest 1868—1869). Itt említjük meg Vitos Dénes vállalkozását, akinek kiadványa **Csíkmegyei füzetek** címen a megye múltját és jelenét tárta fel meglehetős alapossággal. A székleírások anyagát a helytörténet mai kutatója jól hasznosíthatja, de a legújabb marxista alapvetésű irodalom mellett tekintetbe kell vennie az egykorú történetírók adta általános történelmi keretet is. Ilyen vonatkozásban kézenfekvő a haladó demokrata George Barițiu **Părți alese din istoria Transilvaniei II** (Sibiu 1890) című műve, mely éppen az általános viszonyok ismertetésével tűnik ki. Más munkáiban az agrárkérdés speciális erdélyi vetületeivel foglalkozik behatóbban.

A tulajdonképpeni szervezettebb helytörténeti kutatások vonalán jelentős előrehaladást jelentett Pesthy Frigyes 1872-es[6] kezdeményezése, melyet Tagányi Károly 1894-es[6] felfogása módosít és fejleszt tovább, hiszen tanulmányában a helytörténetet önálló tudománynak fogja fel, s feladatként a községek önálló történetének — egyelőre megyei keretekben való — megírását jelöli meg.

A fentiek szellemében a századfordulón több erdélyi megye történeti monográfiája is elkészült[7]. Sajnos, az újkori történettel kapcsolatos mondanivalójuk rendkívül szegényes — ha egyáltalán túllépik az újkor küszöbét. Az ugyanakkor készült több megyetörténet[8] inkább reprezentatív céllal, mint tudományos szándékkal, de részenként ma is haszonnal forgathatók.

Az újkori agrárhistória ezeknél jóval értékesebb irodalommal gazdagodott azzal, hogy a századfordulón akadémiai megbízatás alapján, nagyvonalakban előre megadott szempontok szerint, megkezdődött a megyei gazdasági monográfiák szerkesztése. 1900 és 1910 között például hat erdélyi megye közgazdasági monográfiája készült el[9]. Ezekben köz- és mezőgazdasági írók ,mint T. Nagy Imre, Barabás Endre, Nyegre László és mások a „helyi viszonyok szemléletéből kiindulva" arra vállalkoztak, hogy országos statisztikákból már ismert általános összefüggéseket a helyszíni tanulmányok alapján az illető terület sajátosságaihoz árnyalják.

A megyei közgazdasági monográfiák a megyék földrajzi és népességi állapotával, a földművelés helyzetével és jövedelmezőségével, a bányászattal és háziiparral, a munkásság számával és helyzetével foglalkoztak. Nyilvánvaló, hogy itt már nem pusztán megfigyeléseken alapuló leírásról van szó, hanem egy születő tudományos irodalomról. A szerzők némelyike nemcsak a kutatás módszerében hozott újat, hanem gyakorlati következtetések levonásában is a kor közgazdasági gondolkodásának a színvonalán állt. Többen kimutatták a kisgazdák elavult technikájú és rendszerű gazdálodásának anakronizmusát s szorgalmazták a mezőgazdasági struktúra átalakításának szükségességét. A mai olvasó legfőbb hiányérzete abból adódik, hogy e munkákban ritkán sikerült megaragadni egy-egy megye specifikumát, a felvázolt gazdasági, társadalmi és kultúrális kép nem a helyi viszonyok beható elemzéséből bontakozik ki, hanem inkább általá-

nos problémák helyi illusztrálásaképpen jön létre ; ez a műfajnak kétségkívül meglévő gyengéiből, nevezetesen az ún. „megyei szempont" túltengéséből ered.

Az előbbieknél szakszerűbb módszerekkel és egységesebb elvek alapján született meg a **Tanulmányok az Alföld gazdálkodási viszonyairól** című sorozat keretében Berger K. Lajos mezőgazdasági író szakavatott tollából Temes megye, valamint Marton Andortól Torontál megye mezőgadzasági monográfiája ; a szerzőknek az volt a céljuk, hogy a gazdasági rendszerek megreformálása érdekében „megismertessék a tényleges viszonyokat"[10].

*

Az önálló faluirodalom fejlődési szakaszait nehéz pontosan évszámhoz kötni[11], de tény, hogy már az ötvenes években találkozunk néhány kisérlettel. A század végéig általános volt az empirikus megfigyelésen alapuló, leíró jellegű tényközlés kezdetleges módszere. A XIX. század utolsó évtizedében terjedt az eredményesebb falumonográfia, míg a XX. század elején jelentkezett a polgári faluszociográfia. Azonban a kronológiai határok, — a faluleírás és falumonográfia esetében a válaszfalak is —[12] meglehetősen elmosódottak, néha meg teljesen egybefolynak. A fejlődés különböző szakaszait jelző formák mögött elsősorban a polgári szemléletmód közös. Kitűnik a társadalmi haladás igénylése, egyeseknél pedig a kapitalizmus bírálata. De az általános szempontokon belül elméleti szempontból a változatok egész skáláját különböztethetjük meg a liberális, pozitivista, agrárius — konzervatív és radikális irányzatok között.

Az eddigi számbavétel szerint ötven körül jár azoknak a faluleírásoknak a száma, amelyek Erdélyben román, magyar vagy német nyelven 1849-től az első világháborúig tartó korszakban megjelentek. Minden bizonnyal nem nagy merészség ennek a számnak a kétszeresét feltételeznünk, hiszen a vidéki sajtó és kalendáriumirodalom bibliográfiai feldolgozása még várat magára, holott részben éppen ezek voltak e műfaj életrekeltői ; több központi és vidéki lap a „hon- és népismeret" művelését fő feladatai közé számította. Ám az eddig számbavett munkák alapján is bátran állíthatjuk, hogy ezek a korszak megismerésének nélkülözhetetlen forrásai, s nem egy közülük éppen szerzője révén az írásművészetnek is becses emléke. A mai olvasó számára ismeretlen nevek mellett, meglepően sokan szerepelnek a szerzők közt kiemelkedő történészek, néprajzkutatók, gazdasági szakemberek és közírók. Orbán Balázs[13], Galgóczy Károly[14], Ion Bianu[15], Ion Raţiu[16], Milleker Félix[17], Kőváry László[18], Jakab Elek[19], Ion Lupaş[20], Johann Hintz[21] tevékenysége és neve eléggé sokat mondó az erdélyi újkori históriában járatos olvasó előtt. Írásaik általában a korabeli lapokban jelentek meg. De nem egyszerűen tudománynépszerűsítésről van szó, hanem egy falu és vidék története aktuális problémái feltárásáról.

Az új műfajt kétségtelenül új társadalmi igény hívta életre. A jobb faluleírásokat már a múlt század ötvenes-hatvanas éveiben szivesen fo-

gadta az újjáalakuló, szélesedő olvasóközönség. Az Orbán Balázs által is felhasznált Mezőbándról szóló faluleírást a **Kolozsvári Közlöny** 1857 március 12-iki számában a lapszerkesztő Berde Áron ezekkel a szavakkal vezette be : „Örömmel közöljük azt minden rövidítés vagy változtatás nélkül, s mint becses ismertetését egy község gazdászati, művelődési viszonyainak, ajánljuk mind az olvasó, mind pedig levelezőink figyelmébe". Ha a szerzők oldaláról közelítjük meg a kérdést, a feudális szemléletmód maradványainak partomlását figyelhetjük meg, mert a régen anonim életét élő falvak problémáival jönnek a közvélemény elé, hogy a haladást szolgálják.

Lehetetlen nem látni mindebben a kapitalizmus egyesítő, a régi zárt kereteket feszítő törvényszerűség egyik megnyilvánulását. A fentieket megerősítik a hetvenes évek elején keletkezett leírások létrejöttének a körülményei is. Ezeket a materialista gondolkodó Mentovich Ferenc szerkesztette **Székely Közlöny**[22], vagy az inkább szakjellegű **Erdélyi Gazda** közli[23], mert amint az utóbbi írja „önismereti célra különös fontossággal bírnak". Világos tehát, hogy a polgárosulást nyomonkövető szakemberek és a közügyek iránt érzékeny értelmiségiek terebélyesítették ki e műfajt.

A faluleírások tartalma természetesen igen változatos. A történészeket inkább a múlt, a gazdászokat a jelen foglalkoztatta, s ez jól tükröződik írásaikban. Ilyen értelemben lehet is különbséget tenni történeti és gazdasági jellegű leírások között. Mégis ritka eset, hogy a leírások a község külső képét, lakosságát, összetételét, a parasztság gazdálkodási problémáit, a birtokviszonyokat, a növénytermesztést, a társadalmi tagozódást, az életmódváltás problémáit, a szokásokat legalább futólagosan ne érintették volna. Így napjaink kutatója és az érdeklődő, ha megfelelő kritikai szempontokat érvényesít, forrásértéküket jól hasznosíthatja. És ez sem kevés.

A történészek, etnográfusok és gazdasági íróktól származó irodalmat szerencsésen egészítik ki az egykorú szépírók egyes, szociológiai elemekkel is átszőtt munkái. Benedek Elek önéletrajzi művében (**Édes Anyaföldem** I—II.), valamint a századfordulón keletkezett publicisztikai írásaiban[24] a patriárkális maradványok, valamint a térthódító kapitalista viszonyok ütközését ragadja meg. Irásai, amint méltatója, Balogh Edgár írja, a nép érdekeivel és vágyaival való azonosulás dokumentumai is[25]. Petelei István **Mezőségi út** című írása néhány mezőségi falu társadalmi képletét mutatja be[26]. Túl azon, hogy irodalomtörténeti értékű kordokumentum, a „ritkaság számba menő faluszociográfia egyik példája". Ion Slavici-ot olvasva (**Lumea prin care am trecut**)[27] az aradmegyei tájakra vándorol képzeletünk, Ady pedig „Biharországnak" a latifundiumok gyűrűjében sínylődő falvaiba vagy éppen a szelidebb szilágyságiakba vezet.

A fejlődés következő állomását a századfordulón gyökeresedő falumonográfiák jelentik. Ha a faluleírás esetében beszélhetünk is intézmények részéről időnként kapott ösztönzésekről, a századfordulón már szervezett kutatásokról tehetünk említést. Részben ennek tulajdonítható a falumonográfiák nagy száma : eddig mintegy 120 község monográfiájáról

van tudomásunk. Ezek egyrésze fejlődéstanilag sokkal inkább kapcsolódik a már említett megyei gazdasági monográfiákhoz (legalábbis a magyar nyelven írottak), mint a régebbi faluleírásokhoz.

Az erdélyi magyar nyelvű faluirodalom fejlődésére ösztönzőleg hatott a hasonló román nyelvű mozgalom is.

A nagy hagyományokkal rendelkező s a két világháború között D. Gusti monografikus iskolája révén nemzetközi hírnevet szerzett román konkrét valóságkutatás kezdetei a múlt század közepéig nyúlnak vissza. E módszer történetének egyik kutatója S. Retegan[28] az első világháborúig tartó egyetlen szakaszban négy fejlődési fázist különböztet meg. Az elsőt a múlt század derekán tevékenykedő történészek és gazdasági írók általánosabb jellegű irodalmi hagyatéka, a másodikat, amely főként Ion Ionescu de la Brad nevéhez fűződik, a megyei mezőgazdasági monográfiák kidolgozása, a harmadikat pedig a falumonográfia irodalom kezdetei nyomjelzik. Az időbeli egymásutániság nem jelent egyben elméleti és módszerbeli fejlődést. Ellenkezőleg : bár a falutörténet kezdeményezői között a neves filozófus és történész B. P. Haşdeu is szerepelt, az továbbra is nagyrészt a falusi értelmiség tevékenységi területe maradt s az empirikus megfigyelésen alapuló tényleírás színvonaláról nem tudott elmozdulni. A negyedik fázist 1905 után számítja, amikoris fejlettebb kutatói eljárások alapján értékesebb falumonográfiákat kezdtek írni. Ekkor főleg V. Gîdea tevékenysége emelkedett ki.

Az erdélyi román nyelvű falumonográfia-irodalom bölcsője Nagyszeben volt, ahol 1894-ben fiatal román értelmiségiek egy csoportja pályázatot írt ki Szeben megyei községmonográfiák elkészítésére. Ennek eredményeként 13 monográfia jött létre[29]. A szerzők nagy többsége falusi tanító, néhányan közülük egyszersmind gazdasági lapok munkatársai. Ezeket először a **Foaia Poporului** című helyi lap közölte. Maga a kezdeményezés igen hasznosnak bizonyult, hiszen később a falumonográfia-írást más lapok is szorgalmazták **(Transilvania, Telegraful Român, Bistriţa).** A nagyobb munkák különlenyomatként is megjelentek. A monográfiák ismertetik a mezőgazdasági termelés feltételeit, a termelési rendszereket, beszámolnak az agrárviszonyokról, a házi és gyáriparról. Különösen gazdag a folklór-anyaguk, de számbaveszik az írásbeliség térhódításának a következményeit is[30]. Jelentőségüket csak növeli, hogy a volt román határőrfalvak problémáit boncolgatják és így bizonyos támpontot nyújtanak arra nézve, hogy a volt „kiváltságos" vidékek polgári jellegű átalakulása milyen sajátságos kérdéseket vetett fel. A bánsági vagy Arad megyei falumonográfiák tematikája sem sokban különbözik az előbbiekétől[31].

A magyar és német nyelvű falumonográfia-irodalom ebben az időben főként gazdasági szervezetek irányítása mellett fejlődött. A **Magyar Gazdák Szemléje,** a Gazdaszövetség közlönye 1899-ben ún. „parasztmonográfiák" megírását kezdeményezte[32], még pedig a Le Play módszerét ajánlva[33]. Ezt megelőzően az **Erdélyi Gazda** is pályázatot írt ki hasonló művek elkészítésére (egy ilyen pályázatra készült Petelei már említett szociográfiája, de erős társadalomkritikai jellege miatt a nagybirtok érdekeit képviselő lap nem közölte). A felhívás nyomán Erdélyben is szép számmal

születtek falumonográfiák, amelyek a helytörténet mai kutatójának és az agrártörténésznek az érdeklődését annál inkább felkelthetik mivel a legkülönbözőbb típusú falvakról találhatnak bennük tudósítást. Szerepelnek telepes községek (Marton Andor : Glogovác ; Bodor Antal : Vadászerdő), régi alföldi falvak (Vásárhelyi László : Sikló ; Milleker Bódog : Nagyzsám története), mostoha természeti viszonyokkal küzködő székely havasalji falu (Bartalis Ágost : Csíkmenaság székelyei) s a mezővárossá fejlődött, de itt megrekedt település (Barabás Endre : Székelykeresztúr), valamint bányászközségek (Mihalik Sándor : Ferencfalva ; Lukács József : Vaskó). Mindezek bő anyagot kínálnak az összehasonlításra.

Kétségtelen, hogy a helyi adatok ekkora változatosságát, mint amely ezekben a monográfiákban halmozódott fel, máshol nehezen találná meg a kutató. Értékelésüknél azt sem szabad mellőznünk, hogy korukban a konkrét helyismeret szolgálatával bizonyos értelemben társadalmi funkciót töltöttek be. A jobban sikerült munkákban a változó falu képe körvonalazódik[34]. Szó van bennük az agrárviszonyokról és a termelési erők fejlettségéről, a művelési rendszerekről és módokról, az agrárnépesség rétegeződéséről, és a megélhetési viszonyokról, a viszonylagos túlnépesedésről, az el- és kivándorlásról még pedig nem pusztán egymás mellé illesztve e problémákat, hanem belső összefüggéseikben láttatva. Tanulságos ilyen értelemben a népi kultúra és civilizáció térhódítása viszonyának konkrét vizsgálata. Egyesek jelentős teret szenteltek a gazdatípusok felvázolására, kutatták azok jövedelmeit, kiadásait s a kapott adatokat megkísérelték a család megélhetési viszonyainak kérdésével összevetni.

Mindebből semmiképpen sem vonható le olyan következtetés, hogy felhasználásuk alkalmával kritikátlanul járhatnánk el ; végeredményben minden egyes falumonográfiát külön kell elbírálni. Annyi azonban általánosan elmondható, hogy a legtöbb szerző a polgári haladás híve, a polgári viszonyok szentsége alapján áll, nem látja a földkérdés lényegét, a földesúri nagybirtok nyomasztó súlyát, fejlődésgátló jellegét, szerepét a paraszti nyomor kialakulásában, vándormozgalmainak előidézésében s elhanyagolja a paraszti osztályharc vizsgálatát. Történeti részeikben sok általánosságot s viszonylag kevés helyi adatot tartalmaznak. (Kivételt képeznek a tulajdonképpeni falutörténetek)[35]. Többen részben felfogásbeli okokból, részben a kutatói módszer gyengéiből eredően nehezen birkóztak meg azzal a feladattal, amelyet az erdélyi falu belső társadalmi differenciáltsága jelentett. Mert bármennyire is lemaradt az 1848 utáni erdélyi falu polgári jellegű átalakulása pl. a nyugateurópai falvaktól, régtől nem volt egységes sem gazdasági sem társadalmi tekintetben. Ez a hiányosság kétségkívül csökkenti az adatok tudományos értékét és felhasználhatóságát.

*

A faluirodalom fejlődésének külön szakasza kezdődött a polgári szociológia kialakulásával. Természetesen ennek a módszere nem a hagyományos történeti, de ettől még nem kisebb az értéke az utókorra hagyott, s a kapitalizmus korának helytörténeti kutatása szempontjából annyira

fontos szociográfiai „adattáraknak". Franciaországban Le Play közgazdász monografikus módszere, Amerikában W. I. Thomas[36] kezdeményezte „falulélektani" kutatások tettek szert bizonyos népszerűségre. Szándékosan említettük e két nevet — bár a nyugati országokban korántsem ők voltak a faluszociográfia legkiemelkedőbb képviselői — mivel a hazai falukutatás kezdeteire nagy hatást gyakoroltak. De nyomban le szeretnénk szögezni, hogy Erdélyben ennek a mozgalomnak nem volt a Le Play-féle „társadalmi béké"-hez hasonló ideológiai alapja.

Az erdélyi polgári faluszociográfia és a tudományos falukutatás egyszerre született meg. A faluszociográfia fejlődéstörténetileg ismét nem a falumonográfiából alakult — bár merített abból is — hanem a szociológia tudományának egyik hajtásaként jött létre.

A szociológia erdélyi előzményeinek kutatását is részlettanulmányok hiánya nehezíti. Az úttörés a **Huszadik Század** című társadalomtudományi folyóirat köré tömörülő radikális értelmiség köréből indult ki. Ez az értelmiségi csoport fedte fel — Adyval egyidőben — a szocialista mozgalom elméletileg gyermeteg, de konkrét kritikája mellett a feudális eredetű nagybirtok és nagybirtokosság, s ideológiájának az agrárizmusnak és a hozzá kapcsolódó dzsentri-közigazgatásnak haladásellenes szerepét. S bár, amint a magyarországi polgári szociológia egyik kezdeményezője és vezéregyénisége Jászi Oszkár írta : „... a kitűzött célnál világosabb volt az ellentét", amely őket a „régi világtól" elválasztotta, lényegében haladó célok érdekében bontottak zászlót.

Az első évek tapogatózásai után, amikor a szociológia művelői elsősorban elméleti problémák tisztázására összpontosítottak, 1906-tól kezdve, hogy a szociológia „tudományának adnának anyaggyűjtést", s hogy hozzájáruljanak a politikai változások előkészítéséhez[37], szociográfiai felvételeket készítettek. Többek között 1906-ban Vass Béla ír szociográfiai jellegű tanulmányt a volt román határőrvidékekről, majd külön Orsováról[38]. Bosnyák Béla a nagybárodi (Bihar megye) parasztság helyzetét tanulmányozta[39]. A faluszociográfia úttörője azonban Braun Róbert volt, akit méltatója Turnowszky Sándor szerint eredetisége s eredményes kutatási módszere emelt ebben a műfajban kortársai fölé[40].

Braun Róbert falukutató tevékenységének genézisét két körülmény találkozása határozta meg : először az, hogy magáévá tette Henry George[41] amerikai közgazdász földkérdésben vallott eredeti elméletét (a „georgizmus" Braun világnézetének egyik elméleti forrása volt), másodszor pedig az, hogy tanári tevékenysége idején a Temes megyei Lippán és környékén nagyszerű alkalma nyílt ennek az elméletnek a gyakorlatban való tanulmányozására. Henry George **Progres and Poverty** (1879) című főművében a társadalmi bajok megoldása érdekében a föld magántulajdonának a felszámolását, a kapitalista társadalmon belüli államosítását, a földjáradéknak egyetlen földadóként („single taxe") az állam javára való elvonását hírdette. Erről az elméletről írta Marx 1881-ben Sorgehoz intézett levelében, hogy : „Az egész tehát csak szocialista csomagolásban feltálalt kísérlet arra, hogy megmentsék a kapitalista uralmat, s valójában az eddiginél szélesebb alapon újra megalapozzák ... Másrészt George köny-

vének, akárcsak annak a feltűnésnek, amelyet nálatok keltett, az a jelentősége, hogy az első, jóllehet balsikerű, kisérlet az ortodox politikai gazdaságtantól való megszabadulásra"[42].

Braun Róbert az említett területeken megtalálta a földtulajdon majdnem minden jelentősebb formáját a magántulajdontól (természetesen ez volt a fő forma) az állami, községi, közösségi, egyházi és házközösségi[43] formáig. „Aki a földkérdést elfogulatlanul nézi, látnia kell, hogy ép úgy, mint a földközösség elavult formája a tulajdonnak, elavult forma a magántulajdon is"[44] — írja egyik tanulmányában. De a tagadást nem követi forradalmi igenlés a földtulajdon szocialista formája felé, hanem a községi, közösségi és állami földtulajdonnak a konzerválása mellett törlándzsát. A „georgizmustól" nem tudott és nem is akart megszabadulni. Ellenzője volt mindenfajta parcellázásnak, a földreformnak, mivel az a magántulajdont erősítené. Ez az álláspont hatással volt a szociáldemokrata párt vezetőségének agrárprogramjára is. Meg kell azonban állapítanunk, hogy Braun jól látta, hogy a bánsági „határőrvidéki házközösségek, a mi közlegelőink, az orosz »mir« csak kevés helyen alkalmazkodott a modern termeléshez"[45]. Braun álláspontját az is befolyásolta, hogy — amint maga mondja — a közösségi földek feloszlatásának társadalmi szempontból igen súlyos következményei voltak, amennyiben a teljesen kiszolgáltatott agrárproletáriátus számának hirtelen felduzzadását idézték elő.

De Braun Róbertet nem az elmélet, hanem a gyakorlat embereként tartja számon a társadalomtudomány. Mégis rá kell mutatnunk, hogy Braun megpróbált kialakítani egy önálló szociológiai felfogást, amely mintegy vezérfonalként szolgált szociográfiai felvételeinél. Mindenekelőtt : a falu egészét, annak társadalmát, gazdaságát, közigazgatását, hagyományait, s mindenekelőtt fejlődési tendenciáit kutatta. A tipikust kereste, s nem a kuriózumok gyűjtésére összpontosított. Ebből következett az, hogy szociográfiai munkásságának a helyét nagy gonddal jelölte ki. Általánosabb szempontjait így foglalta össze : „E kérdőív célja nem etnográfiai kuriózumok gyűjtése és nem is a múlt maradványait akarja egybeállítani, hanem a jelent kutatja és minél gyakrabban fordul elő valamely jelenség, annal fontosabbnak tartja. Nem indulhatott ki tehát olyanféle romantikus föltevésből, hogy az igazi magyar csak a hortobágyi csikós és hogy az igazi román paraszt csak Szelistyén tanulmányozható. Ellenkezőleg, mindkettő csak kuriózum lehet, mert hisz a csikósok már kevesen vannak, Szelistyéhez hasonló virágzó román falvak pedig, sajnos, alig vannak"[45a]. Elveihez hű maradt egész szociográfiai tevéknysége folyamán.

Első nagy „társadalomrajzában" a temesmegyei Lippa és az olaszországi Sansepolcro viszonyait teszi összehasonlító vizsgálódásai tárgyává. Másik munkája az aradmegyei román kisközség Maroscsicsér (Cicir) szociográfiai felvételét tartalmazza meglehetősen nyers formában s abban a faluszociográfiának egy másik, W. I. Thomas amerikai pszihológus által kezdeményezett irányzatát próbálja alkalmazni.

Kutatási módszere, amely Gáll Ernő megállapítása szerint sok rokonvonást mutatott a D. Gusti professzor iskolájának módszerével[46], a maga

korában feltétlenül úttörőnek számított. Braun a társadalmi valóság közvetlen módszerrel való kutatásának a hive, de a megfigyelés empirikus módszerével gyűjtött adatait szívesen egészítette ki statisztikák és monográfiák tanulmányozása által. Mai tudásunk szerint ő alkalmazta elsőként Erdélyben a kérdőíves kutatási módszert. A **Falu lélektana** című s Maroscsicsér adatait tartalmazó felvételében így fogalmazta meg módszerének vezérfonalát: „A kérdések összeállításánál e szempontok voltak irányadók:

1. Egy kérdés se legyen általánosságban mozgó, hanem lehetőleg konkrét, lehetőség szerint zárjon ki minden szubjevtiv elemet; ne véleményt kérdezzen (t.i. a gyűjtő véleményét), hanem tényeket".

Munkamódszeréhez tartozott — s ez sikeres tevékenységének titka —, hogy mindig és mindenhol a közvetlen érintkezést kereste a tanulmányozott társadalmi csoporttal és sikerült megnyernie a társadalmi ranglétra legalsó fokára taszított parasztság bizalmát is. „A román paraszt közlékeny természetű — írja — és általában szereti a társaságot. Így hát gyakran bejöttek szobámba és nem ritkán többet kérdeztek tőlem, mint én tőlük"[47]. Nem csoda, ha észlelései életszerűeknek tűnnek.

Lippán is, de még inkább Maroscsicséren, nem a gazdasági struktúrát hanem a népet, a falu társadalmát, illetve a paraszti cselekvés rugóit kereste. Ezáltal olyan adatokkal gazdagította az erdélyi parasztságról szóló irodalmat, melynek máshol hiában keressük párjait. Szembenéz a valósággal; a románok, németek, magyarok és zsidók által lakott Lippán fáradhatatlanul kutatja a — foglalkozás és társadalmi helyzet szerint is megoszlott — közösségek együttélésének iratlan törvényeit. Ebben az egyetlen marosmenti nagyközségben „... összesen kilenc társadalom van, melynek tagjai csak kivételesen érintkeznek egymással"[48], állapítja meg. Felfogásának modernségét éppen napjaink szociológiája igazolja a legjobban, amikor a kis társadalmi csoportok jelentőségét hangsúlyozza.

Nem feledkezve meg az 1935-ben Maroscsicséren végzett újabb felvételéről sem, megállapíthatjuk, hogy faluszociográfiái szerencsésen egészítik ki a faluról szóló dokumentációs irodalmat, melynek értékét az is növeli, hogy adatait a legautentikusabb forrásból, magából a faluból meríti és pedig annak minden társadalmi rétegéből. Közlési módszere is korszerű, stílusa választékos. Konkluziói azonban magukon viselik a polgári szemléletmód korlátait.

*

A fentiek mellett természetesen a fauirodalom kiegészül sok más jellegű írásokkal. Ez alkalommal csak utalunk arra, hogy a sajtóban a XIX. század második felében végleg polgárjogot nyert a vidéki levelezés rendszere, mely több elzártabb vidék egy-egy aktuális problémáját vetette fel, akárcsak a századfordulón sokasodó riportok. A viszonylag gyorsan fejlődő néprajzi kutatások nyomában keletkezett irodalomban a falu népének szokásait, az élet megszokott rendjét leljük fel[49]. Orvostársaságok ösztönzésére kezdetét vette a falu egészségügyi és táplálkozási viszonyainak monografikus feldolgozása. Ebben a műfajban kiemelkedőt nyújtott

Keményffi Katinka **A Kibéd-vidéki székely köznép táplálkozása és a táplálkozás befolyása a közegészségre** című „ősszociográfiája", mely 1900-ban jelent meg az Egészség című folyóiratban. Módszere eredeti, amennyiben anyagát a gyermekek rendszeres kikérdezésével gyűjtötte össze. Bár a munka riportszerű tényleírásokra korlátozódik, erős kritikai szempont hatja át s olyan kordokumentum, amely a sokat dicsőített századfordulós kapitalizmust állítja a vádlottak padjára : egy vidék tömegnyomorát ismerteti[50]. Végül nem feledkezhetünk meg a nagyszámban keletkezett egyháztörténetekről sem, amelyeknek írói elsősorban a falu múltjára vonatkozó adatok összegyűjtésével szereztek maguknak érdemeket. Helytörténeti adatgyűjtéseikkel sok mindenben lehetnek a mai kutatók segítségére a korszak archeológiai és nyelvészeti munkái is.

*

Megállapíthatjuk tehát, hogy az általunk faluirodalomnak nevezett írások műfajilag rendkívül széles skálán helyezkednek el. Ennek ellenére tematikailag szorosan összefonódnak, hiszen mindenik írás a régi parasztvilág, az átalakuló falu egészére, vagy egy-egy részproblémájára villant fényt. Ezek az írások az erdélyi falvak küzdelmes múltjába visznek, melyből nehéz út vezetett a maihoz, falvaink gyökeres átalakulásához. Kritikai felhasználásuk, bő adattáruk értékesítése a mai helytörténetírást segíti, amely a maga rendjén az önismeret egyik forrásaként a reális történelmi tudat kialakításához is hozzájárulhat.

ÎN LEGĂTURĂ CU LITERATURA RURALĂ DIN TRANSILVANIA ÎN A DOUA JUMĂTATE A SEC. XIX-LEA ŞI ÎNCEPUTUL SEC. XX-LEA

(Rezumat)

Cu toate că geneza istoriei locale din Transilvania se datează la sfîrşitul secolului al XVIII-lea, totuşi ea a căpătat o dezvoltare mai amplă doar în a doua jumătate a secolului al XIX-lea şi începutul secolului al XX-lea. În cadrul istoriei locale un loc important o avea cercetarea localităţilor rurale şi a populaţiei lor, făcînd ca literatura despre sate să cunoască o dezvoltare relativ însemnată.

Această literatură se compune din diverse scrieri ca gen, ele fiind legate însă printr-o tematică comună sau, în orice caz, foarte apropiată. Forma cea mai răspîndită a acestei literaturi o reprezentau aşa-zisele descrieri de sate şi monografii săteşti. Deşi sîntem încă departe de a fi parcurs imensa cantitate a presei transilvănene scrise în limbile română, maghiară şi germană în coloanele căreia au fost publicate aceste lucrări, totuşi am putut descoperi aproximativ 50 de descrieri de sate şi peste 120 de monografii săteşti. Ca metode, cele mai multe din ele nu depăşesc metoda empirică şi descriptivă. Autorii acestora se recrutau în cele mai

multe cazuri din rîndurile intelectualității sătești. Totuși între autorii monografiilor sătești întîlnim nume cunoscute în istoriografia din Transilvania în perioada menționată. Amintim pe Ion Bianu, Ion Rațiu, Szilágyi Sándor, Kőváry László, Ion Lupaș, Johann Hintz. Monografiile economice și istorice au o valoare deosebită, datorită bogăției de date de care dispun, acestea putînd fi folosite de istorici, etnografi, economiști și cercetători din alte domenii. Totodată ele arată drumul dezvoltării cercetării concrete a realităților sociale din Transilvania.

O treaptă mai dezvoltată a literaturii rurale din Transilvania o reprezintă sociografiile rurale care au început să fie practicate în preajma primului război mondial. Un loc de cinste între inițiatorii științei sociologice îl ocupă Braun Robert, care a întocmit în anul 1908, respectiv 1913, două lucrări sociografice valoroase, una despre Lipova, iar cea de-a doua închinată localității Cicir de lîngă Arad. Desigur, literatura despre sate mai cuprinde o serie de alte scrieri cum sînt cele ale scriitorilor vremii. Amintim pe Ion Slavici (Lumea prin care am trecut), Benedek Elek (publicistica lui este legată direct de problema agrar-țărănească) și alții. De asemenea, nu trebuie uitat că etnografia, istoria agrară și lingvistica au contribuit în măsură mai mică sau mai mare la îmbogățirea acestei literaturi.

Cercetarea drumului parcurs de literatura rurală capătă o actualitate prin avîntul care a luat-o cercetarea istoriei locale. Vechea literatură, atît de diversă ca gen și conținut, oferă pentru istoricii locali date deosebit de prețioase în strădania lor de a reda tabolul complex, viu, de odinioară al satelor.

IN ZUSAMMENHANG MIT DER RURALEN LITERATUR IN SIEBENBÜRGEN IN DER ZWEITEN HÄLFTE DES 19. JAHRHUNDERTS UND ANFANG DES 20. JH.

Obwohl die Entstehung der Lokalgeschichte in Siebenbürgen von Ende des 18. Jh. datiert wird, kännte er eine grösstere Entwicklung erst in der zweiten Hälfte des 19. Jh. Im Rahmen der Lokalgeschichte nahm die Forschzug der ruralen Ortschaften einen wichtigen Platz ein und somit entwickelte sich die Literatur über die Dörfer relativ bedeutend.

Diese Literatur setzt sich aus virschiedenen Schriften als Gattung zusammen, die aber durch eine gleiche, oder jedenfalls einander sehr nahe stehende Thematik verbunden sind. Die verbreiteste Form dieser Literatur ist durch die sogenannten Dorfbeschreibungen oder Dorfmonographien vertreten. Trotzdem wir noch davon weit stehen, die ungeheure Menge der Siebenbürgen Presse, die rumänischer, ungarischer und deutscher Sprahe geschrieben wurden, durchgeschaut zu haben, haben wir dennoh an die 50 Dorfbeschreibungen und über 120 Dorfmonographien entdecken können. Als Methoden überscreiten die meisten von ihnen die empirische und beschreibende Methode nicht. Die Verfasser dieser Arbeiten stammen in den meisten Fallen aus den Reihen der Dorfintelligenz. Wir treffen

dennoch unter den Verfassern der Dorfmonographien Namen, die in siebenbürgischen Historiographie in der genannten Periode, bekannt sind. Wir erwähnen Ion Bianu, Ion Rațiu, Szilágyi Sándor, Kőváry László, Ion Lupaș, Jakab Elek, Johann Hintz. Die ökonomischen und historischen Monographien haben einen besonderen Vert, da sie sehr reich an Daten sind, die sowohl von Historikern, Etnographen, Ökonomisten und Forscher von anderen Gebieten vervendet werden können. Zu gleicher Zeit zeigen sie den Entwicklungsweg der konkreten Forschung der sozialen Wirklichkeit in Siebenbürgen.

Eine fortgeschritten Stufe der ruralen Literatur stellen die ruralen Sociographien dar, die kurz vor dem erste Weltkrieg entsanden sind. Einen Ehrenplatz unter der Begründern der soziologischen Wisvissenschaft nimmt Robert Braun ein, der im Jahre 1908. bzw. 1913 zwei wertvolle soziologische Arbeiten verfolgt hat, eine über Lipova und die zweite über Cicir aus der Nähe von Arad. Gewiss enthält die Literatur über die Dörfer noch eine Reihe anderer Schriften, wie die der Schriftsteller jener Zeit wir erwähnen Ion Slavici (Lumea prin care am trecut — Die Welt durch die ich zog), Benedek Elek (seine Publizistik ist direkt an das agrar-bauerliche Problem gebunden) u.a. Es darf ebenfalls nicht vergessen werden, dass die Etnographie, die Agrargeschichte und die Sprachkunde auch mehr oder weniger zur Bereicherung dieser Literatur beigetragen haben.

Die Forschung des weges, den die rurale Literatur durchlief bekommt Aktualität durch den Aufschwung der Lokalgeschichtsforschung.

Die alte Literatur, als Gattung und Inhalt so verschieden, bietet den Lokalhistorikern besonders vertvolle Daten in ihrer Bemühung ein komplexes, lebendiges ehemaliges Bild der Dörfer widerzugeben.

JEGYZETEK

1. Az 1849—1918-as történeti korszak általános viszonyait illetően: **Istoria României** IV. köt. Bucureşti 1964, 398—440 és 643—683; GEORGE BARIŢIU, **Din istoria Transilvaniei...** II. köt. Sibiu 1890; ÜRMÖSSY LAJOS, **Tizenhét év Erdély történetéből.** Kolozsvár 1894.
2. A mezőgazdasági viszonyok, valamint a parasztkérdéshez; **Die Agrarfrage in der österrechisch-ungarischen Monarchie 1900—1918.** Bukarest 1965; KOVÁCS JÓZSEF, **Adatok az 1848 utáni erdélyi tőkés mezőgazdaságról.** Bukarest 1958; EGYED ÁKOS —VAJDA LAJOS—CICALĂ ION, **Munkás- és parasztmozgalmak Erdélyben.** 1905—1907. Bukarest 1962.
3. A helytörténetnek hosszú múltja van, de elméleti és módszertani megalapozásával máig is adós a historiográfia annyira, hogy a kutatás tárgyának és területi alapegységének kérdése körül is vita folyik. Egyesek, például H. P. R. Finberg, a leicesteri egyetem angol helytörténeti tanszékének a vezetője a tanyát, a falut vagy a várost jelöli meg olyan helyi közösségnek, mely témája lehet a helytörténetnek. Lényegében véve ugyanezt vallják a német „Ortsgeschichte" hívei is. Mások bővítik a kört. W. G. Hoskins neves angol helytörténész szerint a tanya, falu, város mellett a helytörténet tárgya lehet egy grófság, de akár egy utca is. Az utóbbi időben, különösen az 1963-as olomuci első nemzetközi helytörténeti konferencia tisztázásai nyomán a szocialista országok történészeinek többsége, ahogy Imreh

István látja, elfogadja a szűkebb vagy tágabb értelemben vett „hely" fogalmát, s a földrajzi hely és szociológiai közösség együttesét, a „területi közösséget" tartja a kutatás legalkalmasabb kategóriájának. De a területi közösségek jellege, belső struktúrája szüntelen változik s ezt nem hagyhatja figyelmen kívül a kutatás. Innen van az, hogy azok, akik a kapitalizmus fejlődésének a kis helyi közösségekre gyakorolt hatását vizsgálják, e korszakra vonatkozóan megkérdőjelezik a helytörténet célszerűségét. L. M. Munby, a cambridgei szabadegyetem marxista szemléletű előadója a fentiekkel ugyan nem ért egyet, de felhívja a figyelmet, hogy a helyi és országos történelem „kapcsolata alapján változik meg, amikor valaki azt a történelmi kort kezdi tanulmányozni, amelyben pl. a vasútvonalak megépültek". (**Századok**, 1966 6. sz.)

4. Az aurópai helytörténetírással kapcsolatban: W. G. HOSKINS: **Local History in England** (A helytörténet Angliában). Longmans 1959; L. M. MUNBY, **Az angol helytörténet amatör művelői. Századok** 1966 6. sz.; S. RETEGAN: **Cercetarea directă a realităţii economico-sociale. Probleme economice** 1958 2. sz.; IMREH ISTVÁN, **Múltismeret és helytörténet. Korunk** 1969 4. sz.
5. BENKŐ SAMU, **Középajtától Európáig. A történetíró és Linné követő Benkő József. Korunk** 1968. 8. sz.
6. **A vármegyei történeti monográfiák tervrajza. Századok** 1872. 412. l.; **Vélemény a megyei monográfiák tervrajza ügyében. Századok** 1894. 364.
7. **Alsó-Fehér vármegye monográfiája** I—III. köt. Nagyenyed 1896—**1901**; JANCSÓ BENEDEK (szerk.), **Arad vármegye és Arad sz. k. város monográfiája.** I—IV. köt. Arad 1893—1913; TAGÁNYI KÁROLY (szerk.), **Szolnok-Doboka vármegye monográfiája.** I—VII. köt. Dés 1900—1905; PETRI MÓR, **Szilágy vármegye monográfiája.** I—VI. köt. Zilah 1901—1904.
8. BOROVSZKY SAMU (szerk), **Bihar vármegye és Nagyvárad.** Bp. 1901; **Szatmár megye.** Bp. 1907; **Temes vármegye és Temesvár sz. kir. város monográfiája.** Bp. 1914; GAÁL JENŐ, **Arad vármegye gazdasági leírása.** Arad 1897; PÓTSA JÓZSEF (szerk.), **Háromszék vármegye.** Sepsiszentgyörgy 1899.
9. NYEGRE LÁSZLÓ, **Máramaros megye.** Bp. 1900; T. NAGY IMRE, **Csík megye.** Bp 1902; TÉGLÁS GÁBOR, **Hunyad megye.** Bp. 1903; JESZENSZKY IGNÁC, **Torontál megye.** Bp. 1903; BARABÁS ENDRE, **Udvarhely megye.** Bp. 1904; **Maros-Torda megye és Marosvásárhely.** Bp. 1907; **Kolozs megye és Kolozsvár.** Bp. 1910. Eredetileg a közgazdasági monográfiák a **Közgazdasági Szemlében** jelentek meg.
10. BERGER K. LAJOS, **Temes vármegye gazdasági viszonyai és gazdálkodási rendszerei.** Bp. 1907; MARTON ANDOR, **Torontál megye gazdasági viszonyai és gazdálkodási rendszerei.** Bp. 1907.
11. Az 1848 utáni erdélyi helytörténeti irodalom igen szegényes s ami van az sincsen számbavéve. A **tájékozódást segíti: Enciclopedia Română.** Sibiu 1898—1904; NICULESCU, VARONE, **Monografiile oraşelor, comunelor şi mănăstirilor din România întregită.** 1855—1938. Bucureşti 1939; CAIUS, JIGA, **Contribuţiuni la bibliografia satului românesc.** Făgăraş 1945; I. TÓTH ZOLTÁN, **Magyar történeti bibliografia.** 1825—1867. I—III. Bp. 1950, valamint BODOR ANTAL, **Magyarország helyismereti könyvészete.** 1527—1940. Bp. 1940.
12. Mindenekelőtt felmerül néhány terminológiai probléma. Az egykori irodalom megyei monográfiák mellett város-, illetve falumonográfiákról beszél, néha meg faluleírást emleget. Úgy véljük, hogy az igényesebb falumonográfia elnevezést — függetlenül az akkor használttól — csak abban az esetben vehetjük át, ha olyan munkákról van szó, melyek a tudományosság akkori szintjén a monografikus igényt annyira-mennyire kielégítik. A néhány oldalas, kezdetlegesebb, empirikus munkákat helyénvalóbb faluleírásoknak nevezni. A megkülönböztetést ilyen értelemben használjuk.
13. ORBÁN BALÁZS, **Torockó és völgyének ismertetése régészeti, természetrajzi és népismei szempontból.** Kny. Pest 1871.
14. GALGÓCZY KÁROLY, **Mezőpanit. Erdélyi Gazda** 1871.
15. BIANU, ION, **Amintiri din Blaj acum 38 de ani. Familia** 1904.

16. RAŢIU, ION, **Blajul.** Braşov 1911.
17. MILLEKER FÉLIX, **Dézsánfalva története.** 1794—1908. Versec 1908.
18. KÖVÁRY LÁSZLÓ, **Egeres. Kolozsvári Közlöny** 1858. 32. sz.
19. JAKAB ELEK, **Agyagfalva és az agyagfalviak. Vasárnapi Újság.** 1867. 44—46 sz.
20. LUPAŞ, ION, **Cîteva pagini din trecutul comunei Selişte. Familia** 1903.
21. HINTZ, JOHANN, **Neustadt, das Musterdorf.** É.h.n.
22. FARKAS KÁROLY, **Magyarós. Székely Közlöny.** 1867. 12. sz.; BALOGH SÁNDOR, **Mája. 1867.** 8. sz.; HUNYADI IMRE, **Zsejk.** 1867. 38. sz.
23. TELEKI DOMOKOS, **Nagyernye. Erdélyi Gazda** 1871. 22. sz.; FORNOS ELEK, **Nyárád-Gálfalva.** 1871. 22. sz.
24. BENEDE KELEK, **Halljátok, emberek?** Bukarest 1957. Szerkesztette és az előszót írta Balogh Edgár.
25. I.m. 64. l.
26. PETELEI ISTVÁN, **Lobbanás az alkonyatban.** Bp. 1955 11. l. Szerkesztette és az előszót írta Bisztray Gyula.
27. SLAVICI, ION, **Amintiri.** Bucureşti 1967. Szerkesztette és az előszót írta Sanda, George.
28. RETEGAN, S., I.m.
29. CORDOŞ, N.—KOVÁCS, I., **Preocupări ale literaturii agrare româneşti din a doua jumătate a sec. al XIX-lea. Acta Musei Napocensis** 1966.
30. SIMU, ROMUL, **Monografia comunei Orlat.** Sibiu 1895.
31. VANCU, PETRU, **Monografia comunei Mădărat.** Arad 1905.
32. **Magyar Gazdák Szemléje** 1899. 501. l.
33. LE PLAY (Pierre Guillaume), FRÉDÉRIC — 1806—1882 — francia közgazdász. Monografikus módszerű kutatásainak tárgyává a családot tette. Adatgyűjtési módszere lépést jelentett előre, de konzervativ szemlélete miatt következtetései már akkor túlhaladottak voltak.
34. A fentiek mellett megemlítjük: VÁSÁRHELYI LÁSZLÓ, **Sikló aradmegyei község monográfiája.** Arad 1906; MUNTEANU, IOACHIM, **Monografia economică-culturală a comunei Gurarîului.** Sibiu 1896; OTROBÁN NÁNDOR, **Előpatak és vidéke.** Bp. 1875; SZMIDA LUDWIG, **Vergangenheit und Gegenwart der Grosgemeinde Detta in Temeser Komitat.** Temesvár 1881; SZILVÁSSY JÁNOS, **Borszék monográfiája,** Gyergyóditró 1894.
35. Mint a fentiekből is kiderült, a monográfiák és faluleírások főképpen a kapitalizmuskori falu történetével és jelenével foglalkoznak. A tulajdonképpeni falutörténetet csak kevesen művelték. Megemlítjük: BERDE BÉLA, **A kolozsmegyei Szucsák község története.** Bp. 1914; KÁDÁR JÓZSEF, **Szék város-nagyközség története.** Dés 1904; PÁLFFY ALBERT, **Etéd község története.** Etéd 1903.
36. THOMAS, W. I. — 1863—1947 — amerikai szociológus, az ún. chicagói iskola egyik kiemelkedő egyénisége. 1912-ben kérdőívet állított össze, hogy az európai parasztság pszihológiájáról adatokat gyűjthessen tekintettel az Amerikába tartó állandósult kivándorlásra.
37. JÁSZI OSZKÁR, előszó VASS BÉLA, **A végekről** c. szociográfiájához. **Huszadik Század** 1906. 208. l.
38. VASS BÉLA, I.m.; Orsova. **Huszadik század** 1906.
39. BOSNYÁK BÉLA, **A nagybárodi paraszt és munkatársai. Huszadik Század** 1912.
40. Braun Róbert munkásságával kapcsolatosan: TURNOWSZKY SÁNDOR, **Braun Róbert, a magyar szociográfia úttörője.** Korunk 1957 2—3. sz.
41. George, Henry — 1839—1897 — amerikai közgazdász. Egy időben Amerikában, sőt Európában is nagy népszerűségnek örvendett.
42. MARX—ENGELS, **Válogatott levelek.** Bp. 1950 408—409. l.

43. A házközösségi intézmény különösen a délszláv területeken volt elterjedve. A házközösség teljesen magábaolvasztotta a közösséget alkotók vagyonát, ezek mint külön magánjogi személyek nem is szerepeltek. A Bánságban Krassó-Szörény, Temes és Torontál megyék azon részein volt nagy jelentősége, amelyek a határőrezredekhez tartoztak. 1875-ben kormányrendelet szüntette meg.

44. **Huszadik század** 1907. 594. l.

45. Uo.

45a. Uo. 1913. 547. l.

46. GÁLL ERNŐ, **Társadalomtudomány és önismeret. Korunk,** 1969. 6. sz.

47. **Huszadik század** 1913. 547. l.

48. Uo. 1908. 328. l.

49. Néprajzi jellegű, írásokat a központi és vidéki sajtó állandóan közölt. Az **Erdély** című honismertető lap pedig elsősorban éppen etnográfiai tárgyú írásokat adott közre.

50. Itt elsősorban KEMÉNYFFI KATINKA, **A Kibéd-környéki székely köznép táplálkozása és a táplálkozás befolyása a közegészségre** című írását említjük meg. L. **Egészség** 1900.

A KOVÁSZNAI ISKOLAI OKTATÁS TÖRTÉNETI ÁTTEKINTÉSE

DEBRECZY SÁNDOR

Kovásznán a reformáció elterjedése előtt nem beszélhetünk tulajdonképpeni iskoláztatásról, sem valódi népoktatásról. Legfentebb a módosabb gyermekek olykor-olykor tanulhattak a parochián.

A reformáció ezen a környéken a XVII. sz. első tizedében kezdett hódítani. „A református egyház Kovásznán 1600 elején alakult, 1615-ben már papja volt"[1]. Eszerint bizonyosra állíthatjuk, hogy a kovásznai iskola 1616—1620 között létesült, annál is inkább, mivel Kovászna már akkor nagy községnek számított, az orbai szék középpontja volt, s a bécsi kormány 1608-ban szentesítette azt a vallásügyi törvénycikket, melyben elismerte a protestánsok iskolafenntartási jogát.

Az iskoláztatás terén a reformáció haladó jellegére mutat elsősorban az a tény, hogy az iskola kapuját a nép fiai előtt megnyitotta. Kezdetben a pap-tanítók a téli hónapokban maguk köré gyűjtötték a gyermekeket, vallástanra, olvasásra, írásra oktatták őket, hogy a bibliát olvasni tudják. Később a magiszterek, a scholamesterek, a rektorok, azaz a világi tanítók vették kezükbe az oktatás ügyét. Bár sem külön iskolaépületről, sem tankötelezettségről még szó sem lehetett, az iskolamesterek a gyermekeket összeírták, s „az iskolába feljárásra" ösztönözték. Az összeírtaknak azonban csak negyede látogatta az iskolát, s ezeknek is többsége fiúgyermek volt.

Ez volt a XVII. században az általános iskolai helyzet. Kovásznán is hasonló állapotokat találunk. Sajnos, közelebbi közvetlen adatokkal nem rendelkezünk.

A XVIII. században a „végeken" levő iskolák vezetőségére is hatott a század elejétől meginduló iskolaszervezési reformszellem. Az 1749-ben Kovásznán felvett iskolalátogatási jegyzőkönyv meghagyta, hogy a „Mester Esztendőnként Exament producaljon". 1767-ben pedig a vizsgáló bizottság „leány oskola erigálásá"-nak gondolatát vetette fel.

Az első kovásznai tanító neve 1762-ből maradt fenn. **Mirtse Jakab**nak hívták, aki majdnem 40 évig állott a felekezeti iskola szolgálatában. Egyedül tanított, s emellett az „orgonista" teendőket is elvégezte.

1774-ben Mária Terézia Allgemeine Schulordung-jában megkövetelte az 5—12 éves gyermekek tankötelezettségét, kötelezővé tette a tanítók szakképzését, s szabályozta az iskolák felállítását és felszerelését. 1777-ben elrendelte Erdélyben is a tanterv szerinti tanítás bevezetését. A tanterv pontosan előírta, hogy az alsóbb iskolákban milyen tantárgyakat kell osztályonként télen és nyáron tanítani. Az I. osztály tantárgyai : anyanyelvi olvasás, írás, hittan. A II. osztályban ezekhez járul a német nyelv. Mária Terézia németesítő politikájának keretében a székely határőrség felállítása is szükségessé tette, hogy a fiúgyermekek az iskolában elsajátítsák a német nyelv alapelemeit. A III. osztály új tantárgyai : a számtan és a latin nyelv. Az iskolai oktatást alsó és felső tagozatra osztották.

A Kovásznához tartozó Vajnafalván 1790 körül román nyelvű felekezeti iskola létesült[2]. Első ismert tanítója **Grid Ioan** volt, akitől egész tanítónemzedék származott.

1794-ben a kovásznai iskolában **Dezső Elek** kinevezésével a fiúk és a leányok tanítása egymástól elkülönült. A fiúk tanításával a segédlelkész, a leányokéval a harangozó-tanító foglalkozott. A tanulók száma a század végén 70—80 között váltakozott. Az első harangozó-leánytanító, akinek neve fennmaradt, **Végh József** volt. Állását **Csutak Ferenc** örökölte, aki 12 évig viselte kettős hivatalát.

A XIX. sz. elejétől kezdve mind az erdélyi magyar és román, mind a kovásznai tanításügy fokozatosan fejlődésnek indult. Mirtse Jakab halála után 1801-ben papolci **Barabás György**öt választották meg tanítónak, aki több mint 30 évig működött. Az akkori iskola berendezésének minőségéről az átadáskor felvett jegyzőkönyv tanúskodik. „A Classison egy hitván ajtó fa sorokkal, ugyan egy veres Tsempe kemencze, régi talpból való asztal (talp = ketté hasított fatönk) s mellette talpból való ülő helyek külyel, belől"[3]. A taneszközök is megfeleltek ennek az erdei környezetnek. Az írás gyakorlására nyír- vagy juharfából készült „táblát" használtak. A tanulók táblájukat tűznél lágyított viasszal bekenték, s lúdtollal írtak rá. A fiútanulók évenkénti átlagszáma 1800—1850 között 67, a leányoké 25.

Kis Ferenc sepsi egyházmegyei direktornak 1820-ban kelt körleveléből tudjuk, hogy Barabás György idejében a fő konzisztórium az alábbi ismeretkörök tanítására kötelezte a felsőbb tagozati iskolamestereket : „a keresztyén vallásnak sorkolatosabb ágazattyai, egy kis Természet és Haza historiája, egy kis phisika-geographia, Declinatio, Conjugatio, Aritmetica, Jó, helyes, értelmes Olvasás és Katonai játékok, azaz Testgyakorlat". 1808-ban „uj oskolai házat" építettek. Valószínű, csak tantermet. A század elejétől életbe lépett a tanítási órarend s a tanítás anyagának osztályok szerinti elosztása. Hétfőn, kedden, csütörtökön és pénteken a tanítás „villámodás" után (8), szerdán és szombaton 9 órakor kezdődött. A tanulók délelőtt is, délután is 3—3 órát töltöttek az iskolában.

1830-ig a leányokat **Végh István** tanította. 1831-ben utódát, **Mántó Györgyöt** bízták meg, aki 44 évig állt a leányiskola szolgálatában. Eddig iskolánkban egy fiú- és egy leánytanító működött. A 30-as években a fiútanulók számának növekedésével az egyházközség elhatározta egy második fiútanítói állás felállítását és iskolaépület emelését. Ekkor került az iskolához **Márkosfalvi György** „26 esztendős, szorgalmatos, jó tanító". Az egyházközség 1838-ban a fő konzisztóriumtól „egy oskolai ház építtetésére" engedélyt kért. Az iskolaépület csak a jóval későbbi években készült el.

1838-ban a királyi kormány „az oskolába járható gyermekeket 5 esztendős koroktól fogva 13 éves korokig feljáratni rendelte"[4]. Ez azt jelentette, hogy az iskola felsőbb és alsóbb fokozatra tagolódott. A felsőbb tagozatnak rektori iskola volt a neve.

A rektori tagozaton a tanító hónapokra, hetekre, napokra felosztott tanmenet szerint tanított. A rektortanítótól megkívánták a teológiai végzettséget. Rendszerint segédlelkész volt. Az egyházközség választotta. A kovásznai iskola a környéken oly becsülésnek örvendett, hogy a vidéki tanulókat az iskolaépület egyik lakószobájában kellett elhelyezni. A rektori iskolában a gimnázium I. osztályának s az 1820-as körlevélnek tantárgyait tanították a német nyelv hozzáadásával.

A felekezeti iskola utolsó negyedszázada 1850-től 1874-ig terjedt. Ez alatt az idő alatt a rektori iskolában 3 tanító tanított : **Incze György** 1850-től 1852-ig, **Kállai Sándor** 1853-ban és **Márk Mihály** 1854-től 1874-ig. Az alsóbb fiúiskolában szintén 3 tanító működött : **Pál Ignác**, a „kegyetlen" tanító 1838-től 1857-ig, **Barabás Elek** 1858-tól 1863-ig és **Thamó Károly** 1864-től 1877-ig. A leányiskolában végig Mántó György harangozó-tanító oktatott. A vajnafalvi román felekezeti iskolában 1852-től Grid Ioan tanított. Utódai : **Grid Alexe, Toporceanu Ioan** és **Grid Toma.** 1866-ban a tankötelesek száma annyira megnövekedett, hogy felállították a második tanítói állást. A második tanító **Butmir Iosif** lett.

E negyedszázad alatt a rektori iskolába rendszeresen „feljárt" 37, az alsóbb fiúiskolába 60, a leányiskolába 62, átlagosan évenként 160 tanuló, az iskolakötelesek kb. 55%-a. A tankötelesek csak 1854-től írták össze. Az 1857-ben alakult vajnafalvi református felekezeti iskolába évenként átlagosan 25 fiú- és 25 leánytanuló iratkozott be. Az 1861-es jegyzőkönyvből megtudjuk, hogy „ez iskolaképes gyermekek mindnyájan nem járnak iskolába, ennek okai Kovásznán a tanulók téli-nyári dolgoztatása, a nép szegénysége, a kemény tél s a falu szétszórtsága" (a nagy távolság). Az iskolalátogatások során felvett jegyzőkönyből kiderül, hogy a rektori fiúiskola átlagosan 2, az alsóbb fiú- és leányiskola átlagosan 3 osztályból állott.

Az 1868-as népoktatási törvény tanterve az alábbi tantárgyak tanítását rendelte el. A hangsúly az anyanyelv tanítására esett mind a magyar, mind a román iskolában. Ennek keretében a gyermekek megtanultak olvasni, írni, verseket mondani, beszéd- és értelemgyakorlatokkal fejlesztették gondolkozásukat, és nyelvtani ismereteket sajátítottak el. Érdekes, hogy a kovásznai fiúsikola felsőbb osztályaiban a nyelvtant, alsóbb osztá-

lyaiban a beszéd- és értelemgyakorlatokat már 1865 óta tanították. A tanterv többé nem kívánta meg sem a német, sem a latin nyelv tanítását. Fontos helyet foglalt el a tantervben a mennyiségtan oktatása. Bevezették a honi történelem tanítását, melyet az 1848/49-es szabadságharc után a Bach-korszakban a tantervből kiiktattak. Törénelmet csak a felső tagozaton tanítottak. Földrajzot a felsőbb fiúiskolában Kovásznán 1868 előtt is adtak elő, az alsóbb fiúiskolában csak 1871-ben kezdték tanítani. Alkotmánytant nem tanítottak, bár a tanterv megkövetelte. A természettudományi tárgyakból a tanterv előírta természetrajzi, fizikai, kémiai ismeretek, mezőgazdasági és gyümölcstermesztési gyakorlatok tanítását. Testgyakorlatot és rajzot a fiúiskolákban nem tanítottak. A hit- és erkölcstan s az egyházi éneklés oktatása rendszeresen folyt.

1858-ban újra felmerült az iskolaépítés gondolata. Az egyházközség „meghatározá, hogy a mesteri iskolaházat fából ujra épitse". A határozat annyiban valósult meg, hogy 1865 nyarán az alsó fiúiskola számára elkészült egy 6 ablakos tanterem. A vajnafalvi románság is a maga iskoláját felépítette. 1856-ban bizonyos Bacan telket adományozott a felekezetnek, melyen fel is épült az új iskola.

Az 1868-as népoktatási törvény elrendelte iskolaszékek felállítását, melyek megválasztják a tanítót, s ellenőrzik a tanítás eredményességét. A kovásznai iskolában az „iskola vizsgáló bizottság" már az 1850-es években megalakult. Tagjai : Butyka József, Deák Boldizsár, Deák Dániel és Gál Elek voltak.

A kovásznai iskola történetének világi korszaka 1875-ben kezdődött. Az 1868-as népoktatási törvény kötelezte a politikai községeket népiskolák felállítására. Mivel a kovásznai egyházközség nem rendelkezett kellő anyagi alappal, iskolaépületet nem tudott emelni, sem a meglevő tantermeket megfelelően korszerűsíteni, jött a hatósági megintés. Hogy a sok fogyatékosság miatt nehogy az iskolát bezárják, az egyházközség 1874-ben „szerződvényt" kötött a politikai községgel, hogy „miután fiiskoláit a népoktatási törvény 11. paragrafusa értelmében és a fejlődő kor igényeinek megfelelőleg fenntartani nem képes, ez okból felekezeti fiiskoláit községiekké alakitatja"[5]. A református egyházkerület nem vonakodott iskoláinak községi alapon való rendezésétől. Az orbai egyházmegye 17 felekezeti iskolája közül községivé alakult 14, államivá 2, felekezeti maradt 1[6]. Ugyanebben az évben Vajnafalván is felállították a magyar nyelvű községi fiúiskolát.

Az első községi iskolatanítók : **Thamó Károly,** aki 1875-től 1877-ig, kovásznai **Vajna Mihály,** aki 1875-től 1896-ig tanított. 1887-től igazgatóként működött. Vajna képesített polgári iskolai tanító volt. Alapos felkészültségéről tanúskodik a megyei Tanítótestület által megjutalmazott két pályaművel : A magyar foglalkoztató tanításmód, A természetrajzi oktatás anyaga és módszere. **Mengel Pál** 1878-tól 1884-ig a felső, kovásznai **Bartalis János** 1889-től az alsó fiúiskolában tanított. A vajnafalvi első községi tanítók : **Imreh János, Csorja Ferenc** és **Csorja Mihály** voltak. A vajnafalvi román nyelvű felekezeti iskolában 1876-ban **Furtuna Gheorghe-t** és **Grid Ioan-t** választották meg. Az utóbbit 1880-ban elbocsátották,

mivel a difteritiszjárvány a tankötelesek számát felére apasztotta. 1889-ig csak egy tanító működött az iskolában. Ekkor második tanítónak **Dobroş Nicolae**-t választották meg.

1874-ben a leányiskolát, 1897-ben a fiúiskolát államosították. „A leánygyermekek az állam által alapitott leányiskolában tanulnak"[7]. „A (fiú) tanulók az állami iskolában nyernek oktatást"[8].

Az első állami leánytanítók : **Péter Vilmos** (1874—1878), **Bresztoszkiné Galgóczy Sarolta** (1874—1891), **Izay Anna** (1878—1887), **Bideskuthy Robert** (1877—), **Harrach Róza** (1887—1891) és **Rohács Júlia** (1883—). Bresztoszkiné után az iskola igazgatását **Bíró Anna** vette át. Harrach helyét **Havlin Irma** foglalta el. 1894-ben lépett állásba kovásznai **Albu Mariska.**

Az 1868-as népoktatási törvény megszervezte a felső népoktatást. Ezt nálunk 1—3 osztályos ismétlő iskolának nevezték. Kovásznán a tankötelesek összeírták, de csak 1883-ban „indult meg az ismétlő iskola". A 13—15 éves gyermekeket iskolázta be.

A kovásznai fiú- és leányiskolában 1875-től az 1930-as évekig a tankötelesek évenkénti átlagszáma : 368. E szám az előző negyedszázad statisztikájával szemben több mint 100%-os emelkedést mutat. A két iskolában a naponkénti feljárók évi átlagszáma : 210, azaz 56%. Az ismétlő osztályok tankötelesseinek évenkénti átlagszáma : 137, feljáróinak átlaga 1883-tól 1917-ig évenként : 85, vagyis 62%. A beiskolázottság terén tehát komoly mulasztások történtek. Pedig „az iskolába nemjáró és hanyag látogatókról szabályszerü mulasztási napló vezettetik és annak alapján a törvényszerü intézkedések (megintés, pénzbirság) megtétetnek".

A népoktatási törvénynek a kötelező 1—6 osztályra vonatkozó rendelkezését Kovásznán csak fokozatosan tudták végrehajtani. 1876-ban az alsó fiútagozaton még csak 2, a leányiskolában 4 osztály, 1878—1885 között mind a fiúknál, mind a leányoknál 1—5 osztály működött. Csak 1886-ban kezdődött meg a tanítás a 6. osztályban. Az 1930-as években az elemi oktatás 1—7 osztályra nőtte ki magát. Vajnafalván 1875-től a magyar nyelvű elemi csak 2 kezdő, a román felekezeti iskola 1—4 osztályt tartott fenn.

A XIX. sz. utolsó negyedében a tanítási idő a községi iskolában az alsó tagozaton 8 (október—május), a felsőn 10 hónapig (szeptember—június), az állami leányiskolában 9 hónapig (szeptember—május) tartott. A „szorgalmi időt" az alsó fiú- és leányiskolában május végén, a felső fiúiskolában június végén „közvizsgával" zárták.

A községi fiúiskolát 3 külön helyen, 1 községi épületben és 2 az egyházközségtől haszonbérelt „régibb iskolaházban" helyezték el. Vajnafalván a község által vásárolt telken felépített iskolaépületben az 1—2 osztályos fiúk tanultak. Az állam 1876/77-ben a leányok számára „téglából cseréppel fedett emeletes iskolaházat épittetett". Végül 1890-ben az állam a fiúknak is emeletes iskolát épített.

Az oktatásügyi minisztérium 1889-ben miniszteri iskolalátogatókat nevezett ki. A kovásznai iskolák miniszteri felügyelője Földes György zabolai ref. lelkész, az egyház részéről Péter Károly orbai esperes, a görögkeletiek részéről Coltofeanu Dumitru esperes.

1919-ben 5 tanerős ref. felekezeti iskola létesült Kovásznán, de ezt az iskolát „1923 év októberében az államhatalom bezárta". Ehelyett magyar nyelvű állami iskolát létesítettek ismétlő iskola nélkül. 1923-ban Kovásznán a magyar és a román állami iskola mellett 1930-ig román tannyelvű algimnázium is működött.

1880-ban társadalmi mozgalom eredményeként Kovásznán női ipariskola alakult. 1881-ben meg is kezdődött a tanítás. Mivel évenként nem tudtak beiskolázni átlagosan 12 tanulónál többet, a minisztérium 1892-ben megszüntette.

A kommandói Groedel fakitermelő cégnek sok ingázó munkása lakott a kovásznai vasútállomás térségében. Gyermekeik számára 1915-ben 1 tanerős „társulati iskola" létesült. 1—2 osztályában tanulóinak évenkénti átlagszáma : 20 volt.

1913-ban megalakult a két tanerős állami óvoda is.

A kovásznai-vajnafalvi iskolákon kívül a tanulni vágyó ifjúság polgári és középiskolában folytatta tanulmányait. A középiskolába járó tanulók évenkénti átlagszáma 1877-től 1930-ig elérte a 19-et.

A felszabadulás után Kovászna várossá lett. Városiasodásának megfelelően iskolai oktatása fejlődésének csúcspontját napjainkban, szocialista rendszerünkben érte el. Erről meggyőznek a múlt és a jelen iskolaügyi adatai között levő különbségek, az összehasonlító tények és mutatószámok. A legutóbbi évek hivatalos adatai szerint jelenleg Kovásznán 10 iskola működik.

1961-ben létesült a kovásznai és a szomszédos községek tovább tanulni vágyó ifjúsága számára a líceum román és magyar tagozata általános iskolával, I—XII osztállyal. Emellett működik a kovászna-vajnafalvi általános I—X, a kovászna-állomási I—IV osztállyal, a kovászna-kőrösi I—IV osztályos iskola, az 1-es és 2-es számú óvoda, az 1-es és 2-es számú napközi otthon, a kovászna-állomási és a kovászna-csomakőrösi óvoda.

A 10 iskolába évenként összesen kb. 1640 tanuló iratkozik be, a múlt elemi iskolájának 200—400 tanulójával szemben. Ebből a líceum román és magyar tagozatán s a líceum általános iskolájában tanuló diákok száma eléri a 730-at, az általános iskolai tanulóké a két tagozaton a 655-öt s az óvodásoké a 255-öt.

A tanulók létszámának ugrásszerű emelkedése mellett a tanerők száma is arról tanúskodik, hogy Kovászna ma iskolaváros lett. A múltban évszázadokig csak 3, 1875-től alig 10, ma az itt tanító összes tanerők száma 127. Ebből tanár 32, tanító 66, óvónő 29.

Ezt a fejlettségi színvonalat a kovásznai iskolai oktatás csak a Román Kommunista Párt kultúrforradalmi politikájának eredményeként érhette el. Ma minden iskolájában az óvodáktól fel a líceumig román és magyar tanerők közösen vállvetve munkálkodnak az ifjúság, a jövő kommunistáinak kiművelésén.

REZUMAT

Autorul se ocupă cu istoricul învăţămîntului şcolar al oraşului Covasna începînd din secolul al XVII-lea pînă în zilele noastre. Studiul ne arată eforturile depuse de populaţia română şi maghiară din acest oraş pentru culturalizarea tineretului în decursul secolelor.

FELHASZNÁLT KÖNYVÉSZETI ANYAG :

1. **Az erdélyi ev. ref. egyházkerület névkönyve az 1896. évre.** XXXIX. évfolyam, 249. l.
2. BERECZ GYULA : **Háromszék-vármegye népoktatási intézeteinek története.** Brassó, 1893, Alexi könyvnyomdája, 148. l.
3. Lásd Berecz könyvében a 144. l-t !
4. Az idézeteket a Kolozsvári Református Egyházkerület Központi Gyűjtőlevéltárában őrzött esperesi vizitációk jegyzőkönyveiből veszem.
5. A kovásznai ref. egyházközség prezsbiteriumának 1874 március 24-én felvett jegyzőkönyvéből.
6. PARÁDI KÁLMÁN : Az **ev. ref. erdélyrészi egyházkerület fő-, közép- és elemi oskoláinak állapotrajza,** Kolozsvár 1896.
7. **Névkönyv az erdélyi ev. ref. anyaszentegyház számára 1875.** XVIII. évfolyam, 109 l.
8. **Az erdélyi ev. ref. egyházkerület névkönyve az 1897-ik évre.** XL. évfolyam, 191 l.

DATE PRIVIND EXPLOATAREA CĂRBUNELUI LA CĂPENI ÎN SECOLUL AL XIX-LEA

LUDOVIC VAJDA

Exploatarea bogăţiilor minerale aflate în adîncurile pămîntului transilvan face parte din rîndul îndeletnicirilor de cea mai veche tradiţie ale populaţiei de pe aceste meleaguri. Timp de veacuri, una din cele mai de seamă ramuri economice ale Transilvaniei au constituit-o, fără întrerupere, exploatările miniere bazate pe îmbelşugatele zăcăminte metalifere şi de sare ale subsolului, precum şi, legat de această ramură, aceea a metalurgiei.

În secolul al XVIII-lea, activitatea minieră din Transilvania s-a îmbogăţit cu o nouă ramură ; alături de exploatarea metalelor colorate, a zăcămintelor feroase şi a sării, a început — deşi în condiţii pe atunci modeste — extracţia zăcămintelor de cărbune.

Pînă la sfîrşitul secolului al XVIII-lea, la noi nu s-a acordat prea mare importanţă cărbunelui mineral, deşi existau numeroase terenuri miniere propice exploatării cărbunelui, care ar fi deschis posibilitatea unei producţii destul de însemnate ; totodată, erau cunoscute rezultatele obţinute în străinătate în domeniul utilizării cărbunelui pe plan industrial, îndeosebi în prelucrarea metalelor colorate şi a fierului, de asemenea în transporturile feroviare. De pildă, în Anglia cărbunele era utilizat în industria grea. În siderurgie, începînd din 1740 se fabrica oţel de creuzet, invenţie a ceasornicarului B. Huntsman din Sheffield, pentru obţinerea temperaturii necesare fiind aici nevoie de cărbune. Inventată în 1784 de Henry Cort, afinarea fierului prin procedeul de pudlare necesita de asemenea cărbune. Ţinînd seama şi de dezvoltarea maşinii cu aburi, reiese în mod clar că însemnătatea cărbunelui este în creştere, domeniul de aplicare lărgind tot mai mult. O dată începute construcţiile de căi ferate, cărbunele a devenit o sursă de energie aproape indispensabilă. În consecinţă, prospecţiile şi exploatarea cărbunelui, combustibil ce înlocuia lemnele, deveneau în mod necesar din ce în ce mai intense şi mai ample. În schimb, la noi se utiliza mai degrabă cărbunele de lemn în locul celui

de piatră, deoarece pe cînd scoaterea celui din urmă necesita capital, cel dintîi cerea doar muncă iobăgească gratuită — robotă —, iar materia primă stătea la dispoziție în vaste păduri, fără a implica riscurile exploatării miniere.

Decenii de-a rîndul s-a desfășurat o luptă între cărbunele de lemn și cel mineral, pînă ce întreprinzătorii s-au convins că valorificarea cărbunelui mineral — chiar cu indispensabilele investiții mai mari — este mult mai profitabilă decît introducerea și folosirea cărbunelui de lemn. Totuși, în Transilvania exploatările carbonifere la nivel industrial au început foarte tîrziu, la mijlocul veacului al XIX-lea, deoarece această ramură a putut porni doar foarte lent pe calea dezvoltării, din cauza rămînerii în urmă a industriei și a transporturilor feroviare.

Cele dintîi mine de cărbune din Transilvania au fost deschise în regiunea Reșița, prin descoperirea, între 1771—1788, a zăcămintelor de la Doman și Secul[1]. În continuare, interesul pentru zăcăminte de cărbune a crescut mult, alimentat fiind și de tezaurariatul montanistic austriac cu intenția de a suplini pierderea zăcămintelor din Silezia. S-a înmulțit numărul prospecțiunilor și descoperirilor în diferite părți ale Transilvaniei[2]. Cu toate acestea, au trebuit să treacă peste 80 de ani de la deschiderea celor dintîi exploatări miniere, pînă ce în 1853, în urma prospecțiunilor geologice întreprinse de dr. Francisc Herbich, au fost descoperite zăcămintele de cărbune din Secuime[3].

Herbich și geologii care au mers mai departe pe calea ce au deschis-o[4], au semnalat zăcăminte mai mici sau mai mari de lignit în diverse zone ale Secuimii. Printre ele se numără Zona denumită „Pădurimea" („Erdővidék") din județele Trei-Scaune și Odorhei, apoi, în același județ, formațiunile carbonifere de la Sfîntu Gheorghe și Ilieni, ca și cele de la Lueta și Merești ; în județul Ciuc cărbunele apare la Borsec ; nu mai insistăm asupra fragmentelor și bucăților de lignit semnalate prin prospecțiunile făcute în județele Mureș-Turda, Odorhei și Ciuc și care au ajuns mai tîrziu în raza activității miniere ca obiective de cercetare închisă.

Cele mai de seamă zăcăminte de cărbune s-au dovedit a fi cele din „Pădurime", pe de o parte datorită suprafeței întinse ce o ocupa formațiunea în care se aflau zăcămintele, pe de alta datorită grosimii straturilor și condițiilor mai propice de așezare, lipsite de întreruperi. În această formațiune carboniferă, întinsă în formă de „U" de-a lungul Văii Oltului și pe pantele sudice ale Harghitei, s-au găsit trei straturi de cărbune : cel superior de peste 9 m grosime, din care cca 8 m reveneau cărbunelui pur după excluderea a trei straturi sterile intercalate ; cel median între 0,5 m și 1 m, iar stratul inferior avea grosimea medie de 0,9 m. Astfel, grosimea totală a celor trei straturi era de peste 10 m, cărbunele pur fiind de 8,8 m[5].

Formațiunea carboniferă, aflată în medie dedesubtul a 60—70 metri de straturi de protecție, răzbătea în unele locuri pînă la suprafață, contribuind probabil în mare măsură ca exploatările carbonifere din Secuime să fie începute tocmai cu acelea din „Pădurime". Pentru prima dată, acest

cărbune şi-a găsit întrebuinţare în industrie datorită fierarului Emeric Szabó din Baraolt, în anul 1839. Szabó a utilizat cu succes în atelierul său, la încălzirea fierului, cărbunele ce a ieşit la suprafaţă în partea de hotar numită „Nagy Áj"[6].

După anul 1856 s-a trecut la un minerit mai sistematic, exploatîndu-se şi zăcămintele de mai mici proporţii găsite în partea de hotar „Sugó", „Societatea de mine şi furnale din Braşov" utilizînd cantitatea de cca 11.000—14.000 chintale de cărbune ce exploata anual pentru combustia cazanelor de aburi în întreprinderea sa siderurgică din comuna învecinată Filia[7].

După atare începuturi, în anii 70 a pornit în „Pădurime" adevărata exploatare carboniferă, de proporţii industriale. Principalul impuls în această direcţie l-au dat tendinţele de valorificare a posibilităţilor ivite o dată cu construirea căii ferate de est între Oradea—Braşov.

Sub patronajul „Băncii Comerciale şi de Credit din Transilvania", cu reşedinţa Tg. Mureş, au început în anul 1872 lucrări de prospecţiuni de mare anvergură, mai întîi în hotarul comunei Racoşul de Jos, apoi — la propunerea consiliului minier D. Stur de la Institutul geologic vienez, cîştigat pentru cauza acestor prospecţiuni — în zona Baraolt şi Căpeni. În raportul pe care l-a întocmit la 22 septembrie 1872, Stur arată, printre altele : „În zona Baraolt există zăcăminte de cărbune brun ce merită oricum a fi exploatate", „acest cărbune brun are o mare importanţă pentru transportul feroviar şi pentru soarta industriei din ţară" ; „deşi acest cărbun brun are o mai mică valoare de combustiune, decît cel de la Petroşeni, este în orice caz mai bun decît cărbunele din Trauntal, folosit în Austria de Jos la căile ferate apusene, şi mult mai bun decît lignitul din Croaţia şi Slovenia a cărui utilizare e răspîndită la căile ferate cu tracţiune de locomotive cu aburi din regiunile respective"[8]. Prospecţiunile efectuate la Racoşul de Jos, Baraolt şi Căpeni prin foraje sau prin săparea unor puţuri şi galerii s-au soldat în scurtă vreme cu 1155 km^2 de teren minier cîştigat pentru exploatare, completîndu-se cu un număr de 172 de terenuri destinate cercetării închise, în scopul de a asigura mai tîrziu dreptul de exploatare a zăcămintelor carbonifere ce încă nu se încadrau în limitele terenului minier. Acest domeniu minier de mari proporţii cuprindea toate bazinele formaţiunii carbonifere din „Pădurime" şi anume : 1. bazinul Căpeni—Baraolt—Biborţeni, 2. bazinul Vîrghiş—Doboşeni şi 3. bazinul Hăghig—Araci[9].

Lucrările de prospecţiuni miniere, desfăşurate concomitent cu ocupările de teren, s-au concentrat asupra bazinului carbonifer Căpeni—Baraolt—Biborţeni, în cadrul căruia s-a acordat o deosebită atenţie zonei Căpeni, unde zăcămintele au apărut în forma cea mai avantajoasă din punct de vedere minier şi totodată în cele mai mari cantităţi, apropiată fiind şi linia ferată, aflată la numai 4 km. Pînă în anul 1873, prospecţiunile au ajuns atît de avansate, încît s-a putut începe munca minieră. Terenul carbonifer, lung de cca 2000 m şi lat de cca 1000 m, luat în exploatare, era situat la răsărit de Căpeni, pe partea sudică a munţilor Baraolt.

Exploatarea se făcea prin tradiționalul sistem al galeriilor. Pînă la sfîrșitul veacului au fost construite două galerii mai mari suprapuse. Galeria superioară, denumită galeria principală Samuil, prin care se făceau și transporturile, mergea în sens direct, ajungînd după 457 m la stratul de cărbune, a cărui exploatare pe direcție se făcea cu ajutorul unui coridor construit în direcția est-vest. Galeria inferioară Zeyk, care urma inclinația de 9° a zăcămîntului, a fost construită astfel încît pînă la sfîrșitul secolului a atins lungimea de 1460 m, prin aceasta asigurîndu-se pe o durată de cca 18—20 de ani pregătirea întregului zăcămînt pentru exploatare[10]. Straturile carbonifere se extrăgeau prin sistemul general răspîndit al exploatării cu stîlpi, elaborîndu-se o formă specific locală pe baza experienței dobîndită în decurs de mai mulți ani. Iată în ce consta această formă : la fiecare 15 m se făceau planuri înclinate, urmînd înclinarea zăcămîntului. Abatajul transversal pornea de la aceste planuri înclinate, după sistemul exploatării cu felii, avînd cca 3—4 m lățime și 15 m lungime. După ce cu abatajul transversal ajungeau la locuri desăilate sau la limite pînă la care se efectua exploatarea, se mergea înapoi scoțîndu-se proptelele și așezînd dese puncte de sprijin în partea dreaptă, iar cărbunele se desprindea masiv, datorită greutății sale proprii sau prin explozie. După ce în acest fel a fost desprinsă o felie, exploatarea se continua după același sistem, pe partea lăsată liber, pe lîngă proptelele des așezate. În condițiile date, acesta s-a dovedit a fi cel mai ieftin procedeu de exploatare, chiar dacă extracția necesita în acest fel mai multă muncă[11].

La început — ca în general —, transportul în interior și în afară al cărbunelui extras se făcea pe distanțe mai mici prin forța omului, iar pe distanțe mai mari cu cai. Nu lipseau însă tendințele de modernizare : către sfîrșitul secolului apar și la mina din Căpeni cele dintîi mașini cu aburi, principali exponenți ai dezvoltării industriale a vremii, ele fiind totodată — după opinia general acceptată — cele mai de seamă indicii ale nivelului de dezvoltare în industria minieră. Cele trei mașini cu aburi, dînd un randament total de 82 cai putere, erau utilizate în transporturi precum și la clasificarea și spălarea cărbunelui și nu în operațiuni direct legate de producție[12] ; aceasta fiind de asemenea un fenomen general în Transilvania. Întreaga muncă productivă minieră se baza exclusiv pe forța omului în toate minele de cărbune și, dată fiind posibilitatea exploatării intense a muncitorimii, aceasta asigura în general un profit și mai mare decît utilizarea mașinilor.

Producția minei de la Căpeni, în anul 1873, a fost de 6000 chintale de cărbune. În 1877, cantitatea produsă era deja de aproape 245.000 chintale, atingînd în 1881 417.000 chintale și în 1894 ajungînd la cel mai înalt nivel de producție de 545.800 chintale.

Producția de cărbune a minei prezenta o tendință ascendentă, dar nu creștea uniform. Evenimentele politice și economice ale perioadei creau din cînd în cînd condiții mult diferite și posibilități diverse în general în domeniul activității economico-comerciale, avînd ,firește, repercursiuni și asupra dezvoltării extracției și consumului de cărbune. Nici mina de la

Căpeni nu a scăpat de sub influența acestor repercursiuni. Valorile de producție reflectă mai mult sau mai puțin fidel oscilațiile din domeniul conjuncturii.

Producția minei de cărbune din Căpeni între anii 1873—1900[13]

Anul	Producția în chintale	Anul	Producția în chintale
1873	6.000	1887	234.080
1874	17.000	1888	213.545
1875	20.000	1889	274.290
1876	57.460	1890	462.056
1877	244.930	1891	504.005
1878	244.930	1892	349.428
1879	175.440	1893	303.433
1880	238.720	1894	545.855
1881	417.270	1895	445.643
1882	291.305	1896	457.876
1883	221.595	1897	437.522
1884	278.580	1898	401.100
1885	446.230	1899	481.100
1886	405.850	1900	499.100

Saltul înregistrat de producția de cărbune în anul 1877 — de la 57.400 chintale, în anul precedent, la 244.900 chintele — era o consecință directă a contractului comercial încheiat cu Căile ferate de est. Combustiile de probă efectuate pînă în 1876 au dovedit că acest cărbune, cu un conținut de carbon între 34,9—46,5% și cu valoare calorică între 2900—3900, e foarte utilizabil pentru încălzirea locomotivelor. De acum începînd, căile ferate preluau anual o cantitate între 104.000 și 250.000 chintale de cărbune, constituind în medie 43,5% din totalul producției. Valorificarea cărbunelui a fost înlesnită prin apropierea de orașul Brașov, cu o industrie ce se dezvolta într-un ritm relativ mai rapid. Începînd cu anul 1877, găsim printre consumatorii cărbunelui din Căpeni și o parte dintre fabricanții brașoveni, ce-i drept, cu un consum deocamdată mai redus ca proporții. În schimb, în ultimul deceniu cele mai mari cumpărătoare devin fabricile din Brașov și împrejurimi, cu o medie de 70% din totalul cantității de cărbune vîndut. Cantitatea vîndută întreprinderilor particulare a crescut de la 93.000 chintale în anul 1889 la 347.000 chintale în anul următor, singură fabrica de zahăr din Bod cumpărînd aproape 327.000 chin-

tale. În anii următori, noi fabrici mai mari intră în rîndul consumatorilor, de pildă, fabrica de hîrtie de la Zărnești și rafinăria de petrol din Brașov. Efectele se și arată, prin rezultatele producției obținute la Căpeni. În anul 1890, cantitatea de cărbune extras se ridică la 462.000 chintale, față de 274.000 chintale obținute cu un an înainte. Cu excepția a doi ani, acest nivel a fost menținut și chiar ridicat într-o oarecare măsură pînă la sfîrșitul secolului.

Cantitatea de cărbune vîndut la Căpeni între anii 1877—1897[14]

Anul	Cantitatea de cărbune vîndut, în chintale			Anul	Cantitatea de cărbune vîndut, în chintale		
	Căi ferate	Întreprinderi industriale	În România		Căi ferate	Întreprinderi industriale	În România
1877	151.229	24.200	—	1888	184.073	19.859	7.300
1878	153.248	21.100	—	1889	104.172	93.336	—
1879	123.414	12.250	—	1890	136.376	347.335	—
1880	137.432	15.060	52.900	1891	147.869	377.231	—
1881	140.522	16.280	221.000	1892	148.860	154.968	—
1882	169.221	23.206	8.600	1893	145.159	271.889	—
1883	177.111	47.917	17.946	1894	14.595	382.068	—
1884	173.197	90.006	11.120	1895	147.419	292.424	—
1885	249.122	115.907	22.880	1896	147.031	297.043	—
1886	248.265	44.191	21.202	1897	96.186	289.690	—
1887	172.566	24.100	13.800				

Începînd cu anul 1880, găsim mai multe întreprinderi bucureștene printre cumpărătorii cărbunelui din Căpeni. Chiar și căile ferate din Vechea Românie au făcut încercări de a utiliza cărbunele de aici. În curînd însă, războiul vamal declanșat de monarhia austro-ungară împotriva României a pus capăt legăturilor economice tot mai intense, dînd astfel o grea lovitură tradiționalelor legături economice firești dintre Transilvania și România. Mineritul carbonifer de la Căpeni a avut și el de suferit de pe urma gravelor consecințe ale războiului vamal, întrucît la sfîrșitul celui de-al 9-lea deceniu producția a scăzut în mod provizoriu cu peste 60%. „Regresul enorm al producției noastre de cărbune este urmarea războiului vamal cu România, nu atît ca o urmare directă, cît indirectă — se arată în raportul trimis de conducerea minei în anul 1888 către căpitănatul minier din Zlatna. Față de anii anteriori, am transportat în România tot cu 10.000 chintale mai puțin, dar în urma războiului vamal a

avut mult de suferit industria alcoolului şi a morilor de aici, ramuri industriale care erau cele mai serioase consumatoare ale cărbunelui nostru"[15].

După 1890 transportul de cărbune în România a încetat cu desăvîrşire. Pierderea pieţelor de aici a constituit o frînă considerabilă în dezvoltarea minei, la fel ca puternica tendinţă de scădere a consumului carbonifer al căilor ferate din ţară — 27%, faţă de 45% în anii 1880 —, de asemenea, introducerea noului tarif în transporturile pe căile ferate, în urma căruia cărbunele din Căpeni a rămas din ce în ce mai mult în urmă în rivalitatea ce o avea, pe pieţele mai îndepărtate, cu cărbunele de mai bună calitate — în primul rînd cel din Valea Jiului. Totodată, să luăm în considerare că întinsele terenuri împădurite ale zonei constituiau încă o concurenţă puternică pentru cărbunele din Căpeni, devenind şi ele în mod obiectiv un factor de frînare a creşterii producţiei de cărbune.

Cu toate acestea, pînă la sfîrşitul secolului al XIX-lea, mina din Căpeni a parcurs o însemnată cale, devenind cea mai mare întreprindere a Secuimii.

Din producţia totală a regiunii în perioada sfîrşitului de veac, producţia la care în afară de mina de la Căpeni şi-au mai dat contribuţia şi minele din Borsec, Ilieni, Sfîntu Gheorghe şi Hăghig, cea dintîi a participat în proporţie de cca 93,6%. În ce priveşte extracţia cărbunelui brun din Transilvania, ea urma, de asemenea, imediat după minele din Valea Jiului, deşi trebuia remarcat că producţia acestora din urmă era de aproximativ 18 ori mai mare ca aceea de la Căpeni în ultimii ani ai secolului[16].

Eficacitatea economică a minei din Căpeni nu o putem aprecia însă exclusiv pe baza realizărilor cantitative obţinute în producţie. Trebuie să luăm în considerare rolul ce l-a avut în dezvoltarea industrială a ţării, măsura în care s-a acomodat cerinţelor impuse de necesităţile energetice ale industriei aflate în sfera ei de influenţă. Ritmul de creştere a producţiei de cărbune la Căpeni nu numai că a ajuns din urmă, dar a şi întrecut ritmul dezvoltării generale a industriei şi transporturilor ce se sprijineau pe această producţie, astfel că mina a răspuns întru totul funcţiei care îi revenea pe tărîmul dezvoltării industriale. Această constatare e valabilă cu deosebire pentru zona industrială a Braşovului, la a cărei dezvoltare în proporţii şi ritm mai accentuat decît media generală a contribuit în mod efectiv cărbunele de la Căpeni.

În analiza rolului ce l-a avut mina din Căpeni nu se poate trece cu vederea nici faptul că, pînă ce datorită condiţiilor istorice sursele de materii prime din Transilvania au ajuns în măsură hotărîtoare în mîna capitalului străin şi ca urmare profitul provenit din exploatarea lor slujea şi el în primul rînd interese străine, contribuind doar indirect, în limita intereselor economice fundamentale ale capitaliştilor din alte ţări, la dezvoltarea industrială a Transilvaniei, mina din Căpeni era o întreprindere autohtonă, iar profitul ei constituia una din sursele directe ale acumulării de capital intern.

La început, mina a funcționat sub denumirea „Asociația minieră a cărbunelui din Baraolt" aflîndu-se în proprietatea societății în comandită simplă fondate de Banca Comercială și de Credit din Transilvania, precum și de contele Samuil Teleki senior, baronul Carol Huszár și Francisc Macskási[17]. La 25 noiembrie 1874 societatea a fost reorganizată, continuîndu-și activitatea sub numele „Asociația minieră din Pădurime"[18]. În 1882 se alcătuiește un nou statut, anunțat autorităților industriale. Prin emiterea a 100 de acțiuni noi, capitalul întreprinderii a mărit la suma de 500.000 florini, jumătate fiind în proprietatea Băncii Comerciale și de Credit din Transilvania, iar acțiunile ce acopereau suma rămasă au fost cumpărate de membri ai aristocrației transilvane legate de instituția de credit, printre ei aflîndu-se conții Samuil și Dominic Teleki, baronii Iosif Zeyk, Dominic și Coloman Kemény, Zoltan Bánffy și alții[19]. Interesul aristocrației pentru minerit izvora în general din tendințele de a-și valorifica mai complex proprietățile, o expresie a acesteia fiind și angajarea în minerit a magnaților amintiți.

În legătură cu însemnătatea minei de la Căpeni, trebuie în sfîrșit să amintim de influența economică și socială ce a avut-o asupra țărănimii din împrejurimi. După cum în general cea mai importantă sursă de forță de muncă pentru industria minieră din Transilvania a constituit-o țărănimea săracă, și la Căpeni caracteristici sînt în primul rînd muncitorii de origină țărănească. Întreprinderea fiind așezată la intersecția a trei județe, surplusul de forță de muncă agricolă gravita înspre ea din toate trei județele : Trei-Scaune, Odorhei și Ciuc. Cei mai mulți muncitori însă proveneau din satele Pădurimii, ca și din rîndul locuitorilor din comunele înșirate de-a lungul Homorodului, în județul Odorhei[20]. „Sate întregi vin aici în timpul iernei — se arată într-un raport al conducerii minei —, întorcîndu-se acasă doar vara, la culesul fînului, spre a efectua puținele lucrări ale cîmpului. Ei consideră întreprinderea minieră ca o adevărată binecuvîntare, căci fără ea pămîntul lor arid, neroditor, nu le-ar putea asigura traiul"[21].

O parte din cei care căutau de lucru la Căpeni — asemănător obiceiurilor formate în locurile miniere mai mici din Transilvania, în mare măsură determinate de tradițiile țărănești : cramponarea de pămîntul ce îl aveau sau setea de pămînt — își făceau apariția, de regulă, numai în repausul dintre muncile de sezon în agricultură și cu deosebire iarna, angajîndu-se la grelele munci miniere pentru a-și completa cîștigul. O altă parte, deși ieșind din rîndurile țărănimii propriu-zise și pornind pe calea de a deveni muncitori industriali, formau tipul de trecere, nemaifiind țărani, dar încă nici muncitori, țărani și muncitori în același timp, oscilînd între sat și mină. A început să se constituie însă și personalul de bază al minei de la Căpeni. Această pătură mai mult sau mai puțin constantă, care practica munca minieră ca o îndeletnicire, asigura continuitatea producției în lunile de vară.

Numărul muncitorilor permanenţi ai minei din Căpeni între anii 1875—1900[22]

Anul	Numărul muncitorilor	Anul	Numărul muncitorilor
1875	147	1888	101
1876	110	1889	108
1877	179	1890	181
1878	109	1891	217
1879	124	1892	178
1880	169	1893	173
1881	215	1894	305
1882	131	1895	221
1883	98	1896	175
1884	135	1897	214
1885	225	1898	260
1886	191	1899	270
1887	115	1900	223

Muncitorii ocazionali, zilieri şi sezonieri utilizaţi în mină, care efectuau activităţile auxiliare legate de munca minieră, deşi cu mari fluctuaţii numerice şi dese alternanţe de persoane, formau un efectiv destul de însemnat. Împreună cu el, numărul total de muncitori la mina din Căpeni era de cca 250—350 persoane.

Cu toate grelele condiţii de muncă, ocaziile de lucru oferite de mina de cărbune din Căpeni au atenuat întrucît gravele probleme sociale ce se încuibaseră pe atunci în „Pădurime" ca urmare a contradicţiilor economico-politice şi sociale cereau să fie soluţionate din rădăcini.

ADATOK KÖPEC XIX. SZÁZADI SZÉNBÁNYÁSZATÁNAK TÖRTÉNETÉHEZ

A szerző — kitermelési és eladási adatokat idézve — nyomon követi az erdővidéki szénbányászat fejlődését a szén első felhasználásától (1839) a századfordulóig ,s feltárja eme iparág jelentőségét a környék életében, valamint a régi Romániával kötött kereskedelmi kapcsolatok visszahatását az erdővidéki szénbányászat fejlődésére.

NOTE

1. MIHALIK SÁNDOR, **Resica jelene és múltja**, Reşiţa, 1896, p. 132.
2. Vezi mai pe larg L. VAJDA, **Începuturile dezvoltării mineritului de cărbuni din Transilvania**, în „Acta Musei Napocensis", nr. I, 1964, p. 397—403.
3. Arhiva I.R.C.G.M. — Hunedoara, secţia Brad, dos. nr. 1000—1100/1899, fila 1004.
4. Vezi HERBICH FERENC, **A Székelyföld földtani és őslénytani leírása**, Budapesta, 1878; KOCH ANTAL, **Az erdélyrészi medence harmadkori képződményei**, în „A magyar királyi Földtani Intézet Évkönyve", vol. X, fasc. 6 şi urm. S-au mai efectuat cercetări geologice în această regiune József Budai, Imre Lörenthey, Károly Papp, János Bányai etc.
5. Arhiva I.R.C.G.M. — Hunedoara, secţia Brad, dos. nr. 1000—1100/1899, fila 1004; **Manualul inginerului de mină**, vol. I, Bucureşti, 1956, p. IV. 68.
6. **Bányászati és Kohászati Lapok**, 1905, vol. II, p. 309.
7. HANTKEN MIKSA, **Magyarország széntelepei és szénbányászata**, Budapesta, 1878, p. 321.
8. Arhivele Statului Sfîntu Gheorghe, fond. Istoria familiară, arh. familiei Apor din Turia de Jos, fasc. XXVI. 2. fila 5.
9. DÉRY KÁROLY, **A magyar szénbányászat ismertetése, különös tekintettel az 1900. évi párizsi nemzetközi kiállításon résztvevő vállalatokra**, Budapesta, 1900, p. 101
10. **A marosvásárhelyi kereskedelmi és iparkamara jelentése**, 1897, p. 120; **Erdély**, 1897, p. 23—24; **Bányászati és Kohászati Lapok**, 1898, p. 147.
11. HOFFMANN GÉZA, **A Székelyföld kincsei**, Baraolt, 1909, p. 38—40.
12. Arhiva I.R.C.G.M. — Hunedoara, secţia Brad, dos. nr. 1000—1100/1899, fila 1006; DÉRY KÁROLY, **Magyar bányakaluz**, 1892, p. 89, 1896, p. 94—96. 1900, p. 98.
13. Arhiva I.R.C.G.M. — Hunedoara, secţia Brad, dos. nr. 301—400/1875, fila 351; dos. nr. 401—500/1876, fila 483; dos. nr. 401—500/1877, fila 417; dos. nr. 501—600/1878, fila 566; dos nr. 301—400/1879, fila 367; **A marosvásárhelyi kereskedelmi és iparkamara jelentése**, anii 1880—1900; **A brassói kereskedelmi és iparkamara jelentése**, anii 1880—1900; **A kolozsvári kereskedelmi és iparkamara jelentése**, anii 1880—1900; **Bányászati és Kohászati Lapok**, 1898, p. 148, 1900, p. 128, 1905, vol. II, p. 309.
14. Arhiva I.R.C.G.M. — Hunedoara, secţia Brad, dos. nr. 1000—1100/1898, fila 1007.
15. Idem, dos. nr. 701—800/1888, fila 747.
16. **Bányászati és Kohászati Lapok**, 1899, p. 484—485.
17. Arhivele Statului Sfîntu Gheorghe, fond. Istoria familiară, arh. familiei Apor din Turia de Jos, fasc. XXVI. 2, filele 31—39.
18. Idem, filele 48—51.
19. Idem, actul nr. 1880.IV.26, fila 1; **Magyar Compass**, 1899/1900, vol. II, p. 505—506.
20. BARABÁS ENDRE, **Udvarhely vármegye közgazdasági leirása**, Budapesta, 1904, p. 56.
21. Arhiva I.R.C.G.M. — Hunedoara, secţia Brad, dos. nr. 1000—1100/1898, f. 1008.
22. Întocmit pe baza datelor referitoare la producţia de cărbuni.

DESPRE PROBLEMA SPECIFICULUI ÎN MUZEOLOGIA ISTORICĂ

PETRU BUNTA

Avînd tradiții de peste 200 de ani, mișcarea muzeală din țara noastră a cunoscut în cei douăzeci și cinci de ani de după eliberare un mare avînt.

Activitatea muzeistică, bucurîndu-se de o permanentă îndrumare din partea partidului și a statului, precum și de un important sprijin material, a înregistrat o dezvoltare neîncetată, mai ales sub raportul conținutului științific. În prezent avem o vastă rețea de instituții muzeale, care cuprinde 229 unități, repartizate pe tot cuprinsul țării, dintre care 154 au fost înființate în anii puterii populare.

Instituțiile muzeale aduc un aport sporit atît la cercetarea istoriei naturii și societății, cît mai ales, la educația patriotică, estetică și științifică a maselor.

Activitatea de cercetare științifică din muzee a contribuit la îmbogățirea patrimoniului acestora, la valorificarea lui, punerea acestuia în circuitul științific, prin publicarea de studii și monografii, organizarea de simpozioane și sesiuni de comunicări științifice, editarea de anuare și alte publicații, participarea la reuniuni științifice internaționale.

Instituțiile muzeale desfășoară și o intensă muncă cultural-educativă. Numai în cursul anului 1966, muzeele cu diferite profiluri au organizat 765 expoziții temporare, peste 3900 simpozioane și conferințe pe diverse teme de istorie, artă, etnografie, științele naturii etc. Din an în an crește interesul publicului pentru muzee, fapt ce se concretizează în ridicarea continuă a numărului vizitatorilor : în anul 1966 muzeele țării au fost frecventate de peste 10.200.000 vizitatori români și străini, cu 8,5 milioane mai mult decît în 1950 și cu 3,8 milioane mai mult decît în 1960.

Cu toate rezultatele remarcabile obținute în activitatea muzeistică, se constată o serioasă rămînere în urmă în domeniul preocupărilor privind abordarea și elucidarea unor probleme muzeologice de ordin teoretic sau metodologic. Puține studii și materiale care tratează asemenea probleme au apărut la noi în țară[1].

În articolul de față vom aborda cîteva aspecte principale din domeniul muzeologiei istorice, în vederea elucidării acestor probleme.

Muzeul și muzeologia

În definirea muzeului, adepții așa-numitei școli „filologice" pornesc din cuvîntul grecesc „Museion". De fapt, numele de **Muzeu** este împrumutat din limba latină : **Museum,** care, la rîndul său, își trage originea din grecescul **Museion.** În accepția modernă a noțiunii de instituție muzeală, această referire la originea cuvîntului **Muzeu** nu rezolvă definirea reală a instituției respective. În înțelesul greco-roman **Muzeul** era un sanctuar al muzelor, un templu închinat artelor și științei. Acest **Muzeu,** care personifica artele și știința, cuprindea, pe lîngă imaginile celor nouă zeități, protectoare și inspiratoare, numeroase obiecte de artă și știință, în primul rînd statuile marilor poeți, închinate muzelor.

Muzeul, în sensul său autentic, produs al conștiinței sociale, creat în procesul dezvoltării culturale a omenirii, diferă radical de **muzeul antic,** de sanctuarul muzelor. În sensul cel mai larg al noțiunii, **Muzeul** include acele instituții care colecționează, păstrează și studiază obiecte ale culturii materiale (unelte, ceramică, sculpturi, monede, picturi, tapiserii, arme, documente scrise, cărți, mobilier, îmbrăcăminte, produse meșteșugărești, produse industriale, instrumentar științific, elemente de faună, floră, geologie și minerologie etc.) prin intermediul cărora desfășoară o intensă activitate cultural-educativă și științifică[2].

În zilele noastre, pe plan mondial, muzeele sînt concepute ca „vaste magazine de cunoștințe — arme principale ale educației"[3]. Pentru a-și îndeplini acest rol, cît mai eficient, marile muzee americane, franceze etc. au și secții speciale de educație, care se ocupă de școlarii de toate categoriile. Dar muzeul nu trebuie considerat ca simplu depozit de colecții ci ca **institut cu oameni de știință ce folosesc și interpretează obiectele de muzeu, creind știință tot în interesul publicului[4].**

Într-adevăr, dacă avem în vedere dezvoltarea activității muzeale în ultimul veac, rezultă că „muzeele ... au devenit treptat instituții științifice"[5]. Despre noțiunea și esența muzeului în literatura de specialitate a țărilor socialiste găsim următoarele definiții : „În statul sovietic **muzeele** sînt depozite statale de bază ale vestigiilor culturale ..."[6]. „Muzeul sovietiv constituie un mijloc activ de propagandă a ideilor comuniste, a concepției comuniste despre lume și astfel și a însăși educației comuniste" și totodată „o instituție de cultură"[7]. **„Muzeele** sînt asemenea **instituții științifice** care **colecționează, sistematizează,** prelucrează în chip multilateral **obiectele** caracteristice și de o importanță deosebită ce constituie vestigii ale istoriei, științelor, artelor precum și ale dezvoltării producției și **pun în slujba educării culturale a poporului** rezultatele științifice obținute, ... în primul rînd cu ajutorul expozițiilor muzeale"[8]. În dicționarul limbii române moderne (Ed. Acad. R.P.R., 1958) muzeul este definit ca o „instituție care se ocupă cu strîngerea, păstrarea și expunerea obiectelor care prezintă un interes artistic, istoric, științific etc. ; clădire în care sînt păstrate și expuse astfel de obiecte" (p. 524—525).

Criteriile ce stau la baza definițiilor de mai sus demonstrează că **muzeul** este o instituție complexă care :

a) colecţionează obiecte ;

b) păstrează şi depozitează obiecte ;

c) sistematizează şi prelucrează în mod ştiinţific aceste obiecte ;

d) prin intermediul obiectelor şi cu ajutorul expoziţiilor muzeale propagă ideile sistemului social în cadrul căruia funcţionează, desfăşoară o muncă de educaţie patriotică, ştiinţifică şi estetică.

Muzeul, în înţelesul său actual, este deci o **instituţie cultural-educativă şi ştiinţifică,** întreaga sa activitate bazîndu-se pe ştiinţă. În ceea ce priveşte noţiunea de **obiecte muzeale,** este necesar să precizăm că în acest caz nu este vorba de sensul filozofic, complex şi variat, ci de accepţiunea curentă care identifică **obiectul** cu **lucrul:** „orice realitate materială care poate fi mînuită. O carte, un ceas, o piatră sînt obiecte. Un nor, apa, o stîncă nu sînt denumite cu acest termen"[9]. În acest înţeles, obiectele muzeale sînt **lucruri „materiale** care pot fi **mînuite",** adică strînse, păstrate, depozitate, sistematizate, prelucrate şi expuse într-un anumit spaţiu (clădire sau în aer liber). Pe de altă parte, în noţiunea de **„obiecte muzeale"** se cuprind **numai** obiectele de valoare istorică, artistică, ştiinţifică etc., documente autentice, care ne ajută în cunoaşterea şi prezentarea mai cuprinzătoare a realităţii.

Definirea muzeului şi a obiectelor muzeale răspunde la o parte a problemelor principale din domeniul muzeologiei. Dar cele arătate mai sus ne soluţionează alte întrebări importante de ordin teoretic şi practic: **de ce** colecţionează muzeul obiecte ? ; pe baza **căror** principii sînt ele păstrate (restaurate), depozitate, sistematizate şi prelucrate ? ; **care** este conţinutul expoziţiilor muzeale ?

Din necesitatea elucidării acestor probleme majore s-a constituit ştiinţa muzeelor : **muzeografia,** respectiv **muzeologia.** (Muzeele contemporane avînd şi un pronunţat caracter ştiinţific, opiniem pentru folosirea termenului de **muzeologie.)**

În legătură cu definirea muzeologiei întîlnim, de asemenea, mai multe formulări utilizate. După **Petit Larousse** muzeologia este „ştiinţa organizării muzeelor"[10]. După **Mitiaev şi Novickii** „muzeologia este ştiinţa problematicii muzeelor"[11]. „Muzeologia — arată **Noul Lexicon Maghiar** — este ştiinţa care se ocupă de formarea, istoricul, scopurile, sarcinile muzeelor, de înfăţişarea activităţii desfăşurate în cadrul muzeelor : ea a devenit o disciplină ştiinţifică de sine-stătătoare în anii de după 1920"[12]. În dicţionarul limbii române moderne muzeologia este definită ca „ştiinţă care are ca obiect studiul organizării muzeelor" (p. 524).

Din definiţiile citate se desprind cîteva criterii diferite de interpretare a muzeologiei.

În primul rînd: muzeologia este o entitate organizatorică de ordin cultural, ca atare, în ţările socialiste face parte integrantă din domeniul administrării statului.

În al doilea rînd: muzeologia este însumarea ideilor şi directivelor metodologice generale privind strîngerea, păstrarea, sistematizarea şi expunerea obiectelor muzeale.

În al treilea rînd : muzeologia este știința care se ocupă cu formarea, dezvoltarea, adică cu istoricul muzeelor. În acest sens ea se încadrează ca parte componentă în știința istorică.

După părerea noastră, ne-am apropiat mai mult de realitate dacă am accepta următoarea definiție : **muzeologia este știința care se ocupă de istoria muzeelor, de modul de achiziționare, păstrare, prelucrare și expunere a obiectelor muzeale, precum și de formele de prezentare ale expozițiilor de bază și temporare.**

Nu putem accepta părerea după care în activitatea muzeistică muzeologia joacă numai rolul de metodologie.

Specificul muzeologiei istorice

Dacă muzeologia este o știință care se ocupă în general cu problemele principiale din domeniul activității muzeale, fiecare sector al muzeelor (științele naturale, etnografie, artă, tehnică, istorie etc.) ridică probleme specifice, care însă nu pot fi rezolvate **numai** pe baza principiilor muzeologice generale. În cadrul rețelei muzeale, instituțiile de profil istoric constituie sectorul cel mai dezvoltat. Este, deci, firesc ca problema specificului în muzeologia istorică să reprezinte o preocupare permanentă și importantă pentru activitatea muzeelor de istorie. „... Specificul muzeului constă în aceea, că **în muzeu se crează condițiile pentru cunoașterea senzorială a obiectelor,** care în afara muzeului, în timpul și locul dat, nu se prea întîlnesc, sau nici nu se întîlnesc de loc“[13].

Analizînd criteriile specificului în muzeologia istorică, constatăm următoarele caracteristici :

a) specificul obiectelor muzeale ;

b) specificul expozițiilor de bază și al celor temporare ;

c) specificul muncii cultural-educative în cadrul și în afara muzeului.

Pentru înțelegerea problemei specificului în muzeologia istorică, trebuie să avem mereu în vedere caracterul complex al instituțiilor muzeale. „... Muzeul nu este numai un institut de cercetări științifice, ci și o instituție cultural-educativă. Posibilitatea specială a răspîndirii cunoștințelor prin mijlocirea muzeelor, adică faptul că vizitatorul are posibilitatea de a face cunoștință în mod nemijlocit cu izvoarele istorice primare, aceasta constituind caracterul factic al expoziției, — ascunde în sine deosebite posibilități pentru munca cultural-educativă, instructivă și propagandistică“[15]. **Muzeul** este deci, pe de o parte, o **instituție de cercetare științifică,** iar de pe alta, o **instituție cultural-educativă.** De aici rezultă că și în activitatea muzeistică se impune elucidarea următoarelor aspecte :

1) Ca știință, ce anume cercetează muzeologia ?

2) Ca instituție cultural-educativă, ce anume înfățișează — în expozițiile de bază și temporare — muzeul de istorie ?

Se înțelege de la sine că specificul muzeologiei istorice nu poate fi altceva decît ceea ce, ca știință, ea cercetează. Cu alte cuvinte, **specificul muzeologiei istorice este determinat de caracterul istoric al obiectelor cercetate în procesul activității muzeistice.**

Reiese, așa dar, că muzeologia istorică — bazîndu-se pe rezultatele științelor istorice — cercetează legile specifice, care determină rolul uneia din formele fenomenelor realității sociale și anume al obiectelor cu caracter istoric, originea și raportul lor cu alte fenomene sociale, în primul rînd cu evenimentele istorice și cu protagoniștii acestor evenimente. Succint : muzeologia istorică cercetează și determină **calitatea istorică** a obiectelor muzeale[16]. Acest specific deosebește muzeologia istorică de știința istorică și de celelalte discipline muzeologice care studiază problemele muzeelor de științele naturii, artă, etnografie, tehnică etc.

Determinarea calității istorice a obiectelor are o importanță covîrșitoare în activitatea muzeelor de istorie. Fără aceasta nu pot fi organizate expozițiile și depozitele științifice muzeale, nu poate fi desfășurată în cadrul muzeului o temeinică muncă cultural-educativă. În muzeul de istorie contemporan, prin determinarea calității istorice a obiectelor, se crează baza științifică a ilustrării procesului istoric al societății omenești cu mijloace, obiecte, documente muzeale specifice, cu izvoare originale. „...Vestigiile istorice nu sînt, cîtuși de puțin, folosite ca simple ilustrații a evenimentelor istorice. Acestea sînt izvoare de prima mînă în studierea trecutului, putînd dezvălui trăsăturile esențiale ale acestuia"[17].

Care sînt aceste vestigii, obiecte specifice muzeale și cum pot fi ele categorisite ?

Avînd în vedere faptul că în colecțiile muzeelor de istorie este materializat trecutul vieții omenești, dezvoltarea sa pe diferite trepte ale istoriei, vestigiile istorice pot fi încadrate în trei mari categorii :

A) Cele în care primează reflectarea imaginativă și în formă artistică a fenomenului istoric, cum ar fi :

1) Unelte de piatră și ceramică ;
2) Monumente istorice și monede ;
3) Obiecte și produse de artă decorativă ;
4) Fotografii și filme.

B) Cele în care reflectarea logică, conceptuală este primordială :

5) Manuscrise ;
6) Materiale tipărite, cărți ;
7) Material cartografic.

C) Vestigiile istorice care nu fac parte din categoriile de mai sus, dar care ne pot ajuta în procesul cunoașterii și prezentării realității istorice.

În ultima categorie pot fi încadrate și vestigiile (suvenirurile) legate de personalități sau evenimente și fenomene istorico-politice.

Prezentarea prin intermediul obiectelor muzeale a dezvoltării istoriei omenești, a evenimentelor cruciale ale acesteia, poate fi realizată numai

atunci, dacă facem cunoştinţă cu trăsăturile caracteristice ale vestigiilor istoriei, cu legile interdependenţei lor complexe şi variabile, dacă lăsăm **să ne vorbească ele despre istorie.**

Cercetarea obiectivă a rolului concret şi a interacţiunii obiectelor muzeale în procesul istoric, asigură baza teoretică materialistă a muzeologiei istorice. Ca şi în alte domenii ale ştiinţei, şi aici este valabilă constatarea lui F. Engels : mijloacele „nu trebuie **inventate,** născocite din minte, ci **descoperite,** cu ajutorul minţii, în faptele materiale, existente, ale producţiei"[18].

ZUR MUSEUMSKUNDLICHEN EIGENART HISTORISCHER MUSEEN

(Zusammenfassung)

An Hand genauer Daten wird in der Einleitung die Entwicklung der Museen unseres Landes geschildert. Doch blieb, wie der Verfasser feststellt, die Erörterung und Klärung theoretischer Probleme der Museumskunde hinter dieser Entwicklung zurück. Die Begriffe Museum und Museumskunde werden erläutert. Das Museum unserer Tage ist — wie der Verfasser ausführt — eine vielseitige Einrichtung. Seine Aufgabe ist es, Museumsstücke von Wert zu sammeln, zu bestimmen und auszustellen, sowie sie wissenschaftlich zu bearbeiten. Demnach ist das Museum dazu bestimmt, sowohl der Volkserziehung als auch der wissenschaftlichen Forschung zu dienen. Die Museumskunde hingegen ist die Wissenschaft, die sich mit der Geschichte der Museen und der Methode zur Durchführung obengenannter Arbeitszweige des Museums beschäftigt.

Im zweiten Teil der Arbeit arläutert der Verfasser die für historische Museen spezifischen Fragen der Museumskunde. Es werden die für diese Museen kennzeichnenden Probleme erörtert, wie die Auswahl der Ausstellungsobjekte, die ständigen und die periodischen Ausstellungen, sowie die in den historischen Museen geleistete erzieherische Kulturarbeit. Als Hauptaufgabe der Museumskunde für diese Museen wird die Erforschung und Bestimmung des historischen Wertes der Museumsobjekte bezeichnet. Auch auf diesem Gebiet sollte die Weisung Friedrich Engels befolgt werden, Hilfsmittel nicht zu erfinden, sondern zu finden.

A SPECIFIKUM KÉRDÉSÉRŐL A TÖRTÉNETI MŰZEOLÓGIÁBAN

(Tartalom)

Bevezetőben a szerző néhány szemléltető adattal bizonyítja a hazai múzeumi mozgalom fejlődését és megállapítja, hogy a múzeológia egyes kérdéseinek tisztázása és érdembeni megvitatása elmaradt ettől az általános fejlődéstől. A továbbiakban a múzeum és múzeológia fogalmáról, azok értelmezéséről van szó. A szerző véleménye szerint napjainkban a

múzeum egy komplex intézmény, amely múzeumi tárgyak (történeti emléktárgyak) gyűjtésével, megőrzésével, osztályozásával, tudományos feldolgozásával és azok kiállításával foglalkozik. Mint ilyen, a múzeum kulturális-nevelő és tudományos kutató intézet. A múzeológia pedig a múzeumok történetével, a múzeumi tárgyak gyűjtésének, megőrzésének, osztályozásának, tudományos feldolgozásának és kiállításának módjával foglalkozó tudomány. A cikk második része a történeti múzeológia specifikumának kérdését taglalja. E kérdés tudományos megközelítésénél a szerző a történeti múzeológia kritériumaiból kiindulva (a múzeumi tárgyak, az állandó és időszaki kiállítások, valamint a múzeumokban folyó kulturális nevelőmunka specifikuma) arra a megállapításra jut, hogy a történeti múzeológia specifikuma alatt a múzeumi tárgyak történeti minőségének kutatását és meghatározását kell értenünk. Mint más kutatási területen, a történeti múzeológia esetében is fontos követnünk Engels útmutatását, azt, hogy „az eszközöket nem a fejből **feltalálni** kell, hanem a fej segítségével **felfedezni** a termelés meglévő anyagi tényeiben".

NOTE

1. TRAIAN HERSENI, **Muzeul, fenomen de conștiință socială,** în **Revista Muzeelor,** nr. 3 din 1965 ; IOANA STANCOVEANU, **Muzeul, factor de formare a conștiinței socialiste,** în **Revista Muzeelor,** nr. 1 din 1966 ; MIHAI BĂCESCU, **Tendințe actuale în muzeografia mondială,** în **Revista Muzeelor,** nr. 2 din 1966 ; TRAIAN HERSENI, **„Muzee Sociologice"** în **Revista Muzeelor,** nr. 2 din 1967.
2. În înțelesul modern al noțiunii, muzeele au început să se organizeze de pe la începutul sec. XVIII. Astfel, au fost înființate : **British Museum** în 1753, **Musée du Louvre** în 1791—1793, **Ermitajul** în 1764, **Muzeul Național Maghiar** Budapesta, în 1802. În țara noastră primele muzee mai importante au luat ființă în prima jumătate a secolului al XIX-lea.
3. MIHAI BĂCESCU, **art. cit.**
4. **Ibidem.**
5. **Osnov Sovietskovo Muzeevedeniia,** Moscova, 1955, p. 17.
6. **Idem,** p. 11.
7. **Idem,** p. 3.
8. BALASSA IVÁN, **A múzeumi kiállítások tudományos előkészítése,** Budapesta, 1964, p. 1.
9. PAUL FOULQUIÉ, **Dictionnaire de la langue philosophique,** Paris, 1962 ; cf. TRAIAN HERSENI, **„Muzee sociologice"** în **Rev. cit.** p. 147—148.
10. Petit Larousse, Paris, 1961, p. 683.
11. **Osnovy Sovietskovo Muzeevedeniia,** p. 12.
12. **Új Magyar Lexikon,** Budapesta, 1961, vol. V, p. 75.
13. **Osnovy Sovietskovo Muzeevedeniia,** p. 25.
14. A. B. ZAKS, **Metodika postroeniia ekspoziții po istorii S.S.S.R.,** Moscova, 1957, p. 7.
15. **Idem,** p. 25.
16. Vezi în această privință : ORBÁN ANTAL, **A specifikum szerepe a történeti múzeológiában,** în **„Legújabbkori Történeti Múzum Évkönyve, 1963—1964",** Budapesta, 1966, p. 322—350.
17. A. B. ZAKS, **op. cit.,** p. 7.
18. K. MARX—F. ENGELS, **Opere alese în două volume,** vol. II, București, 1952, p. 123.

SCRISOAREA DE CONDOLEANŢĂ A LUI VASILE PÂRVAN LA MORTEA LUI FERENC LÁSZLÓ

A. LÁSZLÓ

Înfiinţat cu nouă decenii în urmă, Muzeul Naţional Secuiesc a devenit curînd una din cele mai de seamă instituţii muzeale din Transilvania, bucurîndu-se de o faimă binemeritată chiar şi peste graniţele ţării. Dezvoltarea muzeului, devenirea lui într-un important for cultural şi ştiinţific este de nedespărţit de viaţa şi activitatea lui Ferenc László[1], timp de un sfert de veac (1901—1925) custode al muzeului. Dedicîndu-se arheologiei preistorice, el se va bucura de o înaltă apreciere internaţională[2], mai ales în urma identificării a peste 20 de aşezări neolitice cu ceramică pictată aparţinînd marelui complex Ariuşd—Cucuteni—Tripolie, şi în special prin răsunătoarele rezultate ale săpăturilor sistematice din celebra staţiune eponimă de la Ariuşd. Din nefericire, opera sa ştiinţifică a rămas în tors, rezultatele cercetărilor doar în parte putînd fi publicate[3]. Rodnica sa activitate a fost brusc întreruptă de moartea sa prematură, la 16 septembrie 1925, în vîrstă de numai 52 de ani.

Scrisoarea pe care o publicăm aici[4] este expresia vie a regretului adînc al lui V. Pârvan în urma dispariţiei lui F. László, expresia înaltei preţuiri şi stime a marelui savant român faţă de arheologul transilvănean. Fidel promisiunii din această scrisoare, Pârvan a publicat la loc de onoare studiul postum al lui F. László despre tipurile vaselor pictate de la Ariuşd[5], în acelaşi volum al revistei **Dacia** dînd şi ultimul omagiu „à l'éminent archéologe transylvain et très précieux collaborateur de **Dacia,** le Prof. Dr. Francisc László"[6]. În încheiere, citäm ultimele rînduri din acest necrolog elogios : „Apprécié non seulment dans les milieux scientifiques hongrois et roumains, mais aussi à l'étranger en Allemagne et en Angleterre, comme en Autriche, en Pologne et en Russie, László fut un chercheur de premier ordre dont la méthode fut toujours à la hauteur de son zèle admirable. Sa mort est une grande perte pour l'archéologie préhistorique de la Dacie. Il nous a tenu à coeur d'ouvrir et de clore ce premier volume de notre revue avec son oeuvre et sa commémoration".

ACADEMIA ROMÂNĂ

București, 20 Sept. 1921

Domnilor,

Cu adâncă pârere de rău de-abia astăzi Duminică am luat cunoștință de pierderea ireparabilă a eminentului profesor și archeolog, care a fost prea stimatul nostru colaborator Dr. Francisc László. Chiar alăltăeri, când László-nu mai avă printre noi, eu făceam elogiul operei sale în Academia Română.

Prea târziu înștiințați pentru a lua parte chiar la ceremonia funebră, Vă rugăm să binevoiți a comunică din partea Academiei Române, a Muzeului Național și a mea personală sincerele și emoționatele noastre condoleanțe:

Familiei László

Direcțiunei Muzeului Național Secuesc

Colegiului reformat Mikó, și
Bisericei reformate din Sf. Gheorghe.

Din partea noastră noi vom publica mi numai studiul ce mult regretatul mi-l trimesese pentru revista Dacia, despre vasul dela Avinșel, la lse de ovoare, dar vom scrie și necrologul pe care defunctul l-a meritat prin frumoasa sa activitate pe terenul Archeologiei preistorice, și-i vom poștra o amintire neștearsă.

Primiți, Vă rugăm, Stimați Domni, încredințarea participării cele mai vii la lovitura ce v-a încercat.

Vasile Tărvan
Secretarul General al Academiei Române
Directorul Muzeului Național din București
etc.

ACADEMIA ROMÂNĂ

București, 20 Sept. 1925.

Domnilor,

Cu adâncă părere de rău de-abia astăzi Duminică am luat cunoștință de pierderea ireparabilă a eminentului profesor și arheolog, care a fost prea stimatul nostru colaborator Dr. Francisc László. Chiar alăltăeri, când László nu mai era printre noi, eu am făcut elogiul operei sale în Academia Română.

Prea tîrziu înștiințați pentru a lua parte chiar la ceremonia funebră, Vă rugăm să binevoiți a comunica din partea Academiei Române, a Muzeului Național și a mea personală sincerele și emoționatele noastre condoleanțe:

Familiei László
Direcțiunei Muzeului Național Secuiesc
Colegiului Reformat Mikó, și
Bisericei reformate din Sf. Gheorghe.

Din partea noastră noi vom publica nu numai studiul ce mult regretatul ni-l trimisese pentru revista D a c i a, despre vasele de la Ariușd, la loc de onoare, dar vom scrie și necrologul pe care defunctul l-a meritat prin frumoasa sa activitate pe terenul Arheologiei preistorice și-i vom păstra o amintire neștearsă.

Primiți, Vă rugăm, Stimați Domni, încredințarea participării cele mai vii la lovitura ce V-a încercat.

Vasile Pârvan
Secretarul General al Academiei Române
Directorul Muzeului Național din București
etc.

VASILE PÂRVAN RÉSZVÉTNYILVÁNÍTÓ LEVELE LÁSZLÓ FERENC HALÁLÁRA

(Kivonat)

Vasile Pârvan levelében László Ferenc halála feletti mély sajnálatát, iránta érzett őszinte tiszteletét és nagyrabecsülését tolmácsolja. Pârvan levelét magyar nyelven a kolozsvári **Korunk** 1969. évi 12. számában (1864—1865. l.) közöltük.

NOTE

1. Cf. **Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum 50. éves jubileumára**, Sfîntu Gheorghe, 1929, p. 15, 22, 264—269.
2. Cf. V. GORDON CHILDE, **Dr. Ferencz László**, în **MAN. A monthly Record of antropological sience**, XXV, 1925, Nr. 11, p. 110.
3. F. László a intenționat să publice rezultatele săpăturilor de la Ariușd monografic, în trei părți (cf. **Dolgozatok** — Cluj, V, 1914, nr. 2, p. 283): 1. Descrierea generală a așezării, istoricul săpăturilor, stratigrafia, monumente imobile (locuințe, fortificații etc.); 2. Ceramica; 3. Plastica, pintadere, greutăți și alte obiecte de lut, unelte de piatră, obiecte de os și de corn, podoabe, piese de metal, resturi de faună și floră. Din cele trei părți planificate a apărut doar prima (**Ásatások az erősdi őstelepen — Fouilles à la station primitive de Erősd**, în **Dolgozatok** — Cluj, V, 1914, nr. 2, p. 279—417).
4. Scrisoarea este scrisă cu mîna, pe p. 1 și 3 a unei coli îndoite de 14×22 cm, cu antetul Academiei Române. Scrisoarea se află în posesia familiei László din Cluj. (Aceeași scrisoare a fost publicată de noi și în limba maghiară. Cf. A. LÁSZLÓ, **Vasile Pîrvan levele László Ferenc halálára**, în **Korunk**, XXVIII, nr. 12, Cluj, 1969, p. 1864—1865).
5. F. LÁSZLÓ, **Les types de vases peints d'Ariusd (Erősd)**, în **Dacia**, I, 1924, p. 1—27.
6. **Ibidem**, p. 368.

CERCETAREA FOLCLORICĂ DIN VOINEȘTI

MIHAI POP

În cadrul cercetărilor pe care le fac în fiecare vară cu studenții cercului de folclor de la Facultatea de limbă și literatură română a Universității din București, am făcut, în colaborare cu Institutul de etnografie și folclor, în vara anului 1969, între 20 iulie—4 august, o cercetare în Voinești — Covasna.

Dincolo de practica necesară studenților pentru a-și însuși metoda investigării faptelor și fenomenelor de folclor în contextul lor firesc, scopul cercetării de la Voinești a fost ca studenții să cunoască o așezare de veche tradiții mocănească din sudul Transilvaniei. Am urmărit apoi, pe lîngă culegerea materialului folcloric din această localitate unde pînă atunci Institutul de etnografie și folclor nu culesese decît dansuri, observarea modului în care tradiția folclorică se integrează în cultura contemporană. Acest fenomen pe care îl urmărim în toate cercetările noastre de teren, prezintă la Voinești, datorită raportului dintre vigoarea tradiției și gradul avansat de urbanizare, aspecte particulare.

Am îmbinat cercetarea noastră cu acțiunea pe care forurile județene de partid și de stat au întreprins-o pentru a da vechii nedei mocănești din Voinești, numită tradițional „Hora lui Sîntilie", sens nou, ridicînd-o de pe planul strict local, pe planul manifestărilor culturale majore ale întregului județ.

Coordonarea cercetării noastre cu preocupările forurilor culturale județene, i-a dat nota de eficiență social-culturală necesară astăzi oricărei cercetări folclorice. Ea ne-a asigurat totodată condiții optime de lucru pentru tot timpul ședерii la Voinești. Pentru buna primire ținem să aducem conducerii județului, orașului Covasna și voinești lor, mulțumirile noastre.

Coordonarea ne-a permis să centrăm asupra nedeii mocănești cea mai mare parte a observațiilor în legătură cu modul în care tradiția folclorică se integrează în cultura contemporană.

Veche așezare de mocani, Voinești fac parte din unitatea economică și administrativă a Covasnei, orășel în care elementele rurale sînt încă

persistente, dar în care, datorită faptului că este de multă vreme un centru administrativ şi staţiune balneară şi în ultimele decenii a dezvoltat o industrie textilă, modul de viaţă urban a devenit dominant. Avînd un contact permanent cu Covasna, Voineşti şi-a dezvoltat un stil de viaţă în care apar de multă vreme note urbane, dar în care elementele de mentalitate şi comportare proprii mocanilor accentuate poate tocmai pentru a se diferenţia, constituie nota dominantă.

Comunitatea voineştenilor este bine conturată şi reprezentativă pentru etnosul mocănesc din această regiune şi sub acest aspect a oferit studenţilor o frumoasă, convingătoare imagine a unei forme esenţiale a culturii noastre tradiţionale.

Nivelul modern se vădeşte în aspectul cvasi urban al localităţii, în dimensiunile gospodăriilor şi al maselor, în rînduiala lor interioară. Ataşamentul faţă de caracterele particulare ale modului de viaţă mocănesc apare clar în atitudinile, opţiunile, comportările oamenilor.

Fără să ofere cercetării noastre o viaţă folclorică exuberantă cum mai pot oferi astăzi doar unele zone din nordul, vestul şi sudul ţării, Voineşti ne-a oferit prin conturările social-culturale proprii, posibilitatea de a face interesante constatări asupra fenomenelor de integrare a tradiţiei în contemporaneitate, de aculturalizare, — de renunţare la unele bunuri ale culturii tradiţionale, — de aculturaţie, — de acceptare a bunurilor venite din afară, — ; asupra opoziţiei dintre tradiţie şi inovaţie etc. Dincolo de constatările cu caracter general, am putut urmări reacţia diferenţiată a grupurilor sociale : a neamurilor, a vecinătăţilor, a grupurilor de vîrstă şi grupurilor profesionale, rolul lor de element de retardare sau de dinamizare a proceselor ce se petrec astăzi în viaţa folclorică a comunităţii. Observarea directă ne-a relevat atitudinea concordantă sau discordantă a grupurilor ce se situiază pe diferite nivele, iar ancheta de profunzime rolul deosebit pe care îl au unele grupuri în orientarea generală a oamenilor în cazul opoziţiei dintre tradiţie şi inovaţie.

Pusă în faţa acestor probleme, cercetarea noastră a fost nevoită să depăşească domeniul strict limitat al folcloristicii şi să se apropie de preocupări şi metode de sociologie a culturii. Pentru a ajunge să înţelegem mai bine fenomenele de păstrare a tradiţiei, de anteculturalizare şi de aculturaţie, dialectica opoziţiei dintre tradiţie şi inovaţie, procesul de integrare a culturii tradiţionale în cultura contemporană, am încercat un experiment menit să bazeze întreagă investigaţia noastră asupra fenomenelor folclorice pe cunoaşterea temeinică a structurii sociale a comunităţii, a mecanismelor ei interne.

În cercetările folclorice de pînă acum, care urmăreau în studierea faptelor de folclor doar caracterul realizării artistice, contactul folcloriştilor cu comunitatea în care se făcea cercetarea, se stabilea înainte de toate prin cei mai buni deţinători ai diferitelor categorii ale creaţiei populare : doine, cîntece, povestiri, dansuri etc. C. Brăiloiu îi numise pe aceşti deţinători ai tradiţiei populare care în limitele oralităţii erau şi creatori, **informatori-tip** şi insista ca procedeu metodologic asupra definirii apartenenţii lor la diferite categorii sociale, „Zăbovind un timp mai îndelungat

într-un sat, de pildă, spre a pătrunde cît mai adînc în viața lui muzicală, vom întrebuința o seamă de procedee tehnice cu neputință în alte împrejurări, între altele ancheta cu informatorul-tip. Informatorul-tip ar fi ciobanul sau văduva pomenite adineaori, amîndoi elemente de conservare. Informator-tip (dar element de desolvare) este în aceeași măsuri și tînărul tîrîe-brîu cu 5 clase primare și pe deasupra cu memorie fără greș, plecat din sat la vîrsta de 18 ani în tovărășia unui fotograf, ajuns agent de desfacere a pivelor de dimie din satele vecine, grataragiu la „Regina Nopții" din strada Buzești, la București, soldat timp de un an și două luni ..., lucrător la un tunel al liniei Bumbești-Livezeni, cioban, iarăși la piuă, servitor la un proprietar din Ialomița și în cele din urmă din nou „plugar acasă". (C. Brăiloiu, Arhiva de folclor a Soc. Compozitorilor Români, Schița unei metode de folclor muzical — București 1931, 7—8). Informatorul pe care C. Brăiloiu îl ia ca eșantion pentru elementul de dizolvare în opoziție cu „elementul de conservare" reprezentat de cioban și văduvă, este tipul țăranului proletarizat frecvent întîlnit în peisajul nostru folcloric dintre cele două războaie. Notele pe care le extrage din fișa acestui informator-tip arată că el considera folclorul „un produs al obștii", un „fapt social prin excelență" și că socotea necesară definirea informatorului-tip în contextul social în care trăiește.

Procedeul, just pentru scopul urmărit, — culegerea folclorului muzical, — nu sesizează în toate articulațiile ei dialectica raportului dintre faptele, fenomenele de folclor și structura, viața socială a colectivităților în care ele apar. Cu oarecare completări aduse prin studierea socio-economică a colectivităților în care se face cercetarea, prin adunarea a cît mai multe date asupra contextului cultural, procedeul este folosit și în cercetările de astăzi. Studierea repertoriului folcloric se face prin observație directă și prin anchetarea informațiilor-tip. Considerăm informatori-tip bunii păstrători ai producțiilor diferitelor genuri ale creației populare, creatorii care în limitele oralității oferă variante semnificative, cei a căror repertoriu, mod de interpretare și opinie caracterizează anumite stadii ale dezvoltării folclorului unei colectivități, sau ajută la definirea particularităților ei stilistice.

În „Îndreptar pentru culegerea folclorului" (București 1967, 50—51) arătam că „Fiecare colectivitate folclorică are exponenții săi artistici, buni păstrători și creatori în domeniul diferitelor genuri ale creației populare. Cercetarea de teren trebuie să-și îndrepte deci atenția înainte de toate asupra lor, fiindcă ei dețin de obicei repertoriul cel mai complet și pot să ne prezintă creațiile populare în forma cea mai desăvîrșită". Informatorii-tip sînt, firește, de mai multe categorii. Pe planul repertoriu fiecare din ei reprezintă un gen, o specie a folclorului. Fiecare gen, fiecare specie are într-o colectivitate păstrătorii, interpreții și creatorii săi. Pe planul atitudinii față de repertoriu, față de folclor în general, informatorii tip reprezintă diferitele categorii sociale, categorii de vîrste, de nivel cultural, opțiunea acestora pentru anumite producții, pentru un anumit stil de interpretare. Această opțiune evidențiază ideologia categoriei din care informatorul face parte. Cunoașterea apartenenței sociale a informatoru-

lui tip, a situației lui în colectivitate este deosebit de importantă în cercetarea ansamblului vieți folclorice a unei colectivități, a proceselor ce au loc în cadrul ei. Determinările social-economice acționează asupra folclorului prin păstrătorii și interpreții lui și se relevă cercetării prin atitudinea informatorilor cu care se lucrează.

Experiența din ultimele două decenii ne-a arătat însă că pentru cunoașterea mai amplă a contextului de viață a faptelor de folclor, nu este suficient numai o cunoaștere a informatorilor, a vieții și caracterului lor, ci și cea a colectivității pe care o reprezintă artistic. „Se cere deci pe lîngă culegerea materialului folcloric și a datelor asupra informatorilor, să culegem date în legătură cu istoria, viața economică, structura socială, etc. a localităților cercetate. Se cere îndeosebi o informare amplă asupra vieții culturale, a mentalității și comportării oamenilor din colectivităților respective" (idem, 54).

Aceeași experiență ne-a arătat însă că cercetarea paralelă a celor două realități : folclor și realitatea socio-economie nu lămurește deplin sensul faptelor și fenomenelor folclorice. Apropierea de faptele de folclor numai prin informatorii-tip duce la un fel de atomizare a realității, iar cercetarea socio-economică de ansamblu ne dă doar conturirile largi pentru încadrarea realității folclorice.

Pentru a remedia această pendulare între atomizare și datele cu caracter general, am încercat în cercetare anoastră din Voinești să privim colectivitatea în care am lucrat ca o unitate globală, ca o totalitate, și să-i cunoaștem structura socială ca element fundamental în determinarea tipului de comunitate. O dată comunitatea definită prin structura ei socială, am căpătat planul de referire, cunoașterea totală a contextului în care se situiază ca funcție și valoare faptele și fenomenele de folclor. Am procedat la determinarea structurii sociale pornind de la elementul ei de bază, neamul care în Voinești și în general în tradiția mocănească, joacă un rol deosebit.

Am întreprins deci cercetarea acelora dintre familiile trecute într-o însemnare de ctitori din sec. XVIII a căror urmași mai trăiesc în comună și a altor familii reprezentative pentru comunitatea de astăzi. Pentru toate aceste familii am întocmit arborii genealogici mergînd pe firul generațiilor în urmă pînă unde datele documentare sau memoria oamenilor ne-au permis. Am stabilit astfel lineal și prin referințe încrucișate sistemul de înrudiri și am făcut interesante constatări asupra evoluției demografice a Voineștului. Am urmărit de asemenea rolul neamului în ierarhia socială voinești și rolul diferitelor categorii familiale în ierarhia neamului.

Am constatat, de pildă, pe plan demografic, cum s-a dezvoltat nucleul vechi al comunității prin îndrudiri în afară. Depășind engogamia locală, voinești s-au îndrudit prin căsătorie, mai întîi cu mocanii din cele șapte sate — din Săcele — și cu cei din Bretcu și Poiana Sărată. Trecînd de limitele comunității proprii au rămas totuși în limitele zonei mocănești din acest cot al Carpaților. Apoi lărgindu-și sfera și-au întins relațiile exogame dincolo de Carpați înrudindu-se cu satele de peste munți,

din Buzău și din Vrancea. Dacă relațiile de înrudire cu mocanii din Săcele, din Bretcu și Poiana Sărată s-au făcut atît prin însurătoare cît și prin măritiș, deci printr-un schimb reciproc de flăcăi și fete, relațiile cu satele de peste munți au reprezentat pînă la al doilea război mondial numai un aport de bărbați. Locuitorii Voinestilor, ca și cei din Săcele, Bretcu și Poiana Sărată au ajuns pînă la această dată mari proprietari de oi. Voinestii aveau în 1940 peste 50.000 oi. Ei au părăsit ciobănia ca ocupație tradițională în cadrul unei străvechi economii autarhice și au practicat oieritul ca o ramură rentabilă a economiei capitaliste. Alături de producția de brînză pentru comerț, au dezvoltat cu același scop și o avansată producție de lînă și de la început o manufactură, apoi o incipientă, dar promițătoare industrie textilă. Mai tîrziu, alături de oierit și manufactura textilă s-a dezvoltat și interesul unora pentru exploatările forestiere.

În aceste condiții și-au adus pentru îngrijirea turmelor ciobani de peste munți din Buzău și Vrancea care căsătorindu-se în comună s-au integrat în vechile neamuri locale, pe tulpina cărora au dezvoltat noi ramuri.

Fenomenul bine conturat la Voinești nu aparține exclusiv acestor locuri. L-am întîlnit în forme similare și la Cîmpul lui Neag, sat de momîrlani de pe valea Jiului românesc, care este integrat astăzi prin orașul Uricani, municipiului Petroșani. Și aici la un vechi nucleu local s-a adăugat mai întîi tot prin căsătorii, un aport demografic venit din Țara Hațegului, apoi mai tîrziu, pe aceeași cale a ciobanilor cu simbrie, un aport nou, venit de peste munți din Gorj.

La Voinești contactul cu Buzău și Vrancea a fost favorizat și de transhumanță. În faza oieritului mare, unii din marii proprietari de oi din Voinești nu își mai iernau turmele acasă ci coborau cu ele spre Dunăre, mai cu seamă spre balta Brăilei. Se întîmpla chiar ca să rămînă aici fără să revină în sat mai mulți ani. Drumurile lor de transhumanță treceau prin Buzău, Vrancea și Rîmnicul Sărat, contactele omenești se stabileau în aceste peregrinări în chip firesc și pe baza lor legături economice și apoi legături matrimoniale.

Dacă pînă la al doilea război mondial intrau în comunitatea Voinești-teană prin însurătoare mai mult bărbați de peste munți, acum, în general, din cauză că fetele din Voinești preferau să se căsătorească la oraș cu muncitori sau intelectuali, tinerii cari au rămas în sat și continuă sub o formă sau alta viața mocănească, își aduc neveste din Buzău sau Vrancea. Acest fenomen nou a fost ușor detectat la alcătuirea arborilor genealogici.

Pe linie demografică arborii genealogici ne-am arătat de asemenea că astăzi cînd tinerii pleacă din sat și intră în colectivitățile complexe ale orașelor, vechile linii de încuscrire ale voinestenilor au fost părăsite.

Cercetarea prin întocmirea de arbori genealogici a neamurilor ca strat primordial al structurii sociale, ne-a arătat că în tipologia comunităților rurale românești, Voinești poate fi considerat în sens Durkheiniam, un grup uman de solidaritate organică. El își păstrează acest ca-

racter şi atunci cînd nucleul familiei străvechi se lărgeşte prin aport demografic, mai întîi din zona mocănească, apoi de la ciobanii de peste munţi. Aportul demografic nu destramă această solidaritate organică. Neamurile vechi ştiu să integreze în structura socială a comunităţii, toate neamurile ce rezultă din aportul demografic din afară. El nu se destramă nici astăzi, cînd cei plecaţi din Voineşti părăsesc vechile linii de încuscrire. De la acest nivel în structura formală a neamurilor intervin mari abateri de la liniile de înrudire tradiţională. Dar aceste abateri consumîndu-se în afara comunităţii nu se repercutează direct asupra solidarităţii ei organice. Dimpotrivă, ea pare a acţiona de la distanţă şi asupra unor membri ai neamului ce trăiesc la oraş. Aceştia ţin să-şi manifeste cu ocazia diferitelor momente importante din viaţa familiei sau a colectivităţii, de pildă, la nedeia mocanilor, solidaritatea cu neamul.

Date interesante oferă cercetarea arborilor genealogici şi pentru onomastica locală. În trecut era regula ca băiatul întîi născut să se numească Ioan, iar fata Maria. De aici decurge marea frecvenţă a acestor nume în onomastice locală. Celorlalţi copii li se dădea numele bunicilor, a părinţilor, sau naşilor şi sistemul onomastic astfel structurat era o marcă a solidarităţii organice a acestui tip de aşezare rurală. Astăzi sistemul onomasticii tradiţionale a fost spart şi copiii, mai cu seamă fetele, primesc cele mai bizare nume. Am întîlnit o fetiţă numită Crenguţa, fiindcă tatăl ei era brigadier silvic. Pe acest plan procesul de modernizare a produs o breşă în regulile îndătinate de comportare a voineştenilor şi a anulat unul din semnele ce le caracteriza comunitatea.

Consecinţele fenomenului demografic cercetat prin alcătuirea de spiţe de neam asupra vieţii folclorice locale sînt evidente. Cei veniţi din alte părţi în Voineşti se integrează în structura socială şi în modul de viaţă locală, dar aduc cu ei şi elemente din folclorul satelor de baştină pe care le introduc în viaţa folclorică a Voineştilor. Pentru stratul primar în care endogamia locală s-a lărgit prin relaţii cu cei din Săcele, Breţcu şi Poiana Sărată, aceste elemente sînt mai greu de detectat nu numai din cauza vechimii, ci şi din cauză că făceau parte din acelaşi grup cultural şi diferenţele folclorice în cadrul aceleaşi sfere de cultură populară erau minime.

Pentru stratul al doilea însă lucrurile apar clar. În cîntecul popular mai vechi care astăzi a diminuat foarte mult sub influenţa cîntecelor difuzate prin radio, se văd urmările faptului că pînă de curînd pentru hora şi nunţi în Voineşti se aduceau lăutari din Buzău. Deci în viaţa folclorică tradiţională apare un element propriu folclorului din Muntenia şi Moldova, muzica lăutărească.

Prezenţa lăutarilor de peste munţi la ocaziile amintite, însemna pentru repertoriul folcolric local, un aport de cîntece, mai cu seamă de melodii instrumentale şi un stil de interpretare care pot fi însuşite. Cîntece ce se răspîndesc apoi pe plan local şi se încetăţenesc aduc şi cei ce se căsătoresc în Voineşti. Mai cu seamă femeile. Procese similare se pot produce şi în celelalte genuri ale folclorului, în dans, in poveşti etc.

Tradiția folclorică din Voinești trebuie deci cercetată nu numai în contextul tradiției folclorice a mocanilor din sudul Transilvaniei ci și în raporturile ei cu folclorul din Vrancea și Buzău. În acest sens se poate observa aici un vechi fenomen de integrare a elementelor eterogene în tradiția locală, deci o experiență pentru a reacționa la fenomenele de modernizare.

Datorită vitalității tradiției mocănești, manifestată sub diferite aspecte tocmai în tăria legăturilor de neam, deci a sructurii sociale fundamentale, am constatat însă că dacă folclorul nelegat de obiceiuri a accedat influențelor din afară, obiceiurile au fost mult mai puțin deschise acestor influențe. După cum aportul demografic s-a integrat neamurilor de baștină, cei veniți prin acest aport s-au integrat și se integrează și azi obiceiurilor locului, adoptă comportările, își însușesc atitudinile mocănești, modul lor de trai și modul lor de a privi lumea și viața. Este o condiție sine qua non a integrării lor într-o comunitate cu o structură socială bine conturată, într-un sistem caracterizat prin solidaritatea organică a grupului. Comunitatea voinești lor este o comunitate tradițională, deschisă influențelor de care însă nu se lasă copleșiți ci le acceptă numai după ce le poate integra.

Această comunitate are ierarhia sa proprie care se evidențiază în relațiile dintre neamuri. În această ierarhie neamurile prin prestigiul lor, constituie modele de comportare, de atitudine față de anumite fenomene, opțiunea lor se repercutează asupra opțiunii întregii colectivități, ideologia lor are o notă dominantă.

Pe această ierarhie a neamurilor în structura socială a comunității, se întemeiază ceea ce în chip curent se numește mîndrie-demnitate mocănească. Acest element ce caracterizează în general tipul uman voinești ean nu se manifestă numai în raporturile dintre neamuri ci și înlăuntrul fiecărui neam în parte. Cercetarea spițelor de neam, a sistemului de înrudire ne-a arătat că fiecare neam are ierarhia sa proprie și că în cadrul acestei ierarhii neamul este școala cea dintîi nu numai în timp ci și în calitatea în care se formează personalitatea voinești enilor.

În acest cadru pe care prin experimentul nostru am încercat să-l determinăm cît mai exact studiind structura socială fundamentală prin întocmirea arborilor genealogici și corelarea lor, se desfășoară toate procesele ce se pot observa astăzi în viața folclorică din Voinești, ca urmare a modernizării.

Nu vreau să insist acum asupra lor fiindcă scopul comunicării mele a fost doar ca să vă prezint un experiment, un procedeu pe care l-am folosit în cercetare și care cum ați putut vedea din cele cîteva fapte adnotate, deschide perspective spre o apropiere mai directă, spre o cuprindere globală și deci spre o înțelegere mai profundă a realității folclorice contemporane cu toate implicațiile ei, spre determinarea funcției diferitelor fenomene în procesul de modernizare, spre înțelegerea sensului lor în progresul cultural continuu al comunității voinești ene.

MUTATVÁNY A HÁROMSZÉKI TÁJNYELVI ATLASZ-BÓL

GÁLFFY MÓZES és MÁRTON GYULA

1. A nyelvatlaszok szerkesztése évtizedek óta egyike a nyelvtudomány legidőszerűbb feladatainak[1]. Az érdeklődés oka elsősorban az, hogy a nyelvjárások rendszerének beható megismerését a nyelvatlaszok gazdag, módszeresen szerkesztett kérdőívvel gyűjtött és pontosan lejegyzett anyaga teszi leginkább lehetővé. A nyelvföldrajz jelentősége azonban nem korlátozódik a nyelvjárástanra. Meillet Antoine már a huszas években hangsúlyozta, hogy a modern nyelvtörténet elképzelhetetlen jól megalapozott nyelvföldrajz nélkül[2]. Wartburg Walter az ötvenes évek legelején megjelent munkájában már úgy vélekedik, hogy Gilliéron Jules nyelvföldrajza egyike a legfontosabb hajtóerőknek, amelyek a XX. század nyelvtudományának gyors fejlődését előidézték[3]. A nyelvatlaszok jelentősége azonban már rég túllépte a nyelvtudomány egészének a kereteit is. A bennük rendszerbe foglalt gazdag nyelvjárási anyagot ma már nemcsak a nyelvtörténet, az összehasonlító nyelvészet és a nyelvtudomány többi ágának művelői értékesítik, hanem számos nem nyelvtudományi ág szekemberei is. Így felhasználják a néprajz, a folklór, a település- és népiségtörténet, a gazdálkodás- és művelődéstörténet, a növény- és állattan, sőt a kőzettan és földrajz szakemberei is[4].

Ez a magyarázata annak, hogy amikor az 1940-es évek vége felé a kolozsvári egyetem magyar nyelvtudományi tanszéke távlati tervét körvonalazta, egyik legfontosabb teendőjeként a romániai magyar nyelvjárások nyelvföldrajzi felvételezését jelölte ki. Ezen kívül az elvégzendő feladatok közé soroltuk a nyelvjárások gazdag szókincsének gyűjtését, különös tekintettel a tájszavakra, a különböző népi tevékenységi területek és kisipari ágak szakszókincsére, a személy-, állat- és földrajzi nevekre stb.[5]. Kezdettől fontos feladatunknak tartottuk a magyar nyelv román kölcsönszó rétegére vonatkozó adatok gyűjtését, majd feldolgozását[6].

2. Első tájnyelvi atlaszvállalkozásunk a moldvai csángó nyelvjárás nyelvföldrajzi felvételezése volt[7]. E tanulságokban rendkívül gazdag

nyelvjárás tanulmányozását még be sem fejeztük, 1954-ben — természetesen a szükséges módszertani előkészítés után — megkezdtük a Székely Nyelvjárási Atlasz anyaggyűjtését. Mivel a székely nyelvjárásterület három nagyobb egységből áll, már eleve úgy láttuk, hogy a gyűjtés eredményét három tájnyelvi atlaszban dolgozzuk föl : a háromszéki, csíki-gyergyói és urvarhelyszéki atlaszban.

A terepmunkát Háromszék területén kezdtük meg, utána Csíkban és Gyergyóban gyűjtöttünk, majd Udvarhelyszéken. E meglehetősen hosszú ideig (1954—1967) tartó gyűjtőmunka két mozzanatból állott. Első mozzanatként felkerestük az összes székely lakosságú településeket és összegyűjtöttük az atlasz megszerkesztéséhez szükséges anyagot. Ezt a munkát jelentős részben e mutatvány szerkesztői végezték, mindössze az udvarhelyszéki tájszólásban vettük igénybe két munkatársunk, Vámszer Márta és Vöő István segítségét. A gyűjtés második mozzanatát a gyűjtött anyag ellenőrzése és kiegészítése képezte. Ebben, főleg a háromszéki részeken, több munkatársunk is segített : Balogh Dezső, Murádin László, Teiszler Pál és Vöő István, a nyelvjáráskutatásnak mind megfelelő tapasztalatokkal rendelkező szakemberei.

Amint azt a gyűjtés megkezdése után írt tájékoztatónkban előadtuk, az eredeti elgondolás az volt, hogy a tájnyelvi atlasz anyagának gyűjtésével párhuzamosan a legjellegzetesebb pontokon kikérdezzük a Magyar Nyelvjárások Atlaszának tőlünk többszáz kérdéssel kiegészített kérdőfüzetét is, de ugyanakkor gazdag anyagot gyűjtünk a név- és igeragozási rendszerre, valamint a fakitermelés és fafeldolgozás szókincsére vonatkozólag is[8]. E nagyszabású tervből nem tudtunk mindent megvalósítani, a legjelentősebb feladatot azonban, a tájnyelvi atlasz anyaggyűjtését hiánytalanul sikerült elvégeznünk. Háromszék nyelvjárási szempontból legjellegzetesebb tizenhat pontján kikérdeztük a nagy kérdőfüzetet is, ugyanezeken a pontokon a név- és igeragozási rendszert is tanulmányoztuk. A fakitermelés és fafeldolgozás szakszókincsének módszeres gyűjtése elmaradt[9], ezzel szemben 1968-ban megkezdtük a tájszókincs gyűjtését, amelyből egy székely tájszótárt szándékszunk szerkeszteni. Ez a szótár, melybe özv. Nemes Zoltánné torjai tájszójegyzéke, valamint Salamon Sándor rétyi tájszójegyzéke[10] is bedolgozható, szerves kiegészítése lesz a Székely Nyelvjárási Atlasznak. Emez a székely nyelvjárás hang- és alaktani rendszerét, valmint a legfontosabb és nyelvtudományi szempontból legtanulságosabb tájszavakat tartalmazza, a tájszótár pedig a nyelvjárás ma is rendkívül gazdag tájszókincsét[11].

Mint látható, a Háromszéki Tájnyelvi Atlasz, melyről az alábbiakban nyújtunk rövid tájékoztatót, része a székely nyelvjárás három részből álló atlaszának, de ugyanakkor része annak a nagyszabású, 1954-ben elkezdett s még most is folyó gyűjtő- és feldolgozó munkának, melynek célja a székely nyelvjárás rendszerének és tájszókincsének feltárása és feldolgozása.

3. Az anyag összegyűjtéséhez mindenek előtt szükség van egy jól összeállított kérdőfüzetre. Ennek az anyagát a nemzetközi szakirodalomban napjainkban érvényes szempontoknak és a gyakorlati kivitelezésnek

megfelelően kell összeválogatnunk. Ma elméleti tekintetben szükséges, hogy a kérdőív a nyelvi rendszer lényeges vonásait hordozó anyagot öleljen fel, de a teljesség igénye nélkül. Elsősorban a hangrendszer tanulmányozásához szükséges adat anyagot kell tartalmaznia olyan mértékben, hogy segítségével a vizsgált tájnyelvi alakulat fonémarendszerét és realizációs változat-rendszerét, az összetevő elemek megterheltségi viszonyait meg lehessen állapítani. Ehhez megfelelő számú, különböző hangtani helyzetben levő adat kérdőfüzetbe iktatására van szükség, hiszen így állapíthatjuk meg a jelenségek rendszerszerű, illetőleg szórványos, mindössze néhány szóhoz, szóalakhoz kötött jellegét. Ilyen úton alakíthatjuk ki a nyelvjárásra jellemző hangrendszerbeli jellegzetességeket. Minthogy a nyelvjárás elsősorban hangrendszerében önálló rendszer az össznépi nyelven belül, érthető, hogy a nyelvföldrajzi anyaggyűjtéshez mi is a hangtani jellegű kérdéseket iktattuk nagyobb számban kérdőfüzetünkbe.

A szóföldrajzi jelenségek gyűjtéséhez ugyancsak megfelelő számú kérdést iktattunk be. Főként a székely nyelvjárásban területi vonatkozásban megoszlást mutató szóanyag szerepel kérdőívünkben.

Az alaktani jelenségek közül azonban csak a legfontosabbak felvételére gondolhattunk, mert e tekintetben kevesebb, a székely nyelvjárásra sajátosan jellemző jellegzetesség figyelhető meg. És ez így van általánosságban is mindenik tájnyelvi alakulatban[12].

Kérdőfüzetünk első változatában híven követtük az itt említett elvi szempontokat annál is inkább, mivel a gyakorlati kivitelezés némiképpen kedvezőnek látszott. Amint az előzőkben láttuk, az alakrendszertani anyag gyűjtését külön csoport kezdte meg. A munka folyamán azonban az eredeti terv megváltozott, az alaktani sajátosságokat gyűjtő csoport nem folytatta munkáját. Emiatt a kérdőfüzet anyagát ki kellett egészítenünk számos alaktani kérdéssel, elsősorban azért, hogy az ige- és névszótő rendszer tanulmányozása is lehetővé váljék. Így az eredetileg 724 adatot tartalmazó kérdőfüzet mai formájában 894 adatot ölel fel. A beiktatott újabb kérdések zöme — amint említettük — alaktani természetű. Eszerint az eredeti százalék arány, amely szerint a hangtani kérdések 52,4%-ot, a szóföldrajziak 31,6%-ot, az alaktaniak 14,5%-ot, a jelentéstaniak meg 1,5%-ot tettek ki[13], így alakult : hangtani jellegű kérdés 40,71%, szóföldrajzi természetű 21,45%, alaktani jellegű 36,98% és jelentéstani 0,86%. Persze az alak- és jelentéstani meg a szóföldrajzi kérdések egyben hangtani sajátosságokat is hordoznak ; a hangtani jelenségek megfigyelésére fölvett szavak, szóalakok pedig gyakran alaktani kérdésben is tájékoztatnak. A szóföldrajzi és jelentéstani adatok meg mind hang-, mind alaktani tekintetben lehetnek tanulságosak adott esetben.

Kérdőfüzetünk törzsanyagát úgy válogattuk össze, hogy a Magyar Nyelvjárások Atlaszának I. kötetéből 156, II. kötetéből pedig 120 adatot tartalmaz. Ez lehetővé teszi a tőlünk gyűjtött anyag és az abban foglalt adatok egy részének egybevetését és ezáltal a nyelvjárási sajátosságok egységes jellegű tanulmányozását. Másrészt törzsanyagunk teljes egészében benne foglaltatik a Romániai Magyar Nyelvjárások Atlaszának kérdőfüzetében. Így a két munkálat adatai kölcsönösen kiegészítik egymást, ille-

tőleg biztosítják a hazai magyar nyelvjárások behatóbb tanulmányozását, az adatok egybevetését, egyben pedig a kölcsönös ellenőrzést[14].

Az alaktani függelékbe foglalt kérdések egy része ugyancsak megegyezik a Magyar Nyelvjárások Atlaszában található ilyen jellegű anyaggal, és kevés kivétellel benne van a hazai magyar nyelvjárások atlaszának kérdőívében is.

A címszó-anyagot fogalomkörök szerint csoportosítottuk azért, hogy az adatközlők mennél természetesebb módon felelhessenek a föltett kérdésre. Egyben pedig könnyebben asszociálhassák a kérdéssel a feleletet, sőt lehetőség nyíljék esetleges orvanyag lejegyzésére is az illető fogalomkörbe tartozó, de a kérdőfüzetben nem szereplő, az adatközlőtől említett adat följegyzésére. Hiszen a kérdőív csak korlátozott számú kérdést tartalmazhat.

A kérdőfüzetben a következő fogalomkörökbe csoportosítottuk az anyagot : a mezőgazdálkodás kérdésköre, a ház és környéke, az ember és környezete, rokonsága, a táplálkozás, a viselet, a szövés-fonás és vegyes, főként nyelvtani vonatkozású kérdések. A fogalomkör szerinti csoportosítást a zöldség-félékre vonatkozó kérdések zárják. Ezek amiatt kerültek a kérdőfüzet végére, mert elsősorban szóföldrajzi kiegészítésnek szántuk őket[15].

Kérdőfüzetünk mai formájában található végül egy alaktani függelék, amelynek a beiktatására — amint említettük — azért került sor, mert menet közben a munkaelosztás megváltozott, és a törzsanyagba beiktatott alakrendszertani kérdések száma és jellege nem elégítette ki a mai igényeket.

A kérdőfüzet így, ebben a formájában alkalmas mind a hangrendszerbeli, mind a legfontosabb alakrendszertani, mind a szükséges, a területre sajátosan jellemző szókészlettani vizsgálódás számára. Ilyen módon a jelenségek rendszerszerű vizsgálata révén lehetővé teszi a tájnyelvi alakulatok sajátosságainak rendszerszerű bemutatását, az egyes tájnyelvi egységek jellegzetes nyelvi gócainak a feltárását és a gócok körül kialakult területi egységek elhatárolását.

4. Ebben a vonatkozásban jelentős mértékben segíti a kutatót az a tény, ha a vizsgált tájnyelvi alakulathoz tartozó minden egyes települést meglátogat, azaz ha a kutatópont-hálózat teljes sűrűségű. A háromszéki tájnyelvi atlasz anyaggyűjtését ilyen szempont szerint végeztük. Összesen 109 helységben kérdeztük ki kérdőfüzetünk anyagát, közöttük három városban is : Sepsiszentgyörgyön, Kézdivásárhelyt és Kovásznán. Így, a városok nyelvének a vizsgálata révén, érzékelteti tájnyelvi atlaszunk a fejlődés irányát is, hiszen ezek azok a művelődési központjai az ide tartozó, a háromszéki nyelvjárást beszélő lakosságnak, amelyek a társadalmi-gazdasági fejlődéssel együtt a nyelvi fejlődést is megszabják, irányítják[16].

Adatainkat mindig legalább két, de leggyakrabban három, sőt több, az illető helységben tősgyökeres lakostól kérdeztük ki, és jegyeztük le a kiejtésnek megfelelően. Arra törekedtünk, hogy főként 40—60 év közötti adatközlőt találjunk, mert az ő beszéd- és ejtésmódjuk hordozza legjellegzetesebben a helyi sajátosságokat. De nem egyszer fiatalabb, olykor vi-

szont idősebb nyelvmestereink is voltak. Szempont volt továbbá — amint ez már ebben a munkában szokványos — az is, hogy nők és férfiak egyaránt szerepeljenek közöttük. Helyen-helyen ugyanis eltérés figyelhető meg a két nembeli lakosság ejtésében. Emellett 16 helységben a három élő nemzedékhez tartozó egyénektől is kikérdeztük kérdőfüzetünknek egy megválogatott részét, kb. 150 kérdést, hogy a nyelvben észlelhető nemzedékváltás szintén tanulmányozható legyen. Így került sor általános iskolai tanulók, 20 és 40 közötti, valamint 40 éven felüli felnőttek beszédének tanulmányozására. Ha csak hozzávetőleges számszerűséggel akarnók is megállapítani azoknak a háromzséki lakosoknak a számát, akik munkánkhoz adatokat szolgáltattak, ezeren felüli számot kellene megjelölnünk. Ez a szám nem magas, de ha elosztjuk a megvizsgált települések számával, átlagosan 8—10 adatközlő esik egy kutatópontra. Minthogy ezek különböző neműek, különböző korúak és „bennszülöttek", reméljük, hogy sikerült a valóságnak megfelelő nyelvi anyagot gyűjtenünk, amely tükrözi a maga mozgásában a háromszéki nyelvjárás-változatok legjellegzetesebb sajátosságait.

5. A fentebb ismertetett kérdőív segítségével gyűjtött anyagból 763 térképlapot szerkesztettünk. Az atlasz, nehány bevezető térképlap mellett[17], ezeket fogja megfelelő elrendezésben tartalmazni.

A térképlapok elrendezésének legelterjedtebb módja a fogalmi körök szerinti csoportosítás. Többek közt ezt a csoportosítási szempontot követték a Sprach- und Sachatlas Italiens und der Südschweiz (1928—1940), az Atlasul Lingvistic Român és A Magyar Nyelvjárások Atlaszának szerkesztői[18]. Ennek a csoportosításnak megvan az az elvitathatatlan előnye, hogy egy-egy fogalmi kör, tevékenységi terület szókincsét együtt találja a kutató. Ugyanakkor hátránya, hogy a hangtani és alaktani jelenségek szétszóródnak benne, aszerint, hova, melyik fogalmi körhöz tartozik a jelenséget hordozó szó. Éppen ezért újabban kísérleteznek a térképlapoknak a nyelvi rendszer elemeire támaszkodó besorolásával. Minősítik a térképlapokat (hangtani, alaktani és szóföldrajzi lapok), majd utána ennek megfelelően külön csoportba sorolják a hangtani, külön az alaktani és külön a szóföldrajzi lapokat. Ezt a rendszerezési elvet követik pl. az Orosz Nyelvatlasz szerkesztői[19].

Mivel a tájnyelvi atlasz fő funkciója a nyelvjárás nyelvi rendszerének és csak kis mértékben szókincsének bemutatása, a fogalmi körök szerinti csoportosítás elvéről eleve le kellett mondanunk, a nyelvi rendszer jellegének elvét kellett alapul vennünk, Ennek megfelelően külön fejezetbe kerülnek atlaszunkban a hangtani, külön fejezetbe az alaktani és ismét külön csoportba a szóföldrajzi térképlapok. A hangtani térképlapok besorolásának alapjául a fonéma rendszer szolgál : veláris magánhangzók, palatális magánhangzók, zárhangok, réshangok, affrikáták stb., majd az időtartamviszonyokat és egyéb hangtani jelenségeket bemutató lapok következnek. Az alaktani lapok sorrendje ugyanígy követi a leíró nyelvtani rendszerezést : névszó- és igetövek, jelek és ragok, a fontosabb igealakok, képzők. A szóföldrajzi térképlapok besorolását, tekintve, hogy ezek mind tájszavakat tartalmaznak, a tájszók hagyományos csoportosítá-

sának megfelelően végezzük : tulajdonképpeni tájszók, alakszerinti tájszók és jelentés szerinti tájszók. Ezen belül betűrendben következnek egymás után a térképlapok. Éppen csak megemlítjük, hogy a térképlapok mind adatbeírók.

A nyelvatlasz használatát nagyon meg fogja könnyíteni a mellékelt tárgy- és szómutató .Igyekszünk minél több rajzot és fényképfelvételt is mellékelni. Ezek a szavak és dolgok kapcsolatának megvilágítását fogják elősegíteni, de a néprajz számára is értékes adalékul szolgálnak.

CU PRIVIRE LA ATLASUL GRAIULUI SECUIESC DIN TREI-SCAUNE (JUDEȚUL COVASNA)

Autorii în vara anului 1954 au început anchetele în vederea adunării materialului unui atlas al graiului secuiesc. Anchetele au fost terminate în 1967, în prezent este în curs redactarea atlasului în trei părți : Atlasul graiului din Trei-Scaune ; Atlasul graiului din Ciuc și Gheorgheni ; Atlasul graiului din Odorhei. Dintre cele trei părți partea a doua (Atlasul graiului din Ciuc și Gheorgheni) este redactat în întregime, în anul 1969 se termină redactarea Atlasului din Trei-Scaune, metoda căruia autorii o prezintă în acest articol.

Chestionarul cuprinde total 894 date de limbă în următoarea repartizare : 40,71% sistemul fonologic, 36,98% sistemul morfologic și 22,31% lexicul graiulu isecuiesc. 276 de date au fost selecționate din cele două volume ale chestionarului Atlasului lingvistic maghiar în curs de apariție, iar restul se referă la sistemul propriu-zis al graiului secuiesc. **Rețeaua de puncte** este de o densitate absolută, însă în localitățile mai mici, sau părți de comună, care au luat ființă în ultimele decenii prin emigrarea unor familii din localitățile suprapopulate și al căror grai nu prezintă nici o deosebire față de graiul comunei respective, anchetatorii n-au adunat decît materialul a 200 de întrebări de bază. În fiecare localitate au fost interogați în medie 3—4 **informatori,** femei și bărbați, vîrstnici în genere între 40—70, char și 75 de ani. Un anchetator a lucrat numai cu femei, celălalt numai cu bărbați.

Hărțile cuprind toate datele culese pe teren. În vederea evitării supraaglomerării hărților materialul a 41 de puncte a fost trecut în note și numai materialul a 68 de puncte (acestea sînt punctele cele mai importante) este scris pe hărți.

Hărțile vor fi sistematizate în felul următor : I. Hărți fonetice ; II. Hărți morfologice ; III. Hărți lexicale.

BEMERKUNGEN ZUM SPRACHATLAS DER SZÉKLER-MUNDARTEN AUS TREI-SCAUNE (KOMITAT COVASNA)

Im Sommer des Jahres 1954 wurde von den Verfassern die Feldforschung für einen Sprachatlas der szeklerischen Mundarten begonnen. Die Untersuchungen wurden 1967 abgeschlossen. Zurzeit ist die Ausarbeitung eines dreiteiligen Atlasses im Gang : des Atlasses der Mundarten aus Trei-

Scaune ; aus Ciuc und Gheorgheni ; aus Odorhei. Der zweite Teil des Atlasses (Sprachatlas der Mundarten aus Ciuc und Gheorgheni) liegt bereits redigiert vor. Im Laufe des Jahres 1969 soll der Sprachatlas der Mundarten von Trei-Scaune abgeschlossen werden. Vorliegender Bericht enthält die hier verwendete Arbeitsmethode der Verfasser.

Der Fragebogen besteht insgesamt aus 894 sprachlichen Erscheinungen, die folgendermassen verteilt sind : 40,71% beziehen sich auf das phonetisch honologische, 36,98% auf das morphologische System und 22,31% auf den Wortschatz. 276 fragen sind dem zweibändigen Fragebogen des ungarischen Sprachatlasses entnommen (der im Kürze erscheinen wird) ; der andere Teil der Fragen beziecht sich auf das spezifische szeklerische Mundartsystem. Das Belegnetz kennzeichnet absolute Dichte, doch wurden in kleineren Ortschaften nur 200 der bedeutendsten Fragen gestellet. Dasselbe Verfahren wurde angewendt, wenn es sich um Dorfs- bzw. Gemeindeviertel handelte, wo in den letzten Jahrzehnten aus überbevölkerten Ortschaften emigrierte Familien ansässig geworden sind, deren Mundart keine oder nur geringe Unterschiede im vergleich zur untersuchten Ortsmundart aufwies. In jedem Dorf wurden 3—4 Versuchspersonen, Frauen und Männer, im Alter von 40—70, ja sogar 75 Jahren befragt. Die Versuchspersonen eines Bearbeiters waren nur Frauen, die einer anderen nur Männer.

Die Sprachkarten enthalten alle gesammelten sprachlicher Erscheinungen. Um die Überhäufung der Karten zu vermeiden, wurde das Material von 41 Ortschaften nur in den Bemerkungen angeführt, so dass nur die bedeutendsten Ortschaften, insgesamt 68 eingezeichnet wurden.

Die Karten werden folgendermassen systematisiert : I. Phonetische-, II. Morphologische- und III. Wortkarten.

JEGYZETEK

1. Az 1940-es évek végéig elkészült vagy készülőben lévő nyelvatlaszok ismertetését l. SEVER POP, **La dialectologie.** I—II. kötet. Louvain, é.n. (az Előszó 1950-ből).
2. L. **Bulletin de la Sociétée de linguistique de Paris** XXX — 1929, 200.
3. „La geographie linguistique de Gilliéron est ainsi devenu une des forces les plus puissantes qui aient, au cours des cinquante dernières années, fecondé et poussé en avant la science du langage". (VALTER v. WARTBURG, **Problèmes et méthodes de la linguistique**[2]. Paris, 1963, 162).
4. Az erre a kérdésre vonatkozó újabb szakirodalomból l. DEME LÁSZLÓ—IMRE SAMU, **A magyar nyelvatlasz viszonya egyéb tudományágakhoz** (Magyar Tudomány. 1962, 9. szám, 541—52).
5. L. erről részletesen MÁRTON GYULA, **Tájékoztató a Román Népköztársaságban folyó magyar nyelvészeti szakképzésről és magyar nyelvtudományi munkálatokról** MNY. LV, 8—16 ; 499—510) ; uő., **L'activité de la chaire de langue hongroise de l'Université Bolyai concernant la rédaction des atlas dialectaux** (Orbis VII. Fasc. 1—2. 361—71).
6. MÁRTON GYULA, **Eredményeink és feladataink a magyar nyelvet ért román nyelvi hatás tanulmányozása terén** (Studia Univ. Babeș-Bolyai, Series Philologia 1959. 29—41).

7. Az atlasz módszeréről l. GÁLFFY MÓZES, MÁRTON GYULA és SZABÓ T. ATTILA, **Tájékoztató a Moldvai Csángó Tájnyelvi Térkép-ről.** (NyIrk. VII., 215—28 + 6 térképmelléklet).
8. GÁLFFY MÓZES, MÁRTON GYULA, **A Bolyai Egyetem magyar nyelvészeti tanszékének nyelvjáráskutató tevékenysége a Magyar Autonóm Tartományban.** (A kolozsvári V. Babeş és Bolyai Egyetemek Közleményei. TrsTudSor. I—1956. 1—2. szám 253—79 + 12 térképmelléklet).
9. Részleteredmények azért ezen a téren is vannak: Sylvester Teodóra a komandói fakitermelés, Tarcsi Ilona pedig a kovásznai asztalosság szakszókincséről írt államvizsgai dolgozatot.
10. Nemes Zoltánné tájszójegyzéke meg is van szerkesztve, Salamon Sándor tájszójegyzékének szerkesztése előrehaladott állapotban van.
11. Itt említjük meg, hogy Janitsek Jenő lektor Erdővidék élő földrajzinév anyagát gyűjtötte össze, több magyar szakos hallgató pedig egy-egy háromszéki falu névanyagát: Bodosi Zsuzsanna Bölön teljes névanyagát, Kiss László Kézdivásárhely személyneveit, Incze Katalin Árkos ragadványneveit jegyezte le és dolgozta fel. Pánczél Brigitta Ikafalva állatneveit írta össze. Weintraubné Demes Gabriella tanítványai segítségével több Sepsiszentgyörgy-környéki falu földrajzi neveit és állatneveit gyűjti. Végül tegyük hozzá, hogy dr. Árvay József a történeti földrajzinév kincseiből állított össze számottevő, levéltári kutatás eredményeként összeállított anyagot.
12. L. BÁRCZI GÉZA, **A magyar nyelvatlasz előkészítése.** Bp., 1944. 19; DEME LÁSZLÓ, **A kérdőfüzetek anyagának összeállítása: A magyar nyelvatlasz munkamódszere.** Bp., 1955. 50. Szerk. Bárczi Géza; Végh József: ÖHA. 50. Mindketten Bárczira hivatkoznak.
13. **Mutatvány „Csík és Gyergyó tájnyelvi atlaszá"-ból.** NyIrK. I. (1957), 1—4. szám 66.
14. L. uo. 65 és **A Magyar Nyelvatlasz Kérdőive.** I—II. rész. Bp., 1950.
15. L. uo. a Függeléket. 70—1.
16. L. Gálffy—Márton 8-as jegyzetben idézett tanulmányának a függelékét a kutatópontok jegyzékével.
17. E bevezető térképlapok egyike Kovászna megye domborzati viszonyait, egy másik közigazgatási beosztását, egy harmadik pedig nyelvjárási tagolódását fogja bemutatni. Külön térképlap tartalmazza a teljes ponthálózatot, feltüntetve azokat a pontokat, amelyeknek adatai a térképlapon szerepelnek, és azokat, amelyekéi jegyzetbe kerülnek.
18. L. Sever Pop, i.m. I. k. (a megfelelő fejezetek); **A Magyar Nyelvjárások Atlasza** I. k. Szerkesztette Deme László és Imre Samu. Bp., 1969.
19. L. az **Atlasz ruszkich narodnich govorov** I. kötetének (Szerk. R. I. Avanyeszov, Moszkva, 1957) kísérő kötetét (14—5., 31), valamint magát az atlaszt.
20. Az anyag térképre vetítésének különböző eljárásmódjairól l. DEME LÁSZLÓ, **Nyelvatlaszok funkciója és további problémái,** Bp., 1956. 34—30.

ESZEM/EVÉM/ETTEM/ ENNÉM/EGYEM

(eu) mănînc/mîncam/am mîncat/aș mînca/ să mănînc; (ich) esse/aß/habe gegessen/ (ich) äße/soll essen

I. Körüliró-kiegészitéses kérdés.

116 észëm/évélt/éttęm/ énnem/égyék(ő)

119 észëm/évém/éttęm/ énném/égyęm

107 észëm/évém/ éttęm/égyęm

100

észëm/évém/éttęm/88 énnem/égyęm

87 észëm/évém/ éttęm/énném/ égyęm

95 észëm/évém/éttęm/ énném/égyęm

92 észëm/éttęm/égyęm

76 észëm/évém/éttęm/ énném/egyęm

észék/évék/éttęm/65 énném/égyęm

66 észëm/évém/éttęm/ énnëm/égyęm

57

50

43

26 észëm/évém/éttęm/ énném/égyem

30 észëm/évém/éttęm/ énném/égyem

38

21 észëm/évém/éttęm/ énném/égyem

VALÉK ; ÉVÉM ; IVÁM

(ez) eram; mîncam; beam; (ich) war; asz; trank

116 valék; ivám

119 valék, évém

valék; évém; ivék 107

100

valék, évém; ivám 88

87 valék; évém; ivám

92

valék; évém 95

76 valék; évém, ivám

66 valék; évém; ivám 3

75 valék; évék; ivám

57

50

43

26 valék; évém; ivék

30 évém; ivám

38

21 évém; ivám

BAGOLY/BAGLYOK/BAGLYOT; JÁSZOL/JÁSZLAK/JÁSZLA

'bufniță; Eule (sing. nom./pl nom/sing. acc.); ieslе; Krippe (sing nom/pl nom/sing gen)

I Körüliró és koruliró - kiegészítéses kérdés

116 bagòj/bagjok/bagjot
jászoj/jászojok/jászòjja

119 bagoj/bagjok/bagjot
jászoj/jászojok/jászojja

107 bagòj/bagjok/bagjot
jászòj/jászjok/jászja

bagoj/bagjok/bagjot
jászoj/jászojok 88

100 bagoj/bagjok/bagjot
jászoj/jászjok/jászja

87 bagoj/bagjok/bagjot
jászol/jászojok

bagòj/bagjok/bagjot 95
jászoj/jászojok/jászja

92 bagòj/bagjok/bagòjt~bagjot
jászoj/jászjok/jászojo

76 bagoj/bagjok/bagjot
jászoj/jászojok/jászòjja

bagòj/bagjok/bagjot
jászoj/jászojok/jászòjja 75

66 bagòj/bagjok/bagjot
jászoj/jászojok

57 bagòj/bagjok/bagjot
jászoj/jászjok/jászja

50

43

26 bagoj/bagjok/bagjot
jászoj/jászojok

30 bagoj/bagjok/bagjot
jászol/jászlok/jászola

38 bagoj/bagjok/bagjot
jászol/jászjak/jászja

21 bagòj/bagjok/bagjot
jászòj/jászjok/jászòjja

VAGYOK/VAN/VAGYTOK/ VANNAK/VALÉK/VOLT/ VOLNÉK

(eu) sînt/(el) este/(voi) sînteți/(ei) sînt/
(el) eram/(el) a fost/(eu) ești ; (ich) bin/(er)
ist/(ihr) seid/(sie) sind/(ich) war/(er) war
gewesen/(ich) wäre

I. Körüliró-kiegeszitéses kérdés

116 vagyok/van/vattok/
vagynak ~ vannak/valék/vótam/vónék

119 vagyok/var/vannak ~ vadnak/
valék/vóztam ~ voltam/vóznék

107 vagyok/van/vannak/
valék/vóztam

100 vagyok/vani vattok/
vadnak/vótam/vónék

vagyok/van/vattok ~ 88
vatytok/vadnak ~ van-
nak/valék/vótam/vónék

87
vagyok/van/
vatytok/vannak ~
vadnak/valék/
vótam/vonék

92

vagyok/van/vatytok ~ 95
vattok/vannak ~ vad-
nak/valék/vótam/vónék

76 vagyok/van/vattok/
vadnak/valék/vóztam/vóznék

66 vagyok/van/vattok/
vadnak/valék/vóztam/
vznék

vagyok/van/vattok/ 75
vadnak/valék/vótam/
vonék

57 vagyok/van ~ van/vattok/
vadnak/vóztatok/vóznék

50

43 vagyok/van/vatytok ~
vattok/vadnak/vzótatok

26 vagyok/van/vattok/
vannak/valék/vot/
vótam/vónék

30 vagyok/van/vattok/
vadnak/vótam/vónék

38 vagyok/van/vatytok ~
vattok/vannak ~ vadnak/vzótatok

21 vagyok/van/vattok/
vadnak/vzót

NYÁR/NYARAT ; SÁR/SARAT

'vară ; noroi - Sommer ; Kot (sing nom./acc)

I. Körüliró és körüliró - kiegészitéses kérdés.

II. 21: nyárok ~ nyarak ; 92: nyárok ; sárra, sárokat ; 119: nyárok.

116 sár/sárt

119 nyár/nyárat
sár/sárt

107 nyár/nyárat
sár/sárt

100 sár/sárt

nyár/nyárat 88

87 nyár/nyárt
sár/sárt

92 nyár/nyárt
sár/sárt

nyár/nyárat ~ nyarat 95
sár/sárt

76 nyár/nyárt
sár/sárt ~ sárat

66 nyár/nyárat
sár/sárt

75 sár/sárt

57 sár/sárt

50

43

26 nyár/nyárat
sár/sárt

30 nyár/nyárat
sár/sárt

38 sár/sárt

21 nyár/nyárat
sár/sárt ~ sárat

FALU/FALVAK ; DARU/DARVAK

'sat ; cocor – Dorf ; Kranich

(sing. nom./pl. nom.)

I. Körüliró és körüliró-kiegészitéses kérdés.

116 falu/faluk
daru/dàrvak

119 falu/faluk~falvak~faluk
daru/dàrvak

107 falu/faluk
daru/daruk

falu/faluk 100
daru/daruk

falu/faluk~fálvak 88
daru/daruk~dàrvak

87 falu/faluk~faluk
daru/daruk

92 falu/faluk~fálvak
daru/daruk

falu/faluk~faluk 95
daru/daruk

76 falu/faluk~faluk
daru/daruk

66 falu/faluk~[fálvak]
daru/daruk

falu/faluk 75
daru/daruk

57 falu/faluk~faluk
daru/daruk

falu/faluk 50

43

26 falu/faluk~faluk
daru/daruk

30 falu/faluk~faluk
daru/dàrvak

38 falu/faluk~fálvak
daru/daruk

21 falu/faluk~faluk
daru/daruk

KANÁLLAL

cu lingură ; mit dem Löffel

[2786]

I. Körüliró kérdés

II. 6h kalánnol, 49 kalánnyal; 29, 56: kalánnyal, 97: kalánnyal; 58: kalánnyol; 67: kalámval; 27 csángó: kalámval; 90, 102: kalámval.

kalámval 115

kalánnyal ~ kalámval ~ ⟨kalánnal⟩ 113

kalámval ~ ⟨kalánnal⟩ 109

kalánnyal ~ kalámval 111

110 kalánnyal ~ kalámval ~ ⟨kalánnal⟩

kalámval ~ 107

103 kalánnyal ~ kalámval

108 kalámval ~ kalánnal

105 kalámval ~ kalámval

104 kalánnyal ~ kalámval

101 kalánnyal

kalánnyal ~ ⟨kalámval⟩ 23

kalámval 88

kalámval 87

93 kalámval ~ kalámval

94 kalánnyal ~ kalánnal ~ kalámval

kalámval 86

92 kalánnyal

95 kalánnyal

84 kalánnyal

83 kalánnyal ~ ⟨kalámval⟩

kalánnyal ~

63 kalánnal ~ kalánnyal

70 kalánnyal ~ kalánnyol

65 kalánnal ~ kalámval

66 kalánnyal

71

68 kalánnyal ~ kalánnyal ~ kalámval

47 kalánnyal ~ kalánnyal

60 kalánnyal

46 kalánnyal

45 kalánnyō

43 kalánnal ~ kalánnyal

34 kalányal

39 kalánnyal

37 kalánnyal

35 kalámval

38 kalánnyal

36 kalánnyol

18 kalányol

21 kalánnol

116

119 kalánnyal

118 kanállal

117

99 kanállal ~ kalánnyal

100 kalánnyal

98 kalánnal

78 kalánnal ~ kalánnyal

77 kalánnyal ~ kalánnal

76

79 kalánnyal ~ kalánnyol

80 kanállal ~ kalánnyal

74 kalánnyal

75

55 kalánnyal ~ kalánnyal

57 kalánnyal

kalánnyal 48

50 kalánnyal

kalánnal ~ kalánnyal 54

52 kalánnyal ~ kalánnal

kalánnyal 33

26

27 kalánnal ~ kalányal

kalánnyal 30

kalánnyal ~ kalánnyol 17

13 kalánnal ~ kalánnyal

kalánnyal ~ kalánnal 12

14 [kanálla]/~(kalánnyal)

kalámval ~ kalánnyal 45

KORCSOLYÁZIK

(el) patinează ; (er) läuft Schlittschuh

[55 r.]

I. Körülíró kérdés.

II. 16,19,28,32,42,44,49,59,72,96,121: glicsuzik; 29: glicsüzik; 20,22,58,61, 62,64,85,89,97: glicsuzzik; 24: kòrcsojázik; 106: licsuzzik; 81: kòrcsojázik: glicsuzik; 40: glicsuzik: [kòrcsojázik]; 25: kòrcsojázik: glicsuzzik; 62,87,88: glicsu'vaskorcsolya'.

118 glicsuzik
119
117 glicsuzik
99 korcsojázik : glicsujozik 100
98 glicsujozik
78 gricsujozik
77 gricsujozik
76 gricsujozzik ~ gricsujozzik
74 gricsujozzik
75
55 glicsuzik
54
57
glicsuzzik
48
glicsuzik
50 glicsuzik ~ glicsuzik
52 glicsuzzik
33
glicsuzik
27
26 glicsuzik
glicsuzik ~ glicsuzik ~ gricsuzik 30
17
glicsuzik
13 glicsuzzik
12 glicsuzik
14 glicsuzik
15
116
101 glicsuzik
kòrcsojázzik : glicsuzzik 111
107
vazsglicsuzzik : glicsuzzik 23
105 lucsizzik : [kòrcsojázzik]
93 glicsuzzik
94 glicsuzzik : kòrcsojázzik
95
92 glicsuzik : [kòrcsojázzik]
79 glicsuzzik
80 korcsojázik : glicsuzik
83 glicsuzzik : [kòrcsojázzik]
70 glicsuzik
71
115
glicsuzzik 113
109
110 glicsuzik
108 glicsuzzik
103 glicsuzzik
104 glicsuzzik
88
87
86
84 glicsuzzik
65
glicsuzzik : kòrcsojá
66
68 glicsuzik
47 glicsuzik
46 glicsuzik
60 glicsuzzik
45 glicsuzik
43 glicsuzik
34 glicsuzik
37
39 gricsuzik
35 glicsuzzik
38 gricsuzik
36 glicsuzik
18 glicsuzik
21 glicsuzik ~ glicsuzik ~ glicsuz
glicsuz

ZSEBKENDŐ"

batistă; Taschentuch

[240]

I. Körüliró-rámutató kérdés.

II. 16: zsepkendő; 25, 29, 121: zsepkendő; 102: zsepkendő; 96: zsepkendő; 29: zsepkendö; 75: zsepkendőü; 59, 62, 85. zsebruwa; 22: zsebruha ~ zsebruwa; 61: zsebruha ~ zsebruwa; 20, 42: zsebruha ~ zsebruwa; 106: zsepkendő: zsebruwa; 89: zsepkendő: zsebruwa; 81: zsepkendö: küsruha; 90: zsepkendö: (<zsebruha)); 82: zsepkendö: zsebruha; 40: zsepkendüö: zsebruha; 44, 64: zsepkendüő: (zsebruwa); 58: zsepkendüö: (zsebruwa); 67: zsepkendüö: (zsebruha); 28: zsepkendö: kendö; 97: zsepkendő ~ zsepkendő: zsebruha; 27: csángó: zsepkendü: (-keszkenü); 56: zsepkendü: (küsruha); 49: zsepkendö: (küsruwa); 42: zsebruwa: küsruha: [zsepkendüő]; 19: küsruwa.

116

119 zsepkendö: kendö

118 zsepkendö

117 zsepkendőü

99 zsepkendő: zsebruha: (kiskendő)

100 zsepkendü

98

78 zsepkendö: (kicsiruha)

77 zsepkendö: zsebruha

76

101 zsepkendőü: kicsiruha. kicsiruhacska

zsepkendö: (<zsebruwa) 23

küsruha: zsepkendő 111

107

zsepkendő: ruhacska 115

zsepkendő: zsebruva ~ zsebruwa 113

zsebkendő: (ruvacska) 109

110 zsebruha: zsepkendő

zsepkendő: 108 (zsebruha)

103 zsepkendő: zebruha

105 zsepkendő: zsebruha

104 zsepkendő

zsebruha: [zsepkendő] 88

zsepkendő: zsebruha 87

93 zsepkendő: zsebruha

94 zsepkendő: (<zsebruha)

36

92 zsepkendő: (zsebruha)

95 zsepkendő

84 zsepkendő: (zsebruha)

79 zsepkendü ~ zsepkendö: zsebruva

80 zsepkendö ~ zsepkendü: (kicsiruha)

83 zsepkendüő: zsebruha

63 zsepkendüö: (zsebruwa)

74 zsepkendö: zsepkendőü: (kisruva)

70 zsepkendő: küsruha

65 zsepkendüő: (zsebruha)

71

66 zsepkendüö: (zsebruwa)

75

55 zsepkendö: (küsruha)

68 zsepkendö: zsebruha

zsepkendő: (kisruha) 54

57 zsepkendö

zsepkendö: (küsruwa) 48

50 zsepkendő

47 zsepkendü: (zsebruha ~ zsebruwa)

46 zsepkendü: (küsruwa)

60 zsepkendüö: (zsebruwa ~ zsebruha)

52 zsepkendö: (zsebruwa)

45 zsepkendü: (küsruwa)

43 zsebruha

zsepkendü ~ zsepkendö: (küsruwa: zsebruwa) 33

34 zsebruha ~ zsebruwa: zsepkendö

26

27 zsepkendö: (küsruwa)

zsepkendö 30

39 zsepkendüö: (zsebruha)

57 zsepkendüő: (zsebruha)

35 zsebruwa: zsepkendü

38 zsebruha: [zsepkendüő]

zsepkendü: (küsruwa: zsebruwa) 17

36 zsepkendü: (küsruha)

13 zsepkendő: örlőrlü: zsebruha

zsepkendö 12

14 zsepkendő: zsebruha ~ zsebruwa: küsruwa

18 zsepkendü: (küsruwa: zsebruwa)

21 zsepkendüő: zsebruha ~ [-zsebruwa]

zsepkendő: (küsruwa) 15

KÉZIMALOM

rîșniță ; Handmühle

[39]

I. Körülíró kérdés.

II. 16, 28 : daráló ; 25 : daráló ; 49 : darállō ~ darállò ; 67 : darálo ; 40 : darálxò ; 58 : darálxo ; 97 : darállęu ; 32 : [-daráló kő] ; 22 : darálxòkŭö ; 96 : soxöllö ; 29 : daráló : sóöllö ; 106 : daráló : sóxöllö ; 81 : darálox : sòxörlöx ; 44 : öllü ; 29 : daráló : öllő ; 64 : kiézidaráló ; 20 : kiëzimalom ; 59 : malomkŭö ; 89 : móriska ; 85 rëzsnica ; 19 : rëzsnyice ; 90 : rezsnyicce ; 61 : sxòsùrlxò ; 24, 42, 62 : +

III. Kérdésünk a hagyományos, két kőből álló, kézzel hajtott daráló nevének megtudakolására irányult.

115

daráló 113

116 daráló soöllö ~ ⟨sòörlö⟩

rëzsnice 109

110 rëzsnice ~ rëndice

darálóx : rëdnice 111

119 daráló

118 kézimalom : sòxöllő

darálló 107

108 rëzsnice

103 daráló

101 sóxöllö ~ sóxörölöx

105 rëzsnice

104 daramalom

117 soörlő

99 sòxöllő

sóöllőx 23

daráló 88

100 darálęu ~ ⟨darálęu ~ darálox ~ daráló⟩

darálló : rëzsnice 87

93 sóőllő

98 daráleu

94 sóőllő

rëzsnice 86

78 kézimalom : sóxörlő

92 sòöllö : daráló

95 sòöllö ~ ⟨soörlö⟩ : darálógép

77 soxöllő

79 kézimalom : sóöllő

84 daráló

80 sòöllő

83 sóőllő

63

76 darálōx ~ ⟨darállò⟩ : sōxöllōx

65 sóőllő

74

70 sóőllőkő

71

66 sxoöllüö ~ ⟨soörlüö ~ soörlö⟩

daráló 75

55 daráló

68 daráló

sòxöllő : darálòx 54

57 daráló · sòöllő

darállxō 48

47

50 sòöllő D.

46

60 darállyo

52 sóöllő

45 darályo ~ darályo

daráló 33

43 kiëzimalom

34 darályō

27 daráló

37 darályō

daráló 26

39 darályo

daráló ~ daráló : soöllö : sótörö 30

35 darályò

38 darálxó ~ darálxò ~ ⟨daráló⟩

kézidaráló 17

36 daráló

13 daráló

daráló 12

14 daráló

18 kiézimalom : darálxo 21

daráló : rëzsnyice ~ ⟨rëznyice⟩ : sxòörlü

15

LEPEDŐ

cearşaf; Bettuch

[207]

I. Körülíró alkalomszerűen rámutató kérdés

II. 24, 25: lepëdö; 16, 27 csángó, 28, 29, 32 97: lepedö; 81: lepëdö; 89, 90, 108: lepëdő; 56: lepedȫ; 102: lepëdő; 22, 58, 62: lepëdüo, 61: lepedüȫ; 19, 40, 44: lepëdüȫ; 20. lepëdüö, 22, 59: lepëdüő; 42: lepëdüö, 67: lepedüȫ; 73. lepëdőü, 96 lepëdöü; 49: lepëdő ~ lepedö; 85. lepëdő ~ lepëdö; 97: lepëdöü ~ lepedö; 121: lepëdő: àsolepëdő; 111 āsólepedóü; 94: lepedőt; 64: lepëdüőt, 35, 85: lepëdüőt: 13 asolepeoot

lepedő! 115

116 lepëdö

lepedö 113

lepedő 109

lepëdőü 111

110 lepedő

119 lepëdö

lepëdő 107

108

103 lepëdő

118 lepëdő

101 lepedo

105 lepëdő

117 lepëdőü

104 lepedő

99 lepedö

lepedö ~ lepëdo 23

lepedö 88

100 lepëdȫ ~ lepëdö ~ lepëdőü ~ lepëdöü ~ lepëdö

lepedo ~ lepëdo 87

98

93 lepödő ~ lepëdő

94 lepedő

78 lepëdö

lepëdǖ 86

77 lepëdö

95 lepedö

92 lepedő

79 lepëdo ~ lepedo

84 lepëdȫ

76 lepëdö

80 lepodȫ

83 lepëdüȫ

63 lepëdüö

74 lepedőü ~ lepedo

70 lepedő

65 lepodü

71

66 lepedo

lepedö 75

55 lepedö

68 lepodȫ

lepedö 54

57 lepedö

lepëdo 48

47 lepëdü

50 lepedo

52 lepëdo

46 lepëdö

60 lepedüö

lepedö 33

45 lepedüo

43 lepedüő

lepëdő 26

27 lepëdö

34 lepëdüo

37 lepedüo

lepëdö 30

39 lepëdüo

35 lepëdüȫ

38 lepedüo ~ lepëdüő

lepëdö 17

36 lepëdüö

13 lepëdö

lepëdü 12

14 lepëdü

18 lepëdüö

21 lepëdő ~ lepedüö

lepëdö ~ lepëdü 15

SARLÓ

secerǎ; Sichel

[23]

I. Körülíró kérdés.

II. 24,89,90 . solló ; 28,29,44,61,64 sollò ; 49: sòllò ; 32,59,85 : sollò ; 25,72 : sòllo ; 16 121: solla ; 62,67 : solla ; 20 : sollu ; 42 : sollo ~ sǎllo ; 106 : sollóu ; 81 : sollòu ; 96 : sollou ; 97 : sollǎu ; 58 : sollu̯ó ; 40 : sollu̯ò ; 22 : sollu̯ò ~ sollò ; 19 : sollò ~ sollu̯ò.

sollo 115

sollo 113

(sollo) ~ ⟨sǎllo⟩ 109

116 (sollo) ~ ⟨sǎllo⟩

110 sollo ~ sollóu

111

sollo 107

108 sollo

103 sollo

119 sorrou ~ sorrò ~ ⟨sàrlëu ~ sàrlo⟩

118 sàllòu

101 sollòu

105 ⟨sǎllóu⟩ ~ (sollóu)

104 sollo ~ [sàrlo]

117 sòrlo

99 sòrëu

sollóu 23

sollò ~ sollo ~ [sàrlo] 88

sollò ~ sollo ~ sǎllo ~ sòrlò ~ [sàrlo] 87

100 sorrëu ~ sorrou ~ sollëu ~ sollou

98 sorrou

93 sollo

94 sollóu

sollo 86

78 sòrrou

77 sòrou

95 sollo ~ [sàrlo]

92 sòllò ~ sollo ~ [sàrlo]

79 sollo

84 sollo

76 sòrrò ~ sorrou ~ sorrōu

80 sollò

83 sollo ~ sollo

63

74 sollòu

70 sollo

65 sollō

71

66 sollu̯ò ~ sollu̯o ~ sollò ~ [sàrlò ~ sàrlo]

sollou ~ sollò 75

55 sollou

68 sollo

sollou 54

57 sollo ~ sollò ~ ⟨sǎllo⟩

sollu̯ò 48

47

50 sǎllo ~ sǎllo ~ sollò ~ [sàrlo]

46

60 sollu̯ò

52 sollò

sòllōu 33

45 sòllu̯o

43 sǎllò ~ sòrlu̯ò ~ sollu̯ò

sollò ~ sollo ~ ⟨sòrlo⟩ 26

27 sòllo

34 sollu̯o

37 sollu̯ō

sollo ~ sollo ~ ⟨sǎllò ~ sàrlo⟩ 30

39 sollu̯ō

35 sòllu̯o

38 sollu̯ó ~ sollu̯ò ~ ⟨sǎllu̯ó ~ sòrlò⟩

sollò 17

36 sòllò

13 sòllo

sollo 12

14 sòllo

18 sollu̯o

21 sollu̯o ~ ⟨sòllo ~ sollo⟩

15

ILLATOS

cu miros plăcut ; wohlreichend

[143]

I. Körülíró kérdés.

II. 23: jó büzü ; 35: jò szagja van ; 36: [jó szagu : illatos] ; 49: jó szagu ; 58: jχò szagu : ju izę van : [jò illatu] ; 64: jó szagu : illatlya van ; 66: jχo szaga van ; 67: jó szagu : jó üzü : jó büzü ; 90: jó szagu.

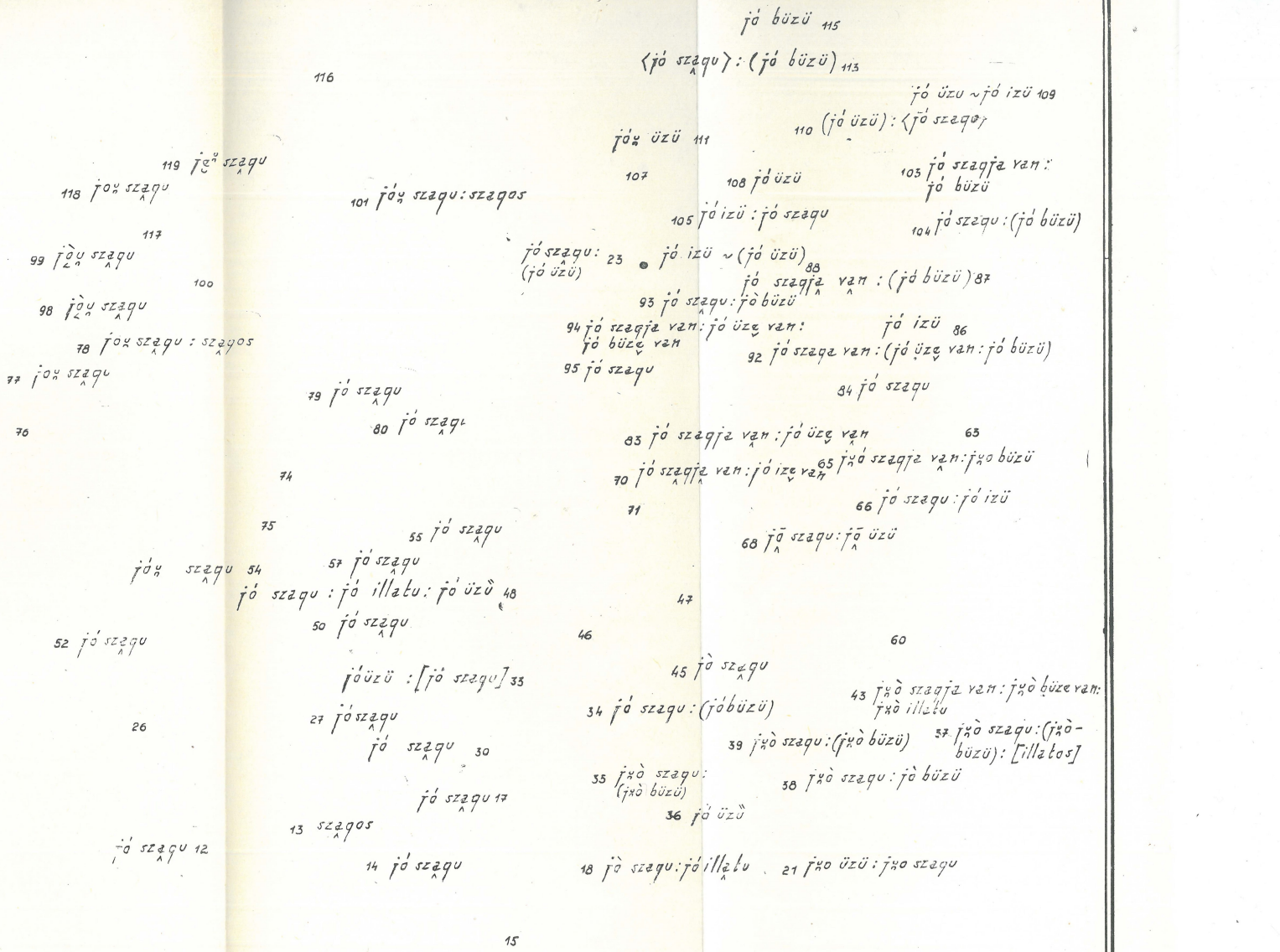

A TÉRSZÍNFORMANÉV-KUTATÁS TÖRTÉNETÉNEK RÖVID ÁTTEKINTÉSE

PÉTER SÁNDOR

I.

Azokat a szavakat, amelyek a talaj, a földkéreg kiemelkedéseinek és bemélyedéseinek alakját, részeit jelölik, térszínformaneveknek nevezzük. Ezek a szókincsen belül külön csoportot alkotnak, e csoport az irodalmi nyelvben meglehetősen kicsiny, de a földrajztudományban mesterséges alkotásokkal erősen bővült. A magyar nyelvterület egyes vidékeinek idevágó szókincse ugyan szintén nem nagy, de valamennyi együttvéve igen jelentős, s nyelvészeti szempontú feldolgozásán túlmenően mind az irodalmi nyelvet, mind a földrajztudomány terminológiáját igen alkalmasan bővitheti.

A térszíni formák nagyrészének az elnevezése nem mai keletű. Létrejöttükben nagy szerepet játszott az embernek az a törekvése, hogy a könnyebb tájékozódás céljából a táj egyes elemeit külön névvel lássa el. E névadásban a szemléleti alapot mindenkor a térszíni viszonyok nyújtották. A név keletkezését úgy képzelhetjük el, hogy az ember maga előtt látja a földfelszínnek valamely — a többitől megjelenési formájában különböző — részét. Ez a szemlélet annak általános megjelölését váltja ki belőle : **a hegy, a völgy, a lapály** ; majd azután ez az általános megjelölésre szolgáló közszó válik tulajdonnévvé : **Hegy, Völgy, Lapály.**

Az természetesen vizosylagos, hogy különböző vidékeken melyik felszínalakulatnak van külön neve. Annyi mindenesetre megállapítható az eddigi kutatások alapján, hogy minél változatosabb a táj domborzata, annál több elnevezésre van szükség[1]. Ezért van az, hogy a hegyes-völgyes vidékekkel szemben az egyes alföldi területek helynévkincsének aránylag kis hányadát teszik ki a térszínformanevek. Ebből következik, hogy bizonyos elnevezések csak az ország bizonyos részein járatosak. Így például a **csűr** térszínformanevet — jelentése : ´sziklaoldalban lévő

csűrszerű bemélyedés' — eddig a magyar nyelvterület egyetlen vidékéről sem közölték, s a három vizsgált völgyben is csak Bádok helynévkincsében fordul elő.

Ugyancsak viszonylagos a térszínformanevek jelentése is: az ág közszó például Alsó-Szigetközben csak 'folyóvíz kiágazása' (Kázmér Miklós, Alsó-Szigetköz földrajzi nevei. Budapest, 1957.20) értelemben használatos, míg a Borsa-, a Dobokai és a Tőki völgy helynévkincsében leggyakrabban 'völgy ága', 'hegynyúlvány' jelentésben szerepel.

A térszíni formák nevei legjobban a helynevekben tükröződnek vissza, s az ezekben játszott történeti szerepük szerint is különböznek egymástól. Ebből a szempontból 5 csoportba sorolhatók: 1. köznévi jelentésben ma is élő térszínformanevek; 2. olyanok, melyek helynevekben még ma is előfordulnak, de értelmük teljesen elhomályosodott; 3. értett jelentéssel csak helynevekben meglévők; 4. csak történeti helynevekből kimutathatók; 5. csak mai helynevekben szereplők[2].

Természetesen egyes települések nyelvében lehetnek olyan — számra nézve elenyésző — térszíni formanevek is, amelyekkel az illető területen nem alakultak helynevek[3].

Az eddigiekből magától következik, hogy nem elégedhetünk meg a helynevekből kielemezhető térszínformanevek puszta összegyűjtésével, hanem: 1. Bizonyos területhez, sőt meghatározott települési egységekhez kell rögzíteni a kérdéses közszókat. 2. Meg kell határozni a név élő vagy elavult voltát. 3. Meg kell állapítani a vizsgált terület vagy települési egység nyelvében élő jelentését. Ez utóbbi esetben természetesen az országszerte ismert neveket éppen úgy számba kell venni, mint akár jelentés, akár pedig a szókincs vagy hangalak szempontjából csak arra a helyre jellemző elnevezéseket.

II.

Mint bármely más elnevezésnek, a helynévadásnak is az oka végső fokon gyakorlati szükségességből fakad: az ember tájékozódni akar a tájban, s ezt az ott található feltűnőbb természetes és mesterséges felszínalakulatok általános (köznévi) és különleges (tulajdonnévi) megjelölésével éri el[4].

A földszín egy-egy — a névadó számára valamilyen oknál fogva jelentősebbé vált — darabjának a többitől való megkülönböztetésére, pontos helyének meghatározására való törekvés az ember régi tevékenységei közé tartozik. Ezzel magyarázható, hogy már legelső nyelvemlékeink tartalmaznak földrajzineveket. Ezek a nevek a tájban lejátszott eseményeknek, történéseknek, változásoknak elsőrendű emlékei, s így nemcsak a nyelvészet, hanem a történeti tudományoknak is becses forrásai.

Nyelvészeink és történetíróink mintegy másfél évszázada fedezték fel a számunkra igen értékes adatokat tartalmazó helyneveket, s azóta figyelmük egyre gyakrabban fordult ez új lehetőségekkel kecsegtető kutatási terület felé[5]. A kezdeti próbálkozások azonban nem sok eredmény-

nyel jártak, a helynévkutatás iránti érdeklődés hosszú ideig inkább csak elméleti fejtegetésekre szorítkozott. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy kisebb gyűjtemények nem láttak napvilágot, de kezdetleges és módszertelen voltuk, a történeti adatok gyűjtésének késői megindulása miatt ma már csak a névtudomány története szempontjából érdekesek.

Tudományos értelemben vett, rendszeres és tervszerű magyar helynévkutatásról csak az 1930-as évek elejétől, az erdélyi iskolának nevezett, Szabó T. Attila vezette névkutató mozgalom megindulásától beszélhetünk. Az azóta eltelt három évtized alatt számos olyan gyűjtemény jelent meg, amelyek tudományos igénnyel mutatják be és dolgozzák fel — ellentétben a régi, az egész magyar nyelvterületre kiterjedő munkákkal — egy-egy kisebb vidék teljes helynévanyagát.

A helynevek egyes szókincscsoportjai — a személynevek, domborzati, vízrajzi tényezők megjelölésére szolgáló földrajzi köznevek stb. — szintén régen felkeltették már a helynévkutatók figyelmét.

Főleg a vízrajzi névkincs vizsgálatának vannak jelentős hagyományai a magyar névkutatásban[6], de mellette nem becsülendők le a térszínformanév-kutatás eredményei sem.

Már Pesty Frigyes Magyarország helynevei történeti, földrajzi és nyelvészeti tekintetben (Budapest, 1888) című gyűjteménye elé írt bevezetőjében hangsúlyozza, hogy „mint minden országban, úgy Magyarországban is a helyneveket főleg két csoportra lehet osztani. Olyanokra, melyek személynevekkel azonosak, vagy ilyenekkel összekapcsoltattak (patronym nevek), és olyanokra, melyek az illető község vagy földrajzi egyéniség természeti minőségét, fekvését stb magyarázzák" (Bevezetés, VIII.). A helynevek magyarázata során egy-egy térszínformanév jelentését is igyekszik tisztázni. Például a **Vápa** címszó alatt a következő — mai is helytálló — bő felvilágosítást olvashatjuk : „Ipolyi e nevet a székely lápa szóval hasonlítja össze. Szerinte vápa-hupa = több vápák, gödrök a bérczen, vápa-hupás = gödrös (Mythologia 98. lap). Szatmár megyében is ismerik a szót, de nem ezen alakban, mint Ipolyi véli, hanem mint Lugossy József és Mándy Péter közlik Hepehupa, vagy Hépehupa alakban. Ennek jelentése teljesen megfelel a vápa-hupa szónak, mely székelyesen annyit tesz, hogy hegyes-völgyes, sokdombu, dimbdombos, több domb egymás mellett, úgyszólván egy rakáson. Az akadémiai nagy szótár szerint Vápa két jelentéssel bir. Ugyan is először annyi, mint láp, vagy lápa ; azután másodszor gödör, mélyedés, homoru szögöt képező hajlás. A székelyeknél vápa-kotya = hépe-hupa. A térd vápája annyi, mint a térd hajlása" (i.m. 447).

A talaj domborzati viszonyait, a földfelszín kiemelkedéseinek, bemélyedéseinek alakját és részeit jelölő nevekkel először részletesen Révész Samu foglalkozott. 1878-ban két cikket[7] is írt erről a kérdésről ; ezek útötrő jellegüknél fogva jelentősek ugyan, de módszertelen voltuk miatt adatai ma már fel nem használhatók. Célkitűzése és cikkei megírásának indító oka nem is annyira nyelvészeti, mint inkább földrajzi. Egy francia földrajzi mű[8] fordítása rendjén észreveszi, hogy a magyar nyelvben számos olyan szó él, amelyek a különböző hegyalakokra vonatkoznak. „... De gazdagságuk daczára szegények vagyunk ... E baj

kettős : 1) A gazdag szókincset nem használjuk fel, nem merítjük ki kellően, hanem rendesen beérjük néhánnyal e kifejezések közül. 2) A használatban lévőket is derűre-borúra értelem nélkül alkalmazzuk, s bármelyik kaptára ruházzuk. Mindkettő áll a népnyelvre úgy, mint az irodalmira" (Nyr. VII., 309).

Tehát Révész következetlennek érzi a térszínformák neveinek nemcsak a nép-, hanem az irodalmi nyelvben is eltérő jelentésben való használatát, zavarónak tartja az ugyanarra a felszíni formára vonatkozó változatos megnevezéseket, s ezért egyszersmindenkorra ki akarja jelölni az irodalmi nyelv számára a különböző alakú hegyek és völgyek neveit. Közel száz — pontosabban kilencvenhét — térszínformanevet sorol fel, de alig néhányról említi meg, hogy a magyar nyelvterület melyik részéről való. Az elnevezések jelentését is nagyrészt önkényesen határozza meg. Szerinte hiba az, hogy egyik-másik elnevezést különböző vidékeken több jelentésben is használják, éppen ezért „nem kell egyéb, mint rendet hozni a dologba, a meglévő szótőket fölhasználni és kimeríteni és egységet hozva e tárgyba, kijelölni a meglevő szónak egyszer s mindenkorra jelentését" (Nyr. VII, 312). A hézagok pótlására ő maga is alkot néhány nevet, ezek azonban máig sem honosodtak meg.

Bár Révész kísérlete ma már teljesen elavult, mégis jelentős abból a szempontból, hogy a szókincs-vizsgálatnak egy teljesen új területére hívta fel a figyelmet.

Időben utána Jankó János foglalkozott a térszíni formák elnevezéseivel. Az ő ilyen irányú vizsgálódása mind módszer, mind pedig a feldolgozott anyag mennyisége és értéke szempontjából messze felülmúlja Révész kezdeményezését.

Jankó néprajzi kutatásai kapcsán foglalkozott ezzel a kérdéssel. Feladatának tartotta, hogy néprajzi monográfiáiban[9] a tárgyalt községek határneveit is összegyűjtse és magyarázza, hangsúlyozva azt, hogy a „helynevek új elemekkel felfrissítik a földrajzi műszótárt, valamint gazdagítják a magyar nyelv szókincsét" (Kalotaszeg magyar népe, 63). Nem elégedett meg éppen ezért a határnevek puszta összegyűjtésével, hanem kísérletet tett a gyűjtött anyag feldolgozására is. „Már kalotaszegi gyűjtésének közzététele során megkísérelte, hogy a térszíni formák, vízrajzi tényezők, földtani alakulatok, a növényzet és általában az emberi munka okozta változások bizonyságait lássa a helynevekben" (Szabó T. Attila, A magyar helynév-kutatás a XIX. században. Kolozsvár, 1944.63). A tőle néprajzi szempontból felkutatott három vidék hiányosan összegyűjtött helynévanyaga csoportjainak vizsgálatakor külön tárgyalja azokat a határneveket, amelyek az illető területre jellemző térszíni formákra, domborzati viszonyokra vonatkoznak. Ennek során sikerül kimutatnia az egyes vidékek helyneveiben előforduló mintegy 50—50 térszínformanevet, és ezeknek jelentését is igyekszik megállapítani. Megfelelő nyelvészeti képzettség és pontos helyismeret hiányában azonban magyarázatai sok esetben nem kielégítőek.

Jankó eljárási módja ebből a szempontból elmarasztalható ugyan, mégsem vonhatjuk meg tőle úttörő jellegét, hisz ő az első, aki egy bizonyos vidékre jellemző térszínformanév-kinccsel behatóan foglalkozott.

Ilyen előzmények után kísérelte meg Hefty Gyula Andor ma is nélkülözhetetlen dolgozatában[10] az egész magyar nyelvterület térszínformanév-kincsének összegyűjtését. Különböző tájszó- és helynévgyűjteményekből sikerült felkutatnia több mint 270 térszínformanevet, de művében hasztalan keressük a helynevek domborzati viszonyokat jelölő elemeinek behatóbb, tüzetesebb magyarázatát, értelmezését. A népnyelvi gyűjtés akkori kezdetleges állapota, valamint a megelőző részletkutatások szinte teljes hiánya miatt Hefty a térszíni formanevek vizsgálatának legfontosabb kérdéseit sem tisztázhatta.

Hiányosságai ellenére azonban számos, ma is helytálló megállapítást tett. Így felismerte, hogy vannak térszínformanevek, „amelyek helynevekben még ma is előfordulnak, de értelmük teljesen elhomályosodott, s ezért részben alakjuk is változott. Másokat ma már csak helynevekben mutathatni ki, de értelmük még világos, noha használatban már nincsenek (az irodalmi nyelv ezek közül néhányat feleleventett). Vannak aztán olyanok, amelyeket mind a mai, mind régi helynevekből kimutathatni és ma is használatban vannak, olyanok, amelyek csak mai helynevekben vannak meg, s végül olyanok, amelyek mint legifjabb, részben talán alkalmi alkotások, helynevekben egyáltalán nem fordulnak elő" (Nyr. XL., 155). A rendelkezésre álló kezdetleges és módszertelen, kis számú helynévgyűjteménynek alapján meg sem kísérelhette az elnevezéseknek a fenti szempontból való vizsgálatát, s nem körvonalazhatta az egyes nevek elterjedési körét sem. Bár tisztában volt azza, hogy „a nevek jelentése vidékenként árnyalatokban különböző" (i.m. 155), mégis helyismeret és a helynevek magyarázatának hiánya miatt a legtöbb névnek csak a legáltalánosabb jelentését tudta megállapítani. Ha egy-egy esetben sikerült is több jelentésárnyalatot kimutatnia, nem tudja azokat vidékenként elkülöníteni, s így a közölt helynévi példákról nem tudjuk, hogy a bennük előforduló térszíni formanév melyik jelentésváltozatot őrizte meg.

Hefty érdemei közé tartozik, hogy igyekezett fényt deríteni az egyes szavak eredetére is. Műve kétségtelenül merész vállalkozás volt az ilyen irányú kutatások akkori primitív állapota miatt. Bár célkitűzését nem tudhatta maradéktalanul valóraváltani, s az újabb kutatások során egyre inkább előtűnnek a hiányai, mégis munkája e téren ma is egyetlen és nélkülözhetetlen.

A népnyelvben használatos és a helynevekben szereplő térszínformanevek, s e nevek vidékenként való jelentésbeli változatai szótárának összeállítása ma már elképzelhetetlen anélkül, hogy előbb helyi ismeretekkel rendelkező kutatók az egyes összefüggőbb területekre kiterjedő részletkutatásokat el ne végezzék. Csak miután az egész magyar nyelvterületről rendelkezni fogunk magyarázatos helynévgyűjteményekkel vagy az illető vidékre jellemző térszíni formák elnevezéseit taglaló tanulmányokkal[11], akkor állítható össze a magyar nyelvben használt térszíni formanevek teljes jegyzéke, és vonhatunk le következtetéseket elterjedési-, valamint használati körükre vonatkozólag.

E földrajzinév-típus mindmáig legtüzetesebb, módszertani szempontból is leginkább hasznosítható rendszerezése Árvay József nevéhez

fűződik. Már első ilyen jellegű dolgozatában[12] hangsúlyozta a térszínformanevek kisebb települési egységekként való feldolgozásának fontosságát egy későbbi összefoglaló mű elkészítése szempontjából, s ezzel, valamint a módszeresség tekintetében még jelentősebb A térszíni formák nevei Kalotaszegen (Kolozsvár, 1943) című tanulmányával kíván hozzájárulni a rendszeres kutatómunka megkezdéséhez és kiteljesítéséhez.

Míg az előző kutatók külső cél, az irodalmi nyelv és a földrajzi terminológia bővítése érdekében készítik el munkájukat, addig Árvayt elsősorban nyelvészeti cél vezérli : e névtípus vizsgálatát alárendeli a helynévkutatásnak, s a népnyelvi kutatás egyik területének tekinti.

Alapos adatgyűjtéssel Hétfalu hét és Kalotaszeg negyvenegy községe történeti és jelenkori helynévkincsének gondos feldolgozásával 54, illetőleg 88 térszínformanevet sikerült kimutatnia. Mindkét dolgozatában — betűrend szerint sorolva fel őket — közli a nevek pontos értelmét, s ahol arra lehetőség kínálkozott, a nagyszámú példaanyagot a jelentésváltozatok szerint is csoportosította.

Érdeme az is, hogy foglalkozik az egyes nevek származtatásával. Ahol pedig szükséges, ott a helynévpéldák felsorolása után rövid magyarázatot fűz a név jelentéséhez vagy származásához. A térszíni formák nevei Kalotaszegen című dolgozata végén pedig összegezésképpen a térszínformaneveket megvizsgálja a helynevekben való történeti szerepük szempontjából is.

Munkáját — az elődökhöz viszonyítva — nagyban megkönnyítette nyelvészeti képzettsége, a megfelelő, pontos helyismeret[13], valamint az, hogy rendszeres, Kalotaszeg történeti és jelenkori helynévkincsét felölelő magyarázatos helynévgyűjtemény állott rendelkezésére[14].

A módszer fejlesztése szempontjából igen értékesek Benkő Loránd, Lőrincze Lajos és Kázmér Miklós munkáinak idevágó részletei.

Az elméleti megalapozás Lőrincze Lajos nevéhez fűződik, aki két tanulmányban is — Földrajzneveink élete (Budapest, 1947) és Földrajzinév-gyűjtésünk múltja, jelen állása és feladatai (Budapest, 1949) — tudatosan vallja a nevek önelvű, saját szempontú, névélettani vizsgálatának szükségességét, és bizonyítja egy olyan irányú névkutatás létjogosultságát, „amelynek középpontjában maga a név áll, s a vizsgálat — függetlenül az eredmény egyéb területen való használhatóságától — arra irányul, miért és hogyan keletkeznek a földrajzinevek, milyen körülmények között változnak meg, mik a változásnak az okai, formái, törvényszerűségei" (Földrajzinév-gyűjtésünk ... 4). Nos, mivel a földrajzinév-anyag legrégebbi rétegének keletkezésében a különböző térszíni formákat jelentő közszók is jelentős szerepet játszottak, ezeknek a vizsgálata a történeti és jelenkori helynévkutatás központi problémái közé tartozik.

Az újabb helynévgyűjteményekben már — az előző, részletkutatások eredményeit értékesítve — a neveket keletkezésük, létrejöttük szerint próbálják csoportosítani és magyarázni, s így e munkák összeállítói külön fejezetben tárgyalják a helynévanyag jelentős részét alkotó térszínformaneveket is.

Ezeket a szempontokat tartva szem előtt állította össze Benkő Loránd A Nyárádmente földrajzi nevei (Budapest, 1947) című gyűjteményét, amelyben a határnevekről szóló részben a térszínformaneveket jelentéstani alapon különíti el a más jellegű elnevezésektől. Csoportosítása nem elég következetes, hisz semmi sem magyarázza e névtípusnak a természeti nevektől való merev különválasztását. Művének — természetesen objektív — hiányossága az is, hogy csak szinkron anyagot dolgoz fel. Tárgyalási módja újszerűsége miatt igen figyelemreméltó: megpróbálkozik a Nyárádmentén előforduló 72 térszínformanév közti jelentés- és funkcióbeli különbség alapján bizonyos csoportokat[15] felállítani. Ez a csoportosítás egy-egy név esetében merevnek tűnhetik, vagy jogosultnak érezhetnők más kategóriák felvételét is, de az ilyen természetű szakmunkák kis száma miatt még nem eléggé kristályosodott ki az ilyenszerű térszínformanév-vizsgálat módszere, s így a Benkő felosztásán való esetleges változtatások nem jelenthetik a kérdés végleges megoldását.

Utána Kázmér Miklós foglalkozott a térszínformanevekkel Alsó-Szigetköz földrajzi nevei (Budapest, 1957) című, nagy alapossággal összeállított gyűjteményében. E névtípus határait a korábbi gyakorlattól eltérően lényegesen szűkebben vonja meg. Eljárása mindenesetre vitatható. Bár az anyag természete megengedi, még sem indokolt a **hát, orr, oldal, torok** stb. szavaknak a megkülönböztető elemek közé való utalása, s merev elválasztása a Térszínforma-nevek cím alatt felsorolt nagyon kevés, alig 11 elnevezéstől.

Viszont nagy érdeme az, hogy a térszínformanevek vizsgálatában először mutatja ki százalékban e névtípusnak egy bizonyos vidék jelenkori helynévkincsén belüli megterhelését.

Mindezek a tárgyalási módok egyelőre csak kísérleteknek tekinthetők. A kérdés megnyugtató megoldása csakis akkor végezhető el, ha előbb részletesen feldolgozzák minél több területegység térszínformanév-kincsét, hogy aztán az így nyert biztos eredmények összesítésével tanulságos áttekintést kapjunk a magyar nyelvterület egészének térszínformanév-anyagáról.

E munkához kívánok hozzájárulni azzal, hogy bemutatom a Kisszamos balpartjának a Kolozsvár és Szamosújvár közötti szakaszán elterülő három kis patakvölgy, a Borsa-, a Dobokai- és a Tőki völgy 40 községének történeti és jelenkori helynévkincsében előforduló térszínformaneveket. Azt vizsgálom tehát röviden meg, hogy a magyar térszínformanév-kincsnek milyen elemei és milyen jelentésben éltek, illetőleg élnek ezen a vidéken.

III.

A vizsgált terület társzínformanevei a helynevekben való történeti szerepük szempontjából öt csoportba oszthatók: 1. köznévi jelentésben ma is élő térszínformanevek: **alj, árok, barázda, bolován, cigla, csúcs, csűr, domb, dosz, dűlő, észak, far, farok, fáca, fenék, fej, garc, gödör, hágó, hát, hegy koszorú, kő, lapály, lapos, láb, lyuk, mart, meredek, nyak, oldal, omlás, pad, pojána, sánc, szakadás, szeg, szeglet, szoros, tető,**

tér, torok, vápa, verem, verőfény, vég, völgy ; 2. olyanok, amelyek ma már csak helynevekben fordulnak elő, értelmük világos még, de közhasználatban nincsenek : **aszó, ag, áj, bérc, csatorna, csúp, elő, erős, halom, hegyes, mál, nyereg, orr, púp, ropó, szurdok, tekenős** ; 3. kihalt jelentéssel ma is meglévő helynevekből kimutathatók : **dobogó, járó, lapát** ; 4. csak történeti helynevekben előfordulók : **eresztő, él, fel, görbe, hajlás, hideg, homlok, honcsok, kurmatura, melegoldal, mellék, orom, part, picsor, sarok, szél, szikla, szugoly, tekintő, verő** ; 5. csak mai helynevekben szereplők : **haladó, meg, ormó, süllyedés, száj, tornác.**

E három kis patakvölgy gazdag térszínformanév-kincsében szereplő 93 köznév közül tehát 47 tekinthető mai is élőnek (1. csoport) : 17 térszínformanév, bár jelentése értett, csak helynevekben szerepel ; (2. csoport) : 23 elem nemcsak térszínformanévi jelentésében halt ki, hanem a velük alakult helynevek is kiveszőben vannak, vagy már teljesen ki is vesztek ; (3. és 4. csoport) ; végül hat olyan térszínformanév is van, amelyekkel csak újabban alakultak helynevek (5. csoport). Tehát a Borsa-, Dobokai- és a Tőki völgy térszínformanév-kincsében súlyos elszegényedés tünete állapítható meg. Ennek ellenére e névtípus megterhelése a névanyagban még mindig jelentős : a vizsgált terület ma élő 2914 magyar helynév közül 1082 (37,13 százalék) térszínformanévvel alakult. A dolgozat végén közölt statisztikában a térszínformanevek névtípuson belüli megterhelésének egyenkénti vizsgálatát is elvégeztem, úgy, hogy kimutattam az egy-egy névvel alakult összes — történeti + jelenkori —, és ezen belül az élő helynevek számát ; ez abszolút számok alapján a térszínformanevek százalékos megterhelését is kiszámítottam.

Ha a néptípus elemeit eredetük szempontjából vizsgáljuk, megállapíthatjuk, hogy a legnagyobb csoportot az eredeti szókincshez tartozó — finnugor, ugor és belső szóteremtéssel keletkezett — szavak alkotják (40—43,01 százalék).

Népes csoportot képeznek az ismeretlen és bizonytalan eredetű elemek is (33—35,48 százalék). Itt jegyzem meg, hogy a szigorú kritikával dolgozó SzófSz. ítéletei alapján a nem bizonyos finnugor etimológiájú szavakat is ebbe a csoportba iktattam be.

A románból átkerült kölcsönszavak viszonylag nagy aránya (7—7,52 százalék) a közvetlen népi érintkezéssel, nyelvi kölcsönhatással magyarázható.

E vidék társzínformanév-kincsében találkozunk még szlávsági (7—7,52 százalék), török (4—4,3 százalék) és német (2—2,15 százalék) elemekkel is.

STATISZTIKA

A Borsa-, a Dobokai- és a Tőki völgy helynévkincsében szereplő térszínformanevek megterhelése és eredete

Térszíni formanév	A vele alakult helynevek száma		Megterhelésének %-os kimutatása a vizsgált névtípuson belül		Eredete
	Összesen (történeti + jelenkori)	Élő nevek	Történeti + jelenkori nevek alapján	Élő nevek alapján	
1	2	3	4	5	6
alj	84	28	5,24	3,21	finnugor
aszó	1	1	0,06	0,11	ugor
ág	3	2	0,18	0,22	finnugor
áj	39	16	2,43	1,83	finnugor
árok	217	128	13,53	14,71	török
barázda	9	4	0,56	0,45	szláv
bérc	38	6	2,37	0,69	ismeretlen
bolován	1	1	0,06	0,11	román
cigla	14	13	0,87	1,49	román
csatorna	4	4	0,24	0,45	szláv
csúcs	3	2	0,18	0,22	bizonytalan
csúp	8	2	0,49	0,22	bizonytalan
csűr	4	3	0,24	0,34	német
dobogó	3	3	0,18	0,34	belső szóteremtéssel
domb	95	60	5,92	6,89	bizonytalan
dosz	9	8	0,56	0,91	román
dűlő	12	1	0,74	0,11	török
elő	6	1	0,37	0,11	finnugor
eresztő	2	—	0,12	—	finnugor
erős	7	1	0,43	0,11	török
él	2	—	0,12	—	ugor
észak	52	31	3,24	3,78	finnugor
far	5	2	0,31	0,22	finnugor
farok	5	2	0,31	0,22	finnugor
fáca	4	4	0,24	0,45	román
fel	2	—	0,12	—	finnugor
fenék	44	41	2,74	4,71	ismeretlen
fő	16	2	0,99	0,22	finnugor
garc	10	5	0,62	0,57	bizonytalan
gödör	72	61	4,49	7,01	finnugor
görbe	1	—	0,06	—	szláv
hajlás	1	—	0,06	—	bizonytalan
*haladó	1	1	0,06	0,11	finnugor

1	2	3	4	5	6
halom	16	1	4,49	0,11	szláv
hágó	14	7	0,86	0,80	ugor
hát	10	3	0,62	0,34	finnugor
hegy	73	63	4,55	7,24	finnugor
hegyes	9	6	0,56	0,69	finnugor
hideg	1	—	0,06	—	ismeretlen
homlok	3	—	0,18	—	finnugor
honcsok	1	—	0,06	—	ugor
járó	9	4	0,56	0,45	ismeretlen
koszorú	2	1	0,12	0,11	ismeretlen
kő	26	15	1,49	1,73	finnugor
kurmatura	2	—	0,12	—	román
lapály	5	2	0,31	0,22	finnugor
lapát	1	1	0,06	0,11	szláv
lapos	7	6	0,43	0,69	finnugor
láb	3	2	0,18	0,22	bizonytalan
lyuk	8	5	0,49	0,57	finnugor
mart	3	1	0,18	0,11	finnugor
mál	3	2	0,18	0,22	finnugor
*meg	1	1	0,06	0,11	finnugor
melegoldal	1	—	0,06	—	ugor + bizonytalan
mellék	2	—	0,12	—	finnugor
meredek	4	3	0,24	0,34	ismeretlen
nyak	4	2	0,24	0,22	ismeretlen
nyerges	7	4	0,43	0,45	ugor
oldal	136	62	8,48	7,13	bizonytalan
omlás	4	2	0,24	0,22	bizonytalan
*ormó	2	2	0,12	0,22	ugor
orom	2	—	0,12	—	ugor
orr	4	1	0,24	0,11	finnugor
pad	5	2	0,31	0,22	szláv
part	3	—	0,18	—	ismeretlen
picsor	1	—	0,06	—	román
pojána	46	44	2,87	5,05	román
púp	1	1	0,06	0,11	ismeretlen
ropó	6	4	0,37	0,45	belső szóteremtéssel
sarok	1	—	0,06	—	ismeretlen
sánc	8	5	0,49	0,57	német
*süllyedés	1	1	0,06	0,11	finnugor
szakadás	4	2	0,24	0,22	finnugor
*száj	7	7	0,43	0,80	finnugor
szeg	6	1	0,37	0,11	ismeretlen
szeglet	10	2	0,62	0,22	ismeretlen
szél	7	—	0,43	—	ugor

1	2	3	4	5	6
szikla	2	—	0,12	—	szláv
szoros	9	7	0,56	0,80	bizonytalan
szugoly	2	—	0,12	—	ugor
szurdok	18	12	1,11	1.37	bizonytalan
tekenős	5	1	0,31	0,11	török
tekintő	1	—	0,06	—	ismeretlen
tető	79	39	4,92	4,48	ismeretlen
tér	31	10	1,93	1,14	bizonytalan
*tornác	2	2	0,12	0,22	ismeretlen
torok	49	24	3,05	2,77	ugor
vápa	5	1	0,31	0,11	bizonytalan
verem	12	3	0,75	0,34	bizonytalan
verő	1	—	0,06	—	bizonytalan
verőfény	67	39	4,17	4,48	bizonytalan
vég	63	31	3,93	3,78	bizonytalan
völgy	14	3	0,86	0,34	bizonytalan
Összesen	1.603	870			

A * jellel megjegyzett térszínformanevek csak mai helynevekből mutathatók ki.

JEGYZETEK

1. ÁRVAY JÓZSEF Kalotaszegről 88 térszínformanevet sorolt fel (**A térszíni formák nevei Kalotaszegen.** Kolozsvár, 1943); ezzel szemben a földrajzi szempontból teljesen sík területű Szigetköz helynévanyagában a térszínformanevek száma mindössze 11, s az élő nyelvben való megterhelésük is csekély: 8,95 százalék (KÁZMÉR MIKLÓS, **Alsó-Szigetköz földrajzi nevei.** Budapest, 1957).
2. E felosztásra vonatkozólag vö. HEFTY GYULA ANDOR, **A térszíni formák nevei a magyar népnyelvben:** Nyr. XL, 155 és kny. NyF. 66. sz.; ÁRVAY JÓZSEF, **A térszíni formák nevei Kalotaszegen.** Kolozsvár, 1943. 3; SZABÓ T. ATTILA, **A kalotaszegi helynévanyag vízrajzi szókincse: Az Erdélyi Tudományos Intézet 1940—1941 évi Évkönyve és kny.** Kolozsvár, 1842. 5).
3. A Borsa-, a Dobokai- és a Tőki völgyben ismerik például a **szakadék** térszínformanevet, de helynév nem alakult vele.
4. Vö. LŐRINCZE LAJOS, **Földrajzineveink élete.** Budapest, 1947).
5. A magyar helynévkutatás történetére nézve l. SZABÓ T. ATTILA, **A helynévgyűjtés jelentősége és módszere:** MNy. XXX, 160 kk. és kny. Budapest, 1934; — **A magyar helynévkutatás a XIX. században.** Kolozsvár, 1944.
6. Erre vonatkozólag l. SZABÓ T. ATTILA, **A kalotaszegi helynévanyag vízrajzi szókincse** című dolgozatot.
7. **A hegynevekről:** Nyr. VII, 308—12; **A völgyek neveiről:** Nyr. VII, 365—8.
8. RECLUS ÉLISÉE, **Nouvelle Géographie universelle. Le Terre et les hommes.** Paris, 1876—1879.
9. **Kalotaszeg magyar népe.** Budapest, 1892. — **Torda, Aranyosszék, Toroczkó magyar (székely) népe.** Budapest, 1893. — **A Balaton-melléki lakosság néprajza: A Balaton tudományos tanulmányozásának eredményei.** III. kötet. Budapest, 1902.
10. **A térszíni formák nevei a magyar népnyelvben:** Nyr. XL, 155—169, 206—216, 259—265, 300—308, 364—370, 458—462 és kny. NyF. 66. sz.

11. Ilyenszerű kísérletként említhetjük meg a következő dolgozatokat: GYÖRFFY ISTVÁN, **Kúnhalmok és telephelyek a karczagi határban**: MNy. XVIII, 66—8 és **Föld és Ember** I, 55 kk. — NYÍRI ANTAL, **A térszíni formák elnevezései a szentesi halászatban**: MNy. XXXVIII, 41—6. E tanulmányokból azonban egyáltalán nem tűnik ki a felsorolt — számra nagyon csekély — térszínformanevek használati köre, nem alkothatunk képet magunknak arról, hogy a nevek milyen történeti és jelenkori helynevekben fordulnak elő.
12. **A térszíni formák nevei a barcasági Hétfalu helyneveiben**: MNy. III, 39—56.
13. ÁRVAY JÓZSEF brassói, és így a város mellett elterülő Hétfalu helyrajzát alkalma volt jól megismerni.
14. SZABÓ T. ATTILA, **Kalotaszeg helynevei. I. Adatok.** Kolozsvár, 1942.
15. Három csoportot különböztet meg: 1. felszínnevek; 2. helyzetviszonyító nevek és 3. testrésznevek.
16. E községekre nézve l. SZABÓ T. ATTILA—GERGELY BÉLA, **A kolozsmegyei Borsavölgy helynevei.** Kolozsvár, 1945. — **A szolnokdobokai Tőki völgy helynevei.** Kolozsvár, 1945. — **A Dobokai völgy helynevei.** Kolozsvár, 1946.

CONTRIBUŢII LA STUDIUL GLAJARIILOR DIN SUDUL ŞI ESTUL TRANSILVANIEI

HERBERT HOFFMANN

Sticla, materia străvezie sau translucidă, cum o cunoaștem în zilele noastre are un istoric îndelung, parcurgînd în evoluția sa un drum întortochiat la care au contribuit de-a lungul unor milenii popoare din teritorii îndepărtate unele de altele.

Lumea antică își procura acest material rar și prețios din atelierele egiptene în care procesul tehnic nu avansase încă pînă acolo ca masa de sticlă să fie topită pînă la fluiditate, ea oprindu-se la un stadiu în care se puteau modela obiecte, mărgele ,amulete, podoabe sau mai rar vase, folosindu-se un nucleu de lut peste care se întindea stratul de sticlă.

Romanii au reușit abia sub August să înjghebeze glăjării în cadrul companiilor, însă abia sub Tiberiu la Roma, de unde tehnica nouă se răspîndește repede în provinciile europene în special zona Rinului și Galia. Acest lucru face ca începînd cu cel de-al doilea secol al erei noastre glăjăriile de aici, în special de la Colonia (Köln de azi), se află la un loc de frunte împreună cu cea de la Alexandria.

În evul mediu sticla rămîne și mai departe o raritate, vasele fiind adevărate podoabe ale unor interioare de oameni deosebit de bogați, iar geamul fiind și el rar întîlnit și anume în special la ferestrele lăcașelor de cult unde și la sfîrșitul mileniului I mai întîlnim frecvent simple draperii. Primele vești despre ferestre pictate ne parvin de la Reims unde un atelier mănăstiresc își cîștigase un renume între 969—988. În epoca stilului romanic această artă face mari progrese, ajungîndu-se la adevărate școli la Saint-Denis, Chartres, Paris, cel din urmă preluînd conducerea după 1250. Pictura de vitralii romanică a folosit în general geam de masă colorată și mai rar geam alb-încolor, dar se cunosc și așa-zisele geamuri gri (Grauscheiben) la Amiens, Soissons, Châlons și Auxerres sau chiar geamuri clare.

Nici în etapa următoare vasele de sticlă nu ating un nivel deosebit, dezvoltarea în acest domeniu artizanal începînd abia odată cu renașterea.

Se pare că marea cerere pentru geamuri, fie incolore, fie mate, a putut absorbi producţia glăjăriilor vremii în totalitatea ei, nemairămînînd timp pentru experimentarea unor produse cu înalt coeficient de rebuturi cum sînt vasele.

În documentele vremii, în special în picturi aparţinînd goticului tîrziu, întîlnim un număr redus de piese în special pahare şi blide de sticlă verde împodobite cu mici proeminenţe ascuţite plasate din loc în loc pe suprafaţa vasului. Sticla este verde cu multe bule de aer şi o transparenţă care variază pînă la opacitate. Şi în sudul alpilor producţia sticlei evoluiază mai tîrziu, primele vase avînd chiar forme preluate din arta metalelor. În Spania meşteşugul sticlarilor se bazează deja în gotic pe tradiţii preluate de la mauri, ca de altfel şi în ceramică.

Tehnica sticlei s-a dezvoltat în etape distincte bazate pe însăşi progresul tehnicii de-a lungul secolelor. Materiile de bază, cuarţ, cretă sau var şi nitratul de potasiu se procurau mai mult sau mai puţin anevoios. (Astfel de exemplu un Voievod valah în 1644 importa nisipul necesar glăjăriei sale din ţara Bîrsei[1]. Aceste materii se amestecă în procentajul cerut, aplicîndu-se succesiv trei procedee pentru a ajunge la masa de sticlă gata preparată : a) topirea amestecului, b) rafinarea prin topire pînă la fluiditate şi c) răcirea. Aceste trei procedee în prezent se realizează în acelaşi cuptor în timp ce evul mediu avea nevoie de trei de astfel de instalaţii. Imposibilitatea de a asigura o temperatură constantă ca şi necunoaşterea unor chimicale folosite mai tîrziu pentru limpezirea masei de sticlă face ca aceasta să fie destul de neunitară, să conţină multe bule de aer şi impurităţi, chiar la geamurile folosite la vitralii. De altfel geamul se producea în această epocă prin suflarea unui cilindru, tăierea acestuia şi întinderea lui spre a se obţine suprafaţa plană, în timp ce geamurile rotunde („Butzenscheiben", „vitreaux en culs de bouteille") se realizau prin suflarea unui glob care era aplatizat în formă de lentilă. Începînd cu evoluţia ştiinţelor fizicii şi chimiei între 1600 şi 1800, etapa este caracterizată prin descoperiri în tehnologia culorilor dar şi în realizarea temperaturii cerute şi abandonarea celor trei cuptoare folosite înainte în favoarea unei singure instalaţii de topire în care se realizează toate trei procedeele de pregătire.

Pentru atingerea temperaturii înalte necesare prelucrării sticlei (cca. 1000°) era nevoie de cantităţi apreciabile de combustibil, în special în această perioadă în care încă nu se cunoştea posibilitatea de a se transforma întîi combustibilul solid în generatoare speciale în gaze care ulterior în amestec proporţional cu aer sînt folosite pentru încălzirea cuptoarelor.

Transilvania oferea din plin condiţiile necesare, începînd cu prezenţa unor nisipuri de cuarţ suficient de curate, la o bogăţie inapreciabilă de păduri foioase, în special corpeu şi fag în zonele submontane. Aceasta face ca în principalele văi ale carpaţilor orientali şi meridionali să întîlnim încă de timpuriu lăcaşele unde se producea şi se prelucra sticla — glăjăriile.

Materia străvezie și prețioasă este cunoscută încă în secolul al XIV-lea, cum se poate deduce din socotelile bisericilor, ca de exemplu, matricolele bisericii „Sfînta Maria" din Sibiu în care la pagina 23 se citează : „Item Nicolaus pictor tenetur LXXXIIII florin an gelaz daz her hat genommen". (De asemenea Nicolaus pictor este obligat cu 84 fl. pentru geamul pe care l-a primit), iar în alt loc : „conradin tenetur XXXII fl. ad unam fenestram ad ecclesiam beate virginis ..."[2].

Dacă în cazul de față este vorba de sticlă autohtonă nu reiese din document. Cert este că deja în 1520 sînt amintiți geamgii în aceeași breaslă cu tîmplarii și pictorii, textul statutului[3] stabilind că : „Item Eynn Moler sol thun seyner Mesterschaft eyn Bewaysung nach der Gewohnhait. Das erst stück sol er Molen eynn Maria pild eyner Elenn höch ... züm ander Mol sol er machen eyn stück glas eynner elenn höch von glasscheiben ..." (De asemenea un pictor să dea dovadă meșteșugului său după datină. Prima bucată să picteze o icoană a maicii domnului înaltă de un cot ... în al doilea rînd să facă un geam din talere de geam înalt de un cot")[4].

Se poate presupune că în acea vreme multe din bisericile din Transilvania erau și ele împodobite cu vitralii, cu toate că dintre acestea nu ni s-au păstrat nici măcar cele amintite de călătorul A. de Gerando[5] în 1844 la biserica parohială din Sibiu (de altfel amintitele ferestre nu sînt pomenite de descrierea aceleiași biserici făcute mai de timpuriu de Samuel Mökesch).

Unde s-a întemeiat prima glăjărie în Transilvania, este greu de stabilit întrucît primele documente care amintesc sticlari nu pomenesc dacă este vorba de glăjării nou înființate sau unele mai vechi. S. Takáts vorbește în lucrarea sa „Magyar üveg, magyar üvegesek"[6] pe de o parte despre faptul că în 1602 se amintește în documente la Făgăraș o glăjărie, despre vechimea căreia datorită lipsei de alte surse nu se pot da relații, în al doilea rînd autorul amintit afirmă că Arpașul are în secolele XVI—XVII (1541—1715) o industrie de sticlă dezvoltată.

Citatele din socotelile bisericești și faptul că în orașe există deja în 1540 case cu ferestre cu geamuri[7] ne poate determina să plasăm începuturile producției de sticlă, în special de geamuri în secolul al XVI-lea, producție la care se adaugă spre mijlocul secolului al XVII-lea și pahare și sticle.

Teza este susținută de însăși datele atestate documentar și anume faptul că glăjăria de la Porumbacul de Sus produce în 1638 un număr de 14.600 geamuri rotunde[8]. Amintita glăjărie se pomenește într-un document din anii 1625—26 în care se arată că pe lîngă alte măsuri de ridicare a meșteșugurilor prin aducere de meseriași din Italia, Germania și Polonia, „Domnul Bethlen Gábor a adus din Murano de lîngă Veneția glăjari iscusiți care la Forembach (Porumbacul de Sus, Nota aut.) în țara Făgărașului au lucrat cristal bun, care însă după moartea voievodului, fiind prost tratați s-au întors la Veneția"[9].

Prin această măsură se căuta impulsionarea producției artistice de sticlă, meșterii muranezi fiind vestiți în producerea unor vase și obiecte de rară frumusețe și calitate. În ce măsură a existat o cerere pentru aceste

obiecte nu putem aprecia, este însă greşit de a deduce din faptul că nu se produceau astfel de mărfuri, că ele nu ar fi fost cerute[10]. Credem chiar că se confundă pe undeva cauza cu efectul. Datorită greutăţilor tehnice de a produce vase care cît de cît să concureze cu cele din străinătate, acestea rămîn pe mai departe rarităţi, iar cele de import ca şi cele autohtone se plătesc cu preţuri apreciabile prin care ele devin obiecte de lux, folosirea lor alături de vesela de cositor fiind combătută de repetate ori şi încă în 1732 drept semn de desfrîu şi lux exagerat. Pentru anul 1687 se afirmă că paharele considerate de sticlă sînt în Transilvania încă o adevărată raritate[11]. Faptul este ilustrat prin întîmplarea transmisă de manuscrisul Cserei în care Apor István în Făgăraş la o petrecere nu reuşeşte să-şi îmbie musafirii (Nalátzi şi Teleki Mihály) decît prin servirea vinului în mereu în alte pahare care mai de care mai frumoase.

O altă sursă pentru atestarea acestei rarităţi sînt şi inventarele vecinătăţilor. Astfel în inventarul vecinătăţii „Livezii de jos" din Sibiu în 1653 figurează un singur pahar de sticlă albastră şi cîteva căni şi cupe cu embleme de breaslă realizate în email[12], vase care după descriere par de a fi aproape cu siguranţă de provenienţă străină.

În limita documentaţiei existente am putut stabili următoarea listă de glăjării atestate în documente prin anul înfiinţării sau amintite la un moment dat ca existente : (Vor fi înşirate în ordinea anilor de atestare)[13].

I. **Secolul al XVII-lea**

1602 (1632)	Făgăraş (Bethlen ?)
1614	Tălmaciu (Stockart)
1625—26	Porumbacu (Bethlen Gábor)
1637—44	Rîşnov (Stephan Andreas)

II. **Secolul al XVIII-lea**

1725	Száldobagy (conte Karoly)
1738	Cîrţişoara (Fleissig)
	Arpaşul de Sus (Fleissig şi Teleki)
	Ucea de Sus (Fleissig)
1760	Bicsad (Bikszád) (Mikes)
	Zagon (Zágon) (Mikes)
	Covasna (Kovászna) (Mikes)
	Glăjăria (Görgény-üvegcsűr) (Mikes şi Bornemissza)
	Sebeşel (Orăştie)
1792	Malnaş (Málnás)

III. **Secolul al XIX-lea**

1800	Zălan (Zalán) (?)
1804	Borsec (Borszék) (Zimmetshausen-Günther)
1805	Tomeşti-Banat (Losch, Winkler-Losch)
1830	Franzensthal-Maramureş (J. Schreiner, maghiarizat Rényi J.)
1847	Zalonpatak (Zalánpatak)
1892	Avrig (Fleissig)

Lăsînd la o parte cele amintite din alte comitate şi rezumîndu-ne la zona delimitată în titlul comunicării, deci sudul şi estul Transilvaniei, putem stabili că aici au funcţionat de-a lungul ultimelor trei secole cca. 15 glăjării dintre care unele au o continuitate apreciabilă ca cea de la Porumbacul de Sus (atestată 1625—26, 1637, 1638, 1731, 1738, 1800, 1847, 1856 şi 1894), cea de la Cîrţişoara (1738, 1792, 1800, 1804, 1847, 1856, 1858), cea de la Arpaşul de Sus (1738, 1800, 1804, 1824, 1832, 1843, 1844, 1856, 1858), cea de la Bicsad (Bikszád) (1760, 1800, 1856, 1894) şi cea de la Görgény-üvegcsűr (1760, 1800, 1856, 1894).

Numărul mediu de glăjării care au funcţionat concomitent variază între 5—7. Astfel în 1792[14], sînt amintite 5 (Porumbacul de Sus, Cîrţişoara, Arpaşul de Sus, Malnaş şi GLAJARIA), în 1824[15] 7, printre care se nominalizează numai Arpaşul. În 1847 lista glăjăriilor în funcţiune cuprinde tot 7[16] şi anume : Porumbacul, GLAJARIA, Bicsad, Almaşul Mare, Borsec, Zălanpatak, Arpaşul de Sus şi Cîrţişoara, iar în 1856[17] numărul creşte la 9, adăugîndu-se Zagon şi Covasna. Curios este faptul că patru ani mai tîrziu în 1860[18] se amintesc din nou numai 5, şi anume : Arpaş, Cîrţişoara, Görgény, Borsec şi pe valea rîului Crasna fabrica „Margareta". La sfîrşitul secolului al XIX-lea, în anul 1894 sînt citate ca ultimele glăjării existente cea de la Porumbacul de Sus şi de la Bicsad (proprietar conte Mikes Benedek), amintindu-se drept desfiinţate sau în curs de desfiinţare cele de la Arpaş (conte Teleki Samuel), Cîrţişoara (arendaş A. Porsche), Görgény (?), Avrig (Porsche Emil)[19].

După informaţii orale odată cu înfiinţarea glăjăriei din Avrig în 1892 de către un reprezentant al familiei Fleissig, care este amintită şi drept fondatoare a glăjăriilor de la Ucea, Porumbacul de Sus, Arpaşul de Sus, Cîrţişoara (toate în 1738) celelalte glăjării ale acesteia au sistat producţia şi anume Porumbacul şi Arpaşul de Sus, deci aici este un punct neclar care va trebui să stea în continuare în atenţia cercetării. De asemenea trebuie atrasă atenţia asupra unei alte lacune şi anume faptul că pe de o parte glăjăria de la Arpaş este numită o fondaţie a familiei Flessig (1738) şi glăjăria este amintită şi în 1792 drept existentă[20], în timp ce în 1844, revista „Blätter für Geist, Gemüth und Vaterlandskunde"[21] aminteşte emigrarea lui Johann Baptist Fischer, şlefuitor de sticlă din Boemia care „înfiinţează nou pe bază de contracte" cu proprietarul funciar contele Teleki Ferenc, glăjăria de la Arpaş care depăşeşte pe cele existente de la Zălan, Bicsad, Porumbacul şi Cîrţişoara. Se pare că în acest caz trebuie să considerăm înfiinţarea drept o reînfiinţare sau mai bine zis o reorganizare a glăjăriei aşa cum este amintită în acelaşi loc pentru anul 1844 „arendaş Thalmayer, glăjăria după decădere a fost din nou ridicată de către administratorul Ferdinand Friedrich, dînd sticlă curată şi şlefuire frumoasă". Amintitul Fischer a reorganizat se pare şi glăjăriile de la Porumbacu şi Cîrţişoara, aşa încît s-ar putea vorbi de o sistematizare a glăjăriilor de pe valea Oltului de către un specialist, Boemia fiind la acea vreme conducătoare în materie de glăjării, numărîndu-se la începutul secolului al XIX-lea 78 de astfel de întreprinderi cu 3821 lucrători[22].

Greutăți de ordin economic, dar și de ordin tehnic, legate de aprovizionarea cu materii prime, obținerea unor forțe de muncă calificate, realizarea unor cuptoare corespunzătoare, fac din acest meșteșug un domeniu de producție și comerț nestabil, investițiile făcute adeseori soldîndu-se cu un eșec total ca în cazul glăjăriei de la Borsec fondată în 1804 de doi asociați, vienezul Günther și mercureanul Zimmethshausen (după ce terenul a fost îndeaproape studiat de un cunoscător al industriei de sticlă din Boemia, (Eisner v. Eisenstein). Întreprinderea destinată producției de sticle în vederea exportării apei minerale de la Borsec la Viena, se dovedește falimentară și în urma unor mașinațiuni din partea proprietarilor funciari se închide[23].

O descriere amănunțită a unei glăjării din prima jumătate a sec. al XIX-lea ne este transmisă referitoare la cea de la GLAJARIA (Görgényüvegcsűr), care în baza soliditătii sale, cu toate produsele sale obișnuite ca factură, este considerată drept „una din cele mai dinamice și căutate din țară"[24].

Ni se face o descriere fidelă a tuturor instalațiilor unei glăjării, de la cuptorul dublu care conține tăvile-tigăi cu sticlă topită, înconjurat de podul pe care stau glăjării, uscătoarea de lemne, cuptorul „tamper" folosit pentru coacerea tigăilor și cărămizilor, cuptorul de calcinare pentru nitratul de potasiu cît și toate anexele glăjăriei, magazii, locuințe etc.

Autorul, un fost arendaș al acestei glăjării, subliniază primitivismul tuturor aspectelor legate de utilare, producție și meșteșug, motivînd prin el calitatea inferioară a produselor. „La fel de logic, cum o glăjărie după modelul descris trebuie să fie plasată în acea perioadă unde pereții erau împodobiți încă de vase de cositor și pămînt, iar ferestrele erau la țară acoperite aproape în general cu burduf, iar sticla era privită de mulțime ca un articol de lux ..." nu trebuie să ne mire faptul că produsele, cu tot progresul imens înregistrat în meșteșugul sticlarilor în genere, se găsesc aici în același stadiu ca în vremea înființării întreprinderii[25].

Motivarea faptelor constatate le găsește interlocutorul nostru în însăși condițiile în care funcționează glăjăriile și anume : în primul rînd la înființarea lor accentul a căzut mai mult pe prezența abundentă a combustibilului necesar și pentru prepararea nitratului de sodiu și mai puțin pe prezența altor materii prime cum este varul și cvarțul. Astfel întreprinderea din GLAJARIA (Görgény-üvegcsűr) își procura cvarțul din zona Năsăudului și varul de la Homorod-Almaș, ambele materii lipsind în directa apropiere a glăjăriei. Mai hotărîtor decît acest aspect economic-financiar al prețului de cost ridicat este un al doilea care ni se pare decisiv și care dovedește totodată de ce anumite glăjării exploatate de proprietari au dat randamente satisfăcătoare. Este vorba de faptul că în general, cum rezultă din documente, majoritatea proprietarilor preferă să arendeze întreprinderile în loc să le conducă singuri. Condiția de bază a arendării este plata punctuală a arendei și restituirea la sfîrșitul termenului contractual a tuturor clădirilor, instalațiilor, cît și numărul lucrătorilor găsiți la glăjărie la preluarea ei. Că în urma acestui fapt nu există nici o tendință de a îmbunătăți condițiile de lucru prin utilare corespunzătoare,

aducere de cadre calificate etc. este plausibil. Arendaşul este în primul rînd uzufructuar temporar, şi deci, chiar dacă — în baza unor cunoştinţe de specialitate şi a unor iniţiative pozitive — (ambele mai rar întîlnite, n. aut.) ar lua în considerare unele proiecte de îmbunătăţire, orice investiţie ar rămîne un lucru unilateral întrucît fondurile investite nu s-ar rambursa arendaşului la expirarea contractului de arendă. Consecinţa acestui aspect este că glăjăriile au trecut de-a lungul vremii dintr-o mînă în alta fără să li se aducă ameliorări substanţiale.

Cum atestă un anunţ laconic inserat în revista „Siebenbürger Bote" din 1808[26] se oferă spre dare în arendă „moara de hîrtie şi glăjăria de la (Glăjăria) Görgény-üvegcsűr aparţinînd contelui Leopold Bornemissza „în stare perfectă" — observaţie care de altfel nu înseamnă altceva decît : „inventarul complet". În ce stadiu de uzură se găseşte acesta, cît de evoluată este sub aspect tehnologic întreprinderea n-ar fi îndrăznit nimeni să întrebe. În urma unor astfel de condiţii în manufactura de la GLAJARIA la jumătatea secolului al XIX-lea — la călcarea geamului se realizează tot manual, în timp ce în alte glăjării se trecuse de mult la vîlţuire[27].

Din şase în şase ani perioada de arendare expiră, iar cu un an înainte de acest termen arendaşul trebuie să reînnoiască contractul cu proprietarul total dezinteresat în prosperarea meşteşugului din întreprinderea respectivă. În caz de rezultate bune economice obţinute de arendaş, proprietarul se vede îndreptăţit de a mări arenda, cu toate că el n-a contribuit cu nimic la progresele realizate, fapt care adeseori determină pe arendaş să renunţe de la început la astfel de iniţiative[28].

În ceea ce priveşte piaţa de desfacere, geamurile (sec. XVI—XVII) şi mai tîrziu vasele, erau desfăcute în primul rînd în Transilvania şi Ungaria şi apoi peste Carpaţi în Principate şi în provincii ale imperiului otoman[29]. Valoarea exportului reprezenta în 1792 13.000 Fl.[30]. Această sumă raportată la producţia unei glăjării (Porumbacul de Sus) reprezintă cca. de două ori valoarea producţiei anuale (8.000 Fl.), deci făcîndu-se trimiterea la faptul că pentru acelaşi moment sînt atestate în total 5 glăjării în Transilvania, s-ar putea accepta că fiecare dintre ele să fi participat la acest export cu cca. 2/3 din producţia ei.

Piaţa însă nu este lipsită de concurenţă. Astfel, încă de timpuriu apare pe piaţa din principate mărfuri din Boemia şi Veneţia, printre ele şi mărgele din sticlă pentru femei[31]. Ne dăm seama de amploarea acestei concurenţe dacă luăm în considerare numărul apreciabil de glăjării existente numai în cadrul imperiului habsburgic[32], unde pe lîngă cele 78 amintite în Boemia se găseau în 1824 :

Austria inferioară (sub rîul Enns)	9
Austria superioară şi Salzburg	10
Stayria	11
Karinthia	2
Krain	1
Croaţia	1
Tyrol	6

Regatul lombardo-veneţian	2
Moravia	7
Galiţia şi Bucovina	8
Ungaria	25

Totalul ridicîndu-se la 160, din care cele cca. 40 din Ungaria, Bucovina, Galiţia, Krain şi Croaţia ca şi cele veneţiene erau în directă apropiere a teritoriilor spre care s-a îndreptat comerţul celor 7 glăjării din Transilvania.

Dar ceea ce ne face să apreciem în mod realist concurenţa nu este numai numărul apreciabil de întreprinderi ci în primul rînd varietatea produselor (cea a lui Öhlmayer din Tirnitz, fondată 1797 producea 115 sorturi), iar un număr de fabrici fiind profilat în sticlă specială, de laborator, optică, cristal şlefuit, geam mat etc. La acest lucru se adaugă deja amintitul fapt că, sub aspect calitativ producţia transilvăneană lăsa de dorit, în timp ce glăjăriile din celelalte provincii „tind toate să obţină sticlă mai pură şi mai frumoasă prin alegerea mai corectă a materiilor cît şi prin depunerea de cea mai mare grijă la prelucrare“[33].

În al patrulea rînd celor amintite mai sus se adaugă faptul că aceste glăjării în mare parte aveau o capacitate de producţie mult superioară celor transilvănene. Cea de la Nagelberg[34] (duce Pálffy) cu trei cuptoare, însumînd 16 vane-tigăi, produce anual 1.800.000 buc. produse simple şi 480.000 buc. produse superioare. Acceptăm că este vorba de o manufactură de mari proporţii raportat la numărul tigăilor — 16 — în timp ce glăjăriile din Transilvania au toate cîte 10 tigăi în afară de cea de la Bicsad care este trecută cu 20[35]. Dar şi la cele de mărime medie producţia este superioară celei din Transilvania. Astfel cea de la Sophienwald cu 9 tigăi produce săptămînal 400 de „Schock“ (măsură veche indicînd 60 bucăţi), ceea ce reprezintă anual cca. 1.200.000 buc.

Totodată, în timp ce glăjăria de la Malnaş în 1771 lucrează cu 40 lucrători[36], adică cu cîte 20 la două glăjării, numărul mediu în Boemia este de 49 lucrători la o singură întreprindere, uneori ajungîndu-se chiar la peste 200 (Tirnitz)[37].

Sub aspect economic sistemul vamal încuraja desfacerea produselor indigene în Austria, interzicînd importul sticlei ordinare, dar şi a celei fine, acesta aprobîndu-se mai în mod special, vama la import ridicîndu-se la 18 fl., echivalînd de două ori preţul de desfacere al geamului alb, franco Viena[38]. În acelaşi timp se încurajează la rîndul lui exportul, tarifele de vamă prevăzînd sume infime (7,5 kr. la sticla ordinară, $^1/_4$ kr. de la valoarea în florini la sticla fină). Astfel din 1807 numai din provinciile germane ale monarhiei austriece au fost exportate produse din sticlă în valoare de 1.054.477 fl. 44 kr.[39], pieţele principale fiind provinciile imperiului, dar şi orientul apropiat şi chiar America. În 1824 glăjăriile din Boemia înregistrează într-una din pieţele principale de desfacere, Rusia, concurenţa glăjăriilor autohtone în plin progres ridicate la numărul de cca. 300[40].

Cum am văzut prin cele arătate mai sus, nu este de mirare că desfacerea produselor devine pentru glăjăriile din Transilvania tot mai dificilă. Evoluția generală în jurul anului 1848, construirea de drumuri în interiorul statului habsburgic, politica vamală etc. face ca numai glăjăriile foarte rentabile să poată supraviețui. Aici se adaugă faptul că în teritoriile dependente de Poartă, publicul nu se mai mulțumește cu produse inferioare de sticlă ci tinde tot mai mult spre mărfuri mai fine[41] și negăsindu-le printre cele oferite de glăjăriile din Transilvania el se adresează mărfurilor de import din Ungaria, Boemia și tot mai mult din Belgia. Consecința acestui lucru este faptul că în magaziile fabricilor se stochează mărfurile nevandabile chiar la prețuri reduse. Prin introducerea căii ferate evoluția se accentuiază, mărfurile străine pătrunzînd și mai ușor, iar pînă la sfîrșitul secolului se desființează o glăjărie după alta supraviețuind numai cîteva mai puternice ca cea de la Bicsad, Porumbacu și Avrig[42].

În calendarul „Säschsischer Haufreund" din 1853 un autor anonim descrie în cadrul unei călătorii prin valea Oltului situația glăjăriilor astfel: „În văile munților deasupra Arpașului și Cîrței (Cîrțișoarei, N. Aut.) se găsesc glăjării ținute de străini care nu duc lipsă de cuarț și lemne de fag excelente. Nici de desfacere nu te poți plînge, în schimb de lipsă de silință în ceea ce privește înfrumusețarea și îmbunătățirea produselor. Și astfel stăm în ceea ce privește producția sticlei — atît de necesare — nici decum pe o treaptă superioară față de acum cincizeci de ani, în nici un caz în comparație cu marile progrese profesionale pe care le au făcut alte țări în ultimele vremi. Glăjăriile sînt adeseori vizitate de străini, dar majoritatea dintre ei se plîng de faptul că nu pot cumpăra ca amintire un pahar perfect — cît de departe sîntem de enormele plăci de geam care se produc în regiuni mai vestice ..."[43].

Drumul care putea scoate producția de sticlă din acest impas este arătat tot de Emmerich[44], acesta cerînd :

1. Desființarea sistemului de arendă spre a se putea face investiții serioase pentru reorganizarea glăjăriilor sub aspect economic și tehnic.
2. Trierea radicală a lucrătorilor.
3. Calificarea specialiștilor (meșterul de cuptoare, topitorul, piuarul, glăjarul) și stabilirea exactă a atribuțiunilor acestora.
4. Economisirea de materiale prin dozare rațională și folosire mai eficientă a instalațiilor de către cadre bine calificate.
5. Folosirea în utilarea glăjăriei a tehnicii celei mai avansate chiar de ar trebui să fie preluată din alte ramuri tehnice.
6. Necesitatea unui regulament aprobal de forurile indicate.

Se vele în cele de mai sus că au existat tendințe de îmbunătățire a situației glăjăriilor din toate punctele de vedere, dar ele au fost sporadice, dublate de procesul general de întărire permanentă a modului de producție capitalist în cadrul căruia înființarea unor întreprinderi mai mari cu caracter de fabrică înlocuiește vechile glăjării cu profil manufacturier.

TABEL CU DATELE ATESTĂRILOR MANUFACTURILOR DE STICLĂ DIN SUDUL ȘI ESTUL TRANSILVANIEI

Localitatea (denumirea)	anul atestării	Sursa unde este atestată sau citată
1	2	3
Arpașul de Sus	1738	(Inf.) J. Bielz, Notițe pt. „Kunstgewerbe der siebenbürger Sachsen", manuscris, cca. 1946—48.
(Felsőárpás, Arpasch)	1792	Sághelyi, op. cit., p. 279.
	1804	(Venirea lui J. B. Fischer) „Bläter für Geist, Gemüth und Vaterlandskunde" 1844, p. 198—200.
	1824	Kees, Stepan v. „Darstellung des Fabriks- und Gewerbewesens, 1824, 2 Auflage, Vol. 3, p. 864.
	1832	Siebenbürger Bote, 1832.
	1843	TRANSILVANIA, ANHANG für Landwirtschaft, 1844 (produse la expoziția meseriilor).
	1844	Vezi: Blätter für Geist, 1844 (proprietar conte Teleki, arendaș Thalmayer, administratorul care ridică glăjăria din nou Ferdinand Friedrich.)
	1847	Sághelyi Lajos, „A magyar üvegesipar története, Budapest, 1938, p. 231.
	1850	Matricol bis. Cîrța (Carl Fleischer, factor).
	1853	„Sächsischer Hausfreund", calendar 1853, p. 141.
	1856	Sághelyi, op .cit., p. 291 (cîtată cu 10 tigăi).
	1858	„Österreichische Vaterlandskunde, Hermannstadt, 1858.
	1860	Obert F. Begleitworte zur Schulwandkarte von Siebenbürgen, Gotha, 1860, p. 22.
Avrig (Freck)	1892	Bielz J. Notizen zu ... (înființată de fam. Fleissig).
	1894	Sághelyi, op. cit., p. 301 („... a lui Emil Pomda ...").
Bicsad (Bikszád)	1760	Sághelyi, op. cit., p. 301 (anul înființării).
	1804	Blätter für Geist, 1944.
	1856	Sághelyi, op. cit., p. 291 (... 10 tigăi ...).
	1894	Idem, p. 301 (amintită printre ultimele manuf.).
Borsec (Borszék)	1804	Salzer J. M., Reisebilder aus Siebenbürgen, Sibiu, 1860, p. 88 (anul înființării).
	1847	Sághelyi, op. cit., p. 231.
	1856	Idem, p. 291.
	1860	Obert, op. cit., p. 22.
Cîrțișoara	1738	Bielz, Notizen zu ... (anul înființării).
(Kercz, Ober-Kerz)	1792	Sághelyi, op. cit., p. 279.
	1804	Blätter für Geist, 1844.
	1847	Sághelyi, op. cit., p. 231.
	1856	Idem, p. 291.
	1858	Österreichische Vaterlandskunde, Sibiu, 1858, date din matricolele bisericii Cîrța-Kerz. (Arhivele Statului Sibiu).
	1841	Carl Fischer, arendaș.

1	2	3
	1850	Lindner, arendaș, Anton Colbert, conducător tehnic, Johann Waldhütter, contabil.
	1852	Johann Braun, administrator.
Făgăraș	1602	Takáts S., „Magyar üveg, magyar üvegesek", în
(Fogaras, Fogarasch)	1632	„Századok", Budapesta, 1907, p. 630.
		Idem, p. 236.
	1637	Idem.
Glăjăria	1760	Bielz J. Notizen cu ... (înființ. de conte Mikes).
(Görgény-üvegcsür)	1792	Sághelyi, op. cit., p. 279.
	1808	Siebenbürger Bothe nr .45, 1808, p. 360 (anunț a-rendă).
	1847	Sághelyi, op. cit., p. 231.
	1856	Idem, p. 291 (... 10 tigăi ...)
	1858	Österr. Vaterlandskunde, op. cit.
	1860	Salzer, op. cit., p. 247.
	1865	„Ein Beitrag zur Kenntniss des siebenbürgischen Glashüttenwesens von einem gewesenen Glashüttenpächter", în „Hermannstädter Zeitung" 1865, nr. 2—9 (largă expunere privind toate aspectele).
Covasna	1760	Bielz, J. Notizen cu ... (înființată de fam. Mikes).
(Kovászna)	1856	Sághelyi, op. cit., p. 291.
Malnaș	1792	Idem, p. 279.
(Málnás)	1858	Österr. Vaterlandskunde 1858.
Almașul Mare (Nagyalmás)	1847	Sághelyi, p. 231.
Porumbacul de Sus	1625—26	Csallner, R. Quellenbuch zur vaterländischen Geschichte, 2. Aufl. Sibiu, 1922, p. 90 (aducere de lucrători-glăjari de către Bethlen din Murano-Veneția).
(Felsőporumbac, Oberporumbac, Formbach)		
	1637	Takáts, op. cit., p. 635.
	1638	Idem (... 14.600 üvegtánjér ...)
	1738	Bielz, Notizen zu ... (înf. de fam. Fleissig).
	1792	Sághelyi, op. cit., p. 279.
	1804	Blätter für Geist ... 1844 (venirea lui Fischer), vezi și Arpaș etc.
	1847	Sághelyi, op. cit., p. 231.
	1856	Idem, p. 291.
	1894	Idem, p. 279 (N. Fleissig, arendaș, 10 tigăi ...)
Rîșnov	1637—44	Landler, Rosenau (monografie), p. 65.
(Rosenau)	1793	Idem.
Sebeșel	1760	Bielz J. Notizen zu ...
Tălmaciu	1614	A .Scheiner, Die Sprache des Textschreibers Georg
(Talmács)		Dollent, Sibiu, 1932, Anexe p .205 (vezi și: Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde 47. Band, p. 19.

1	2	3
Ucea de Sus	1738	Bielz, Notizen zu ...
Zălan (Zalán)	1804	Blätter für Geist ... 1844.
Zălanpatac	1847	Sághelyi, op. cit., p. 231.
(Zalánpatak)	1856	Idem, p. 291.
Zagon (Zágon)	1760	Bielz, Notizen zu ... (inființ. conte Mikes).
	1856	Sághelyi, op. cit., p. 291 (... 10 tigăi ...)

KIVONAT

Az európai üveggyártás történeti áttekintése után a szerző ennek az iparágnak dél- és keleterdélyi vonatkozásait taglalja. Rámutat azokra az okokra, amelyek hátrányosan befolyásolták az üveggyártás technikai fejlődését, kortárs idézetekkel támasztva alá megállapításait.

NOTE

1. METEȘ.
2. G. SEIWERT, **Die Stadt Hermannstadt**, p. 13 și F. MÜLLER, **Sprachdenkmäler**, p. 19.
3. RÖSLER R., **Beitrag zur Geschichte des Zunítwensens**, p. 131.
4. L. REISSENBERGER, **Die evangelische Stadtpfahrkirche A. B. in Hermannstadt**, Sibiu, 1884, p. 39.
5. A. de GERADO, **Siebenbürgen und seine Bewohner**, Leipzig, 1845, vol. II, p. 35.
6. S. TAKÁTS, **Magyar üveg, magyar üvegesek**, Századok, Bpest, 1907, p. 636.
7. Ibidem, p. 635.
8. Ibidem, p. 110.
9. R. CSALLNER, **Quellenbuch zur vaterlandischen Geschichte**, Sibiu, 1922, p. 90, vezi și cronica lui Georg Fontes rer. Austr. Scriptores.
10. J. BIELZ : **Kunstgewerbe und Volkskunst der Siebenbürger Sachsen**, manuscris, bibl. Bruckenthal, LLI, p. 55.
11. **Blatter für Geist**, Gemücht und Vaterlandskunde, 1843, p. 174.
12. **Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde**, Neue Folge, vol. XX, p. 123.
13. Vezi și tabelele anexe.
14. SÁGHELYI, **A Magyar Üvegesipar Története**, Budapest, 1938, pag. 279.
15. KEES STEPHAN, **Darstellung des Fabriks- und Gewerbewesens in seinem gegenwartigen Zustande** etc., Viena, 1824, partea II, vol. II, pag. 864.
16. SÁGHELYI, op. citată, pag. 231.
17. Ibidem, p. 291.
18. OBERT FRANZ, **Begleitworte zur Schulwandkarte von Siebenbürgen**, Gotha, 1860, pag. 22.
19. SÁGHELYI, op. citată, pag. 301.
20. Ibidem, pag. 279.

21. **Blätter für Geist,** Gemüth und Vaterlandskunde, 1844, pag. 198—200.
22. KEES, op. cit., pag. 860.
23. SALZER JOHANN MICHAEL, **Reisebilder aus Siebenbürgen,** Sibiu, 1860, p. 88—89.
24. EMMERICH MARTIN, **Ein Beitrag zur Kenntnis des siebenbürgischen Glashüttenwesens,** Hermannstadter Zeitung, 1865, nr. 2—9.
25. Vezi **şi Ein Betrag...** Colligatum. Bibl. Brukenthal II, 49760—76, pag. 4.
26. Siebenbürger Bote, nr. 45, 1808, pag. 360.
27. **Bericht...,** pag. 16.
28. Ibidem, pag. 17.
29. BENIGNI, **Beschreibung von Siebenbürgen,** manuscris Bg. 28. b, Arhivele Statului Sibiu, D.L./5—1, pag. 55.
30. SÁGHELYI, op. cit., pag. 279.
31. Ibidem.
32. KEES, op. cit., pag. 861—64.
33. Ibidem, pag. 861—864.
34. Ibidem, pag. 261.
35. SÁGHELYI, op. cit., pag. 291, 301.
36. KARABINSKI MATHIAS, **Geographisches... und Productenlexikon von Ungarn.**
37. KEES, op. cit., pag. 862.
38. Ibidem, pag. 865.
39. Ibidem, pag. 865.
40. Ibidem, pag. 865.
41. **Bericht...,** op. cit., pag. 17.
42. SÁGHELYI, op. cit., pag. 301.
43. Sachsischer Hausfreund, ein Kalender, 1853, pag. 146.
44. Vezi Bericht, op. cit., pag. 18—25.

ASPECTE ALE PĂSTORITULUI DIN CENTRELE COVASNA ŞI BREŢCU

CONSTANTIN POPESCU

Pornind de la o cercetare a colecţiilor Muzeului judeţean Sfîntu Gheorghe, efectuată cu prilejul reorganizării expoziţiei de etnografie şi artă populară, am remarcat printre altele, penuria numerică şi valorică a obiectelor legate de practicarea uneia din ocupaţiile de bază în trecut, păstoritul şi creşterea vitelor.

Şi cum în aria de cercetare a acestui prestigios muzeu intră şi zonele Buzaie, Covasna şi Breţcu, în care păstoritul a înregistrat în dezvoltarea sa istorică aspecte deosebit de interesante privind relaţiile sociale, ciclul pastoral şi tehnicile de prelucrare a laptelui, voi încerca în cele ce urmează să prezint pe scurt unele aspecte definitorii ale păstoritului din Covasna şi Breţcu, în ideia iniţierii din partea muzeului local a unei campanii de cercetări şi achiziţii în aceste centre.

Breţcu, aşezare cunoscută în epoca romană sub numele de Angustia, amintită apoi în anul 1426 ca „villa valachalis" şi „opidum" în anul 1602, şi Covasna, atestată sub acest nume încă din anul 1567[1], sînt două din satele ce s-au dezvoltat de-a lungul secolelor în cotul carpatic, la poalele transilvene ale culmilor Oituzului şi Vrancei.

Climatul mai aspru şi solul relativ sărăcăcios au făcut ca în cadrul agriculturii să predomine culturile mai puţin pretenţioase — orzul, ovăzul, secara, cartoful, iar extinderea păşunilor şi fîneţelor în zonele de subpădure şi pădure, dar mai ales în regiunile alpine, să faciliteze o puternică dezvoltare a păstoritului local, satele în discuţie devenind, în perioadele secolelor XVIII—XX, unele din principalele centre mocăneşti din Transilvania.

O serie de informaţii cuprinse în relativ bogata literatură de specialitate[2] precum şi o investigaţie sumară în sate ne-au înlesnit cîteva constatări asupra tipului de păstorit practicat aici. Vom aminti astfel unele aspecte ce ţin de organizarea ciclului pastoral, trecînd — din motive de spaţiu — peste informaţiile ce privesc construcţiile pastorale şi inventarul stînii.

Dezvoltarea creşterii animalelor paralel cu agricultura a fost caracteristică întregii Transilvanii, pădurile şi păşunile bogate oferind locuitorilor posibilitatea creşterii unui mare număr de animale mari şi mici[3]. În aceste condiţii specializarea unor sate în păstorit apare ca firească, mai ales că, începînd cu secolul al XV-lea, se constată o sporire crescîndă a cererilor de lînă atît pe piaţa externă cît şi la export[4].

În cazul satelor de graniţă, acestă stare de lucruri e facilitată, printre altele şi de faptul că populaţia locală se bucura de unele libertăţi economice, relaţiile feudale făcîndu-se mai puţin simţite.

Creşterea masivă a numărului de oi şi puternica stratificare socială ce se remarcă în rîndul mocanilor, au pus problema găsirii unor noi locuri pentru păşunat. Astfel transhumanţa pastorală, fenomen cunoscut încă din feudalismul timpuriu[5], a cuprins treptat şi pe mocanii din Covasna şi Breţcu, ale căror drumuri, mai vechi decît atestările documentare[6], îi purtau cu turmele în munţii din Ţara Românească şi Moldova şi în depresiunile transilvane[7].

În cadrul economiei locale, în care păstoritul a îmbrăcat caracter de masă, structurarea socială a populaţiei evidenţia următoarele categorii :

— tîrlaşii mari — mocanii proprietari ai unor tîrle ce numărau cu mult peste 1000 de oi ;

— tîrlaşii, proprietarii obişnuiţi ai unor cîrduri de pînă la 1000 de capete, şi

— ciobanii, proprietari mărunţi, care erau de fapt angajaţii cu plata în natură ai mocanilor.

Meseria de cioban, ca şi în alte centre similare din Transilvania, se moştenea şi aici din tată în fiu. Chiar dacă primii stăpîni ai ciobanilor erau părinţii, retribuirea lor se făcea în natură. Aceştia primeau ca simbrie pentru un an : mîncare, haine — de obicei o sarică, un suman, două perechi de iţari, căciulă şi opinici — şi 7 oi[8].

Sistemul de plată amintit, foarte des practicat de mocani, era deosebit de avantajos de ambele părţi : crescînd averea personală a ciobanilor, creştea şi răspunderea acestora faţă de tîrla proprietarilor.

O succintă analiză a ciclului pastoral urmat de mocanii covăsneni şi breţcani indică o pendulare între casă şi locurile de păşunat, efectuată pe mari distanţe de vetrele lor. Mocanii din Covasna vărau obişnuit în munţii Vrancei unde îşi aveau în fiecare an peste 30 de stîne[9]. O parte puteau fi întîlniţi în arcul muntos al Ţării Bîrsei şi în golurile de munte din masivele Gurghiului, Ciucului şi Breţcului, unde urcau primăvara în jurul datei de 1 mai.

Breţcanii, împreună cu vecinii lor din Covasna şi Săcele, populau de regulă aceiaşi munţi, aşezîndu-şi stînele pe coamele ierboase ale Penteleului.

Sistemul practicat de aceştia pentru folosirea păşunilor alpine din munţii Vrancei era cel al arendei, plătind anual sau pe perioade mai mari aşa-numitul „preţ al muntelui“[10].

Relaţiile pe care mocanii le aveau cu obştiile satelor proprietare de munţi vor căpăta în decursul vremii semnificaţii multiple, prezenţa lor

masivă și repetată pe același teritoriu constituind mobilul unor puternice transformări economice și sociale[11]. Avem astfel în vedere nu numai faptul că mocanii erau promotorii unui sistem economic bine conturat, ci și rolul acestora de continuatori ai legăturilor dintre cele trei țări românești, întreținute permanent, „... pe cărări și pe poteci ascunse, și pe drumurile oilor ..."[12].

Perioada văratului pe pășunile din munți se încheie în jurul lui 1 septembrie, dată după care începeau deplasările la mari distanțe pentru tomnat și iernat. Direcțiile principale ale transhumantei covăsnenilor și bretcanilor au fost următoarele : Unul din drumuri îi coboare din munții Vrancei spre Rîmnicul Sărat și Buzău, continuînd apoi spre Balta Brăilei și Dobrogea, de unde reveneau primăvara în munți, iar altul îi ducea de pe culmile Oituzului și Bretcului în stepele din jurul Dorohoilor, Botoșanilor și Iașilor, zone în care bretcanii aveau drept de păstorit „de veci", după cum ne informează un act din anul 1753[13]. Un al treilea drum, mai puțin uzitat, îi purta de la Tîrgul Secuilor pe valea Oltului și apoi peste Odorhei și Tîrnave, spre Tîrgul Mureș și Gheorgheni.

Statornicirea și continuarea unor obiceiuri mocănești legate de ciclul pastoral și de drumurile amintite, mai totdeauna aceleași, au dat păstoritului din aceste centre o fizionomie robustă, relevîndu-l ca pe o ocupație păstrătoare a unor datini străvechi și a unor tehnici pastorale bine închegate.

Am văzut mai înainte că, pentru perioadele la care ne referim, aproape toți bărbații se ocupau cu ciobănia. Excepție făceau doar marii proprietari de oi care, nefiind angajați ca baci la alte tîrle, se ocupau cu industrializarea și comercializarea cașului, brînzei, lînii și pieilor. Piețele lor de desfacere au fost la început satele lor de origină, tîrgurile și orașele mai apropiate, apoi centrele mari întîlnite în drumurile ce le făceau cu turmele. Transformarea acestora în negustori adevărați este mai sesizabilă în secolul al XIX-lea cînd, deprinși și cu cărăușia, vor comercializa și alte produse decît cele provenite din oierit.

Femeile și fetele, spre deosebire de unele centre mocănești din sudul Transilvaniei, nu participau la viața de stînă. Ele rămîneau tot timpul anului în gospodării, practicînd intens unele meșteșuguri casnice : spălau lîna în apele pîraielor limpezi ce treceau prin apropierea sau chiar prin curțile lor, scărmănau, pieptănau, dărăceau și torceau lîna, țeseau textile de uz și decorative și dimie pentru confecționarea pieselor de port.

Necesitățile de prelucrare a unor importante cantități de lînă țigaie și spancă obținută de la numeroasele turme, au dus la apariția și dezvoltarea în sate a unor instalații tehnice specializate cum au fost daracele, fabricile de tors, pivele, dîrstele și vîltorile. Vestita dimie de Covasna se obținea prin prelucrarea țesăturilor de lînă în oalele mari ale pivelor și în apele vîltorilor, instalații prezente aici în număr mare. La începutul secolului al XX-lea au funcționat patru fabrici de tors, trei darace, două pive și două dîrste, în afara unui număr considerabil de vîltori[14]. În același timp, localnicii foloseau curent și instalațiile similare din Săcele, Zărnești, Oituz, Poiana Sărată și chiar Căiuț.

Din simpla enumerare a acestora se poate observa răspîndirea şi varietatea instalaţiilor de industrie ţărănească. Această stare de fapt explică de la sine caracterul de stabilitate şi robusteţe al economiei pastorale.

*

Analizînd astfel o serie de elemente ce caracterizează păstoritul mocanilor din Covasna şi Breţcu, putem concluziona că tipul de păstorit practicat aici este cel bazat pe păşunea alpină şi iiernatul la cîmpie. Această ocupaţie s-a dezvoltat în strînsă legătură cu agricultura, asigurînd astfel un echilibru vechii economii ţărăneşti, urmărindu-se satisfacerea ei atît cu produse vegetale cît şi cu cele animale.

Iată de ce se impune de la sine cunoaşterea acestei străvechi îndeletniciri cu implicaţii multiple în diversele probleme fundamentale ale istoriei şi etnografiei româneşti.

KIVONAT

A szerző a megjelent szakirodalom alapján felvázolja a kovásznai és berecki juhászat sajátos problémáit. Foglalkozik a pásztorkodásra specializálódott községek társadalmi rétegeződésével, a pásztorok javadalmazási rendszerével, utal a juhászat termékeinek feldolgozására, valamint a kétlegelős pásztorkodás révén Moldvával és Erdély szomszédos részeivel kialakult kapcsolatokra.

NOTE

1. CORIOLAN SUCIU, **Dicţionar istoric al localităţilor din Transilvania**, Ed. Acad., Buc., 1967, vol. I.
2. EMM. de MARTONNE, **La vie pastorale**, 1904 ; I. DEACONU, **Păstoritul ardelenilor ;** ST. METES, **Păstorii ardeleni ;** TIB. MORARU, **Viaţa pastorală ;** ROMULUS VUIA, **Tipuri de păstorit la români**, 1946, ş.a.
3. **Geografia economică**, Ed. Ştiinţifică, Buc., 1957, p. 452.
4. **Tratatul de Ist. a României**, Ed. Acad., Buc., 1964, vol. III, p. 408.
5. **Tratatul de Ist. a României**, Ed. Acad., Buc., 1962, vol. II, p. 226.
6. ROMUL VUIA, op. cit., p. 157.
7. Ibidem, p. 164.
8. Ibidem, p. 163.
9. Ibidem, p. 164.
10. H. H. STHL, **Contribuţii la ...**, Ed. Acad., Buc., 1959, vol. II, p. 240.
11. Ibidem, p. 241.
12. **Istoria Transilvaniei**, vol. I, p. 92.
13. R. VUIA, op. cit., p. 164.
14. Ibidem, p. 166.

PIVELE DE PE VALEA COMĂNELOR — ŢARA OLTULUI

CONSTANTIN CATRINA, PETRE DAN IDU şi AL. BUŞILĂ

Instalaţiile tehnice ţărăneşti utilizate la prelucrarea diferitelor produse — cereale, textile, ceramică, lemn — constituie în general un domeniu deosebit de interesant şi valoros al etnografiei şi în special, un mijloc de cunoaştere a unui popor, a vestigiilor civilizaţiei sale.

Explorarea acestui domeniu în ţara noastră, a avut şi are un caracter insular[1]. Fără îndoială, acest sistem de cercetare şi valorificare a instalaţiilor ţărăneşti corespunde pe de o parte diversităţii şi complexităţii acestora, iar pe de alta răspîndirii lor. Ariei vaste din trecut i se opune lăuntric un fenomen de dispariţie rapidă, în condiţiile concurenţei neechivoce cu industria modernă, ceea ce i-a determinat caracterul restrîns de azi.

Vechimea instalaţiilor ţărăneşti, sistemele şi tehnicile de construcţie, varietatea şi numărul mare al tipurilor funcţionale, ca rezultat al surselor de energie pe care le utilizează, justifică din plin importanţa cercetării acestui domeniu al culturii populare. Aria de răspîndire a acestor instalaţii cuprinzînd mari regiuni naturale ale spaţiului Euro-Asiatic — Scandinavia, Europa Centrală, Zona Carpato-Balcanică, Caucazul, Asia Centrală etc.[2] sau se localizează în zona mai restrînse.

Cea mai mare parte din instalaţiile ţărăneşti, au folosit ca sursă de energie forţa motrică a apei. Meşterii populari, prin diferite soluţii tehnice — simple dar ingenioase — au făcut ca întreaga instalaţie să fie acţionată de roata orizontală sau verticală, care rămîne astfel pînă la sfîrşitul sec. al XIX-lea, „motorul" cel mai răspîndit.

Deşi pe cale de dispariţie, numărul instalaţiilor din România acţionat de forţa motrică a apei se cifra în 1957 la 5.518 exemplare (4.479 mori de cereale, 30 mori de ulei, 446 pive şi vîltori, 424 gatere şi 115 alte instalaţii)[3].

În cadrul industriilor ţărăneşti, un loc important ocupă **industria casnică textilă** şi legat de aceasta **piuăritul,** una dintre cele mai vechi în-

deletniciri meşteşugăreşti ale omului, a cărei pondere a fost precumpănitoare pînă către sfîrşitul sec. al XIX-lea.

Practicat în cadrul economiei naturale, ca un accesoriu al ocupaţiilor de bază — agricultura şi creşterea vitelor — condiţionat de creşterea unui mare număr de oi, acest meşteşug este atestat în Transilvania, încă din sec. al XII-lea[4]. Fără îndoială, vechimea lui, coboară însă mult mai adînc în istorie. Să ne gîndim numai la faptul că în sec. al XI-lea morile de apă erau cunoscute în mai toate ţările Europei, iar în Munţii Apuseni, roata hidraulică era folosită încă de pe vremea romanilor[5].

Denumirea dată acestor instalaţii de pive (din lat. pilla) sau şteze, poate fi întîlnită în toate zonele etnografice ce aparţin spaţiului getodacic, ceea ce ne dovedeşte încă o dată, apariţia lor timpurie[6]. Unii cercetători atribuie acestui meşteşug chiar o vechime dacică[7].

Îmbinarea ocupaţiilor de bază cu meşteşugurile ţărăneşti, adică cu prelucrarea materiei prime pentru consumul propriu, a constituit trăsătura esenţială a economiei medievale[8]. Industria casnică textilă apare ca o completare a ocupaţiilor de bază, legat de nevoia permanentă de îmbrăcăminte a omului. Ţesăturile obţinute din fibre vegetale sau animale, înainte de întrebuinţare erau finisate. Astfel, pînzeturile din cînepă sau in se înălbeau, iar pănurile, zeichile, ţolurile de lînă se prelucrau cu ajutorul unor instalaţii speciale, evoluate din vechi unelte casnice. Instalaţiile erau confecţionate în întregime din lemn de către anumiţi meşteri, puţini la număr, ce au deprins şi transmis acest meşteşug din generaţie în generaţie.

Piuăritul ca meşteşug de finisare al produselor de lînă era o ocupaţie sezonieră, ce se practica în anumite perioade ale anului, cînd muncile agricole permiteau aceasta.

Şi în domeniul arhitecturii populare cu caracter individual, instalaţiile create de meşterii populari, au fost cele dintîi care s-au separat de locuinţă[9].

Vorbind despre Ţara Oltului în sensul cel mai cuprinzător, aceasta circumscrie în cadrul aceloraşi limite **naturalul,** în sens de unitate fizico-geografică, **istoricul,** ca trecut şi prezent şi **etnograficul,** ca tradiţie şi cultură ţărănească specifică.

Prin poziţie, grupul localităţilor ce formează zona Perşani[10], din care unele îngemănate (Comana de Sus cu Comana de Jos, Veneţia de Sus cu Veneţia de Jos), ca rezultat al roirii, dovedită şi de structura perimetrelor sătesti[11] se situează la zona de interferenţă cu Tîrnavele şi Ţara Bîrsei.

Vechea arteră comercială ce străbătea Ţara Oltului, facilita legături cu vestitele tîrguri din Braşov, Cohalm, Cincul Mare, Sighişoara[12], dar şi cu zone mai îndepărtate ca Ţara Moţilor, Pădurenii Hunedoarei, Oltenia, Argeşul, Prahova şi chiar cu Moldova.

Portul popular[13], alături de ocupaţiile de bază — agricultura şi păstoritul — ca şi cele anexe : vărăritul, morăritul, jogăritul, piuăritul, cojocăritul şi ţuicăritul, constituie coordonatele etnografice ale Ţării Oltului.

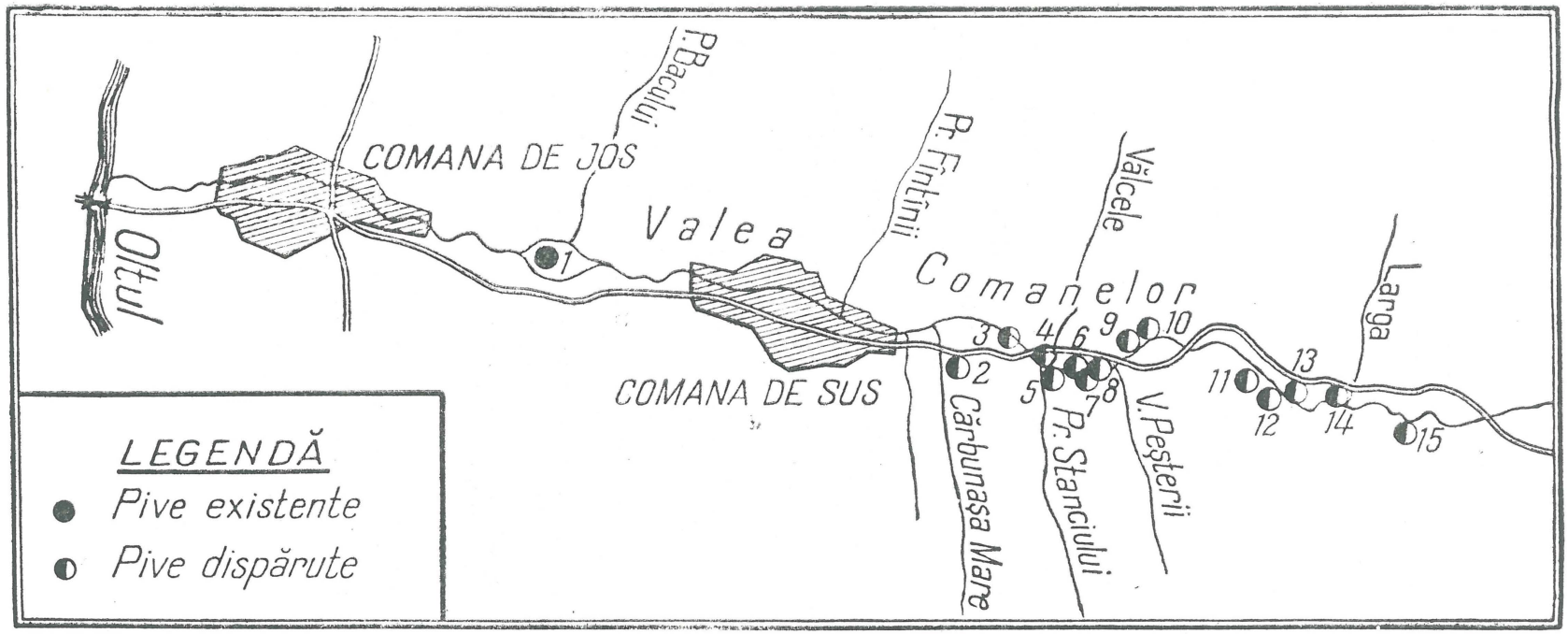

Fig. 1. Situarea pivelor pe Valea Comanei. (1. Piua Gheorghe Z. Comşa — între iazuri ; 2. Piua Gheorghe Neamţu — sub Blidari ; 3. Piua Gubernăteştilor ; 4. Piua Filon Neamţu — în gura Vîlcelelor ; 5. Piua Gherasim Socea — în gura pîrîului Stanciului ; 6. Piua Zahiu V. Frîncu — în groapa din Frunzari ; 7. Piua Zahiu Socea — la intrarea în Fronzari ; 8. Piua Zahiu N. Frîncu — la Poarta de cheatră ; 9. Piua Silvestru Mija — sub Bulzi ; 10. Piua Iacob Comşa — în Valea Peşterii ; 11. Piua Ion Mohonea — sub Glăji ; 12. Piua Ion Socea — sub Chiatra Ciungului ; 13. Piua Niculai D. Frîncu — sub Chiatra Ciungului ; 14. Piua Gheorghe Mija — în Gura Lărgii ; 15. Piua Ion I. Neamţu — la colţul Încălecăţii, sub Glăji.

Dintre meşteşuguri, cojocăritul (Veneţia de Jos) şi piuăritul (Comana de Sus) au jucat un rol economic deosebit pe aceste locuri.

Creşterea oilor pe bogate păşuni carpatine, în care numai Comana de Jos avea în sec. al XVII-lea 4.417 oi[14], a favorizat apariţia şi dezvoltarea meşteşugului ţesătoriei de lînă şi al piuăritului, în special pentru piesele de port şi textile de uz casnic.

Cu toate că documentele scrise pentru epoci mai îndepărtate lipsesc, putem afirma că meşteşugul piuăritului, în cadrul economiei naturale, se practica în sudul Transilvaniei, din veacuri îndepărtate, deoarece zeghea şi pînza groasă rămîn pînă în sec. al XIX-lea **produsele specifice româneşti,** consfinţite prin **„dreptul străvechi"** de a confecţiona şi vinde aceste produse[15].

Pivele înscrise în vechile conscripţii[16] erau boiereşti, dar mai ales ţărăneşti, stăpînite prin asociaţie sau prin moştenirea mai multor urmaşi[17].

Din documentele sec. al XVIII-lea, reiese că în districtul Făgăraşului existau 66 de pive[18], din care 9 erau în zona Perşani (Veneţia de Sus 1, Comana de Sus 7, Comana de Jos 1). Acestea reprezintă un număr destul de mare raportat la un singur sat (Comana de Sus), dacă ne gîndim că în acea vreme doar Arpaşul de Sus avea 11 pive.

Numărul acestor instalaţii ţărăneşti creşte mereu, ajungînd ca la sfîrşitul sec. al XIX-lea şi începutul sec. al XX-lea să funcţioneze pe Valea Comănei 15 pive[19]. Este perioada în care meşteşugul piuăritului se afla în plină dezvoltare, dar în acelaşi timp se făcea tot mai simţită concurenţa produselor industriale, ceea ce a determinat intrarea piuăritului într-o fază de dispariţie rapidă. Astfel, în 1957 mai existau în România doar 317 pive, 14 dîrste, 11 vîltori şi 11 darace[20]. Din cele 15 instalaţii de pe Valea Comănei, a mai rămas azi (1968) o singură piuă cu patru ciocane.

Iată de ce am considerat mai mult decît necesar să prezentăm în acest studiu, ultimul document autentic din cadrul unor industrii arhaice, mărturie vie a culturii ţărăneşti din această parte a Ţării Oltului (fig. 1).

Valea Comănei a oferit condiţii deosebit de prielnice dezvoltării piuăritului. De sub poala Munţilor Perşani, apele repezi cu valuri prielnice, ca şi pădurea din imediata apropiere, a favorizat aşezarea celor 15 instalaţii ţărăneşti.

Aşa cum am mai arătat, exista în sec. al XVIII-lea o piuă la Veneţia de Sus, care datorită insuficienţei debitului de apă şi calităţii acesteia a dispărut. Un caz similar, de dată mult mai recentă, s-a petrecut la Hoghiz, unde instalaţia a fost abandonată, datorită randamentului nesatisfăcător.

Astfel, pivele din Valea Comănei, asemănător celor de la Berivoi, şi-au căpătat un bun renume, ajungînd ca la începutul sec. al XX-lea să satisfacă nu numai aşezările aparţinătoare zonei Perşani, dar şi pe cele din dreapta Oltului. Straiele, zeichea, saricile etc., au fost prelucrate şi finisate în mari cantităţi pentru nu mai puţin de 31 de localităţi (fig. 2). La pivele din Valea Comănei, veneau români din împrejurimi, maghiari din jurul Racoşului ca şi saşi din Dacia, Homorod, Jibert sau uneori tocmai de lîngă Sighişoara.

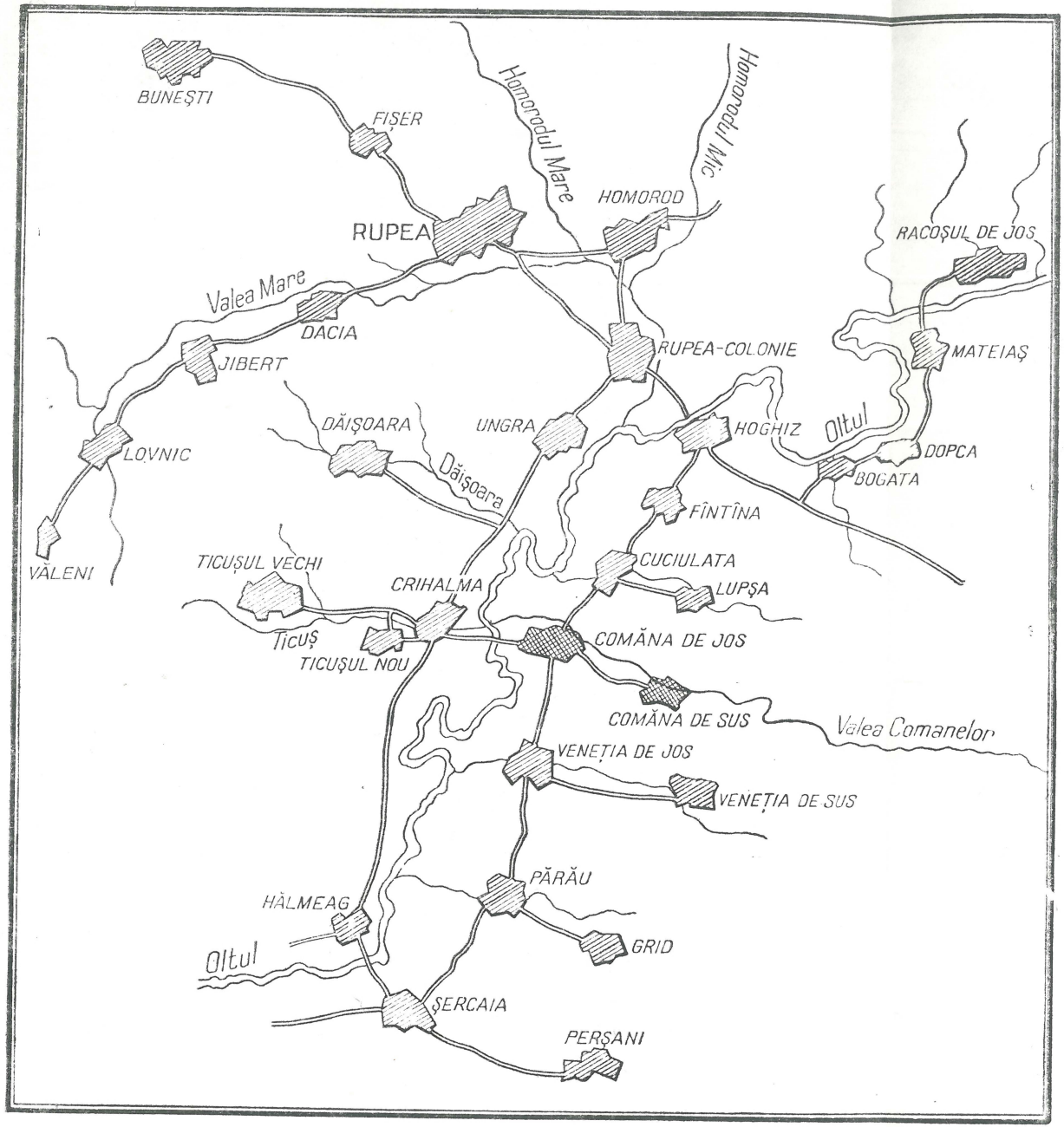

Fig. 2. Harta cu localitățile deservite de pivele de haine de pe Valea Comanei.

Pentru recunoașterea materialelor aduse la piuă, clienții aplicau pe acestea „hierul satului" (inițiala denumirii satului), sau alte semne specifice gospodarului ca împletituri în „coada fetii" din cîrpe sau lînă colorată, pe care le prindeau de unul din capetele țesăturii. Ca „hier al satului", Comăna de Sus avea Cs, Comăna de Jos Ci, Fîntîna F, Hoghiz H, Dopca D, Rupea ⑤, Ungra V, Mateiaș M, Dăișoara Λ etc. Ulterior. cei din Ticușul Vechi aduc pentru prima dată însemnat și numărul casei. Oamenii se foloseau uneori la recunoașterea țesăturilor și de ornamentele ce înfloreau lepedeele, glugile, trăiștile, țolurile etc.

Interesant este faptul că piuarii din Valea Comănei, ca de altfel din întreaga Țară a Oltului[22], își „tocmeau cîte o gazdă" prin sate, unde „pe omenie" preluau sau restituiau marfa, pe care o transportau cu carele lor. Erau cunoscuți sub numele de „chiuarii" sau „dîrstari", cum îi numeau ardelenii din dreapta Oltului.

Pentru înțelegerea meșteșugului din Valea Comănei, a produselor sale, a instalațiilor propriu-zise și a modului de funcționare al acestora, este necesară o analiză amănunțită a tuturor aspectelor. Aceasta se impune cu atît mai mult, cu cît ne aflăm în fața ultimului martor a ceea ce a constituit piuăritul în acest colț al Țării Oltului.

Meșteșugul constă din prelucrarea și finisarea țesăturilor de lînă, cu ajutorul apei și pivelor. Țesăturile scoase din război sînt rare, aspre și puțin rezistente. În urma prelucrării, devin mai moi, se îndeasă și se scămoșează încît nu se mai cunoaște urzeala și băteala.

Așezarea pivelor pe Valea Comănei nu s-a făcut la întîmplare. Meșterii constructori au folosit cu mare pricepere proprietățile terenului, posibilitățile de captare și dirijare a apei și în special debitul, viteza și calitatea acesteia, care au un rol de condiționare.

Pivele se construiesc de obicei în afara satului, uneori la distanțe de 4—5 km de gospodăria de bază, la marginea rîului sau în apropierea acestuia. În cazul în care „se trage apă la piuă", înainte de instalație se construiește „o leasă cu șarampăi" care barează cursul rîului pe toată lățimea lui (fig. 3). Leasa sau barajul se orientează astfel, încît să formeze un unghi cît mai ascuțit față de direcția de scurgere a apei. Se evită orientarea frontală a barajului, care ar reduce simțitor viteza apei și care ar avea în același timp o slabă rezistență la viiturile mari. Cînd piua nu funcționează, se deschide „jilipul șterp" sau „șprenghiul" pe unde apa se scurge din nou în albia ei.

Tipul de pive din Valea Comănei se încadrează în formele mai evoluate — pive cu ciocane — față de cele cu chisălogi și ele frecvente în alte părți ale Țării Oltului. Pivele cu ciocane au o mare mobilitate, obținută prin reducerea dimensiunii ciocanelor și aplicarea cozilor, fără ca greutatea acestora să se micșoreze (fig. 4).

Acționată pe principiul căderii și umplerii cu apă, „roata cu cupe" pune în mișcare întreaga instalație. Apa din iaz este canalizată pe un „scoc" ce poate fi din „fag scorburos" cu diametrul de aproape 80 cm, sau din scînduri de brad.

Roata se confecţionează din 8 „colaci" avînd 16 „cupe" şi 16 „trepte" (fig. 5). Iar pentru a-i da o rezistenţă cît mai mare, colacii se fixează cu ajutorul unor „drugi de fier cu şirof". Toate elementele constructive ale roţii sînt confecţionate din lemn de esenţă tare (mai ales stejar), pentru a avea o durată de funcţionare cît mai îndelungată.

Angrenajul roată-fus, se realizează cu ajutorul „crucilor" fixate în fus prin numeroase pene. Fusul prevăzut cu 8 „aripi" este tot din stejar. El se sprijină cu cei doi „cepi" — fixaţi cu ajutorul unor „verigi de fier"

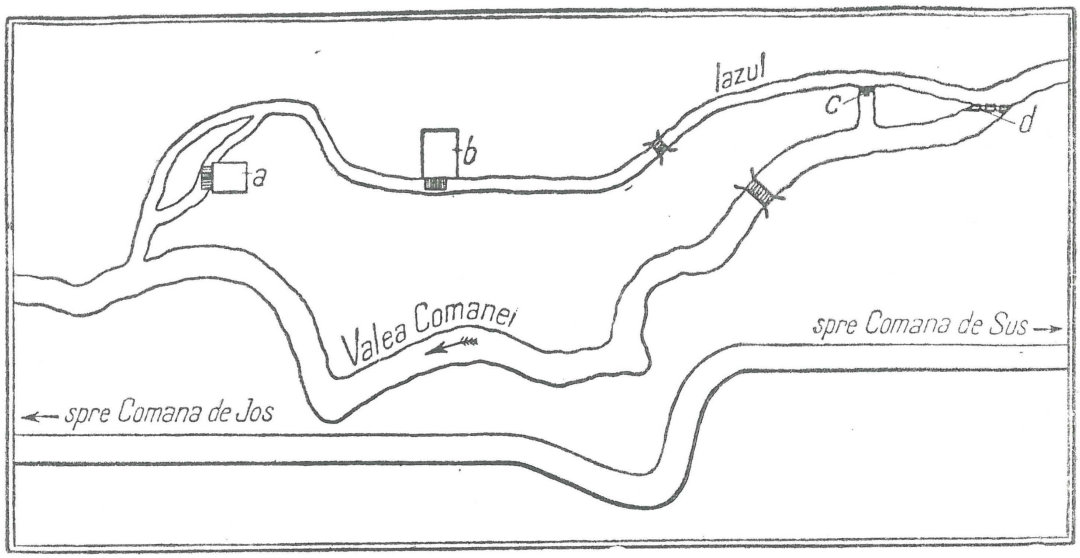

Fig. 3. Aezarea instalaţiilor ţărăneşti „dintre iazuri" — Comana de Sus. (a — piua de haine Gh. Comşa ; b — moara de apă Gh. Puşcaş ; c — „şprenghiul" sau „jilipul sterp" ; d — „leasa cu şarampăi").

— pe o „periniţă" de lemn, deoarece „nici o dată nu se aşează fier pe fier". Periniţa confecţionată din lemn de fag, se fixează în scobiturile de la „pat" şi „căpătîi". Cepii şi verigile fusului sînt singurele componente de fier ale instalaţiei. Pentru ca cepii să nu se „încingă" sau să se toceasca repede, înainte vreme curgea în permanenţă apă peste ei, aceasta fiind adusă cu ajutorul unui scoc. Întrucît apa conţinea nisip în suspensie, mărea frecarea şi astfel s-a renunţat la acest sistem în favoarea unor uleiuri sau unsori.

Prin învîrtirea fusului, aripile ridică alternativ cele patru ciocane — două cîte două — care prin cădere liberă, bat ţesăturile din troci. Trocile sînt scobite într-un trunchi gros de stejar numit „butucul trocilor".

Ciocanele confecţionate din lemn de fag sînt prevăzute cu 3—4 creste. Creasta superioară se numeşte „limbă" şi are rolul de a împinge ţesăturile în troacă, iar cea inferioară, numită „falcă", le călca (fig. 6). Forma şi dimensiunile ciocanelor ca şi scobitura trocilor, se executau după anumite tipare, ori ce modificare aducea după sine neajunsuri în prelucrarea textilelor. Unul din capetele „cozilor" se fixa cu ajutorul unor pene în ciocan,

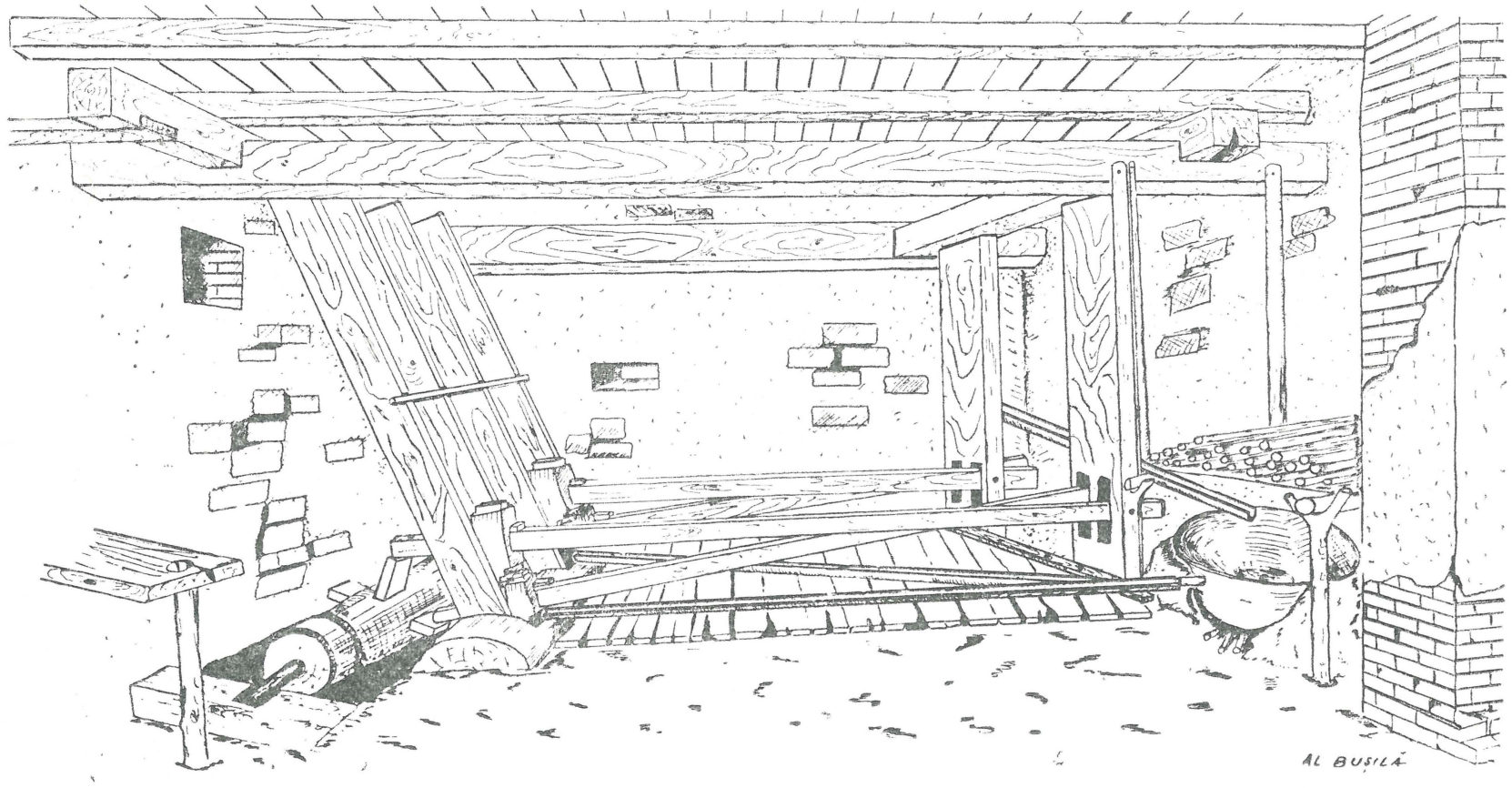

Fig. 4. Interiorul pivei lui Gheorghe Z. Comșa — Comana de Sus

prelungirea lui servind și ca „aripă a ciocanului". Celălalt capăt se introducea într-un locaș special amenajat în cei doi stîlpi verticali. Fixarea se făcea cu ajutorul unui drug de fier, care îi permitea mișcarea numai în plan vertical. Stabilitatea ciocanelor era asigurată de cele patru „hărzauă" — fixate cu un cap în butucul trocii, iar cu celălalt în grindă — între care glisau.

Pe toată Valea Comănei au funcționat numai pive cu patru ciocane, deoarece debitul de apă nu permitea mărirea numărului acestora.

Căldarea, scocurile și polița de întins haine completează seria accesoriilor necesare prelucrării țesăturilor.

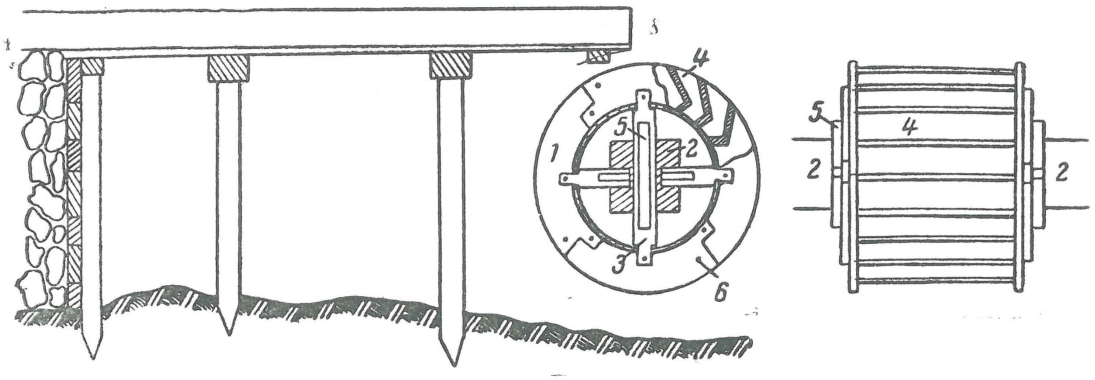

Fig. 5. „Scocul" și „roata cu cupe" (1. colacii ; 2. fusul ; 3. cruceа ; 4. cupele ; 5. penele ; 6. șîrofuri).

Din analiza planului pivei lui Gheorghe Z. Comșa se observă modul simplu, dar foarte ingenios, de așezare a întregii instalații, în care nu lipsește nimic procesului tehnologic de finisare a textilelor țărănești (fig. 7).

Datorită faptului că pivele de pe Valea Comănei deserveau un număr mare de localități, și mai ales că utilizau la prelucrare apă încălzită, întreaga instalație are o construcție protectoare formată dintr-o singură încăpere (fig. 8). De dimensiuni relativ mici, aceste construcții sînt realizate din bîrne de lemn sau zidărie, fiind acoperite cu „jipchi" sau țiglă.

La construcția unei pive, care dura cam o săptămînă, se alegea mai întîi vatra, care se săpa în pămînt cam 1—1,5 m pînă cînd iazul ajunge să treacă peste înălțimea roții cu cupe. Pereții pivelor se realizau în diferite sisteme. Din bîrne cioplite pe patru fețe încheiate în „cheutori" sau în „cocleți" între care se așează zidăria. Porțiunea superioară a pereților se încheie printr-o ramă de legătură formată din patru „vanturi", ce susține acoperișul.

Majoritatea pivelor au acoperișul în patru ape cu o înălțime de pînă la 2 m. Căpriorii ce formează osatura acestuia se sprijină pe țepușe și pe vanturi.

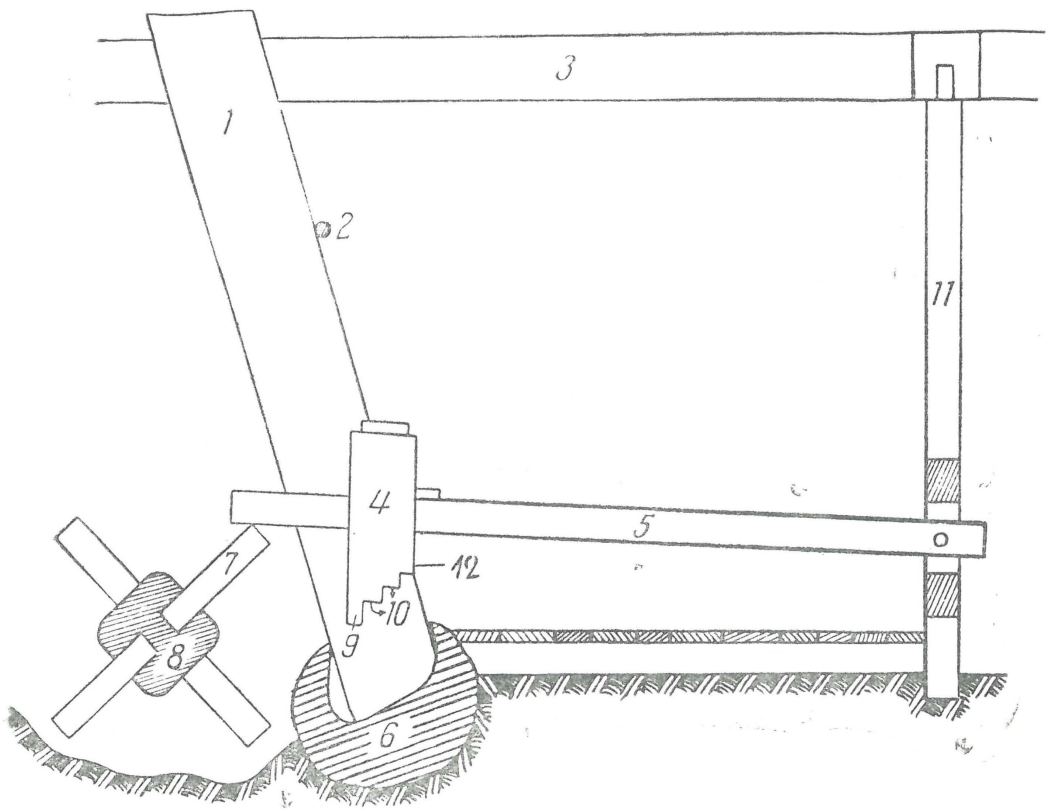

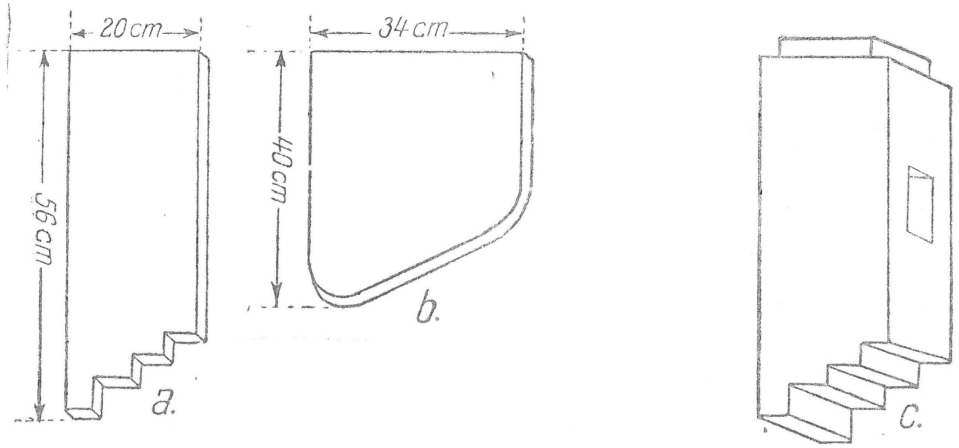

Fig. 6. Piua lui Gheorghe Z. Comșa — secțiune (1. hărzauă ; 2. bățul de tras ; 3. grindă ; 4. ciocanul ; 5. coada ciocanului ; 6. butucul trocii ; 7. aripile fusului ; 8. fusul ; 9. falca ciocanului ; 10. crestele ciocanului ; 11. stîlp ; 12. limba ciocanului ; a și b tipare pentru ciocan și troacă ; c ciocanul-perspectivă).

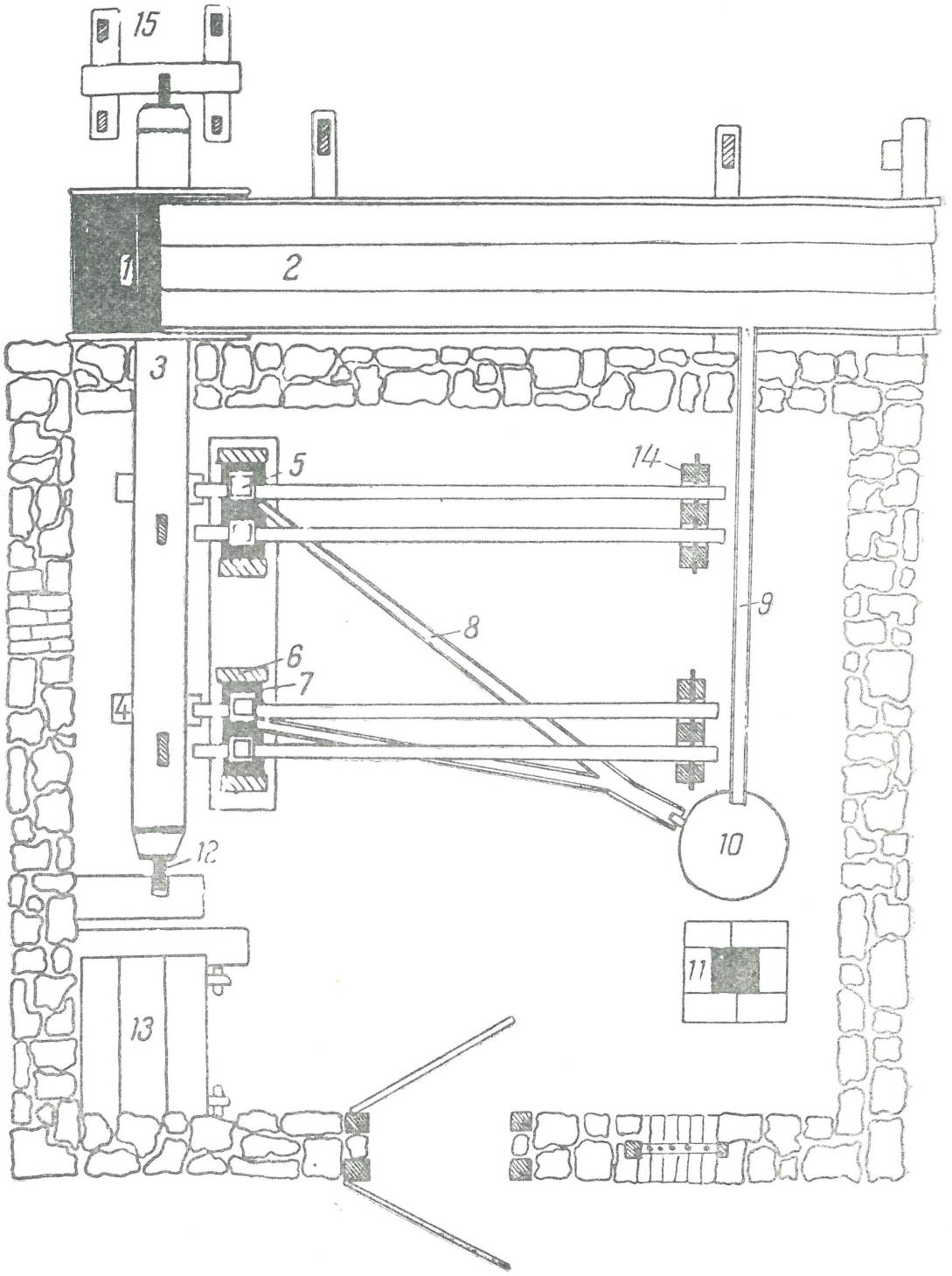

Fig. 7. Planul pivei Gheorghe Z. Comșa. (1. roată ; 2. scocul ; 3. fusul ; 4. aripi ; 5. ciocanele ; 6. hărzauă ; 7. trocile ; 8. scoc bifurcat ; 9. scoc ; 10. căldarea ; 11. hurloi ; 12. cep ; 13. polița ; 14. stîlpi ; 15. pat).

Fig. 8. Vedere de ansamblu a pivei lui Gh. Comșa

Podul pivelor nu este închis pe toată suprafața sa. Deasupra trocilor rămîne o porțiune liberă care permite aburilor, în anotimpul rece, să se ridice în pod. Porțiunea acoperită cu lespezi de fag servește la adăpostirea uneltelor de construcție și întreținere (fig. 9), dar mai ales a lemnelor pregătite pentru confecționarea și înlocuirea pieselor rupte sau uzate.

Cam la un an se schimbă aripile fusului și cozile ciocanelor, iar roata cu cupe și troaca sînt înlocuite de obicei la 6—7 ani.

Singura încăpere a pivei, servește și ca loc de odihnă. Piuarii își așează pănuri sau țoale în fața focului, de unde supraveghează continuu hainele din troci. Uneori aceștia confecționau din iască de fag cu diametrul de 30—40 cm scăunele cu trei picioare, fiind mai moi decît cele de lemn.

Pe Valea Comănei, piuarii erau și constructori, executînd pive după modelul celor cunoscute în zonă. Așa au fost vestiții meșteri Ion Moise Neamțu, Niculai Mija, Ion Socea, Ion Mohonea și mulți alții, care au preluat de la generațiile mai vechi acest meșteșug aducîndu-l pînă în zilele noastre.

Produsele piuăritului

Centrele urbane din apropiere, Brașovul, Rupea și Făgărașul, au introdus în zona Perșanilor, din trei direcții diferite, textile noi care au înlocuit o parte din piesele de port țărănesc. Cu toate acestea tradiția a menținut elementele de bază ale vechiului port, fapt care explică în parte și păstrarea piuăritului în formele sale reduse pînă azi. Pănurile de lînă, lepedeele, zeichiile, „țoalele văcsite", cioarecii, glugile, ca și țolurile pentru cai, erau aduse la piuă „așa cum ieșeau ele din spata muierilor".

Procesul de prelucrare a textilelor depinde de calitatea și destinația acestora. Pănurile se bat în trei feluri : **în lung, în lat și încurcate,** adică mereu răsucite în troacă. La bătut, se folosește în general apă caldă, iar pentru textilele colorate apă rece. Piua este deservită de doi oameni, care cunosc meșteșugul prelucrării țesăturilor.

Nevoia de lemne pentru materiale de construcție, pentru piese de schimb ca și pentru „căldarea de fiert apa" a determinat apropierea acestor instalații de pădure. La căldarea de fiert apa, se foloseau lemne tăiate de 1,5 m „uscate și afumate", deoarece ardeau mai bine.

Timpul necesar finisării pănurei depinde de calitatea ei. O pănură tare, adică una din lînă aspră, bătută mult în război, se prelucrează cam o zi și o noapte, iar o pănură bună doar o noapte. Cantitatea ce se poate prelucra o dată este cuprinsă între 60—80 coți. Atunci cînd pănurile sînt mai mici, „se înfrățesc" două sau trei ca să aibă minimum 60 de coți.

Etapele pe care le parcurge o țesătură pînă la finisarea ei sînt următoarele :

Pentru început, pănurile se fac „pale" sau „cute" (bucle largi) suprapuse și se introduc în troci. Cu ajutorul unui „scoc", apa se aduce la căldare, unde încălzindu-se este distribuită printr-un scoc bifurcat, la cele

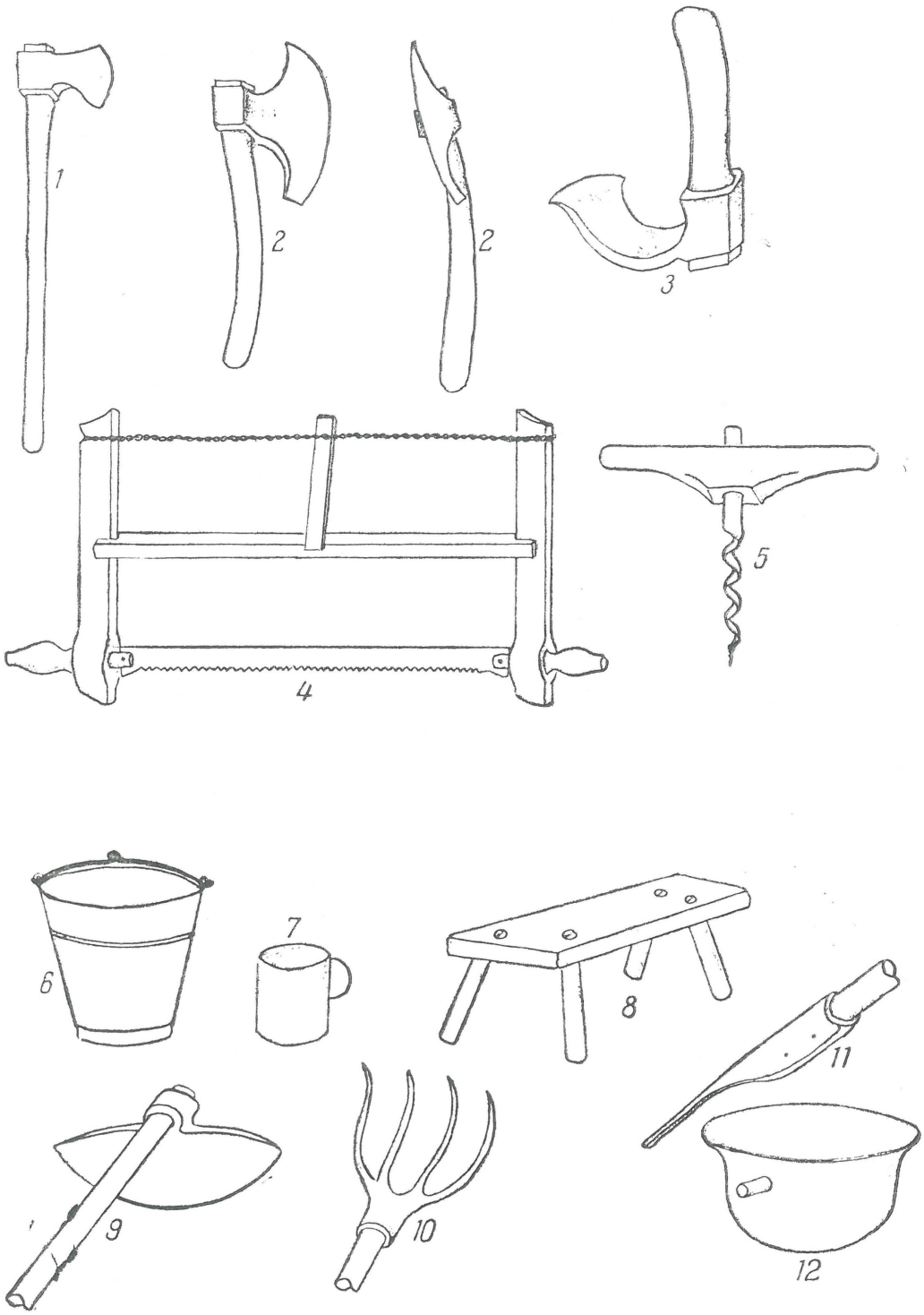

Fig. 9. Uneltele de întreținere și lucru la piuă. (1. secure ; 2. bardă ; 3. teslă ; 4. fierăstrău ; 5. sfredel ; 6. găleată ; 7. cană ; 8. scaun ; 9. sapă ; 10. furcoi ; 11. rezuș de spart ghiața ; 12. căldare pentru fiert apa).

două troci. Țesăturile astfel umezite sînt bătute de către ciocane, aproximativ două ore. Pentru ca palele să nu se lipească între ele, pănura se scoate și se așează pe cele două ciocane aduse la același nivel, prin ridicarea ciocanului din troacă cu ajutorul unui „pripon". Apoi, se apucă un capăt al pănurii cu mîinile și se trage peste „bățul de tras", fixat între cele două „hărzauă", așezîndu-se din nou în pale pe genunchi, pentru a fi iarăși bătută (fig. 10). Această operație se repetă de mai multe ori. Astfel, o pănură cu firul bine răsucit se bate de 8—10 ori, iar una cu

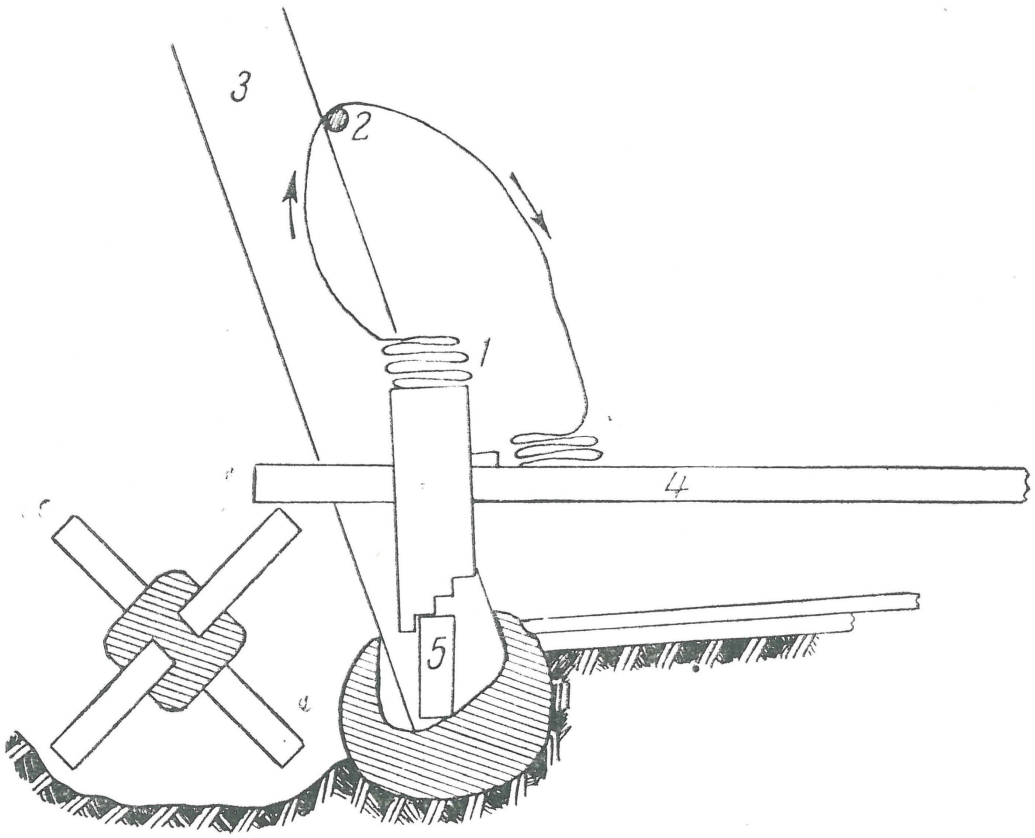

Fig. 10. Trasul pănurii la piuă. (1. pănura ; 2. bățul de tras ; 3. hărzauă ; 4. coada ciocanului ; 5. pripon).

firul mai slab de 5—6 ori. Spre sfîrșitul operației de finisare, pănura se face sul și se bate din jumătate în jumătate de oră de aproximativ 5 ori, pentru a se întinde.

După terminarea bătutului, mai multe suluri de pănuri sînt introduse din nou în troci, pentru a fi netezite. Cu ajutorul „poliței de întins" numită adesea și „laiță" și a „bățului de proptit" sau „șindeiche" (fig. 11), pănurile se întind. Făcute sul pentru ultima oară, țesăturile sînt așezate „în cap pe prici" la uscat (fig. 12).

Piuăritul din Valea Comănei, are un caracter sezonier şi se practică în special toamna şi primăvara. Perioadele de vîrf sînt în lunile octombrie, noiembrie, dar mai ales decembrie pînă în preajma sărbătorilor de Crăciun. În lunile de iarnă, întrucît apa din iaz îngheaţă, nu se lucrează. Activitatea la piuă se reia în martie şi durează pînă la sfîrşitul lui iulie, cînd începe cositul fînului.

Costul bătutului se fixa în funcţie de cantitatea produselor finisate, fără vreo deosebire între zeiche, pănură, ţoluri. Doar ţesăturile de miţe curate erau mai scumpe, căci se „înfrăţeau" foarte greu.

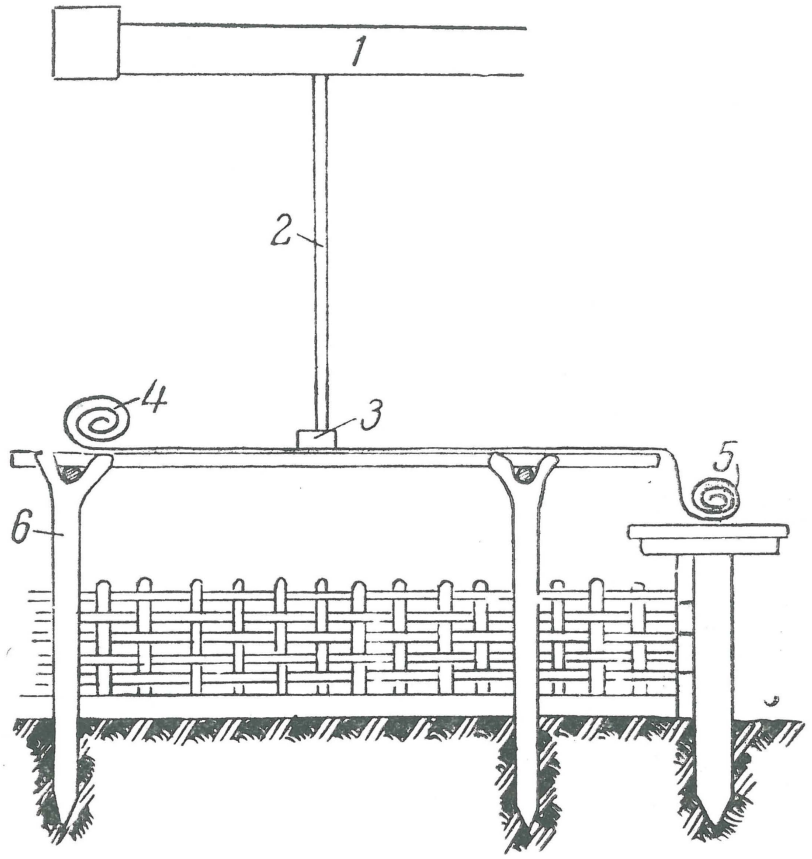

Fig. 11. Scaunul de tras haine — secţiune. (1. grindă ; 2. Băţul de proptit ; 3. scîndură ; 4. valul de pănură ne întinsă ; 5. sulul de pănură întinsă ; 6. parii de susţinere ai poliţei)

Înainte de primul război mondial se percepea 4 creiţari pentru un stînjen. Cînd piuarii meregeau cu carul la casa omului, luau 5 creiţari. După cel de-al doilea război mondial cereau la un „dărab de pănură" sau la „un ştiuc" de 10 coţi, cîte o „cofă de bucate" şi bani. În ultima vreme se plăteşte cam 4—5 lei pe metru. De remarcat că şi rudele apropiate plătesc bătutul pănurei.

În ceea ce privește regimul de proprietate, „pivele erau construite pe pămîntul nostru — spune Dionisie Socca n. 1883 — moștenite de la părinți, de la moșii și strămoșii noștri. Piua noastră, a Soceștilor — spune același informator — a fost construită de strămoșul meu Ion Socea. Acesta a lăsat moștenire lui Ion și Zahiu, cei doi fii ai săi, cîte două ciocane. Ion, moșul meu, a lăsat moștenire cîte un ciocan la cei doi copii ai săi Ion, tatăl meu, și Gheorghe, unchiul meu. Eu am moștenit de la tata un ciocan,

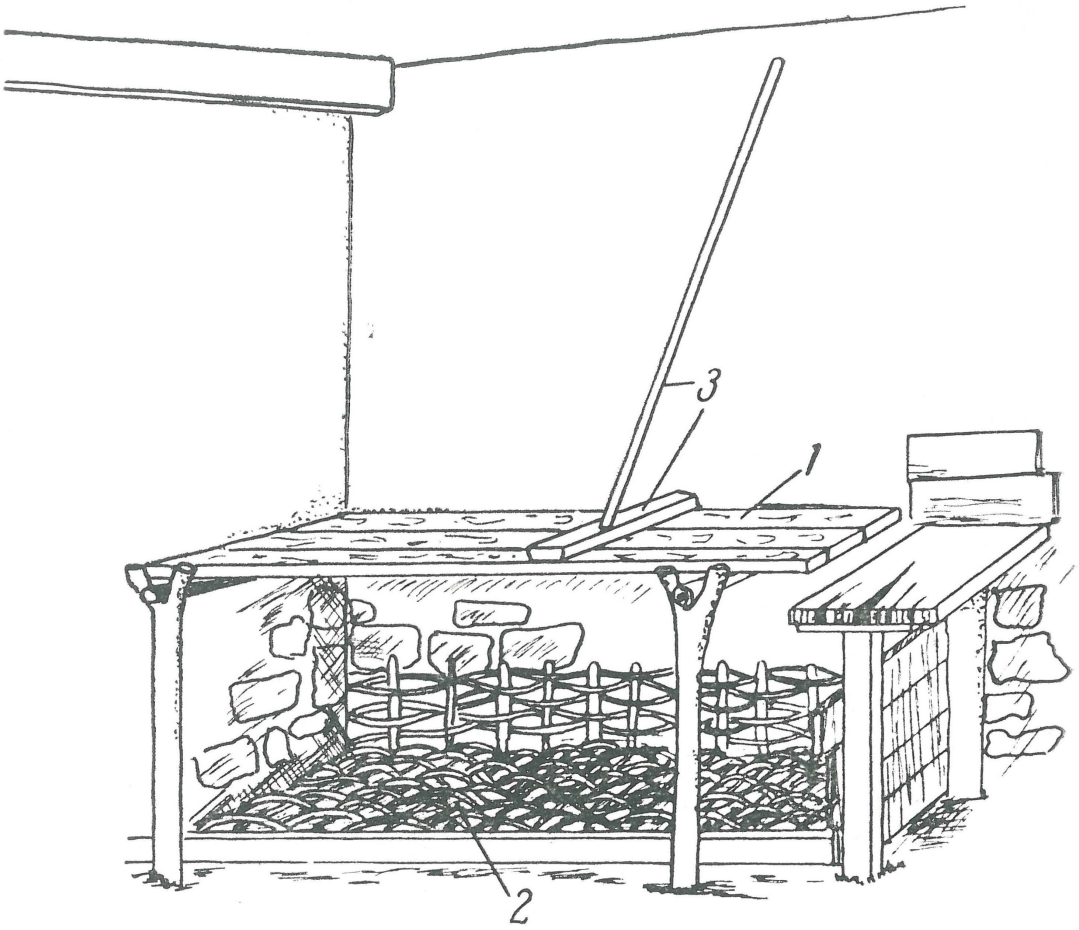

Fig. 12. Scaunul de întins haine. (1. poliță ; 2. priciul ; 3. bățul si scîndura de întins)

două ciocane de la Zahiu, frate cu moșu, care n-a avut copii, iar pentru cel de-al patrulea ciocan, al verilor mei, întorceam venit acestora, stabilit prin bună înțelegere".

Același regim de proprietate l-a avut și piua Comșeștilor, ultimul moștenitor fiind Gheorghe Comșa.

Din analiza tuturor aspectelor privind piuăritul din Valea Comanei, începînd cu instalațiile propriu-zise, cu tehnicile de prelucrare a texti-

lelor şi cu regimul de proprietate, am reliefat în linii generale importanţa şi valoarea acestui meşteşug. Vechi documente privitoare la istoria meşteşugurilor româneşti, aceste instalaţii ocupă un loc de seamă în cadrul istoriei poporului nostru, a civilizaţiei sale din trecut, reliefînd totodată caracterul creator al unor meşteri anonimi.

Apărut în cadrul economiei săteşti, ca o veche îndeletnicire, piuăritul se conturează treptat ca un meşteşug de sine stătător, cu meşteri specializaţi, ce deservea zone întinse, ajungînd uneori chiar la stadiul de sate specializate.

Întregul ev mediu şi începutul capitalismului, au oferit condiţii deosebit de prielnice dezvoltării piuăritului. Cauze obiective au determinat însă dispariţia acestui meşteşug, poate unul dintre cele mai vechi şi o dată cu el pieirea acestor ingenioase instalaţii ţărăneşti. Dacă din concurenţa cu vechea producţie meşteşugărească urbană, organizată în bresle, a scăpat, astăzi industria modernă, încă de la apariţia războiului mecanic de ţesut, s-a arătat a fi o concurentă de neînfrînt. Ca rezultat, a fost dispariţia textilelor ţărăneşti în favoarea produselor industriale şi o dată cu acestea a portului tradiţional.

KIVONAT

Bevezetésként a szerzők a népi technikai felszerelések tanulmányozását sürgetik, statisztikai adatokkal alátámasztva azok eltűnésének gyors folyamatát.

A ványolás történetét, térbeli elterjedtségét vázolják, majd rátérnek az Olt völgyében (Valea Comănelor) működő ványolókhoz kapcsolódó néprajzi problémák részletes tárgyalására.

NOTE

1. Din publicaţiile mai vechi citãm doar pe cele mai importante. I. MORARIU, **Piuăritul în Valea Someşului**, în „Bulet. Soc. de geografie", vol. LV, Buc., 1936; I. MORARIU, **Piuăle şi piuăritul în Valea Zăgrii**, Bistriţa, 1933; LUCIA APOLZAN, **Portul şi industria casnică textilă în Munţii Apuseni**, Buc., 1944; TUDOR PAMFILE, **Industria casnică la români**, Bucureşti, 1910; V. CĂRĂBIŞ, **Mori şi pive de pe Valea Galeşului (Gorj) în sec. XVII—XIX**, în Studii, 1962, nr. 4; H. A. RĂDULESCU, **Vechea industrie vrînceană — chiua şi dîrsta, în „Milcovia"**, V—VII, 1936; ISTRATE CORNELIU, **Despre dîrstele din Moldova în sec. al XVIII-lea şi pînă în prima jumătate a sec. XIX**, în Studii şi cercetări ştiinţifice — istorie — an. III, 1962, Fascicola I.
   Menţiuni apar şi în materialele consemnate de „Bibliografia generală a etnografiei şi folclorului românesc", vol. I (1800—1891). Buc. 1968, p. 92—101 sau în publicaţiile „Institutului de ştiinţe sociale al României" (1919—1944), Buc. 1944. Pentru publicaţiile mai noi a se vedea în „Cibinium", Studii şi materiale privind Muzeul tehnicii populare din Dumbrava Sibiului, Muzeul Brukenthal, Sibiu, 1966, p. 145—146.
2. VALERIU BUTURĂ, **Contribuţii la studiul instalaţiilor tehnice ţărăneşti din Munţii Apuseni**, în Revista de etnografie şi folclor, nr. 6, Buc., 1964, p. 597—598.

3. CORNEL IRIMIE, **Beiträge zur Typologie der bäuerlichen Industrieanlagen Rumäniens**, în Études d'éthnographie et de folklore. Au VII-e Congrès International des Sciences Anthropologiques et Ethnologiques, Moscova 1964, p. 28.
4. ȘTEFAN PASCU, **Meșteșugurile din Transilvania pînă în secolul al XVI-lea**, Edit. Acad. R.S. România, Buc., 1954, p. 21—27.
5. TIBERIU MORARIU, ION PIȘOTĂ, IULIU BUTA, **Hidrologie generală**, Edit. didactică și pedagogică, Buc. 1962, p. 72.
6. CORNEL IRIMIE, **Beiträge zur Typologie** ... p. 32—33.
7. FLOREA B. FLORESCU, **Interpretarea elementelor etnografice de pe monumentul de la Adam Klissi** (Tropaeum Trajani), în „Studii și cercetări de istoria artei", Acad. R.S.R. nr. 3—4, p. 29—31, Buc., 1955; cf. CORNEL IRIMIE, **Pivele și vîltorile din mărginimea Sibiului și de pe Valea Sebeșului.** „Studii și comunicări" nr. 2, Muzeul Brukenthal, Sibiu, 1956, p. 8; V. CĂRĂBUȘ, **Mori și pive de pe Valea Jaleșului (Gorj) în sec. al XVII—XIX-lea**, în „Studii", (XV), 1962, p. 937.
8. ȘTEFAN PASCU, op. cit., p. 21.
9. GRIGORE IONESCU, **Arhitectura populară românească**, Editura Tehnică, Buc., 1957, p. 94.
10. CORNEL IRIMIE, **Portul popular din zona Perșanilor — Țara Oltului.** Caiete de artă populară, Edit. de stat pt. lit. și artă, Buc., 1958, p. 7.
11. HENRI H. STAHL, **Contribuții la studiul satelor devălmașe românești**, vol. I, Edit. Acad. R.P.R., Buc., 1958, p. 193.
12. ȘTEFAN METEȘ, **Situația economică a românilor din Țara Făgărașului**, Cluj, 1935, p. XCVII.
13. CORNEL IRIMIE, **Portul popular** ..., p. 5—12.
14. ȘTEFAN METEȘ, op. cit., p. LXXXIII.
15. **Industria textilă din Brașov și Țara Bîrsei**, catalog de documente, vol. I (1413—1820), Buc., 1960, p. 5.
16. ȘTEFAN METEȘ, op. cit., și DUMITRU PRODAN, **Iobăgia în Transilvania în sec XVI**, vol. I—II, Edit. Acad. R.S.R., Buc., 1968.
17. DUMITRU PRODAN, **Boierii și vecinii în Țara Făgărașului în sec. XVI—XVII**, în „Anuarul Inst. de istorie din Cluj", Tom. VI, 1963, p. 252.
18. AL. BĂRBAT, **Dezvoltarea și structura economică a Țării Oltului**, Cluj, 1935, p. 48.
19. Inf. Gheorghe Zosim Comșa, n. 1910, Comana de Sus.
20. CORNEL IRIMIE, **Beiträge zur Typologie** ... p. 33.
21. Inf. Dionisie Ion Socea, n. 1883, Comana de Sus.
22. AL. BĂRBAT, op. cit., p. 165.

FAFORGÁCSKALAP KÖTÉSE A KOVÁSZNA MEGYEI KŐRÖSÖN

(Újabb keletű falusi kismesterség)[1]

MOLNÁR ISTVÁN

A népi kultúra teljes egészének megismerése érdekében végzendő kutatás egyik igen fontos részletfeladata a kismesterségek vizsgálata. Ennek ellenére néprajzkutatásunk — nehány általánosabban elterjedt kismesterségtől eltekintve — viszonylag keveset foglalkozik ezzel a tevékenységi körrel. Sok olyan részlettanulmány hiányzik még — különösen a kevésbé gyakorolt kismesterségekről —, amik alapját kellene hogy képezzék egy általános áttekintést adó későbbi összefoglaló munkának. De a már feldolgozott anyag is a megváltozott gazdasági és társadalmi körülmények folytán — a gazdálkodás adott szintjének jellege szerint — kiegészítésre szorul. Az új termelési formák, indítékok, a régitől eltérő munkaszervezés ugyanis a falusi kismesterségek alakulásában lényeges változásokat idéznek elő. A szocialista mezőgazdálkodás fejlődése pl. lehetővé teszi, hogy azok a népcsoportok, amelyek hagyományosan — kiegészítő foglalkozásként — a kismesterségek valamelyik ágának gyakorlásával foglalkoztak, a földművelés gépesítése folytán felszabaduló munkaidejük nagy részét azoknak folytatására intenzívebben felhasználhassák. Ez a tény és ezek mellet az, hogy az egyes mezőgazdasági TSz-ek és kisipari termelőszövetkezetek is szervezett formában, pénzjövedelmük gyarapítása érdekében, ösztönzik a területükön régebben kialakult népi kismesterségeket — nehány ágazat művelésének a reneszánszához vezetnek s jellemző jelenségként egyes faluközösségekben eddig az ideig nem gyakorolt újabb kismerteségek megalakulását is lehetővé teszik.

Ha a falusi kismerteségek alakulását, fejlődését, változásait, jelenlegi helyzetét az új társadalmi-gazdasági körülmények közt kíséreljük meg áttekinteni, akkor — a múlthoz viszonyított változások figyelembe vétele alapján — azokat általánosságban az alábbi négy kategóriába sorolhatjuk.

1. Egy faluközösség keretében a régebben is általánosan, a falu majdnem mindenkorú és nemű tagja által gyakorolt hagyományos háziipar-

jellegű kismesterség az új gazdasági keretben is hasonló mértékben folytatódik, csak a munkaszervezés formája alakult át. Régebben a család keretében történt a nyersanyag félkészáruvá, majd termékké való feldolgozása, értékesítését is a család valamelyik tagja végezte. Az új szervezési formában azonban az eddigi komplex tevékenységet folytató termelők a nyersanyagot jórészt csak félkészáruvá dolgozták fel s így értékesítik a szövetkezetben. Ilyen kismesterség pl. a szalmakalap kötése a Maros megyei Ravában, Bözödön, vagy a Hargita megyei Küsmődön.

2. A hagyományos, de régebben a faluközösségben csak kevesek által gyakorolt kismesterség az új gazdálkodási keretben és szervezésben kiszélesedik, általánosabb kiegészítő foglalkozási ággá válik, mint pl. a gyékénytakaró illetve gyékényszőnyeg szövése a Maros megyei Harasztkereken vagy a kőfaragás a Kovászna megyei Kézdipolyánban.

3. Olyan faluközösségben, amelyben a kismesterségek gyakorlásának nincs hagyománya, a lakosság egy része — az új gazdasági keretben felszabaduló munkaidejének hasznos kitöltése végett — a látott példa nyomán átveszi a közelében folytatott mesterséget s eredményesen is gyakorolja azt, mint pl. a Maros megyei Szentgericén a szomszédos Harasztkerekről átvett gyékényfonás esetében.

4. Az az eset is fenn áll, hogy egy faluközösségben a hagyományosan gyakorolt kismesterség az ipari-gazdasági fejlődés folytán feleslegessé válva megszűnik, mint pl. a Kovászna megyei Kőrösön és vidékén a szita és rostakéreg faragása vagy az ehhez kapcsolódó szitaszövés-készítés és helyet ad az ugyancsak a fa feldolgozásához kapcsolódó új kismesterségnek, a faforgácsból készített kalap gyártásának.

A társadalmi-gazdasági tényezők befolyására alakuló kismesterségek vizsgálata tehát népi kultúránk teljes keresztmetszetének megismeréséhez támpontokat szolgáltat s ezért a társadalmi jellegű néprajzkutatásnak egyik mellőzhetetlen területe.

Általánosan ismert tény, hogy bármely kismesterség kialakulása — a gazdasági-társadalmi adottságok mellett — mindig két alaptényezőtől függ :

— a rendelkezésre álló nyersanyagtól és

— a hosszú időn át, tapasztalatok alapján megszerzett kiművelt technikai érzéktől, tudástól. A hagyományokon alapuló technikai érzék különösen fontos egy újabb kismerteség technikai folyamatának kialakításában.

Az alábbiakban egy olyan kismesterség leírását adom, amelynek kialakulása egy régebbi — a gazdasági és technikai fejlődés következtében eltűnő — kismesterség utódaként újabb keletű, de a hagyományosan ismert és felhasznált nyersanyaghoz és megmunkálásának ismeretéhez, a fához kapcsolódik : ez a kismesterség a kőrösi faforgácskalap készítése. Gyökereit tekintve az alábbiakat állapíthatjuk meg.

Kőrös egészen a XX. század második negyedéig a szitásmesterségről volt híres, amit falusi kismerteségként gyakoroltak. Járulékos tevékenységként ehhez kapcsolódott a szitakéreg faragása is, amit kezdetben, a

XVIII.században és a XIX. század végefeléig, csak a maguk szőtte sziták „felkészítéséhez" faragtak. A XIX. század második felétől kezdődően — a szita iránt mutatkozó növekvő szükséglet nyomán — a városi szitásmesterség tevékenysége is fokozódik s egyre több kérget igényel. A növekvő kereslet indíttatására Kőrösön a szitások közül többen — a kárpáti erdőségek megfelelő fája is kéznél lévén — a saját szükségleten felül eladásra is kezdtek kérget termelni. Kezdetben csak szita- és rostakérget, később különböző csomagoló dobozoknak való kéreglemezt is állítottak elő. Ennek nyomán a kéregfaragás fokozatosan elvált a szitásságtól s önálló fafaragó kismesterséggé alakult[2].

A fa finomabb, aprólékosabb feldolgozása tehát Kőrösön évszázados hagyomány. Felhasználási módja azonban, követve a kor kívánalmait, a múlt század végén, illetve a századfordulón — amint fennebb láttuk — egyszer már változott. A műmalmok elterjedése, illetve a korszerűbb csomagolási anyagok megismerése azonban századunk első negyedére mind a szitásság, mind a kéregfaragás mesterségének további gyakorlását Kőrösön szükségtelenné tette. A fa megmunkálásának erős, mélyen gyökerező hagyománya azonban átörökítetten benne él a mostani, nemzedékben is. Ennek következményeként már a 30-as évektől kezdődően, de különösen a jelenünkben — a társadalmi-gazdasági átalakulás adott szintjén — munkaerejének, gyakorlati tudásának értékesíthető felhasználása végett tovább kereste a fa megmunkálásának új lehetőségét. Vásárokra járásaik közben megismerkedtek a faforgácsból készített kalappal. Felfedezve a kalapgyártásban rejlő kereseti lehetőséget, a fa megmunkálásához értőkként a készítés módját kikisérletezve, a hagyományos két kismesterség fokozatos megszűnésével egyidejűleg átváltottak az új kismesterség gyakorlására.

*

Az alábbiakban — e kismesterség leírásának keretében — a nyersanyag kitermelésénél, illetve feldolgozásánál alkalmazott eszközöket s ezt követően a feldolgozás munkamenetét ismertetem.

A. **Az eszközök**[3]

A feldogozásnál egyrészt a famegmunkálás hagyományos szerszámait alkalmazták, de a kismesterség sajátosságából adódóan maguk feltalálta és készítette új eszközök is használatba kerültek.

I. **A nyersanyag előkészítésének eszközei.**

1. **A kitermelést** az alábbi szokásos eszközökkel végzik :
— **harcsafűrész, erdőlő fejsze** — a fatörzs kidöntéséhez,
— **erdőlő fejsze** — a fa legallyazásához,
— **harcsafűrész** — a legallyazott rönk feldarabolásához, ún. **kölöp**ökbe való felszakaszolásához.

2. **A kölöpdeszka kifűrészelését** részben hagyományos, részben módosított szerszámokkal végzik. Ezek :

— **gyalupad,** — a rönk és deszka feldolgozásával kapcsolatos minden előkészítő műveletet ezen végeznek,

— **deszkafűrész,** a **kölöpdeszka** fűrészelésének speciális szerszáma. Elhasznált gáterlapból a harcsafűrész formájára maguk készítik. Hossza 120—130 cm. Ez az új szerkesztésű fűrész azért vált szükségessé, mert a harcsafűrész csak keresztbe vág jól, a rámás kézifűrész viszont a nyers fában szorul s teljesítménye is kisebb.

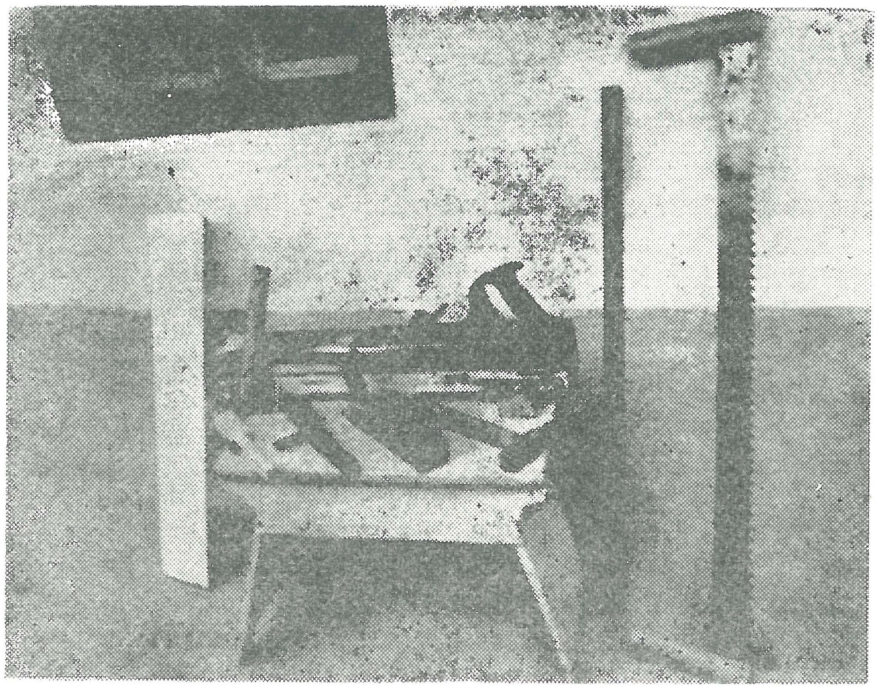

1. ábra

— a **vízmérték,** ezzel jelölik meg és osztják be a kölöp végein a kivágandó deszkák vastagságát,

— a **mértékvonalzó,** — 3 cm széles, 10 cm hosszú. Ezzel vonalazzák meg a kölöpön a kölöpdeszkák hosszanti vágási irányát.

— a **feszítő kicsi balta** — rövidnyelű, vékonyabb lapú, amit a fűrésznyomba ütnek, ha a nyers fa a fűrészlapot „szorítja" a vágás menete közben,

— a **lapos véső** — a kölöpdeszkák végein (**bütűin**) ezzel simítják el a fűrészeléskor keletkezett **borzosságot.**

3. **A kölöpdeszka simítását** forgácsolásra való előkészítését a hagyományos szerszámokkal végzik :

— **porozógyalu** — egy élű, kisebb méretű gyalu, amivel a fűrésznyom **borzasságát,** egyenetlenségeit és a deszkavég leszakításának nyomát legyalulják,

— **ropántgyalu** — duplaélű, hosszú simító gyalu, **egyenlítő gyalunak** nevezik, amivel a deszka lapját és éleit egyenletesre, simára gyalulják.

4. **A forgácsolás eszközei** a mesterség fejlődése nyomán változtak. A fejlődés két időszaka — a kezdeti és az újabb — határozta meg az alkalmazott szerszámokat.

a) **Kezdeti időszak:** eszköze a **ropántgyalu.** Ezzel gyalulták le az egyszerre csak egy forgácsszálat adó, s ennek megfelelő vastagságúra kiképzett kölöpdeszka éléről a forgácsot[4].

b) **Újabb időszak**

A forgácskalap iránti kereslet növekvése folytán, valamint a többféle mintájú kalap iránt mutatkozó igény nyomán szükségessé vált a termelés fokozása és a minták szaporítása, de ezt csak egy új munkafázis beindítása, illetve az ennek végzéséhez szükséges új munkaeszköz kimódolása tette lehetővé. Ez a munkaeszköz a

— **hasítókés**

Tekintve, hogy e mesterség technológiájában egy új munkafázis új eszközéről van szó, ezért szükségesnek vélem az eszköz készítésének leírását is adni. Megkonstruálásához az ötletet egy asztalosszerszám, a párhuzamvonó adta.

A hasítókés tulajdonképpen két kézbe fogható, bükkfából hasáb alakura faragott nyeles szerszám (2. ábra). Hossza 23—24 cm, szélesebbik lapfelülete 3 cm, keskenyebbik felülete 2 cm. szélességű. E hasábot hosszának egyharmadánál, a szélesebb lapfelületén 1,5 cm mélyen keresztben befűrészelik[5]. Kétharmadnyi felének végétől indulva, most már hosszanti

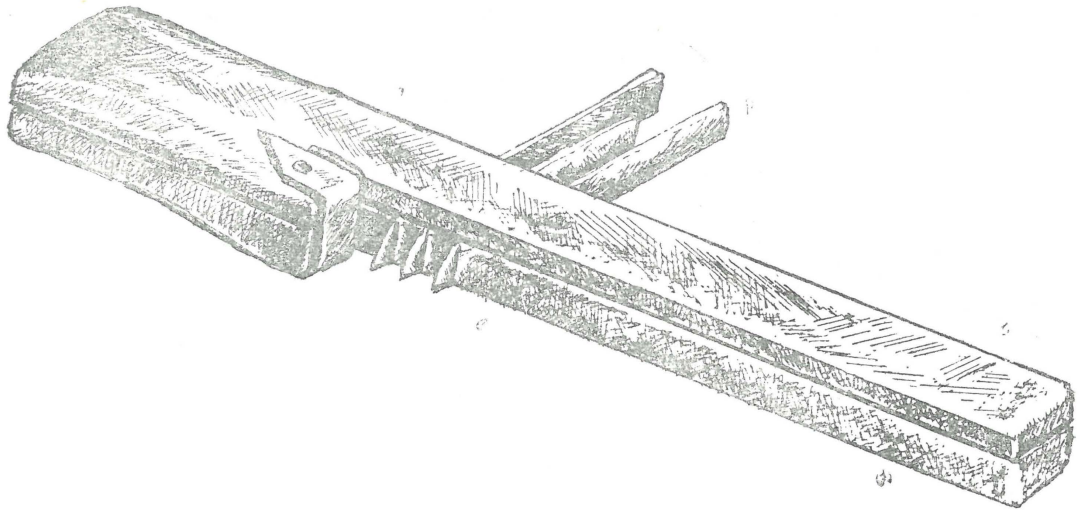

2. ábra

irányban a kereztvágásig fűrészelik be, aminek következtében ez a laprész leesik s a készülő eszközön egy **szakállvál** keletkezik. A hasáb keskenyebbik oldaláról — teljes hosszban — egy kb. 8—10 mm vastagságú lapot — borítólemezt, szintén lefűrészelnek. Ezt követően a hasábon elkészítik a „késágy"-akat: a szakáll bevágásának tövétől, visszafelé véve,

a lapra merőlegesen, pontos beosztással 1 cm mélyen 3 vagy 6 fűrészelést tesznek, amikbe a hasítókéseket ágyazzák be. A hasítókéseket 1 mm vastag, 1 cm széles, 7—8 cm hosszúságúra darabolt, elhasznált eresztőfűrész lapjából készítik. Végeiket ferdén 45°-os szögben lemetszik, majd megélezik. Az így előkészített késeket helyezik be a késágy vágataiba, ferde metszésükkel egy irányban úgy, hogy csak a késlemezek élei nyúlnak ki a vágatokból. Ekker a már előzőleg lefűrészelt borítólemez visszaszegzésével a késeket rögzítik. Az eszköz **szakállát** — vállát —, mivel munka közben erős kopásnak van kitéve, rézlemezzel beborítják.

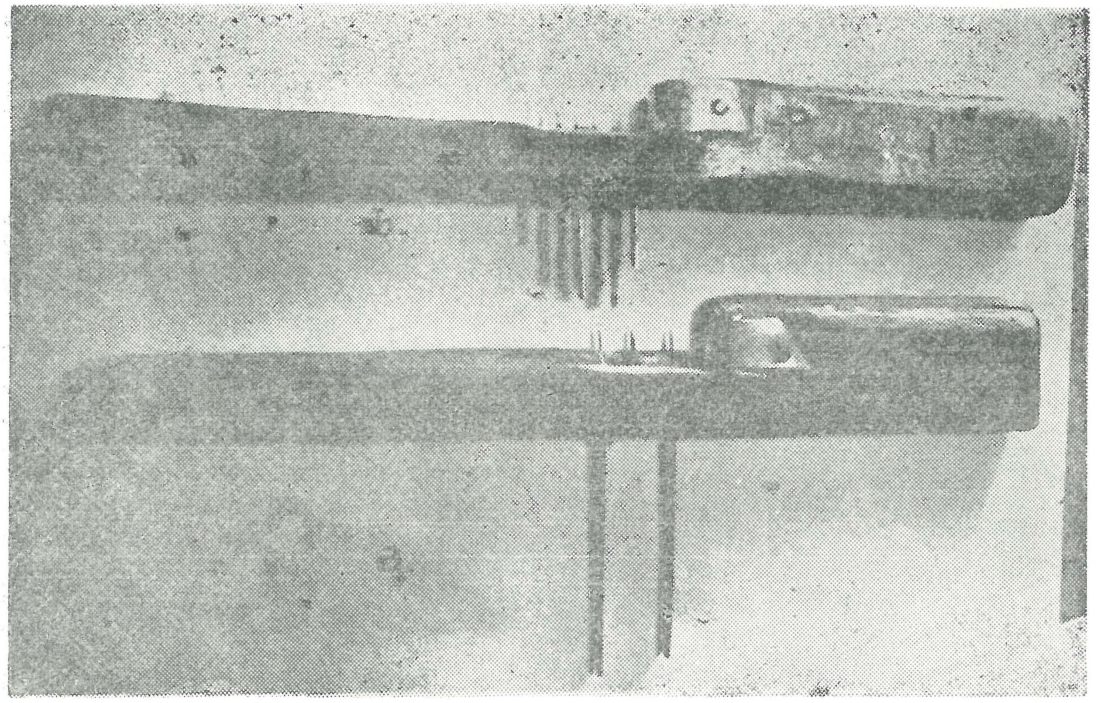

3. ábra

A használatos kalapforgács szélességének megfelelően kétféle méretű hasítókést csinálnak: a szélesebb forgács hasításához 3 késes — 7—8 mm-es késtávközű — hasítót (3/a ábra), a keskenyebb forgács hasításához a 6 késes 4 mm késtávközű hasítót (3/b ábra).

II. A nyersanyag feldolgozásának eszközei

A hasított forgácsból hajtogatott szalagokat megkötésük után, hogy a hajtogatás nyomán keletkezett egyenetlenségei lesimuljanak — préselik. A keskenyebb szalagot pedig felmatringolják. E munkálatok végzésére szintén maguk szerkesztette két új eszközt alkalmaznak: **a prést (mángorlót)** és a **motollát.**

1. **A prés** (4. ábra) : asztal szélére rögzíthető szerkezet. Alapdeszkájának mérete 22×9 cm. Hosszanti oldalaiba egy pár tengelytartó keret van rögzítve. A keret magasabb oszlopai közé és a felső kötőléc közé két

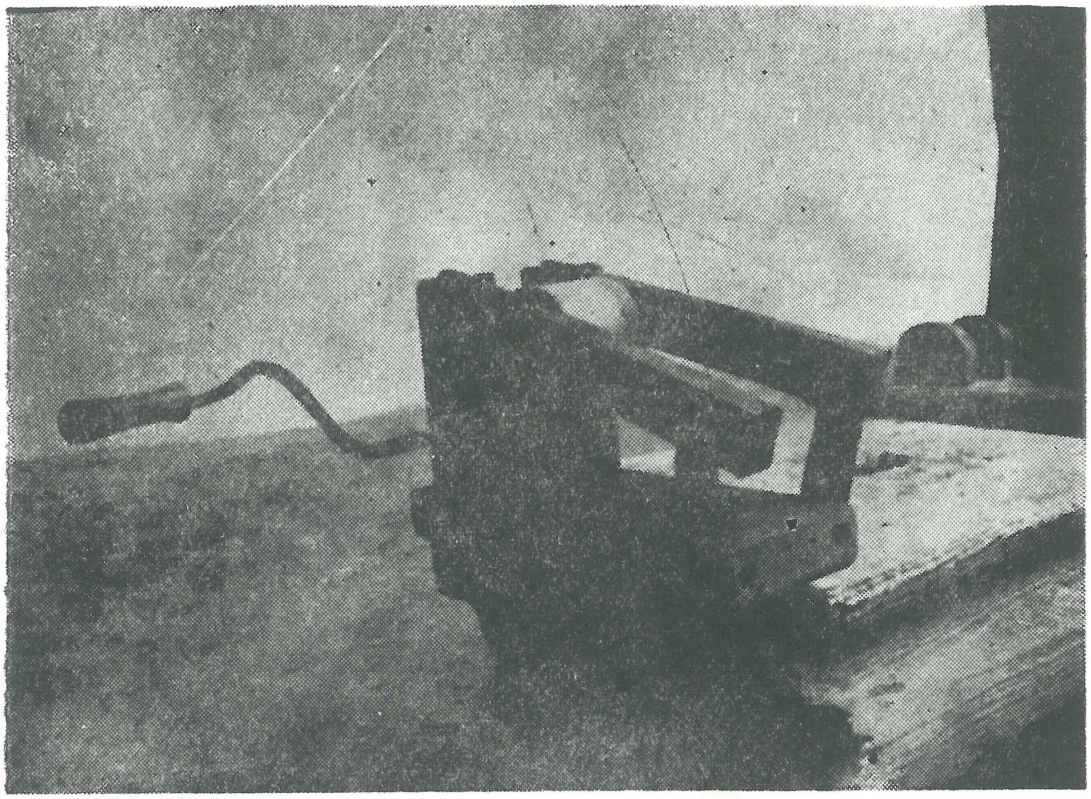

4. ábra

egymással érintkező 4—5 cm átmérőjű tengelyen forgó henger van illesztve. Az alsó henger tengelynyúlványára van szerelve a hajtókar. A szerkezetet munkábavételkor az alapdeszka aljára szerelt felcsiptetővel az asztal vagy pad szélére rögzítik. Hogy mozdulatlanul álljon a felcsiptető villa és az asztal közé egy szorítót, szorítóéket kalapálnak.

2. **A motolla** (5. ábra) : szintén asztalra vagy pad szélére erősíthető, tengelyen forgatható keret. A keskeny kalapfonat matringolására szolgál. Alapja egy 45 cm hosszú 13 cm széles, sarkain legömbölyített alapdeszka. Egyik végére szerelik azokat a tengelytartó oszlopocskákat, amikben a motollakeret tengelye forgatható. A megnyújtott tengelyvégre szerkesztik a kb. 48 cm hosszú és 8 cm széles motollakeretet. A két lécet — a matring hosszúságának megfelelően — 38,5 cm. közzel két drb 3,5 cm-es csap köti össze. A keret egyik külső oldalára helyezik a hajtókart. Az alapdeszka másik végére egy fogazott fekvőlécet alkalmaznak, az úgynevezett szalagirányító **„elosztó" kart.** A szerkezet rögzítését a mángorlóhoz hasonlóan felcsiptetővel és **szorítóékkel** oldják meg.

3. **A varrógép:** a megkötött forgácsszalagot ezzel varrják meg kalappá. Erős posztóvarrógép szükséges hozzá.

A szerszámok leírása után az alábbiakban a nyersanyag ismertetése és a forgácskalap készítésének munkafázisai következnek:

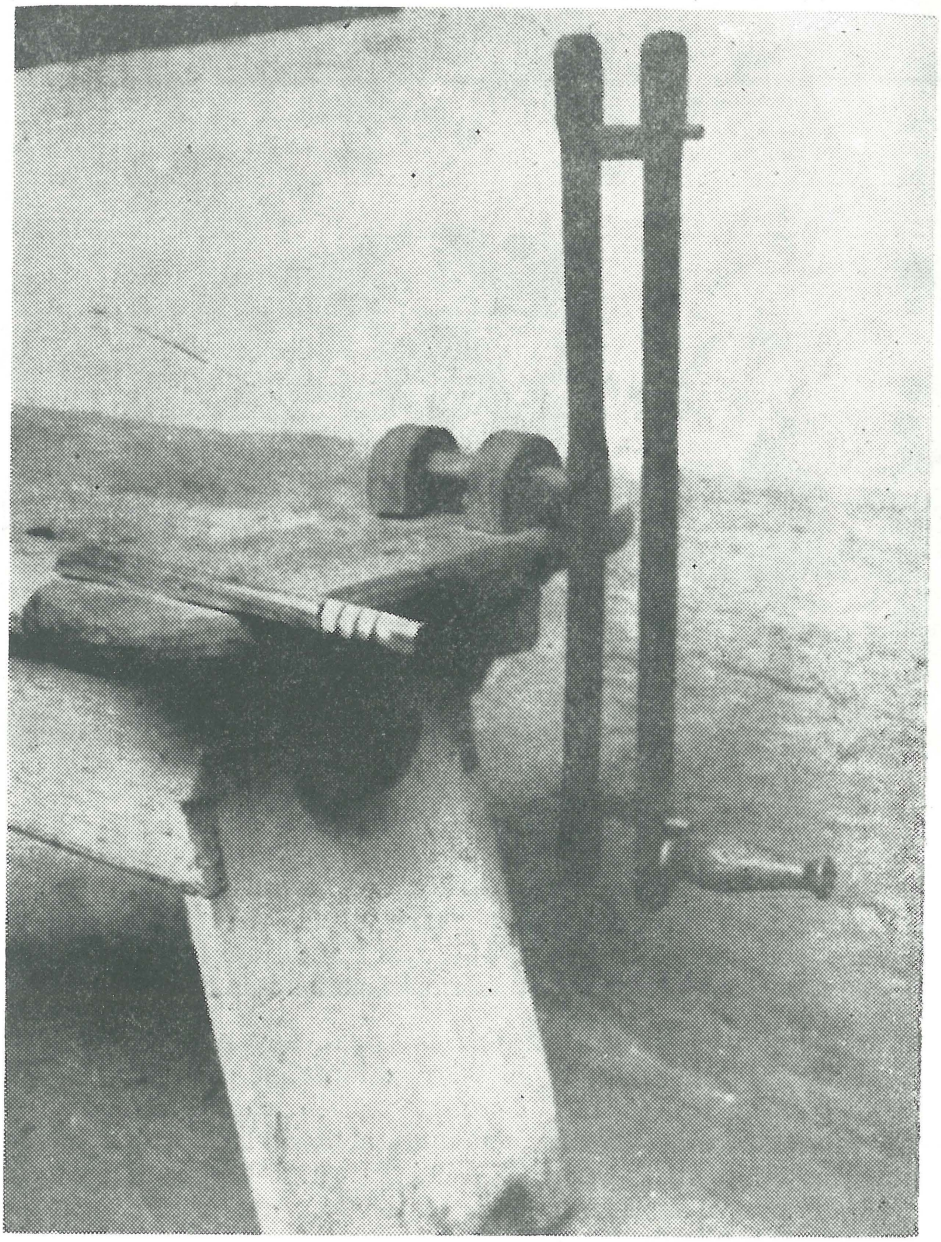

5. ábra

B. **A nyersanyag**

Tekintve, hogy a kalapszalag kötéséhez puha, szálmentes, könnyen hasítható anyag szükséges, a választás a nyárfára — Populus angulata —

esett, amit helyi terminológiával „kalapnyárfának" neveznek. Ez a faféleség a vidék erdőségeiben szétszórtan található s ezért összegyűjtésük sok utánajárást kiván. A fákat még levágásuk előtt megválogatják, legkevesebb 10 cm-es legtöbb 40 cm-es törzsátmérő szükséges s ezenkívül egyenes növésűnek és lehetőleg bogmentesnek kell lenniök. A fák ledöntését a szokásos módon végzik, fejszével, harcsafűrésszel. Legallyazásuk és a vékonyabb használhatatlan csúcsrészek levágása után a rönköket szekérrel hazaviszik ,otthon mindjárt nyers állapotban megmunkálják. Tekintve, hogy a forgácsolást csak **mezgés** — nyers — állapotban lehet jól és könnyen végezni, egyszerre két-három fánál többet nem döntenek le.

C. A nyersanyag feldolgozásának munkaszakaszai

I. Előkészítő műveletek

1. A kölöp készítése

A nyárfarönköt ún. **kölöpökre** darabolják fel, a rönk minőségétől függően, „ahogy adja", 50—120 cm-es darabokra fűrészelik. Hosszabb darabot, mint 120 cm nem vágnak azért, mert a kölöpből fűrészelt deszka élét a forgács legyalulásakor egyetlen lökéssel kell végiggyalulni. Ha a kölöp 16 cm-nél vastagabb, akkor fejszével kétfelé hasítják.

2. A kölöpdeszka készítésének mozzanatai

— A kölöp hántása (6. ábra)

A kölöpöket, mielőtt deszkának kifűrészelnék, gyalupadba szorítják, s a rajta levő kérget kézvonóval lehántják. Ha a kölöp vékonyabb, nem hasítják el, hanem egészben fogják be a gyalupadba s hántás közben forgatják, ha pedig hasított, akkor hasított felével a gyalupadra úgy fektetik **lapra,** hogy egyik fele a gyalupad szélénél kinnebb álljon. Így a kérget a kölöp legmagasabb domborulatáig le tudják kézvonózni, utána megfordítják s a maradék kérget is hasonló módon lehántják.

— A kölöp vonalazása

A lehántott kölöpöt megvonalazzák. Ennek az előkészítő műveletnek kettős célja van : kijelölni a 3 cm vastag deszkalapok vágási vonalát és előre megállapítani a kölöp anyagának maximális felhasználhatóságát. A vonalazás tulajdonképpen több munkamozzanatból áll. A lehántott, gyalupadba szorított kölöp egyik bütüjén, a függőlegesen melléállított vízmértékkel **benézik** az első felhasználható deszka szélét s a vízmérték oldala mellett függőlegesen vonalat húznak (7. ábra), majd három centiméterenként az egész felületet megvonalazzák. Hasonlóan járnak el a másik véglappal is. Ezt követően a mértékvonalzót ráfektetik a kölöpre s a véglapokon lévő jelzésekhez igazodva a kölöp felületét is hosszában megvonalazzák (8. ábra). Ekkor a kölöpöt megfordítják s a felül kerülő lapján is a vágási vonalakat szintén kijelölik. A kölöp mindkét oldalának megvonalazása azért szükséges, hogy a deszkalapok lefűrészelése közben a fűrészt húzó két ember pontosan a megjelölt vonalat követhesse, s így a vágás ne **facsarodjék el.**

6. ábra

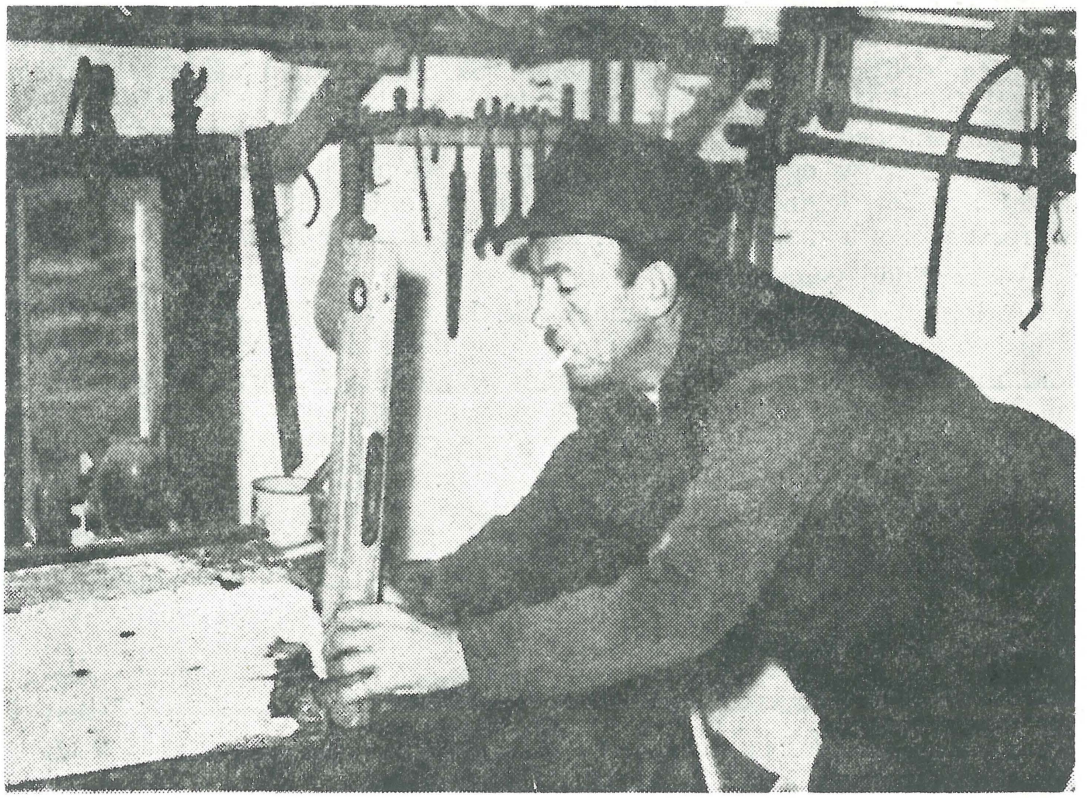

7. ábra

8. ábra

9. ábra

— **A kölöpdeszkák kifűrészelése**

A megvonalazott kölöpöt függőlegesen beszorítják a gyalupad fejébe. Ketten **vágnak-fűrészelnek** (9. ábra). Az egyik ember a pad végénél áll, a másik ráül a pad közepére. A fűrészelést **szakaszokban** végzik, azaz egy

10. ábra

szál deszkát egyszerre nem fűrészelnek le, hanem mindenik vonal mentén — egy magasságig — a deszkák vágását megkezdik. Az első szakasz után a kölöpöt fennebb emelik s a szakaszolást mindaddig folytatják, amíg csak kb. 3—4 cm-es vég marad vágatlanul. A szakaszolással egyenletesebb, biztosabb a vágás, s az utolsó két szál sem inog fürészelés közben.

Ha a fűrész lapja a fa nyers volta miatt munka közben szorul, akkor a kicsi balta élét a fűrésznyomba éknek ütve, a vágást kissé szétfeszítik.

— **A „roppantás" — a deszkalapok lepattintása a kölöpről**

A fűrészeléssel végezve a kölöpöt ráfektetik a gyalupadra olyan módon, hogy a vágások függőlegesen álljanak, majd a szorítószegek közé fogva a befűrészelt kölöpöt, a deszkákat a kölöpfejről lepattintják. Ezt a műveletet nevezik **roppantásnak** (10. ábra). A vastag kölöp deszkáit a kicsi balta élével feszítik le úgy, hogy az élét kalapáccsal a fűrésznyomba be-

11. ábra

ütik, majd oldalozó nyomással a lapot lehasítják. Ha a kölöp kisebb átmérőjű gömbölyű darab volt, akkor óvatosan, csak kézzel feszítik le a deszkalapokat.

12. ábra

A leroppantott első deszka az egyik oldalán domború szegydeszka — széldeszka. Ezt félreteszik, majd később domború éleit és oldalait legyalulják, s annyit-amennyit kiad, olyan szélességű forgácscsíkokat hasítanak belőle.

— A deszkalapok „benézése"

A szegydeszka után következő első deszkalapot benézik, azaz megvizsgálják, hogy jó szálalású-e, s nincsenek-e rejtett bogok benne (11. ábra), amik miatt esetleg rövidebb darabokra kelljen a deszkát szélfűrészelni. Ha a deszkalapban „hiba" van, egyelőre félreteszik s csak a megfelelő deszkák feldolgozása után veszik munkába.

— A deszkalap pucolása

A kiválogatott megfelelő deszkákat lapjukra fektetve a gyalupadba beszorítják s előbb porozógyaluval, majd a rópántgyaluval a felületeteit simára kidolgozzák azért, hogy majd a kalapforgács széle ne legyen borzos (12. ábra).

— **A deszka éleinek egyenlítése**

Miután a deszka mindkét lapját **ledolgozták,** élire állítva a gyalupadba befogják. A porozógyaluval a fa gömbölyödését **„leütik"**, majd a rópántgyalu két-három taszításával az él felületét a laphoz viszonyítottan derékszögre **„egyenlítik"** (13. ábra).

13. ábra

— **A deszka bütűinek egyenlítése**

A deszkalapnak nemcsak az élét, hanem a bütűit is **egyenlítik** azért, hogy gyaluláskor a forgácsvég ne szakadjon ki, hanem simán váljon le a deszkáról. Ezt a műveletet óvatosan ütögetett lapos vésővel végzik (14. ábra). A kölöpdeszka forgácsolásra való előkészítésének ez volt az utolsó munkafázisa.

3. **A forgácsolás**

Ennek a műveletnek két munkaszakasza van.

— **A hasítás** — a kalapszalag kötéséhez szükséges forgácsszálak készítésének előmunkálata. A szerszámok leírásánál bemutatott új találmányú hasítókésekkel végzik. A szerszámot két kézbe fogva (bal kézzel a fejét, jobb kézzel a nyelét (kissé ferde tartással, szakállának, vállának oldallapjával a deszka külső feléhez szorítják. A késhegyeket — a deszka végénél kezdve — erős nyomással a deszka fokába süllyesztik. Ezt köve-

14. ábra

tően a nyomás alatt tartott hasítókést hátráló mozgással a deszka fokán végighúzzák, ami által annak felületébe párhuzamos, szabályos közű, szélesebb vagy keskenyebb hasítékok keletkeznek aszerint, hogy a szélesebb vagy keskenyebb távközű kést alkalmazták-e (15. és 16. ábra). A hasítást mindig csak egyetlen folyamatos mozdulattal végzik.

— **A forgácsgyalulás**

Amikor egy hasítást megtettek, hozzákezdenek a forgácsszálak legyalulásához. Ezt megelőzően a ropántgyalu kését a legyalulandó forgács körülbelőleges vastagságának megfelelően **szemre** beállítják, majd a gyalut a deszka fokának felületén egyetlen lökéssel végig taszítják, ami által arról — a hasítóeszköz késeinek számától függően 3—4 vagy 6—7 csík válik le (17. ábra).

Az első forgácsréteg legyalulása után **megnézik** — megvizsgálják — a forgács vastagságát (18. ábra). Ha túlságosan vékony, vagy túlságosan vastag a forgácsszál, akkor a gyalukést megfelelően beállítják. A második gyalulék vastagságát ismét megvizsgálják, s szükség szerint a gyalukésen ismét állítanak. Ha megfelelő a forgács vastagsága, akkor a gyalut folyamatosan annyiszor taszítják végig a deszka fokán, ameddig a hasítókés vágatainak mélysége megengedi, illetve ameddig még a forgács többszálúlag válik le a felületről[6].

15. ábra

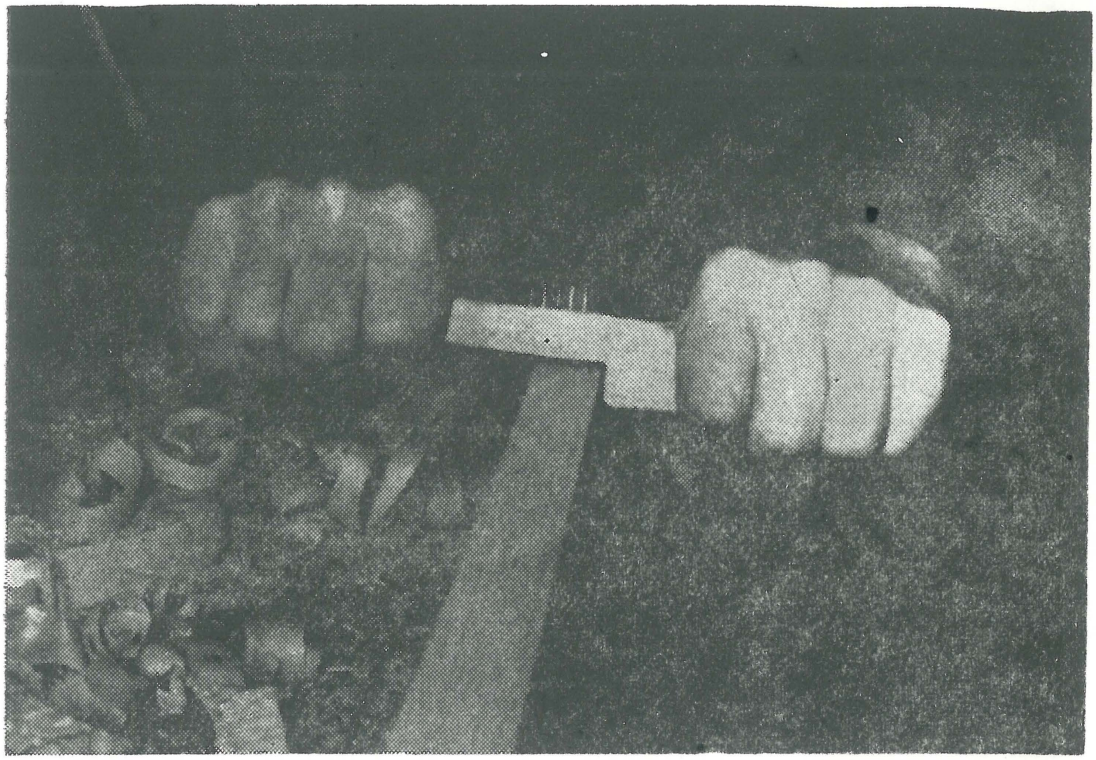

16. ábra

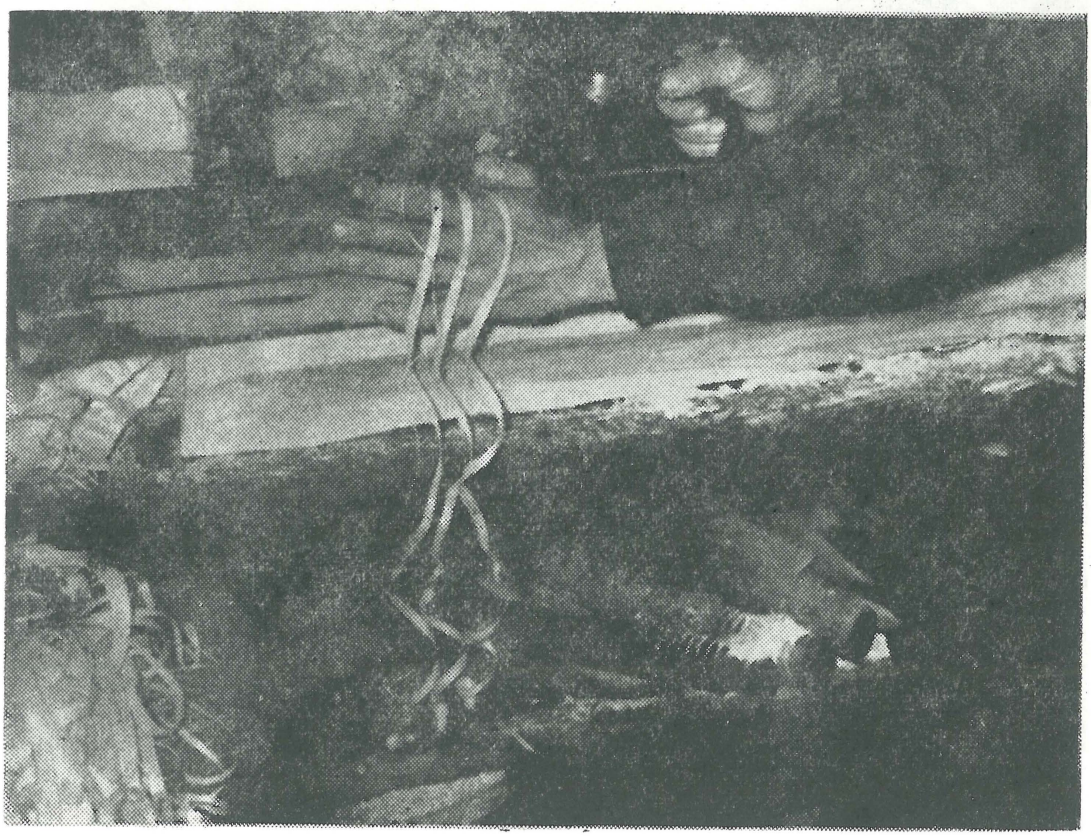

17. ábra

18. ábra

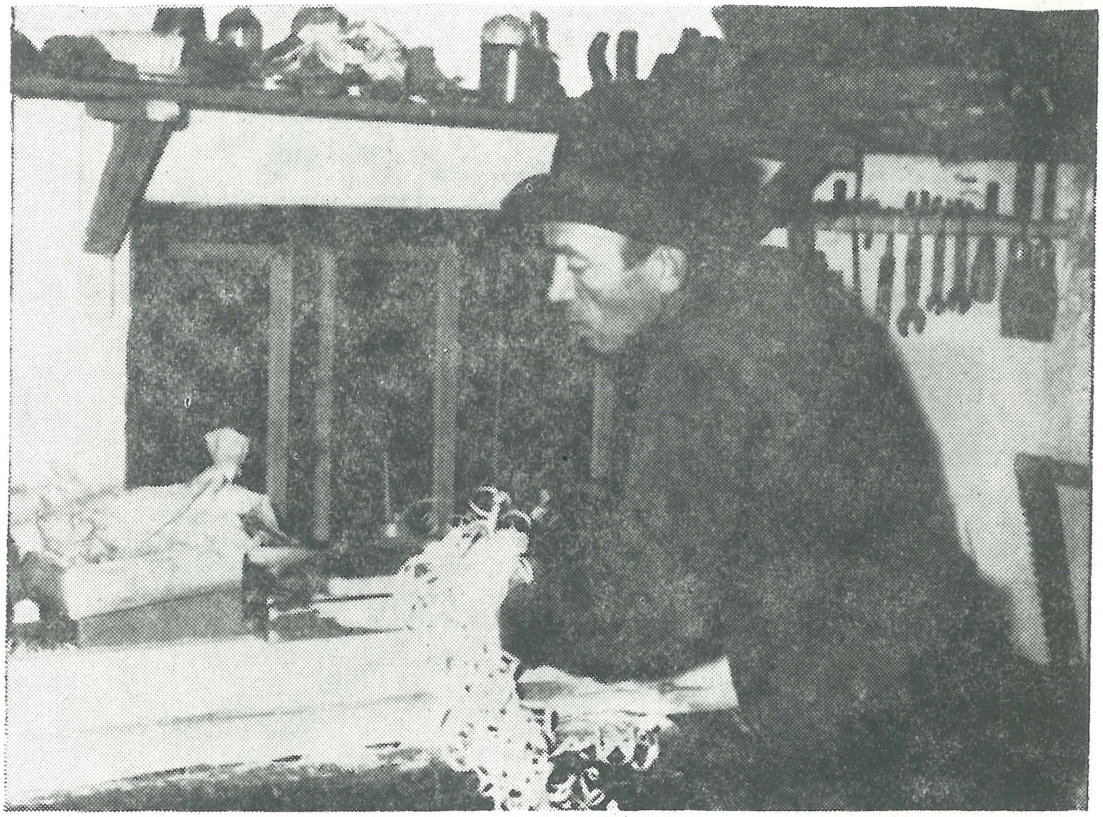

19. ábra

20. ábra

4. Csomózás

Több munkaszakasza van.

— **A csomó — köteg — előkészítése**

A deszka fokáról a gyalulással leválasztott forgácsszálakat nem engedik a földre lehullani, hanem begyakorolt különleges fogással — az alább ismertetett módon — marokba gyűjtik[7]: a bal kéz kicsi-, gyűrűs- és „nevetlen" újjával a gyalu testét tartják, illetve irányítják, a hüvelyk- és mutató ujjakkal viszont a gyalu nyílásából kikunkorodó forgácsokat csípik el (17. ábra). A kifaragott gyaluforgácsot nem teszik le, hanem azt a következő gyalulások közben továbbra is bal kezük hüvelyk- és mutató ujja között tartják (19. ábra), majd két kézbe fogják a hasítókést s a már ismertetett módon a deszka fokán új hasítást végeznek vele (20. ábra), majd azt is legyalulják. Miután hétszer-nyolcszor a hasítást és gyalulást megismételik, ujjaik köze megtelik forgáccsal. Ezt a mennyiséget tincsnek nevezik. Ezzel megkezdik a csomóba rakást.

— **A csomó rakása**

A gyalulás közben bal kézben tartott tincset most átteszik a jobb kezükbe s erős lendülettel többször megsuhintják, hogy az összekunkorodott forgácsszálak nagyjából simuljanak ki, rendeződjenek el (21. ábra). Ezt követően a tincset bal markukkal is többször átsimítják (22. ábra), majd a gyalupad fejére keresztbe fektetik (23. ábra).

21. ábra

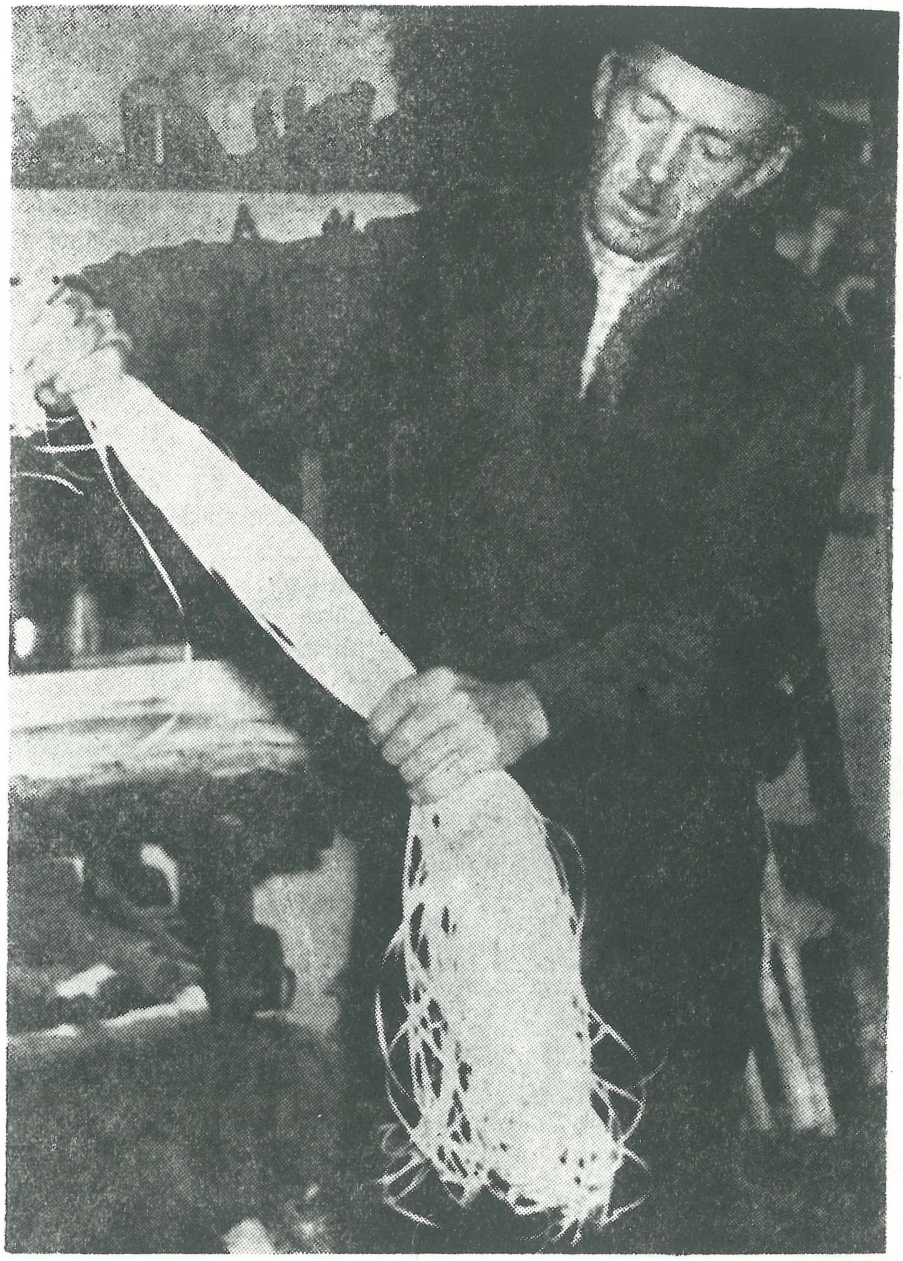

22. ábra

23. ábra

24. ábra

25. ábra

26. ábra

— **Csomóba kötés**

Miután a gyalupad fejére 6—8 tincset elhelyeztek — a forgácsrakást onnan leveszik és hosszában egy padra fektetik. Kihúznak belőle 2—2 szálat s azokkal a padon fekvő forgácsrakás két végét körültekerik — megkötik (24. ábra). Ezt nevezik „csomó"-nak. A csomót — ha szálait mindjárt nem kötik fel kalapszalagnak — az eresz alá száradni kiakasztják (25. ábra).

II. A feldolgozás munkaszakaszai

1. A kalapszalag kötése

A kötés technikája a hajtogatás, amit **kalapkötésnek** neveznek. A munka megkezdése előtt a forgácscsomót vízpermettel **megpirickelik** azért, hogy a forgácsszálak nedvesedjenek át s hajtogatás közben ne töredezzenek. Újabban, hogy a feldogozásra kerülő szálak nedvességüket minél tovább megőrizzék, nylon zacskóba teszik.

Munka közben a kötegből feloldott csomót általában bal hónuk alá szorítják (26. ábra)[8], vagy pedig ráülnek (27. ábra, jobb oldalán ülő alak)[9], s a szálakat a szükség szerint abból rendre kihuzogatják. A kétféle méretű forgácsszálakból különböző szélességű és mintájú kalapszalagot kötnek.

27. ábra

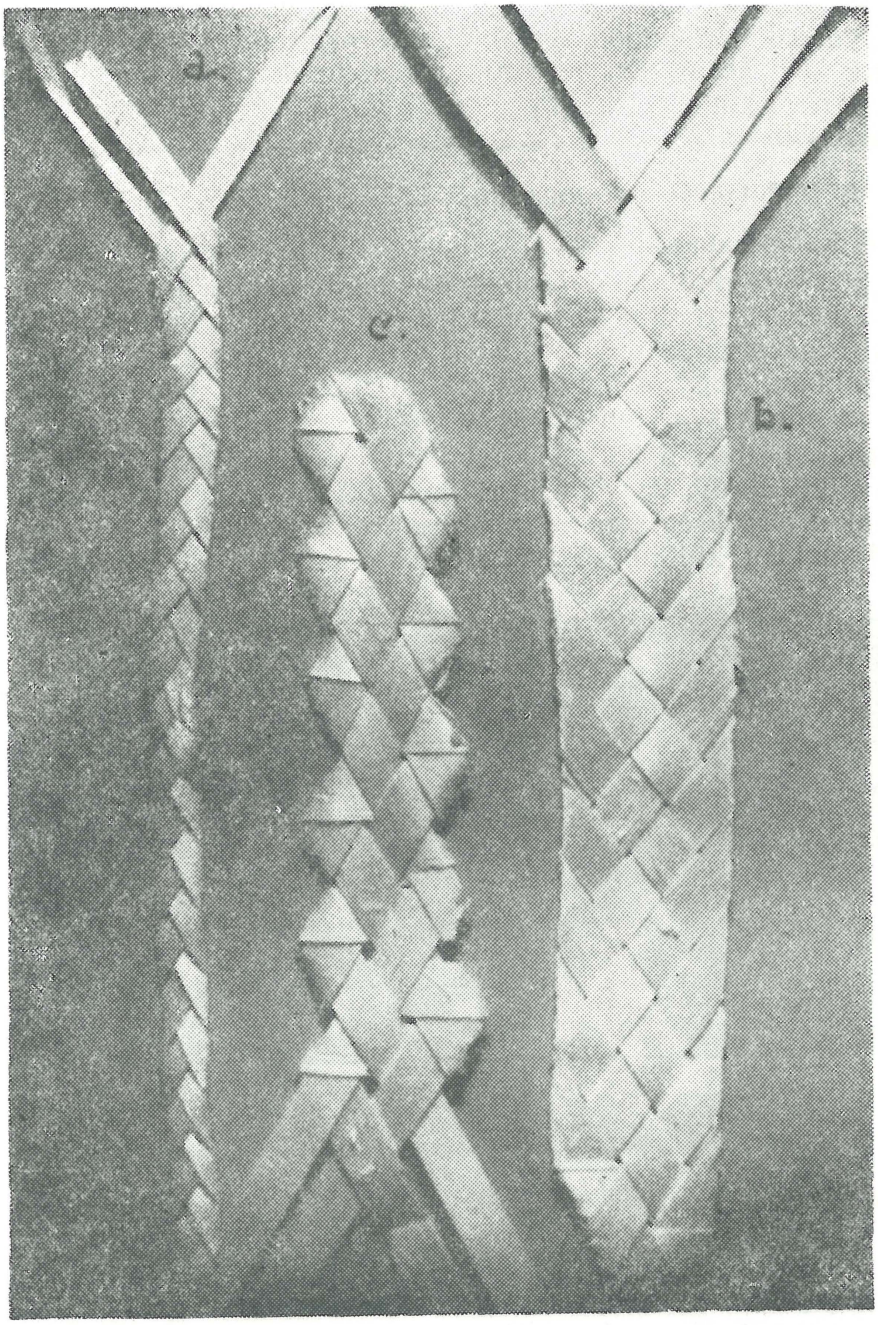

28. ábra

29. ábra

A keskeny 3 mm-es forgácsból a **háromszálú** keskeny szalagot (28/a ábra) kötik : egy szálat középen kettőbe hajtanak s a harmadikat **hozzá csípik.** Ha egy szál **bekötődik,** akkor a végéhez, melléje illesztve, újat **párosítanak.** A 9 mm szélességű szálakból **ötszálúlag** kötik a sima széles szalagot (28/b ábra). A kezdésnél két szálat közepüknél keresztbe téve négybe hajtják s az ötödik szálat közéjük csíptetik. A széles forgácsból **négyszálú cakkos** szalagot is kötnek (28/c ábra). Két szállal kezdik, amit középen szintén keresztbe téve négybe hajtanak. A továbbiakban előbb a jobb oldali két szálat, majd a baloldaliakat hajtogatva, a cakkokat kiképzik[10].

2. **A kalapszalag varrásra való előkészítése**

A kalapszalagot az alábbi előkészítő műveletekkel teszik varrásra alkalmassá.

— Préselés — „áteresztés"

Az átlag 50 m hosszúságúra megkötött kalapszalagot a hengeres présen (mángorló) előbb **át kell ereszteni** azért, hogy a forgácsszálak hajtoga-

30. ábra

tása közben a szalag szélein és felületén keletkezett **hoporcsok** — kidudorodó egyenetlenségek — simuljanak el s így a varrógép tűje „könnyebben megjárhassa". A prést az asztal vagy egy szék ülődeszkájának a szélére szokták rögzíteni. A szalagot becsúsztatják a prés ellentétes irányban forgó két hengere közé s a hajtókart forgatva a szalagot ezek közt teljes hosszúságában „áteresztik" (29. ábra).

— Karikázás és matringolás

Préselés után az 50 m hosszúságú **széles szalagot „karikázzák"**, azaz tárolás végett karikába csavarják[11] (a karikát lásd a 30. ábra bal oldalán), a **keskeny szalagot** a motollára felcsavarják — matringolják[12]. A motollát szintén asztal vagy szék szélére rögzítik. A szalag végét rákötik a keret egyik keresztlécére, majd folytatását bal kezükkel rátartják a motolla vezetőlécének legkülső rovátkájára s a keretet a hajtókarral forgatni kezdik (31. ábra). Miután nehány „tekerést" felcsavartak, a szalagot folyamatosan a következő rovátkákba illesztve teljes hosszában felmatringolják[13]. Ekkor a keret külső, mozgatható oldalát leveszik, a tekerést a keretlécekről lehúzzák s a szalag szabadon álló végét a lapos tekercs körül lekötőnek alkalmazva, a matringot elkészítik. (A préselés után összekötött keskeny szalagot és mellette a kész matringot lásd a 30. ábra középső részén.)

— A kalap varrása

A forgácskalap készítésének befejező szakasza. Azokban a családokban, amelyekben az asszonyok varrni is tudnak és megfelelő varrógépük is van, a család tagjai által kötött szalag egy részéből eladásra — vásárokban — vagy saját szükségletre, maguk is varrnak kalapot. Ezzel jövedelemtöbblethez jutnak. A kalap varrását a tetejével kezdik. A szalag végét **„betürve"** kettőbe hajtva a gép tűje alá téve **„megtödzölik"**, majd a szalagot csigavonalban vezetve a kalap tetejét kiképezik. Ezt követően a szalagot varrás közben két kezükkel irányítva és megfelelően hajlitgatva, kialakítják a fejet és a karimát (32. ábra).

A kőrösi forgácskalap születésének feltárt indító okai, amelyek közt első helyen áll a fa feldolgozásának hagyományokon alapuló ismerete, valamint a bevezető részben felsorolt többi ok közt a termelékenység növelésére való törekvés, meggyőzően szemléltetik annak a szükségességét, hogy falusi kismesterségeink fejlődését, jelenünkbeli helyzetét fokozott figyelemmel kell kisérnünk.

Egy kismesterség kialakulásának, gyakorlásának minden vonatkozású megismerése tehát — legyen az régebbi gyökerű vagy újabb keletű — mindig az adott időszakra jellemző társadalmi-gazdasági sajátosságokkal kapcsolatban vizsgálva válik lehetővé. E befolyásoló tényezők által kialakított keretben, helyzetben dolgozik a népi alkotó, fedezi fel — hol ösztönösen, hol tudatosan — a rendelkezésére álló nyersanyag leggazdaságosabb, legcélszerűbb felhasználhatóságának lehetőségét, az anyag alakítá-

sában, megmunkálásában a legkevesebb erőkifejtéssel a leghatékonyabban végezhető termelés módját és az ehhez szükséges legmegfelelőbb eszközök formáit, végeredményben tehát az egész technológiai folyamat kialakítását.

Ezeknek a szempontoknak figyelembe vétele alapján kíséreltem meg a jelenlegi dolgozatban tárgyalt újkeletű kismesterség keletkezésével, fejlődésével kapcsolatos sajátosságokat nyomon követni.

31. ábra

32. ábra

CONFECȚIONAREA PĂLĂRIILOR DE TALAȘ ÎN COMUNA CHIRIUȘ JUDEȚUL COVASNA

(Rezumat)

Comuna Chiriuș era cunoscută din sec. XVII pînă la începutul sec. al XX-lea pentru țesutul sitelor din coadă de cal.

De acest meșteșug a fost legată ca ocupație complimentară confecționarea veștilor de sită și de ciur. Confecționarea veștilor mai tîrziu a devenit un meșteșug de sine stătător în urma creșterii cerințelor mai ales pe terenul confecționării materialului de ambalaj. Răspîndirea morilor sistematice și introducerea materialului de ambalaj modern a făcut ca, confecționarea veștilor să fie de prisos. Însă tradiția adînc înrădăcinată a prelucrării lemnului s-a păstrat și în generația de astăzi. Ca urmare, la nivelul dat al transformărilor social-economice s-au căutat noi posibilități de prelucrare a lemnului. Descoperind posibilitățile de cîștig ale confecționării pălăriilor de talaș, cei care se pricepeau la prelucrarea lemnului, cu încetarea treptată a confecționării sitelor și a veșt lor au trecut simultan la exersarea acestui nou meșteșug. În cursul perfecționării procedeelor tehnologice aceștia au început să confecționeze și unelte noi inventate de

ei înşişi, cu ajutorul cărora au putut accelera producerea panglicilor de talaş şi a împletiturilor pentru pălării.

Dintre uneltele nou inventate cele mai de seamă sînt cuţitele de tăiat panglica de talaş (fig. 2). Modul lor de întrebuinţare se vede pe fig. 15—16.

O unealtă nou inventată este şi ferestrăul de tăiat scîndura, confecţionat din ferestrăul de joagăr (v. fig. 1, iar aplicarea în muncă pe fig. 7). Netezirea împletiturilor pentru pălării se face cu presa nou inventată (fig. 4), iar depănarea prin vîrtelniţa, tot nou inventată (fig. 5). Folosirea uneltelor se vede pe fig. 29 şi 31. Fazele confecţionării şi prelucrării împletiturilor se văd pe figurile succesiv prezentate.

E o lege istorică fundamentală că orice lucru nou se produce pentru satisfacerea necesităţilor sociale, porneşte direct din cel existent, din cel vechi pe care-l transformă şi-l schimbă. De aceea formarea — încetarea sau naşterea — micilor meşteşuguri săteşti trebuie studiată în cadrul social-economic al epocii respective. În acest cadru lucrează şi creatorul popular. În aceasta descoperă instinctiv sau conştient posibilitatea folosirii cît mai economicoase şi corespunzătoare scopului a materiei prime, modul de producţie cel mai eficace cu minimum de efort în prelucrarea şi formarea materiei precum şi formele cele mai corespunzătoare ale uneltelor necesare pentru această muncă, adică formarea întregului proces tehnologic.

HOBELSPÄNEHUTERZEUGUNG IN CHIRIUŞ, KOMITAT COVASNA

(Auszug)

Chiuruş war berühmt von XVII bis Anfang des XX. Jahrhunderts über das Weben des Siebes aus Rosshaar. Als Nebenbeschäftigung zu diesem Handwärk gehörte die Erzeugung des Siebes und der Reiterrinde, später die zur Packung benützte Krustenschachtel.

Mit Zeit, als Erfolg der Nachfrage wurde die Erzeugung der Rinde selbstständiges Handwerk.

Die Verbreitung der Kunstmühlen und die Einleitung der modernen Packwaren machten unnötig die Herstellung der Rinde.

Das Erbe der Bearbeitung des Holzes lebt heute noch in der neuen Generation. Als Folge dessen — in Verhältnis zu den geseltschaftlichen und volkswirtschaftlichen Verwandlungen — suchten sie weiter die neuen Möglichkeiten der Holzbearbeitung.

Eine neue Erwerbsquelle in der Hobespänhuterzeugung entdeckend als Fachleute in Holzbearbeitung, mit der Verschwindung der Sieb- und Reiterrinde-erzeugung, ging man stufenweise zu diesem Handwerk hinüber. Durch die Verbesserung des technologischen Verfahrens erzeugte man selbstentdeckte Werkzeuge womit man die Fabrikation der Hobelspäne beschleunigte.

Von den selbstentdeckten neuen Werkzeugen sind die „Spaltmessern" für Hobelspäne die bedeutsamsten. (Fig. 2).

Die Verwendungsmodalität kann man in den Fig. 16—17 betrachten.

Neues Werkzeug ist auch die zur Brettsägen benützte speziäle Säge, was man aus alten Sägemühlplatten herstellten. (Fig. 1 Verwendung Fig. 7).

Die Glättung der fertigen Spänehutband wird mit der neu entfundenen Presse (Fig. 4) gemacht, die Aufwicklung dessen mit dem selbstentfundnen Spuhlrad (Fig. 5) verrichtet.

Die Anwendung diesen Werkzeuge in der Arbeitszeit können wir in der Fig. 29—31 betrachten.

Die Arbeitsfasen der Herstellung und Bearbeitung des Spänebänder kann man in der necheinander kommenden Figuren betrachten.

Es ist eine geschichtliche Gesetzmässigkeit dass jedes Neue für die Befriedigung des geseltschaftlichen Bedarfs zu Stande kommt, der Ausgangspunkt sei das Alte, umgestaltete, veränderte.

Umwandlung, Verschwindung oder die Geburt des ländlichen Handwerk müsser wir immer in der gegebenen periode entschprechenden geseltschaftliche-volkswirtschaftliche Beeingnungen prüfen.

So arbeitet auch der Volksschöpfer. Da entdeckt erinstinktiv oder bewusst die Möglichkeit der ökonomischen, zweckmässigen Gebrauch des ihm zu Verfügung stehenden Rohstoffes, die Bearbeitung dessen durch minimale Anstrengung, die wirksamste Modalität der Herstellung, und dazu die entsprechenden Verkzeuge, mit einem Wort das ganze technologische Verfahren.

JEGYZETEK

1. A forgácskalap készítésére vonatkozó adatokat 1968-ban gyűjtöttem. Adatközlőim voltak Vajna Károly 41 éves, özv. Bán Sámuelné sz. Tamás Mária 78 éves, Dénes Mihály 66 éves kőrösi lakósok. A munkamenet részletes leírását és a fényképezést Vajna Károly és hozzátartozóinak türelmes segítsége tette lehetővé. Szivességükért ez úton is hálás köszönetemet nyilvánítom.
2. V.ö. MOLNÁR ISTVÁN: **Szita- és rostkéreg készítése Kőrösön**, Aluta. A sepsiszentgyörgyi Múzeum évkönyve, Sepsiszentgyörgy, 1969. 291—309 l. Külön lenyomat is.
3. Az eszközegyüttest — a gyalupad kivételével — lásd az 1. sz. ábrán.
4. A mesterség kezdetekor, a 40-es évek előtt, a kalapszalagot széles, 9 mm-es forgácsból kötötték. A deszkákat ekkor még csak egy forgácsszélességűre fürészelték ki s az elsőkről, a ropántgyalu minden tasztításával csak egy szálat tudtak legyalulni. Ez viszont több fűrészelési és egyenlítési munkát jelentett, ami a termelékenységet hátrányosan befolyásolta.
5. A fűrészeléshez olyan vékonylapú elvásott fűrészt alkalmaznak, amit már egyéb munkára nem használnak. A fűrész fogainak megosztását kikalapálják azért, hogy vágás közben minél keskenyebb nyomot hagyjon.

6. Ritka az az eset, hogy egy deszkalap teljesen hibamentes legyen. „Ahány deszka, annyiféle", szálalása nem egységes, „szíjas, facsaros része is van", rejtett bogok lehetnek benne. E hibák csak a deszka feldolgozása közben vevődnek észre. Ha a deszka vége felé van a bog, azt kifűrészelik, kihasítják. A forgácsszál így kényszerűségből rövidebb lesz. E hibáknak oka részben az, „hogy áll a fa" (az erdőben), „amelyik oldala északon áll, az szíjasabb, a déli az poronyó". „A deszka alkalmassága így változik". Ezt a változást a forgács gyalulása közben „megérzik". Pl. amikor poronyóbb részhez érnek, akkor különösen a keskeny forgács törékenyebbé válik. Ekkor a deszka fokát tovább nem a keskeny, hanem a széles szalagot vágó hasítókéssel „húzzák meg". Ezt a szerszámcserélést „változtatásnak" nevezik, munka közben „változtatnak", mert törik a forgács. Egy szál deszkából tehát — az adott helyzet szerint a nyersanyag minél teljesebb felhasználása végett — többféle méretű (széles, keskeny, rövidebb, hosszabb) forgácsot is hasítanak.

7. Régebben, amikor még a többszálu hasítás műveletét nem találták fel s a megfelelő vékonyságúra kidolgozott deszkáról egyszerre csak egy forgácsot tudtak legyalulni, a gyalu nyilásából kikunkorodó szálakat nem szedték marokba, hanem azok a földre hullottak. Amikor egy deszka forgácsolásával elkészültek, akkor a lehullott szálakat zsákba vagy kosárba gyűjtötték. Felkötésükkor szálanként válogatták ki, a szálakat egyenként ujjaik közt többször végig húzogatva kisimították s úgy kötötték fel.

8. Az ábra a kőrösi egyetlen még élő szitaszövő asszonyt, a fényképezéskor 78 éves özv. Bán Sámuelné sz. Tamás Máriát ábrázolja (meghalt 1969-ben), aki „mivel a szőrszitának lejárt az ideje", maga is átváltott a kalapkötésre.

9. A kalapszalagot a család minden tagja — a gyerekektől kezdve a férfiakig — ráérő idejében köti.

10. A forgácsszálakat felkötésük előtt — a változatosság kedvéért — tojás- vagy gyapjúfestékkel meg is szokták festeni. Általában a piros, kék, zöld, citrom- vagy narancssárga színeket alkalmazzák. A festéket forró vízben, mosdótálban feloldják s abba forgatják bele a fellazított csomó szálait. A kötésnél mindig egy természetes színű szálhoz egy színesre festettet párosítanak.

11. Felvásárlási ára egy „karikának" 30 lei. Egy férfi egy nap, „ha egész nap alatt ül", 200 m-t is meg tud kötni. A feltüntetett ár télen-nyáron állandó, mivel a félkészárut a szövetkezet vásárolja fel.

12. A forgó motolla feltalálása előtt a keskeny kalapszalagot egy „zsindelylevélre" matringolták fel, amelynek egyik végét U alakban bemetszették.

13. Egy keskeny szalagú matring felvásárlási ára 5 lei. Ha a szövetkezet vásárolja fel, akkor télen-nyáron ez az ára. Ezt a fajta szalagot azonban nem veszik át mindig a „kupecek" — közvetítők — s nem is adják meg mindig a nyári árat érte. Télen 1—1,50 lejjel, alkú szerint, kevesebbet adnak egy matringért. De így is „kijönnek vele" — érdemesnek tartják vele foglalkozni, mert a keskeny szalagot általában az egyéb házimunkát is végző asszonyok és a gyerekek kötik kiegészítő foglalkozásként s napi jövedelmük így is eléri a 30—40 leit.

CULTURA ŞI ARTA POPULARĂ ÎN ZONA BUZĂULUI TRANSILVĂNEAN

VASILESCU VIRGIL

Cultura şi arta populară, în zona încercuită de munţii de la curbura Carpaţilor se pare că este o îngemănare trainic durată de oamenii atîtor milenii. Aici, stăpînii locurilor şi-au făcut o artă şi o cultură cu trăsături caracteristice noi, fenomen specific zonelor de interferenţe închise, au acumulat elemente de cultură şi artă datorită mutaţiilor demografice, creindu-şi astfel o caracteristică de esenţă.

Dacă am privi cultura şi arta prin prisma antropologilor Kroeber şi Kluckhohn[1], relaţia omului cu natura a avut prioritate în faţa următoarelor două aspecte. Al doilea aspect s-a putut observa cînd a crescut densitatea populaţiei în această zonă a păşunilor alpine, iar ultimul aspect — relaţia omului cu valoarea — numai după al II-lea război mondial.

Funcţia socială a culturii populare nu a fost redusă niciodată la caracterul strict utilitar, fapt pentru care întotdeauna a fost înţeleasă, a fost acceptată şi susţinută.

Urmărind-o prin optica sociologiei cunoaşterii, cultura şi arta populară nu este un fenomen subiectiv integrat total în suprastructura socială, nu este nici un fenomen pur obiectiv, ci un produs nou obţinut prin îmbinarea subiectivului cu obiectivul.

Îmbogăţirea şi diferenţierea **formelor culturale** presupune gradul de dezvoltare materială, nivelul relaţiilor de producţie, gradul de autonomizare al acelora care, în zona citată de noi, are semnificaţii distincte.

Formele conştiinţei sociale sînt un produs al vieţii materiale, sînt legate de aceasta şi o slujesc permanent, căpătînd noi valenţe în funcţia de dezvoltare a societăţii, de pretenţiile crescînde ale grupului social, determinat în timp şi în spaţiu.

Prin artă, N. Iorga înţelegea : „O stare sufletească identică la un grup de populaţii", „... care a putut să creeze un tip pe care secolele nu au reuşit să-l schimbe, nici frontierele să-l diferenţieze în ce are el esenţial"[2].

Aşadar, un popor îşi are arta lui, în esenţă aceeaşi, cu modificări superficiale ,minore, impuse de aspectul evolutiv, de mediu, de preocupări intelectuale etc., modificări urzite pe un schelet de structură dînd acestuia un caracter zonal numit îndeobşte „specific local".

Un popor, o naţiune poate fi recunoscută şi prin trăsăturile psihologice comune, prin materializarea simţămintelor exteriorizate etc., deci arta şi cultura produsă de acesta are acelaşi aluat, aceleaşi tipare.

Urmărind evoluţia cadourilor, la poporul nostru — de pildă — constatăm că păpuşa din caş a marcat din cele mai vechi timpuri politeţea bărbatului, a subliniat gestul frumos al crescătorilor de oi, din M-ţii Retezat, pînă la Covasna-Voineşti, ori Suceava. Mai tîrziu, a apărut păpuşa din turtă dulce, nelipsită din casa gospodarilor de origine maghiară, ori de de pe taraba „tîrgurilor de ţară".

Aşadar, cultura şi arta populară din zona Buzăului transilvănean nu se deosebeşte structural, dar are particularităţi importante agonisite dealungul timpului.

Tezaurul spiritual al oamenilor de pe aceste locuri şi-a căpătat un contur propriu şi datorită condiţiilor de climă şi sol, într-un fel cu totul particulare. Marele amfiteatru natural a fost aproape pînă în secolul XX străjuit de necunoscut, a fost loc de refugiu al multor oameni din cele trei ţări româneşti : Transilvania, Muntenia şi Moldova. Aici, oamenii de orice neam s-au înţeles ca fraţii şi s-au ajutat la nevoie, fapt confirmat de multe documente scrise şi nescrise.

Temperatura scăzută, precipitaţiile din belşug au favorizat dezvoltarea agriculturii, ca ramură nouă, pe lîngă păstorit. Creşterea vitelor şi agricultura, apoi cîteva elmente de manufactură au aşezat populaţia de la izvoarele Buzăului pe un temei spiritual cu alte caracteristici ca de obicei. După destrămarea imperiului austro-ungar (1900—1918), zidurile acestei cetăţi naturale au plesnit spre centrele mari : Braşov, Buzău, Sf. Gheorghe, prin Tg. Secuiesc, spre Moldova etc., locul potecilor ascunse fiind luat de drumuri bine cunoscute, cu toate că despre o adevărată înflorire nu se putea vorbi atunci.

Apariţia unor societăţi de exploatare a lemnului, apariţia fabricii de sticlă de la Barcani şi apoi de la Crasna, instalaţiile mecanice de prelucrare parţială a lemnului au schimbat într-o măsură profilul moral al oamenilor, au adus elemente noi în cultura localnicilor, au îmbogăţit creaţia populară.

Zona de graniţă pe mai mult de jumătate din extremele bazinului a contribuit la unitatea tuturor oamenilor din această parte, împotriva spiritului cazon impus de „straja împăratului".

Dacă am urmări pecetea istoriei pe actul care atestă cultura şi arta în aceste locuri, am fi nevoiţi să plecăm de la vechile aşezări, de la Cremenea şi Gîlma. Existenţa, aici, a omului preistoric, a atelierului de unelte necesare vînătorii şi pescuitului, din timpul neoliticului superior, presupune un argument în favoarea ipotezei că şi strămoşii noştri au avut cultura lor, şi că aceasta se găseşte la baza civilizaţiilor viitoare[3].

Istoricii noştri de renume susţin că dacii locuiau în mare parte în munţi şi în podişul Transilvaniei, numai o parte dintre ei coborau spre sud. în vremuri liniştite, fapt ce poate fi confirmat de urmele care vorbesc despre atîtea întăriri şi cetăţi[4].

Se pare că depresiunea Buzăului de Sus a fost brăzdată de drumul roman — secundar ca trafic — ce unea castrul de la Drajna cu cel de la Breţcu. Nu negăm calea care lega Augustia de Cumidava prin Comalău, dar nici nu trecem sub tăcere efortul depus de romani pentru deschiderea drumului de-a lungul Buzăului ; vorbeşte şi tezaurul de la Crasna de proveniență din vistieriile Sirmium, ori cele şapte cetăţi despre care scria cîndva Orbán Balázs. Căile de comunicaţie ale romanilor au creat aşezări noi, bazate pe alte reguli sociale[5].

Au dispărut cetăţile romane cu luxul şi cu cîntecele harpelor, cu împilari, cu supunere şi cu stăpînire totală, au apărut în locul lor tabere nomade cu obiceiurile şi — în general — cu o cultură a lor. În cetatea turcească de la Vama Buzăului, pe locul numit astăzi „Curmătura calvariei", adesea, în timp de răgaz s-or fi auzit refrene din poezia lui Netjati, sau „asîcii" ilustrînd ospăţul în urma prăzilor bogate, acolo sus, la trecătoarea „tallissin".

După anul 1000, trecătoarea de la Vama Buzăului rămîne o poartă periculoasă, fapt pentru care Andrei al II-lea, la îndemnul prinţesei de Tirol, aduce cavaleri de pază, care timp de 14 ani au exercitat influenţă, ca şi înaintaşii lor, în cultura populaţiei de baştină[6].

În anul 1851, pe vremea cînd memoriul lui N. Bălcescu, adresat lui Kossuth, circula pe buzele tuturor, obştea de la Întorsura Buzăului, cu de la sine putere şi pentru totdeauna a pus temeiul şcolii în sat. În Sita Buzăului, şcoala s-a ridicat în anul 1868, iar cea din Barcani a fiinţat pe lîngă fabrica de sticlă a lui Miss Conrad. Din 1824, de cînd a luat fiinţă şcoala în satul Vama Buzăului, influenţa oamenilor cu carte s-a resimţit în procesul de dezvoltare culturală în această zonă. De acum 145 de ani, educatorii sînt în activitatea lor extraprofesională adevăraţii tutori spirituali ai populaţiei adulte[9]. Scrierile vechi precizează că în anul 1825, trei sate buzoiene au devenit unităţi administrative de sine stătătoare : Vama Buzăului, Întorsura Buzăului, Sita Buzăului, iar comuna Barcani s-a desprins de comuna Zagon în iulie 1925.

Din momentul cînd oamenii sînt grupaţi în unităţi administrative, cînd aceştia recunosc un centru civic al colectivităţii lor, mişcarea culturală şi creaţia populară capătă noi dimensiuni. Apare sentimentul de dragoste faţă de localitatea în care se găsesc, oamenii localităţii are termeni de comparaţie cu aşezările vecine. Din această perioadă în arhitectura caselor se împrumută elemente noi create, intervine preocuparea pentru stilizare, îmbină utilul cu esteticul în ansamblul creaţiei populare.

După începutul secolului XX ,comerţul cu produsele industriale se consolidează din ce în ce mai mult, cu toate că sînt documente care confirmă existenţa unui popas, la Întorsura Buzăului, al negustorilor italieni, probabil, în drum din Ţara Românească spre Moldova, prin Transilvania.

Comerțul cu produse textile a adus unele modificări importante în viața patriarhală, diferențiată și mai mult categoriile de oameni în structura socială[10].

Aruncînd o privire dincolo de urzeala din pănură, peste păianjenul geometrizat al rîurilor de pe altițe, ori în vîrtejul vătalelor, ajungi de grabă la concluzia că în afară de artă este greu de găsit un mijloc mai accesibil de cunoaștere a unui popor. În nucleul artei se găsește omul, viața, sentimntele, gîndurile și năzuințele lui ; omul produce bunurile materiale pentru el și produce bunurile spirituale ca să se contopească cu ele. Arta populară subordonează pe cea cultă și o întreține pe aceasta cu elemente noi, o tonifică pentru ca să o poată menține în timp. Are prioritate fiindcă este esența lumii obiective, iar elementele noi și le adaugă cu zgîrcenie și cu multă prudență. Elementele vechi, uitate în aparență, dăinuiesc în concepția creatorului și acționează asupra lui la momentul potrivit, ies la suprafață ca umbrele lui Hades. Nu întîmplător, ci din instinct, glăjarii lui Conrad, ca și meșterul Solosovici din Barcani păstrau forma la plosca din sticlă după chipul celei din lemn de paltin, cu pereții paralel, circulari îmbinați în unghiuri, ca și motivele decorative legate de arta celților, pe vase de pămînt. Nu întîmplător, ci din instinct, ulcioarele ceramiștilor „regățeni" păstrează formele amforoidale greco-romane, tehnica decorativă a sgrafitajului, ca și spectrul coloristic bizantin, instinctul confundîndu-se — în cazul acesta — cu elementul tradițional atît de înrădăcinat în concepția artiștilor populari. Cunoașterea artistică are o imensă certitudine senzorială. Așa se explică faptul că un artist năzuind către cunoașterea generalului merge de la lucruri singulare, la cunoașterea legilor care generează fenomenele. Generalul din tipic nu exclude particularul, ci dimpotrivă, îl subliniază prin mijloacele de care artistul face uz. Arta populară din ținutul de la poalele Ciucașului se ridică pe temeiul solid al tezaurului spiritual de care dispun creatorii din această zonă. Depresiunea Buzăului este casa cîntecelor melodioase, este locul unde poezia și florile cîmpului joacă pe firul de tort de la umbra bradului, pînă în miezul șezătorilor.

Specificul creației artistice populare este de fapt factura psihică a creatorului materializată în obiectul de artă pe care-l execută și reflectă particularitățile dezvoltării istorice :

La bordei cu crucea-naltă
La Stăncuța sprîncenată
Joacă hora încheiată
Curge lumea fermecată.

(Alex. Gabor — Valea Mare)

Temperamentul își pune amprenta pe toate bucățile artistice create, iar particularul impus de acest fapt de creație, constituie caracteristica de

bază în stabilirea zonelor folclorice. În arta populară aplicată, în arta crestăturilor, țesăturilor, împletiturilor, în modelele pentru ornament, pînă și în felul cum se așează obiectele de podoabă în casă, predomină linia, patratul și rombul ; de multe ori friza contopește cele trei elemente prin repetare, sau intercalare, iar păunul și cocoșul de pe carpete se alătură de scenele moralizatoare :

„Plăcinte și cozonaci
Bărbățelului să-i faci"

„Casa curată
Musafiri așteaptă".

În geometria culorilor și formelor găsești optimismul impus de un tip nervos bine echilibrat, găsești o împletitură fericită între sangvin și coleric. În zona folclorică a Buzăului transilvănean doina este înfrățită cu balada, iar acestea, prin conținutul lor, cîntă actele de vitejie, cîntă binele în toată plenitudinea lui. Este important că strigătura în horă a ființat în toate satele buzoiene ca o mărturie că populația de aici a păstrat trăsătura românilor transilvăneni, care așează poantele usturătoare alături de port, de obicei, de joc, de cîntec, și de elementele arhitecturale.

Nota caracteristică de bază în arta populară constă în îmbinarea frumosului cu utilul, iar această îmbinare se diferențiază și ea de la o zonă la alta, în funcție de mai mulți factori. Faptul că în cusături, în împletituri de ornament și în croșetă au apărut obiecte miniaturale nu este lipsit de semnificație. Bibelourile și unele carpete nu sînt denaturări ale obiectelor de artă, în cazul cînd, în detaliu, respectă nota autenticului, ci dimpotrivă artiștii s-au adaptat cerințelor zilei, fără să părăsească ceea ce este esențial.

Pînza de in și de cînepă a cedat în fața celei de bumbac, cea de bumbac a lăsat loc țesăturii de mătase, aceasta este obligată să cedeze locul firelor sintetice, așa cum vopsitul cu substanțe chimice a înlocuit roiba, coaja de anin, ori frunza de ceapă.

Viața reală pătrunde în artă prin cunoașterea artistică, iar opera capătă semnificație numai cînd are valoare cognitivă. Artistul (și cel popular) reproduce în imagini tipicul din fenomenele vieții, nu fotografiază viața. Din cele mai vechi timpuri, artiștii populari au știut să scoată în relief numai esența vieții sociale și pe aceasta au brodat-o în operă de certă valoare, luîndu-și totdeauna persoana proprie ca termen de comparație. Pentru că nostalgia, calmitatea peste limite, pastoralul sînt elemente care, astăzi, lipsesc din nota caracteristică a populației din zona buzaielor, și produsele artei populare din această parte a țării au un specific în cromatică, au jocuri geometrice și flori mari ; creatorii exclud naturalismul și subliniază ideia.

Forma este indisolubil legată de conținut ; artistul popular este consecvent în păstrarea caracteristicilor, cu toate că, teoretic, nu cunoaște importanța unității dintre conținut și formă. Femeile au repetat în frizele de pe ciupag coarnele de berbec și urmele de capră, au adus elemente fitomorfe și cosmomorfe pentru a scoate efectul de ansamblu, dar nici

odată n-au explicat valoarea artistică — în detaliu — a lucrării, și foarte rar au adus elemente noi, neverificate din punct de vedere estetic.

Arta populară din depresiunea Întorsura Buzăului rezistă cu ușurință în timp fiindcă este foarte bogată în conținut și plăcută în forma de prezentare. Bogăția de conținut tatonează toate genurile, fără ca să i se poată face imputații de dublare. Dacă luăm, de pildă, basmul „Feciorul fără noroc" auzit de la bătrîna Coltofeanu din Întorsura Buzăului, basm care circulă în toate satele depresiunii, ne dăm seama și de puterea de creație a grupului, și de priceperea cu care realitatea este turnată în tiparul fanteziei pentru obținerea unui produs literar de autentică valoare. Bogăția de expresie a conținutului de idei exclude analiza și crează o stare de admirație și respect pentru poporul atît de înzestrat din această zonă folclorică.

Ca să ne dăm seama de gradul de concepție în creația populară de grup, costumul femeiesc este obiectul care pledează pe drept, pentru grația ,finețea, puritatea și priceperea buzoiencelor. Costumul popular, modelele de pe cojoace, podoaba încăperilor casei, prin îmbinarea desenelor, prin cromatică și poziție, toate conturează un tablou robust, înclinat spre sobru, cu multă lumină și căldură, tablou care reflectă exact bogăția spirituală a oamenilor de pe aceste meleaguri. Linia scoasă din spata războiului, ciupagul pictat cu acul și cu fire policolore, ștergarul și opregul, toate au ființat aici secole la rînd. Sînt scîntei rupte din sufletul oamenilor, cu care aceștia își fac rîuri pentru podoabele sufletului, căci arta populară este un produs în exclusivitate al muncii, nu se naște într-o clipă ca Athena din capul lui Zeus.

Arta populară, ca o componentă de bază în cultura unei colectivități se diferențiază în funcție de întrebuințarea produsului artistic finit, în funcție de materia primă folosită etc., reprezentînd anumite caracteristici zonale urzite pe un schelet comun poporului întreg. Urmărind aspectul culturii materiale în zona analizată, creația populară o pute mîmpărți în două mari compartimente și de aici în subdiviziunile lor distincte : creația populară al cărei produs este concretizat într-un obiect palpabil și creația populară al cărei produs este de ordin spiritual.

Subdiviziunile primei părți își găsesc expresia în toate bunurile materiale pe care și le crează omul, de care se folosește nemijlocit în procesul muncii, de care are nevoie în colectivitate, potrivit cerințelor impuse de etică socială, iar elementul estetic rămîne pe planul doi, ori cel mult egal cu primul aspect, cu utilul.

Din cele mai vechi timpuri, omul s-a preocupat și în această zonă de înfrumusețarea locuinței lui, adăugînd de fiecare dată elemente noi și renunțînd treptat la cele depășite de timp. Deși se găsesc, altăuri de români, familii de maghiari, germani, polonezi, cehoslovaci, casele păstrează tipul arhitecturii românești, „cu prispă și tindă". Toți au trecut de la casa cu două camere, la cea cu trei, iar în foarte rare cazuri, una dintre ele este construită pe beci. Mărindu-se casa, treptat, treptat, se renunță la bucătăria de vară care se găsește izolat în curte, împrumutată în aceste locuri de la maghiari și de la sași sub denumirea de „găbănaș" ori „șuteu".

Specific gospodăriilor transilvănene, şura reprezintă un complex care întruneşte grajdul vitelor mari, al vitelor mici şi al păsărilor de curte, precum şi baza furajeră necesară pe timp de un an. Pe lîngă împărţeala specifică în interior, cîteva elemente de traforaj la streaşină şi la poartă marchează elementul artistic al acestui obiect. În ultima vreme aproape fiecare şură are cîteva tablouri lucrate în vopsea de var ; scenele reprezentînd animale frumoase şi lalele. Acestea sînt împrumutate din creaţia maghiară, şi aici, din plastica orientală. Şi astăzi, ca şi în trecut, oamenii îşi lucrează întîi şura şi grajdul, apoi casa, fapt ce denotă grija faţă de vitele cu care îşi ocupă o parte din timpul de lucru.

Treptat, treptat casa din cărămidă ia locul celei din lemn, iar pe lîngă încăperile de bază apare : cămară, hol, sufragerie, baie.

În casă, mass-media ocupă loc tot mai sigur, iar autodaxia apare ca fenomen de masă fiind încurajată de instituţiile culturale.

Cîndva, uneltele de lucru întruneau şi elemente artistice : crinta înflorată cu crestături, bîta înflorată, fluierul cu elemente de pirogravură etc., astăzi totul reducîndu-se la forma cea mai simplă, la strictul necesar. Au dispărut blidarele înflorate şi soarele stilizat de pe speteaza jugului şi de pe urechile de covată, iar şarpele — şi acesta element dacic — nu se mai găseşte de cînd chimirele nu se mai poartă.

Ţesăturile de in, de cînepă, de lînă şi de păr de capră ocupau mare parte din timpul de lucru al femeii, urmărind prin produs mai mult scopul practic, utilitar ,nu şi latura estetică. Aşa ne explicăm faptul că îmbrăcămintea la femeie şi la bărbat are mai puţine elemente decorative. Excludem cazurile cînd o parte din articolele vestimentare sînt lucrate în alte centre etnografice şi însuşite ca modele pentru populaţia băştinaşă. De pildă **găitanul** ca element decorativ a pătruns greu şi foarte tîrziu ,nu a fost însuşit de populaţie decît în foarte mică măsură, pantalonul rămînînd la forma şi croiul dacic, formă cunoscută în toate zonele Carpaţilor noştri. Locul cojocului lung a fost luat pentru o perioadă scurtă de timp de către „chepeneag" (haină lungă de culoare neagră), iar femeile înstărite sub influenţa culturii săseşti, au imprumutat „androcul", apoi „viganul", primul dînd o notă de sobrietate, acceptată de oamenii în vîrstă.

Analizînd cusăturile şi ţăsăturile din această zonă etnografică, desprindem cu uşurinţă elementele împrumutate din zonele vecine, prioritate avînd sectorul Nehoiul — caracteristic pentru noi în analiza cusăturilor prin flori mari şi metaloplastie aplicată.

Din spectru, culorile tari, întîi cele reci, apoi cele calde sînt preferate, au fost acceptate de populaţie ca elemente de bază în arta populară. Şi aici, practica vopsitului vegetal a stat la baza policromiei vestimentare, şi aici s-a mers pe calea îmbogăţirii continuu a modelelor, căutîndu-se totdeauna elementul de sinteză şi subliniindu-se ideea.

Dacă vom urmări latura bogăţiei spirituale al cărei produs rămîne tot de ordin spiritual, constatăm că această zonă de interferenţă, a curentelor diferite a îmbrăţişat mai mult specificul de Transilvania. Şezătorile

erau mai bogate decît clăcile „regăţenilor" în conţinut, aici se găseau elemente culturale din abundenţă, de multe ori cu izul pregnant al dorului de libertate. Încercînd o compartimentare a creaţiei poetice populare, ne dăm seama că avem de a face cu o poezie legată de „cătănie", o categorie a acestei poezii exprimînd dragostea, apoi haiducia, doinele şi baladele, dialog cu flora şi fauna, sau pur şi simplu jeluirea cîntăreţului către persoana lui.

Cum aş avea glas de cucu
Cînd seara plîngînd mă culc

Cum să am şi glas de om
Cînd seara plîngînd adorm

Optimismul robust se găseşte numai în strigăturile horelor, iar după al doilea război mondial în creaţia populară au apărut elemente noi care oglindesc bunăstarea şi libertatea deplină. Şi în folclorul vechi şi în cel nou găsim strigături care scot în evidenţă hărnicia şi mai cu seamă reversul acesteia — lenea :

Prin strigături se combate cochetăria excesivă care — zic ei — „este soră bună cu lenea", se combate şi neglijenţa peste măsură :

Mîndra cu tulpanul nou
Pe la gură — toată-i ou

De remarcat este faptul că în strigătură apare ca element nou **tulpanul** — basma care leagă părul pe sub ştergar. Se purta în zilele de sărbătoare ca şi gimbirul — amîndouă articole vestimentare de origine turcească, existente în trecut în garderoba femeilor din această parte.

Şi în această zonă, femeile au recepţionat noul cu multă uşurinţă, mai cu seamă în ţinuta vestimentară. Ne explicăm şi prin faptul că femeile au aceptat cisma înaintea bărbatului ,dacă exludem din observaţia noastră „cătanele venite de urlap" spre admiraţia tuturor.

Cultura în depresiunea Buzăului de sus a fost accelerată şi cu ajutorul publicaţiilor înfiltrate peste graniţă din Ţara Românească, şi datorită legăturilor dintre localnici cu populaţia din sud, cu ocazia schimbului de produse sau cu ocazia păstoritului. Faptul că la Sita Buzăului există un exemplar din „Molidvednicul" lui Antim Ivireanu — ediţia a II-a, adus din tiparniţa de la Tîrgovişte, exclude orice comentariu. Biserica nu a avut un rol deosebit în dezvoltarea culturii. Ea a apărut tîrziu, în ultimii 140 ani, întîi la Întorsura Buzăului, apoi treptat în celelalte localităţi. Poate şi pentru acest motiv în zona analizată există şi astăzi o întreagă comoară a icoanelor pe sticlă. Spre deosebire de alte locuri, aici, în fiecare gospodărie găseam pînă acum cîţiva ani de la două, la cinci, şase icoane cu scene din mitologia creştină ortodoxă, adesea cu conţinut laic, şi mai puţine cu elemente catolice aduse în cultul ortodox. Ritmul rapid de urbanizare din această zonă etnografică cred că va obliga specialiştii să ia măsuri pentru păstrarea şi conservarea acestor bunuri de artă autentică.

Instrumentele muzicale de bază au fost întîi fluierul şi ciurul. Apoi scripca şi ţambalul s-au adăugat celor dintîi, în momentul cînd acestea

au intrat și în circuitul populației maghiare. Remarcăm faptul că ciurul este cunoscut de pe timpul migrațiunii popoarelor și a creat momente vesele atît în această zonă cît și în Oltenia, Muntenia, Moldova, Maramureș. Se pare că populația de la poalele Ciucașului a folosit întîi pseudo-instrumentele muzicale ca : frunza, șuieratul, fluieratul, chiuitul etc., apoi cîntecul vocal.

În fine, precizăm sub rezerva analizelor viitoare că în zona Buzăului transilvănean se găsește astăzi un mozaic în cultura și arta populară obținut prin preluare și îmbogățire a tot ce a fost mai bun și la dispoziția lor, din cultura și arta populară a românilor din sud (zona Nehoi) a românilor și sașilor din zona Brașov, a românilor și maghiarilor din zona Sf. Gheorghe și Tîrgu Secuiesc.

Datorită puterii de receptivitate și a unui anumit grad de conservatorism au însușit datini și obiceiuri care le păstrează și astăzi, cînd se pune problema unei renunțări la cultura și arta populară în favoarea elementelor noi, impuse de progres, de civilizația orînduirii noastre. Au rămas majoritatea elementelor din obiceiurile de iarnă, dar a dispărut ritualul nunții, a dispărut vrăjitul cu sau fără conținut mistic, hora s-a transformat în bal, cele 32 de jocuri cercetate de noi au lăsat locul dansului modern, iar strigătura atît de robustă altădată rămîne doar în amintirea oamenilor.

Se va ajunge vreodată ca cel puțin anual să se organizeze întruniri distractive după vechile datini, durate pe temeiul solid al culturii și artei populare.

În cazul acesta, muzeul ar fi centrul de documentare competent și indispensabil.

CSÍKI SZŐTTES SZOKNYA — ROKOLYA

JÁNOS PÁL

A viselettörténet szerint, az ősi magyar köntöst, a kereszténység elterjedésével a nők ruházatában a szláv eredetű szoknya váltotta fel, míg később a német, illetve a Székelyföldön javarészt szász hatásra, a szoknya mellett megjelenik a rokolya is (németül „Rock").

A mai nyelvhasználat alig is tesz különbséget szoknya és rokolya között. A rokolyát parasztibbnak tekinti, a szoknya inkább városias öltözék. Valójában, a különbség ennél több : a szoknya bolti anyagból készül, a rokolya háziszőttesből. Szótári elhatárolásban (Dicţionarul limbii române moderne), a rokolya (rochia) olyan öltözék, amelyikben az egyazon anyagból készült alsó és felső rész, vagyis a szoknya és a blúz, egyetlen ruhadarabot alkot. Lényegében ,a szoknya és rokolya közti különbség a szabásban is megnyilvánul. A szoknyát megszabják, a rokolyának csak a varrás adja meg harangalakját. A közhasználatban e két fogalom egymás mellett él, s felváltva, szoknyának vagy rokolyának nevezik ugyanazt a ruhadarabot. A csíki szőttes megkülönböztető jelző különíti el a legjobban a bolti szoknyától a népies rokolyát.

Jóllehet, a házi szőttes öltözék az egész Székelyföldre általánosan jellemző volt, e tanulmány csupán a csíki területre, pontosabban a Felcsíki, Középcsíki és Alcsíki medencére szorítkozik. Ez a rész egymagában eléggé zárt terület. Köröskörül hegyek koszorúzzák. A változatos domborzat azonban kisebb tájegységekre taglalja az azonos jellegű kárpátközi medencét. A tagoltság régebb bizonyos elszigeteltséghez vezetett. Egyes falucsoportok majdnem különálló életet éltek. 1764 után a határőrszázadok is fokozták ezt a területi elhatároltságot.

A történelem tanúsága szerint, ez a vidék az évszázadok során alig ismert egyebet tatárdúlásnál, hadakozásnál. A székelyek harcos szabadságszeretete akkora életerőt adott, hogy a legnagyobb veszélyeket is túlélték. A 8—10 gyermekes családok pedig biztosították az utánpótlást. Jutott ebből mindenre. Az ősi somlyói iskolában nevelt értelmiség nagyrésze kirajzott a vidékről. A leánygyermekek századok óta szolgálnak

Brassóban, Kolozsváron, Bukarestben. Időszakos munkára férfiak és nők rendszeresen eljártak Moldvába ; csíkiak csépelték Háromszék és Barcaság gabonáját ; de bárhová vetette is őket az élet, többségük mindig visszatért az ősi portára. A falu pedig megmaradt hagyományőrzőnek, s elmaradottságában tiltakozott minden ellen, ami szokatanul új volt.

Az iratlan törvények és szokások, az élet egész menetét megszabták, természetes tehát, hogy az öltözködésre is normatív hatással voltak. A hagyományos viselet korcsoportok, alkalmak, területi elhatárolások vagy éppen rituális vonatkozások nagy összefüggésében nyilvánul meg. Az öltözködést tehát földrajzi tényezők, gazdasági körülmények, társadalmi helyzetek, történelmi korok és kordivatok, sőt ilyen esetben a népi ízlés sajátos vonásai, az erkölcsi felfogás vetületei és a történelmi hagyomány örökletes kincsei szabályozzák. Egészen természetes jelenség, hogy Csík viselet szempontból sem egységes. Az általánosan uralkodó jelleg mellett, bizonyos sajátos vonások alapján, eléggé elkülöníthető viselet- és tájegységek alakultak ki. Ilyenképpen, Csíkszentdomokos sajátos népviseleti zóna, Szenttamástól Madarasig ugyancsak jellegzetes terület, a mai Madéfalva nagyközség s javarészt Csíkszentmihály egy harmadik tájegységet alkot ; a Fiság völgye Menasággal ugyancsak sajátos vidék, s az alcsíki Oltmente is különálló vonásokkal szerepel, mint ahogy Kászon sem azonos egyikkel sem. Ez a szigorú mérce persze ma aligha alkalmazható, de a népi öltözködés még mindig bőven őriz tájankénti hagyományos jegyeket.

Alapjában véve, a székely viselet évszázadok óta alig változott, s az összes ruhadarabok mellett, éppen a rokolya az, amelyik szövéstechnikája miatt más formában nem is varrható, legföljebb tehát színösszetétele, hossza, bősége és a korcolás, vagy lerakás híme, valamint a kisérő díszek váltakozhatnak, vagy változtak, de maga a viseletdarab nem.

A csíkszentsimoni mázatlan kályhacsempe solymár nője, csipőben toldott, harangaljú rokolyában tanúskodik a XVI. századi viseletről. 1770-ben széki rendtartás szabja meg a szolgálók bérét, s ez egyben viselettörténeti vonatkozásban is jelentős. A pénzfizetés mellett a cselédnek járt : „... egy pár új Csizma. két Pár Fejelés Csizma, Egy Fekete Czondra vagj a czondra helyett egy Mejre való, 3 Ing, egj Gyolts, egj Gyapot, egj Kender, egj Ing aly Szöszből, egy Gyapot Rokoja, egj Kender, eg Rása elő ruha és egj Surtz Szöszből ...“ (Imreh István i.m., 29. 1.) A rendtartásban szereplő gyapot és kender rokolya pedig háziszőttes, s azt akkor még Háromszéken is mindenütt használták.

A múlt századvégi statisztikai adatok szerint, a Székelyföldön több mint 10.000 szövőszéket tartottak nyilván. Ritka volt az asszony, aki nem maga szőtte vagy varrta volna a család ruházatát. Orbán Balázs a Székelyföld Leírásában így ír erről: „Székelyföldön a ruházat (néhány fényűző cikken kívül) a háztól telik ki, mégpedig a nők ügyessége és szorgalma által“, majd ismét máshol megjegyzi : „... kender igen sok terem. A szorgalmas asszonyok ezt felfonják, felszövik, valamint juhaik gyapját is, s ezekből nemcsak saját és férfiaik öltönyét állítják ki, hanem nagy vászon- és posztókereskedést űznek“. (I.m. II. k. 28 l.) Korántsem állít-

hatjuk azonban azt, hogy a csíkos szőttes rokolya mellett, nem hódított teret a bolti anyagból varrt szoknya s a történelmi divatok nem érződtek volna meg, a csíki nő öltözékén is. Iulius Bielz jegyzi meg az erdélyi szászok viseletéről, hogy a kialakult paraszti öltözet, a XV. század után a városi polgárság külföldről átvett ruhadarabjaival is bővült. Éppen ennek a hatásnak, megkésett jelensége az, hogy a rokolya mellett e vidéken is divatossá válik a városias szoknya és különösen a polgárosultabb Háromszéken, meg Alcsíkon, még a szőttest is háttérbe szorítja. Apor Péter, idézett munkájában, már az 1700-as évek elején megjegyzi : „... Nézd meg a mostani felfordult világban / paraszt, jobbágy leányt ... / Ezek között is már köz a rása szoknya, / Ha pedig fogadni akarsz szolgálatra, / Rea sem figyelmez brassai posztóra, / Mente, szoknya legyen mind jóféle rása".

Érthető, ha így elszomorodva mondja : „Jertek elé tű is, jó székely asszonyok, / Régi köntösökben az kik már nem vattok". Valóban a Csíkon kívüli részek, viszonylag gyorsan kivetkőznek.

Kővári László Székelyhonról című, 1842-ben megjelent munkájában a Homoród vidékének viseletéről írja : „... a nősereg : tarka mellénnyel a Brassóban szolgált fiatalok, mindenek fejéről szalagok kigyóznak a fejér fersingre, mely előtt fekete kötény van",— bizonyságul arra, hogy a polgári divat, módosította a népi öltözködést. Brassó a felcsíki leányok százait vonzza. Az évekig tartó szolgálás során „kiöltözködnek", a városi divathoz igazodnak. Írásos bizonyítékok szerint már a XVII. században Csíkban is ismerik a „veres posztó szoknyát", a selyemszoknyát, a bolti szövetből készült vadmoly szoknyát, a moldont, rázsát és kamukát, a brassai posztóból készítette, de a főúribb bársony, tercenella, stabit, atlasz, habos tafotta, selyem damaszt, karazsia, tabit vagy a kuruckor divatos gyöngyös, bogláros és csipkés, islógos és prémezett szoknyái nem hódítottak teret, még az idegenben cselédeskedők között sem. Csíkban a népi öltözködés, a népviselet is jobban megőrződött, mert az öregek, a falu, szigorúan ragaszkodott az ősi viselethez.

Milyennek ismerték az ősi székely női viseletet ?

„A Karcsú derékról, melyhez csinos, piros pruszli simul, fekete-vörös csíkú, s úgynevezett masina-fonál és faolajas fejtőből (ez gépen font, színtartó, fehér, fekete és piros gyapotfonál) készített házi szőttes rokolya — szoknya omlik le, látni engedvén a kis lábakat, melyeket ékes, fényes kordován csizma föd" — írja a Világ Népe című könyv a székelyek viseletéről.

Ez a viselet azonban, egyáltalán nem öleli fel a különböző vidékek változatokban még ma is oly gazdag leltárát.

A rokolya szőttesből készül. Igen nehéz időkben kenderből, kender és gyapjú elegyes anyagából is szőttek rokolyát. Hosszú időn át a **mejjék** kender volt csupán, öltőnek (ontok) használták előbb a gyapjút, majd a faolajas bolti fejtőt. Mezőre, barnára festett csepűből is készítettek ruhát, de ilyenre csak a legöregebbek emlékeznek vissza.

Ma természetes alapanyaga a gyapotfonal, de vegyítik fénypamuttal, sőt fémszállal is. A szőttes lehet hosszan csíkos, vagyis **széjbeszőtt,** keresztbe csíkos vagy másképpen labodás, de ismerték az egyszínű és orsón

pergetett vagy vegyített, sőt szálon fogott hímes szövésűt is. Ez utóbbi között van kerek- vagy koszorú hímes, borshímes, rozsfejes, fenyőágas, kockás és ezerkockás, vagyis pepita, békaszemes, babos, sikattyús vagy csak üres.

Atiszta színekkel öltött, keresztbe csíkos szőttes lehet egyes, másodegyes vagy kettős takács aszerint, hogy felvetéskor egy bordafokba egy, egy és kettő vagy mindig két szálat fognak. Köznapi, **miesnapi** rokolyának a lazább szövésű másodegyest használták. A rokolya szőttes anyagát nyüst szerint is megkülönböztetik. A valódi csíki szőttes rokolya kétnyüstös. Szőnek azonban három, négy, sőt újabban ötnyüstös rokolyákat is. Utóbbiakat főleg Csíkszentdomokoson készítik. A legrégibb szőttesek csíkjai, labodái, egyenlő keskenyek voltak, s csak tiszta színek váltották egymást. A színskála viszont gazdag volt : piros, fekete, barna, kék, sárga, zöld, esetleg fehér és ezek árnyalatai egyaránt előfordultak. Az egykori előruha, kötény vagy másképpen katrinca, és a gyermekek, leánykák rokolyája hasonlóan készült, csak keskenyebb csíkok sorakoztak egymás mellett. Csak a piros és a fekete rokolya egyszínű, hasonlóan csak kékes árnyalatú a muharköntös, fehér pedig a menyasszonyi fersing s ritkábban az alsórokolya, amit **porcelánrokolyának** is neveznek, ha tiszta fehér gyapotból való. A csíkos szövés — a mintás szövés legegyszerűbb formája — egyébként régebb általánosan elterjedt volt. Csíkosan szőtték a párnacsúpot, a kenderlepedőt, a rúdravaló lepedőt, a kosárterítőt, a törülközőt, sőt a gyapjúból készült tarisznyaposztót is.

A csíkos szőttes rokolya színeinek összeválogatása, fejlett művészi érzékre vall. Az általánosan ismert piros-fekete csíkos, a sokféle színváltozatnak csak egyik, talán leggyakrabban előforduló képviselője. Tüzesen virít, éppen ezért **„langos"** rokolyának is mondják. A bőjti rokolya csíkjaiban a kék a feketével váltakozik. Ehhez hasonló a hónapok első vasárnapjára készült szőttes is, csupán a kéket díszíti farkasfog. Kimondott ünnepi rokolyának tekintik a piros-fekete-kék csíkost, amit gyakran farkasfoggal hasított barna laboda egészít ki. A farsangi rokolya búzakékes. Csíkozása piros-zöld-piros-kék-barna, a pirosat közbeiktatott más színnel nem díszítették.

A sötétbúzakékes rokolyából hiányzik a piros szín. Csíkjai : zöld-barna-búzakék. Idősebbek öltözéke.

Árnyékos, borús időben zöld egyest viseltek, ünnepre is öltöttek ilyent. A vakisás rokolya inkább asszonyos. Főszíne a piros, kávébarna és a fekete. A feketét sötétkék is helyettesítheti. Elterjedt a piros egyes : piros-zöld-barna csíkozású rokolya is. A mintás szövésű, de tiszta fekete szoknya az öreg asszonyok ruhája, gyászra viszont csak „hím" nélküli fekete szoknyát viselnek.

30—40 éve vált divatossá a fémszálas hasítású „rezes" rokolya. Madarastól Domokosig ma is ez a legcifrább szőttes.

A hímes rokolyák különösképpen Szentdomokoson divatosak. Ebben a községben szívesen hordanak ezerkockásat, vagy orsón pergetett piros-feketét is.

Régebb a leánykáknak kenderből szőttek tiszta piros rokolyát, amint hogy valamikor a menyasszony fehér rokolyáját is keskeny, piros csíkok taglalták. Tiszta fehér rokolyát csak egyszer kapott a leányka. 1867 után került a csíkos szőttesbe a keskeny fehér sáv. Alcsíkon ilyennek adták az uniós rokolya nevet. Idővel a szoknya-szőttes színskálája bővült, a csíkok szélesedtek, az egyszínű csíkokat, illetve labodákat másszínű keskeny sávval hasították ketté, vagy csak kihasítottak belőle — vagyis fiókolták — s az is előfordult, hogy a hasítást és a fiókolást együtt is alkalmazták, de hasítottak kétszeresen és fiókoltak kétszeresen is. Gyakori jelenség manapság, hogy egy-egy kisebb sávot farkasfogasan szőnek, s ezzel hasítják vagy fiókolják a nagy labodát. Igen divatos volt még századunk elején a felleges fonallal eszközölt hasítás. Ma csak öreg rokolyákon találunk ilyent. Az utóbbi 40 esztendőben a színsávok egyenlősége is megbomlott, a főszínek szélesebb, a kísérő színek vagy aláfestők pedig jóval keskenyebb csíkban váltják egymást. A régi hagyományos színösszetétel sem mértékadó. Magyarázata talán az, hogy újabban Felcsíkon is csak egy-két rokolyát készíttetett magának a lány, s azt pedig olyan gazdagon színezi, hogy minden eddiginél ünnepélyesebb legyen. Az olajos gyapotfonal helyett, így került a csíkok közé a fényes pamut, a DMC, meg a gyöngyfonal. Ezzel egyidőben persze a színskála is sokat világosodott, s olyan színekkel is kiegészült, amelyek hagyományosan egyetlen rokolyafélében sem fordultak elő mint a fréz vagy a kanárizöld.

Életkor szerint is különbözött a csíki szőttes rokolya színösszetétele. A fiatalabbak főszíne a piros, illetve a piros-fekete. A középkorúak piros-barna-fekete csíkokkal ékesítették az ünnepit, az öregek színe a barna és fekete volt. Ezt felcserélni nem illett.

Ezelőtt egyetlen faluban sem volt olyan varrónő, aki rokolya készítéssel foglalkozott volna. Azt nagyrészt minden édesanya meg tudta varrni. Újabban falun is elég sok szakképzett varrónőt találunk. Ezek varrják a rokolyát is.

A rokolyának nincs szabáshíme. A mintegy 50 cm széles, 8—11 sing hosszú szőttest két arányos részre vágják. A rövidebb, 3 vagy 4 singből készül a felső, a hosszabbik 5, illetve 7 singből a rokolya alsó fele. Régebb a rokolyák bővebbek voltak, ma azonban kevesebb anyagból varrják. A rokolyaanyag semmilyen más szabásra, tehát megszabásra sem alkalmas, mert a vágás mentén kifoszlik.

Az említett két részt összevarrják, majd a felső részt az alsóval egybeillesztik. Ezek szerint, minden rokolya toldósan készül. Amikor a hosszú volt a divat, akkor a toldás a rokolya középső részére, vagyis a derekára esett, a lábszárközépen felüli rokolyákat — vagy a még rövidebbeket — viszont csípőben, farban toldják. E kétféle toldás a rokolya alakját, formáját is megszabja.

Harangaljú formáját, a gallértáji erős ráncolás vagy korcolás, valamint az alsó rész enyhébb ráncolása vagy éppen lerakása adja. Régebb csak a ráncolás volt ismeretes. Ezt egyszer, kétszer vagy háromszor húzva vagy éppen csokrosan, azaz petrezselymesen szedve végezték. Újabban a lerakás szinte általánosan elterjedt. A lerakás haladhat jobbra, balra, de

van szemberakás is, mely arányos távolságokra ismétlődhet; lehet egyes, másodegyes, kettes, illetve hármas is, attól függően, hogy egy-egy szakaszon hány és milyen rakás fordul elő. Néha a csíkok szerint igazodik és a mellékszínekre esik a berakás. Az alsó rész petrezselymes felszedését vagy ráncolását, valamint a berakást általában levarrják. Ez a levarrás lehet egysoros, kétsoros, vagy hármas, de újabban ismeretes a hímes, a keresztezett levarrás, sőt a darázsfészkes berakás is. A berakást Felcsíkon soha nem vasalják le, mint ahogy a rokolyát sem kell vasalni, mert kirúgja magát. Kászonban a lerakás a gallértól halad végig és készítéskor szabályosan levasalják. Alúl a lerakás kiszélesedik. Csíkjai is ezért nagyobbak, minden más vidék rokolyáiénál. Az alsó ráncolást vagy lerakást le is varrhatják. Gyakori a zsinóros, szalagos (selyempertlis) vagy éppen bársonycsíkos letűzés. Ezek a polgári szoknya díszítő elemeiből kerültek a rokolyára. Néha az is előfordul, hogy éppen három sorosan, hullámosan, szarúfásan vagy összefordított kígyósan, esetleg kockázva varrják. Ismeretes olyan letűzés is, amikor díszítő szalagfodrocskákkal, ferdén varrt selyempertli, klott vagy bársony csíkokkal, rombuszokkal, vagy éppen bevont gombokkal ékesítik a rokolyát. Kétféle díszítő elem is találkozhat. A század elején fényes gombokat is alkalmaztak díszül, de ezek csak sötét színűek lehettek. A csíki rokolyának, a toldás fölötti vagy a toldás alatti része egyaránt lehet tászlis. Kászonban ma már nem divatos. Gyakori, hogy a tászli éppen a toldásra borul, és ez az általánosabb. A rokolya alsó részén csak ritkán fordul elő, de arra is van példa, hogy a csípőn toldott rokolyának, a csípő vonalán kívül és belül is tászlija van, sőt a rövidebb rokolyák esetében még visszahajtást is találunk. A csípőt főleg a felcsíki, „kerekebb" rokolyák hangsúlyozzák ki, míg Alcsíkon a derékban toldott rokolya — mely lábszárközépig vagy éppen bokáig ért — hosszabbította meg az alakot. A sokgyermekes felcsíki családok eszményített nőtípusa az anya volt, az egyke felé fajló alcsíkiak, s különösen a medence déli része, a polgári divat után igazodott, s így, míg az előbbiek kihangsúlyozták a medencét, az utóbbiak a karcsú vonalakat kedvelték.

A rokolya alja csak a XIX. század elején volt teljesen síma. Akkor csupán erősebb vászonbélés adta meg kerületének a tartást és a formát. A szinte földig érő vagy éppen földet is seprő szoknya és rokolya alsó szélére kefezsinórt tettek ,hogy kopását megelőzzék. Később a keskenyebb csíkozású előruha vagyis kötény anyagából ferdén vágott sávot varrtak a rokolya alsó felére, de az aljától legalább egy sánta arasz távolságra. A polgári szoknyák **pántlikás** alja vagy éppen bársony-szélezése a rokolyánál is jelentkezik. Kászonban ez a díszítő bársony eléri a 25 cm szélességet is. Háromszoros bársonyozás is előfordul néha. Ilyenkor legszélesebb az alsó sáv, a többi arányosan keskeny. A kefezsinór és a bársonycsík jól megfért egymással. A hármas, négyes párhuzamos szalagdíszítés helyettesítette a korábbi ráhajtásokat. Ma inkább az egyszínű vagy a hímes szövésű rokolyák dísze a szalagozás. A régi hosszú vagy félhosszú rokolyák majdnem kivétel nélkül béleltek alul, hogy a 10—14 cm széles vászonbéléssel a gyors kopást vagy szakadást megakadályozzák. Néha a rövid rokolyák alját saját anyagának visszaszegésével erősítették, s a széles

bársonycsíkkal együtt ennek az a feladata, hogy a pergő-forgó táncok során jobban kiterüljön. A színpadi ruhák esetében ma még hangsúlyozottabb szerephez jut.

Nem általános, de előfordul, hogy a bársonycsík felső fele cakkozott, sőt az is, hogy a bársonyszegő fölött és csak az uralkodó piros csíkon (labodán), zsinórból formált, stílizált tulipán díszeleg.

A rokolya, derékra szoruló gallérozott felső részét, a toldásig hasítékkal látják el, mégpedig úgy, hogy a felső szélet mindkét végén saját anyagából szegik vissza, de nem varrják össze. A hasíték mindig az előrészre kerül. Éppen ezért, soha nem maradhat el a kötény (előruha, katrinca, surc), ami a hasítékot takarja s ugyanakkor a rokolyát óvja a szennyeződéstől, hiszen csak ritkán lehet mosni. Félős, hogy a mosással a színek valamelyike kifakul, fog és tönkreteszi az egészet. A gallér nyitott két végére rokolyakötőt, utóbb csak fémkapcsot varrnak, de abból néha hármat is, hogy tetszés szerint lehessen szorítani vagy lazítani derékban a rokolyát.

A rövidebb felcsíki rokolyákat gyakran módosították terhesség idejére azzal, hogy a kötény alatt menedékesen kiengedtek a tászliból, amivel megnyúlt az előrész és nem kapott fel. Újabban, a terhes asszonyok terhességük, utolsó hónapjaiban nem is járnak rokolyában.

Belső, házimunkákra vagy kapálásra, aratásra és szénagyűjtésre, nem vesznek rokolyát az asszonyok, vagy levetik azt. Ilyen esetben az alsószoknya a szokásos öltözék. Utcára, falu között, csupán alsórokolyásan nem járhatott sem asszony, sem fiatal leány. Utóbbiak különösen vigyáztak, hogy alsószoknyásan ne mutatkozzanak.

A rokolyát, fejen keresztül veszik fel, vetkőzéskor pedig kilépnek belőle. Télen, nagy hidegben, két rokolyát is felvesznek egymásra. Valamikor szívesen viseltek alul kékes vagy zöldes flanel-szoknyát, mivel az melegebb. Nyári zuhogó záporban, fejükre emelték a rokolya hátulsó felét, hogy ne ázzanak. A hosszabb rokolyákat házi foglalatosság során, esetenként a csipőhöz tűzték oldalt, hogy könnyebben mozoghassanak.

Ma a rokolya viselésének semmilyen különös tilalma nincs. Társadalmi kötöttségek eddig sem jutottak szerephez. Szegény és gazdag, lófő, katona vagy jobbágy, semmis zsellér vagy cigány is viselhetett rokolyát. Községenként mégis voltak bizonyos színkötöttségek. Ezeket áthágni nem volt szabad. Hosszú időnek kellett eltelnie, amíg a más faluból férjhez jött asszony annyira honosnak számított az új helyen, hogy a faluban szokásos rokolyát viselhette. Most ez az elhatároltság teljesen felbomlott.

A társadalmi helyzet inkább a kelengye gazdagságában nyilvánult meg. Felcsíkon a legszegényebb leánynak is volt hat szőttes rokolyája, a módosabbaknak 8—12, a leggazdagabbaknak tizenöt is. Csak a legritkább esetben fordult elő, hogy akár tizenöt rokolyából is kettő teljesen megegyezzék.

Felcsíkhoz hasonló hagyományőrzéssel csak Kászon és Menaság becsülte a rokolyát. Alcsíkon — az Olt mellett — legfeljebb kettőt vitt férjhez a lány, a többi posztó, szövet, selyem vagy más anyagból készült, bolti szoknya volt.

A kézzel varrott, régi rokolyákat, lassankint kikezdi az idő. Csak néhány év kell még és alig marad belőlük mutatványnak is, hacsak a múzeum, meg a falusi múzeumházak meg nem őriznek néhányat. A többire leselkedik a divat. A színpad ugyan visszahívhatja a viseletet, de megteremti a maga új formáit. Térden felüli, szinte minirokolyát is látni már. Ezek súlytalanok, éppen csak színskálájuk villan meg a pergő táncban. Az is előfordul, hogy népi együttesek földig érő szoknyát, módosan megszabott, lerakott aljat készítenek a csíkos szőttesből. Ez is egy a sok lehetőségből. Ma azonban jóval hagyományigényesebb a népi veretű kultúra és nem tűr meg mindenféle félmegoldást. A csíki szőttes rokolyára is talán ez a tisztább igény derít újból ünnepi mosolyt és lehetővé teszi, hogy évszázadok becsületével, változatlan tisztes ereklyeként, újabb évszázadokra megmaradjon.

ROCHIA SECUIASCĂ

(Rezumat)

În depresiunea intracarpatică a Ciucului de Sus și de Jos se păstrează încă un port popular caracteristic și tipic secuiesc. Una dintre cele mai frumoase piese de îmbrăcăminte o constituie r o c h i a.

Pînza rochiei se confecționează la războaie țărănești, folosind în locul cînepii și lînii de odinioară, bumbacul colorat de astăzi. Culorile dungilor sînt variate, dar ele păstrează încă o gamă convențională, în funcție de zonă, de vîrstă și de ocazie.

Rochia secuiască se compune din două părți distincte, mai mult încrețite în regiunea șoldurilor și mai atenuat plisată în zona, unde se îmbină cele două părți componente. Prin aceste încrețituri și plisări s-a obținut forma de clopot a rochiei.

Începînd cu secolul al XX-lea, pe rochie apar o serie de elemente decorative, aplicate cu gust și măsură. La început, decorul îl constituia o dungă orizontală la poalele rochiei. Inițial, această dungă era tot dintr-o țesătură în dungi colorate. Puțin mai tîrziu apar panglicile de mătasă și mai frecvente de catifea, care se înlățesc, ajungînd în zilele noastre la cca.8—10 cm în Ciucul de Sus și 20—25 cm în Casin.

Odată cu scurtarea rochiei începe aplicarea volănașelor, mai cu seamă în zona Ciucului de Sus.

În ultimii decenii, încrețiturile și plisările au devenit tot mai variate, îmbogățindu-se și cu cusături de ornamentație pe ele. Folosind șnururi de mătasă și catifea, apar și motive florale, mai mult sau mai puțin stilizate. Nasturile mici, lucitoare de odinioară, sînt înlocuite prin mai mari, dar învelite. Nasturile învelite de tot felul, se aplică la distanțe egale, în zona îmbinării celor două părți sau pe la poalele rochiei. Nu putem omite de printre elementele decorative, triunghiurile, dreptunghiurile sau romburile decupate din catifea .Dungile de catifea pot lua forme de zig-zag sau pot fi dințate. Acest ultim fenomen nu putem însă generaliza.

Încă cu cîteva decenii în urmă, în zestrea multor fete din satele Ciucului de Sus figurau și cîte 16 rochii, diferite unele de altele. În zilele noastre, delimitările zonale ale tipurilor de rochii, precum și regulile de purtare în funcție de criteriile amintite mai sus, au ajuns într-o fază de dezorganizare și dispariție. Tipul de rochie care domină autoritar și aproape peste tot, este cea cu dungi late, alternîndu-se culorile roșu și negru. Nu se mai pune accent pe îmbinarea cu îndoitură în regiunea șoldurilor. Această tendință gravitează spre rochia scurtă.

Costumul scuiesc, ca atare și rochia, devine din ce în ce mai accentuat un costum pentru sărbători și de scenă, păstrată în majoritatea locului numai în muzee și în recuzitele caselor de cultură.

JEGYZETEK

Alcsíki peres jegyzőkönyvek, deliberátumok 1631-től (Csíkszeredai Múzeum levéltári anyaga) 21.

ANTAL ÁRPÁD, **Betlehemezés a székely falu társadalmi életében** — Nyújtódi betlehemezés.

APOR PÉTER, **Metamorphosis Transylvaniae — Az erdélyiek régi köntöseiről**, Bpest, 1903, 43—58.

A világ népei, **Nemzeti viseletek**, Székelyek. Kiadó hely és év nélk. 73.

BÁNYAI EDIT, **A székely viselet** (Székelyföld írásban és képben) Bpest. 1941. 47—79.

Portul popular al saşilor din Transilvania, Sibiu, 1956, 13.

BIELZ, JULIUS, **Die Volkstracht der Siebenbürger Sachsen**, H.é.n. Staatsverlag für Kunst und Literatur.

BÖZÖDI GYÖRGY, **Székely bánja** (Cluj) 1938, 211—25.
Dicţionarul limbii române moderne, Bucureşti, 1958, 723.

V. EMBER MÁRIA, **XVI—XVII. századi ruhadarabok a sárospataki kriptákból** (Folia archeologica, XIX. 167—180).

FÉL EDIT, **A női ruházkodás Martonoson** (Néprajzi Értesítő, Budapest, 101—103.

GÁBORJÁN ALICE, **Magyar népviseletek**, Budapest, 1969.

GYÖRFFY ISTVÁN, **A néphagyomány és a nemzeti művelődés**, Bp., 1939.

HÓMAN BÁLINT és SZEGFŰ GYULA, **Magyar Történet**, Bp., 1939. II. k. 206. l., IV. k. 472. l., V. k. 217—218., 232—233., 540. l.

HAÁZ FERENC REZSŐ, **Egy székely falu öltözete** (Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum 50 éves jubileumára, Sepsiszentgyörgy, 1929).

HELTAI GÁSPÁR, **Válogatott munkái**, Bukarest, 1957, 223—231 l.

HUSZKA JÓZSEF, **A székely ház**, Bp., 1895 (ábrák).

IMREH ISTVÁN, **Majorsági gazdálkodás a Székelyföldön a feudalizmus bomlásának idején**, Bukarest, 1956, 9—10., 129. l.

IRIMIE, CORNEL, **Portul popular din zona Branului**, Editura Meridiane, Bucureşti, 1961, 210—211. l.

KERÉKGYÁRTÓ ADRIENNE U., **A házivászon alkalmazása és jelentősége egy-egy faluban**, Ak. Ért. 1959—1961, 80—86.

NICOLAE DUNĂRE—FOCŞA MARCELA, **Portul buciumanilor din Munţii Apuseni**, ESPLA, Bucureşti, 1958, 37.

KOZMA FERENC, **A Székelyföld közgazdasági és közművelődési állapota**, Bp., 1879.

KŐVÁRI LÁSZLÓ, **Székelyhonról**, Kolozsvár, 1842.

LÉVAI LAJOS, **Orbán Balázs szülőfaluja Lengyelfalva**, Odorheiu—Székelyudvarhely, 1935, 37.

MOISUC, ELENA, **Industria textilă din Braşov şi Ţara Bîrsei**, Catalog de documente, vol. I, Bucureşti, 1960.

NAGY IMRE (fitódi), **A csíki mennyegző** (Vasárnapi Újság, 1857, Bp. — **A vitéz székely nemzet részletesb ismertetése**, Vasárnapi Újság, IV. évf., 1857. okt. 25, Bp.

T. NAGY IMRE, **Csíkmegye gazdasági leírása**, Bp., 1902, 14—15 l. — **Cirkálások szeredai emlékeimből**, Csíkszereda, 1924.

NAGY JENŐ, **A torockói magyar népi öltözet**, Népművészeti füzetek, Bukarest, 1957.

NAGY JÓZSEF, **A tótok otthonáról Árva megyében**, néprajzi monográfia, Alsókubin, 1891, 75—8.

ORBÁN BALÁZS, **Székelyföld leírása**, II. k. Pest, 1869, 28., 80. l.

PALOTAI GERTRÚD, **Izlésnyílvánulás a népi divatban**, Etnográfia, — Népéleti értesítő, 1940.

SZABÓ T. ATTILA, **A kalotaszegi népi öltözet**, Utunk, 1959.7.2.

P. SZATHMÁRY KÁROLY, **A női öltözetdarabok története**, Nemzeti Naptár, 1857.

— Századok, 1873: — **Gersei Pethő Sára ingóságainak jegyzéke**, 1580, 63. l.

— Századok, 1873: — **Draskovith Johanna Mária, gr. Endrődi Miklósné női hozománya 1652-ből**, 354—355. l.

SZEGHALMY GYULA, **Erdélyi vármegyék**, Bpest, 1942, 349.

SZENDREI JÁNOS DR., **A magyar viselet történeti fejlődése**, Bp., 1905, 18.

SCHULTZ IRÉN, **Női viselet a kuruckorban, 1670—1700**, Bpest, Pesti könyvnyomda, 305.

TĂUTU NATALIA—STĂNESCU, **Aplicaţii de broderii româneşti**, Editura Tineretului, Bucureşti, 1969, 34—36.

TOPPELTINUS, **Origines et occasus Transsylvanorum**, Lugduni, 1667, 96—107.

VÁMSZER GÉZA, **Szakadát**, Kvár, 1940, 101.

VITOS MÓZES, **Csíkmegyei füzetek**, Csíkszereda, 1894, 858.

KÉZDIVÁSÁRHELY VÁROS KÜLÖNLEGES TELEPÜLÉSI FORMÁJA

VÁMSZER GÉZA

A Kézdivásárhely történetével foglalkozó írások szerzői (1869-ben Orbán Balázs[1], 1895-ben Dobay János[2], 1925 körül Török Andor[3], a város volt polgármestere, 1941-ben Földi István[4], 1957-ben Kovács J. István[5], 1968-ban Fülöp Kálmán[6]) megemlékeznek a kicsi, sikátorszerű utcákról, **udvarterekről,** de sajnos, csak röviden, felületes megfigyelések alapján.

A dolgozat ezeket a hiányosságokat igyekszik pótolni.

Kézdivásárhely már a rómaiak idejében vásáros hely volt, mert az Ojtozi-szoros felé vezető útban feküdt. Ma is öt irányból futnak össze itt az utak. Ennek a helyére épült deszkabódékból egy kis település, „deszka város", amely az 1241-es tatárdúláskor elpusztult, de lassacskán újra kiépül és 1427-ben mint a szomszédos Torja „Thorja vására" néven királyi várossá lesz. 1567-ben kapja „Kyzdywasarhel" nevét s előnyös földrajzi és gazdasági helyzeténél fogva Moldva felé élénk kereskedést folytat, mert saját iparcikkein kívül Brassó áruit is ő fuvarozta. 1884-ben az Ausztria-Magyarország és Románia között kitört a vámháború, 1914-ben a világháború megállította a városnak és sokoldalú iparának további fejlődését.

Az első telepesek a **Piactér** négy oldalán kaptak, valószínűleg, egyforma nagyságú keskeny telkeket, hogy így vásárok idején áruikat kirakhassák a házuk, műhelyük előtt a piacon. De mivel földműveléssel is foglalkoztak, a telek hátulsó részén gazdasági épületeket is felállítottak. Ezért volt ott egy hátsó, a mezőre, majd a kertek felé vezető kijárat is. Ezt az is bizonyítja, hogy a Főtér két hosszanti oldalával párhuzamos utcákat — ma Iskola utca és Kőrösi Csoma Sándor utca — a század elején még **Nugati-,** illetőleg **Keleti kertmege** utcának nevezték, mert ezekbe torkoltak a főtéri udvarterek hátulsó kijáratai.

Ez az erdélyi jellegzetes települési forma a foglalkozással együttjárt, ez volt a kor szokása, divatja. Ezért látunk még ma is erdélyi városainkban néhány keskeny udvart, amelynek két bejárata van, de itt ezeket **átjáró házaknak** nevezik. Ezt úgy látszik a brassói Treibner Gusz-

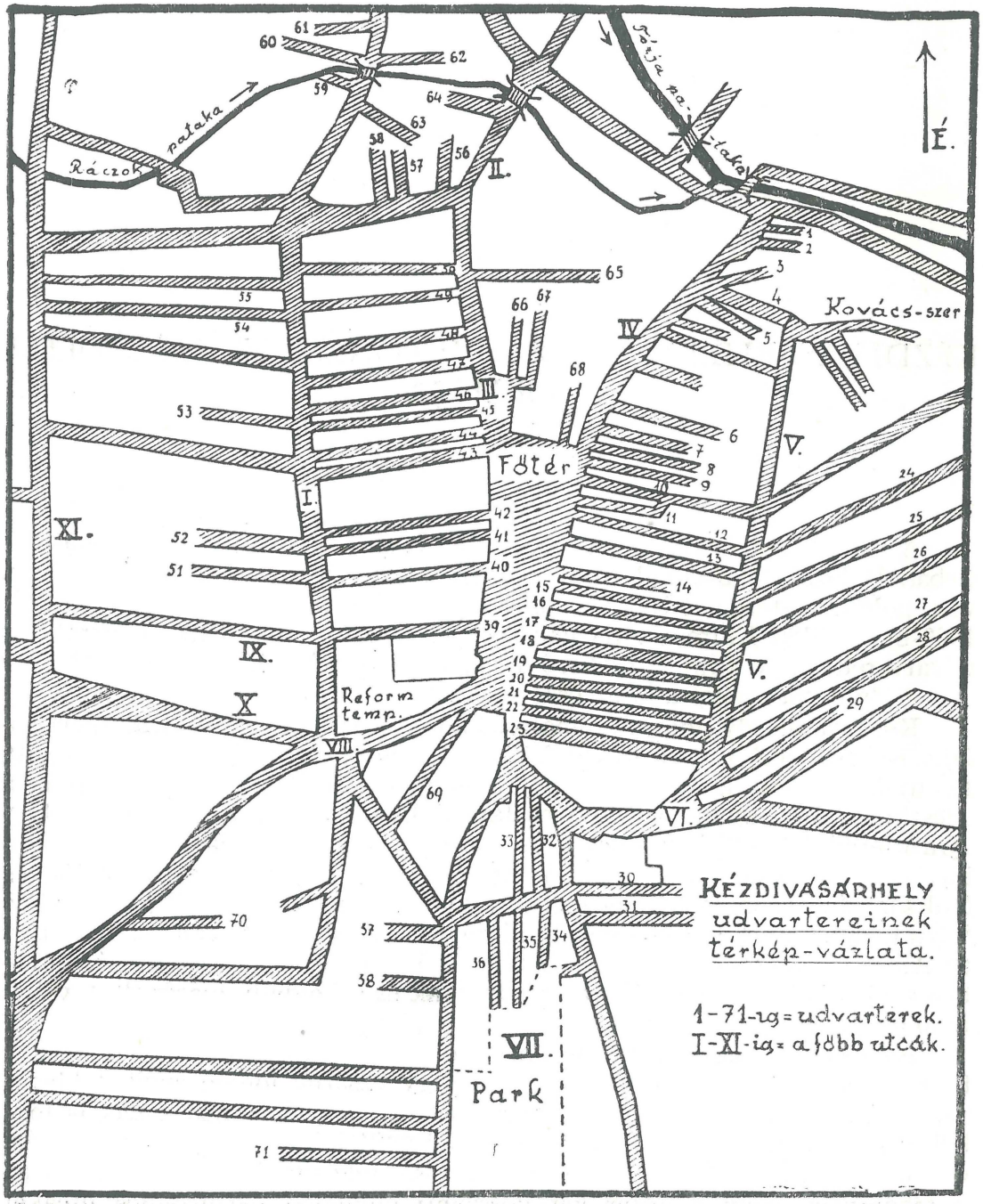

Kézdivásárhely város központjának alaprajzi térképvázlata a létező 71 udvartérrel. Néhány központi utca elnevezése : I. *Iskola utca,* azelőtt Malom u., vagy Nyugati Kertmege u., Cserei Károly u. ; II. *Kanta utca ;* III. *Dr. Groza Péter utca ;* IV. ***Apafi utca ;*** V. *Kőrösi Csoma Sándor utca,* azelőtt Keleti Kertmege u. ; VI. *Petőfi utca* (folytatása Bem u.), azelőtt Oroszfalvi út ; VII. ***Május 1 sétány,*** azelőtt Józsiás Emilia sétány ; VIII. *Lenin út ;* IX. *Varga Katalin utca,* azelőtt Gőzfürdő utca ; X. *Bălcescu utca ;* XI. *Ady Endre utca.*

táv nem vette tekintetbe, amikor egyik tanulmányában[7] Kézdivásárhelyt egyszerűen szász alapításúnak mondotta, vagy legalább a brassói települési forma utánzásával gyanusította meg a régi kézdivásárhelyieket. Annyi tény, hogy Kézdivásárhelynek van egy **Jeszken, Geszkennek** nevezett utácskája, amely valószínűleg a német **Gässchen-ből** eredt. Tény az is, hogy a régi oklevelek szerint itt a székelyek mellett német telepesek ún. „hospes"-ek is voltak. Egy másik érv, hogy a brassói iparosok-kereskedők Kézdivásárhely érintésével szállították árucikkeiket az Ojtozi-szoroson át Moldvába, s ezért nevezték el ezt az útszakaszt **Sachsenweg-nek, azaz Szászok útjá**nak, ez feltételezi azt, hogy néhány szász megbízott állandóan itt tartózkodott, aki a székely fuvarosokat alkalmazta. De az a néhány szász az idők folyamán beolvadt a székelységbe, akár az itt letelepedett „rácok" és „oroszok".

Fennmarad még az a kételyünk, hogy miért őrizte meg csak Kézdivásárhely a maga szokatlan trapéz alakú Főterét az onnan kiágazó udvarterekkel s miért maradt csak mutatóba néhány **átjáróház** a többi erdélyi városokban ? Azért, mert a nagyobb városok a fejlődés folyamán eltüntették ezeket a túlzsúfolt, nyomorúságos keskeny sikátorokat, míg a kézdivásárhelyiek ragaszkodtak a régi udvarteres települési rendszerhez. Erre jellemző eset volt 1834-ben, amikor nagy tűzvész pusztította el Kézdivásárhely 3/4 részét, főként a főterét. Az osztrák katonai városparancsnok akkor, mérnöki terv szerint korszerűsítve, újra akarta felosztani a városi telkeket, sőt az osztrák kormány nevében százezer forint segélyt is igért, ha az átrendezésbe beleegyeznek, de sem a városi tanács, sem az érdekelt háztulajdonosok nem egyeztek bele. Leültek házacskáik üszkös romjai mellé és élénken tiltakoztak a terv ellen. Így minden maradt a régiben, csupán új házacskát építettek az udvartérben levő pár négyzetméteres telken a leégett öreg ház helyett.

Ez 135 évvel ezelőtt volt, de fokozatosan mégis csak változtak és fogytak a túlzsúfolt udvarterek. Még ma is akad olyan ember, aki egy-egy udvartér apró házait megvásárolja, és így az egész udvartér birtokába jutva, lezárja a hátulsó kijáratot és a rozoga házak helyébe rendesebb kőházat épít. Ezzel megszünteti annak udvartér jellegét.

1960-ban már csak 71 udvarteret találtam. Ezeknek zöme a főtér négy oldaláról ágazik el. Amint a mellékelt I. sz. térkép-vázlatom mutatja, az udvarterek ritkán merőlegesek a főtér oldalára, hosszúságuk is a legkülönbözőbb, 25—180 méterig. Az udvartereket régente az ott lakó családról nevezték el, így volt Jancsók, Csiszárok, Baloghok, Szőcsök, Kovácsok, Ráczok stb. udvara vagy udvartere. Feltételezhető, hogy a székely örökségi törvény és a tízes szervezet szokásai alapján itt egész érdekes „rend" és „szokás" alakulhatott ki, amelyet a „nagy család" fegyelme és a szomszédok közötti „békés egymásmellettélés" gyakorlása is kikövetelt magának. Igaz, hogy beházasodás által, a vők révén más nevűek is beköltöztek, sőt az 1851-ben megszűnt székely örökségi törvénnyel más idegen is bekerülhetett az udvartér közösségébe. Ezért az utóbbi évtizedekben nem családi nevekkel, hanem számokkal jelölik az udvartereket. Ezt a mindenkori városi vezetőség állapítja meg.

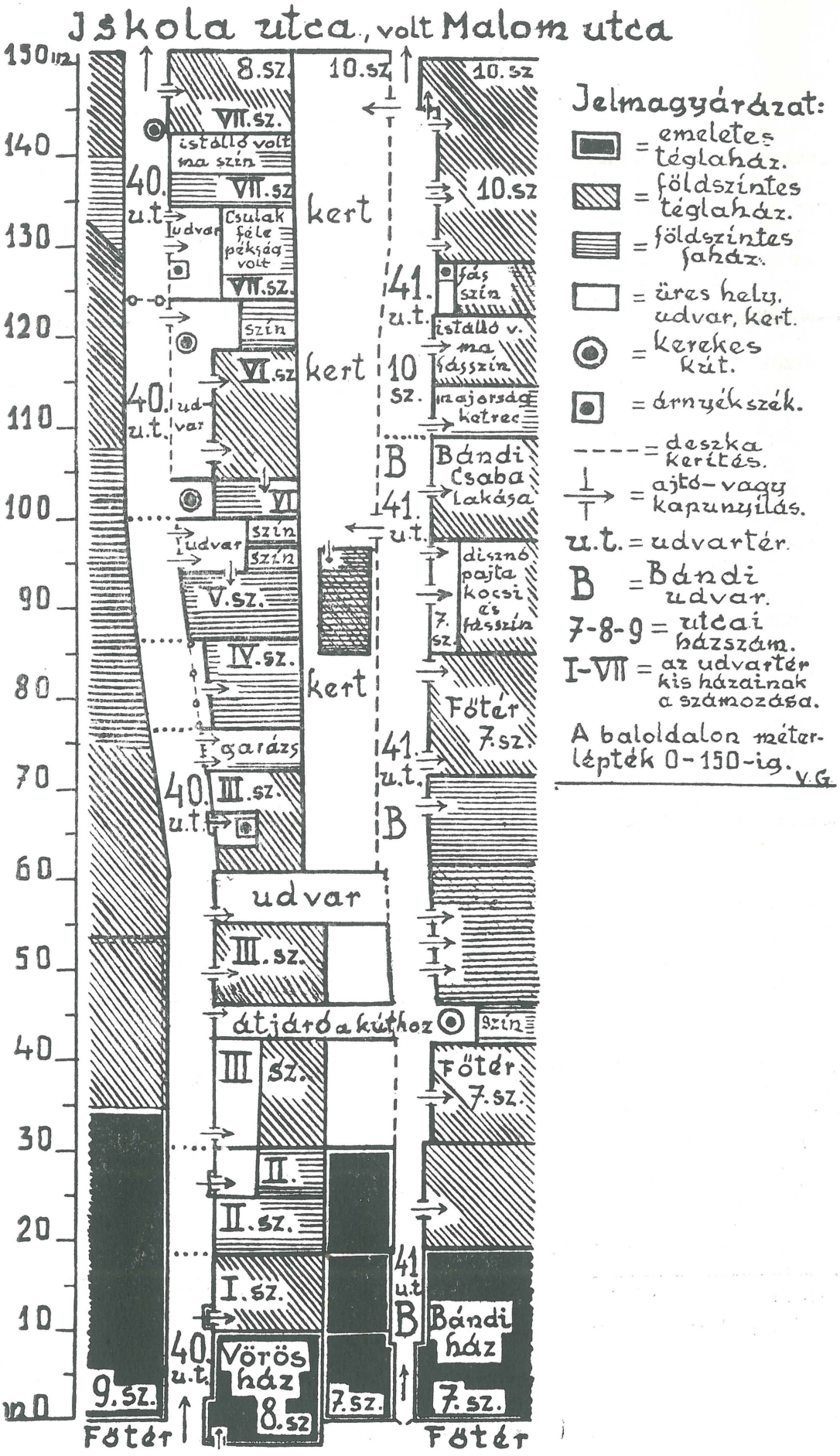
Iskola utca., volt Malom utca
150 m
140
130
120
110
100
90
80
70
60
50
40
30
20
10
0 m
8.sz
VII.sz.
istálló volt ma szín
40. u.t.
VII.sz
udvar
Csulak féle pékség volt
VII.sz.
kert
szín
VI.sz
kert
40. u.t.
udvar
VI
szín
udvar
szín
V.sz.
IV.sz.
kert
garázs
40. u.t.
III.sz.
udvar
III.sz.
átjáró a kúthoz
III sz.
II.
II.sz.
I.sz.
40. u.t.
Vörös ház
8.sz
9.sz.
Főtér
10.sz
10.sz
10.sz
41. u.t.
fás szín
istálló v. ma fásszín
10 sz.
majorság kotrec
B
Bándi Csaba lakása
41. u.t.
disznó pajta kocsi és fásszín
7. sz.
Főtér 7.sz.
41. u.t.
B
I
I
szín
Főtér 7.sz.
41 u.t.
B
Bándi ház
7.sz.
7.sz.
Főtér
Jelmagyárázat:
= emeletes téglaház.
= földszintes téglaház.
= földszintes faház.
= üres hely, udvar, kert.
= kerekes kút.
= árnyékszék.
---- = deszka kerítés.
= ajtó- vagy kapunyílás.
u.t. = udvartér.
B = Bándi udvar.
7-8-9 = utcai házszám.
I-VII = az udvartér kis házainak a számozása.
A baloldalon méterlépték 0-150-ig.
V.G

1. ábra

Kézdivásárhely, Piac-tér 8. sz. a 40. sz. udvartértől jobbra a *Veres ház,* mert vörösre van festve. Emeletes kő-téglaház, tornáccal, bejárat a piactér baloldalán a tornác alatt volt a feljárat az emeletre is.

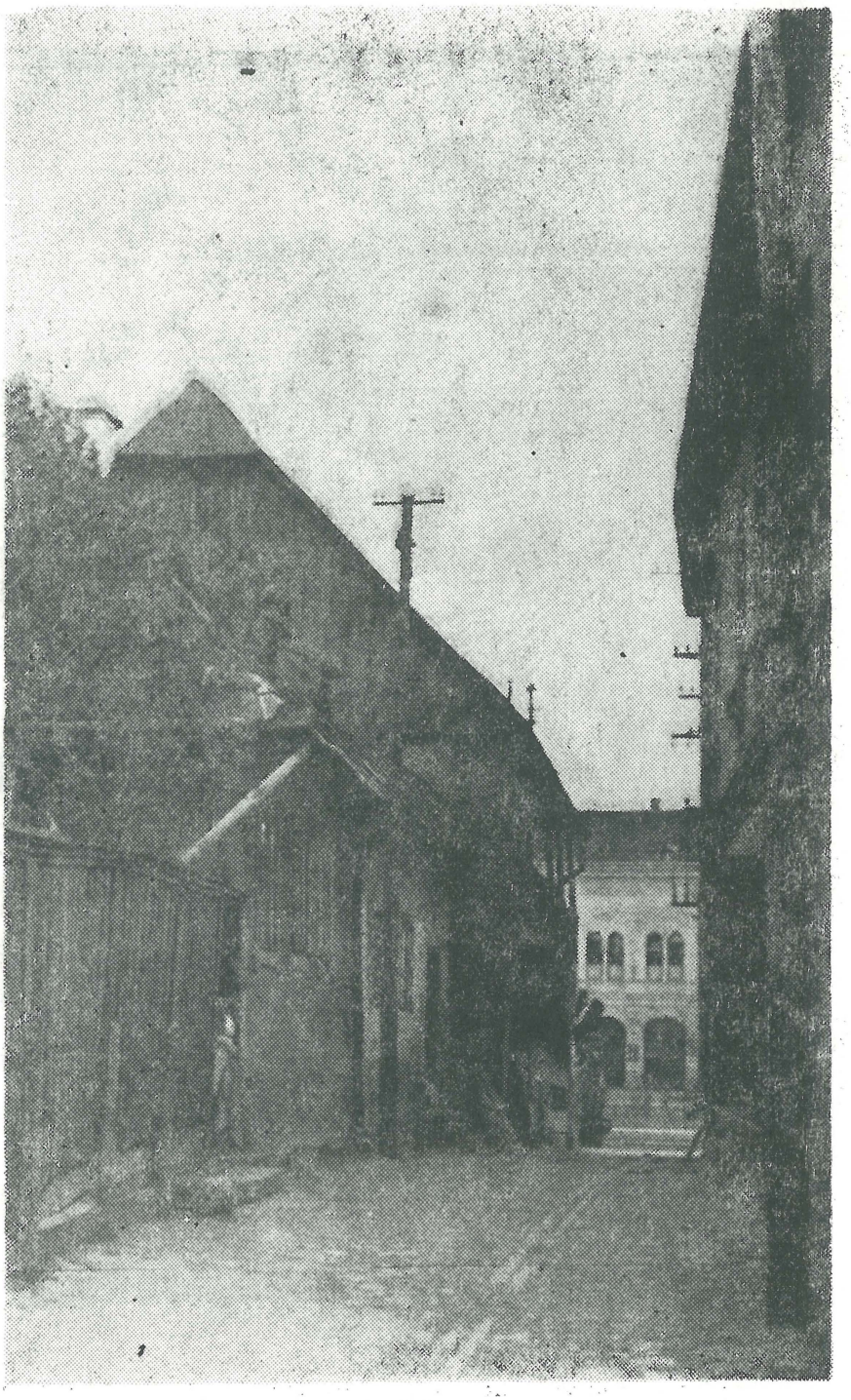

2. ábra

Kézdivásárhely, 40. sz. udvartér a Piac-tér felé. Baloldalt a végén látható a Veresház emeletes, tornácos épülete.

3. ábra

Kézdivásárhely, a 40. sz. udvartér a Piactér felöl a Malom utca felé, amelynek vége felé egy sorompó van felszerelve, hogy a szekerek ne járjanak rajta keresztül. Ma kevesebb a szekeres s ezért, ritkábban (hetivásárkor) lakatolják le. Ezt a 40. sz. udvarteret régen Vörösház utcának nevezték, a piactéri (8. sz.) első házról, amely vörösre volt festve. Ez egyike a legrendezettebb, legtisztább udvartereknek és macskakövekkel kövezett.

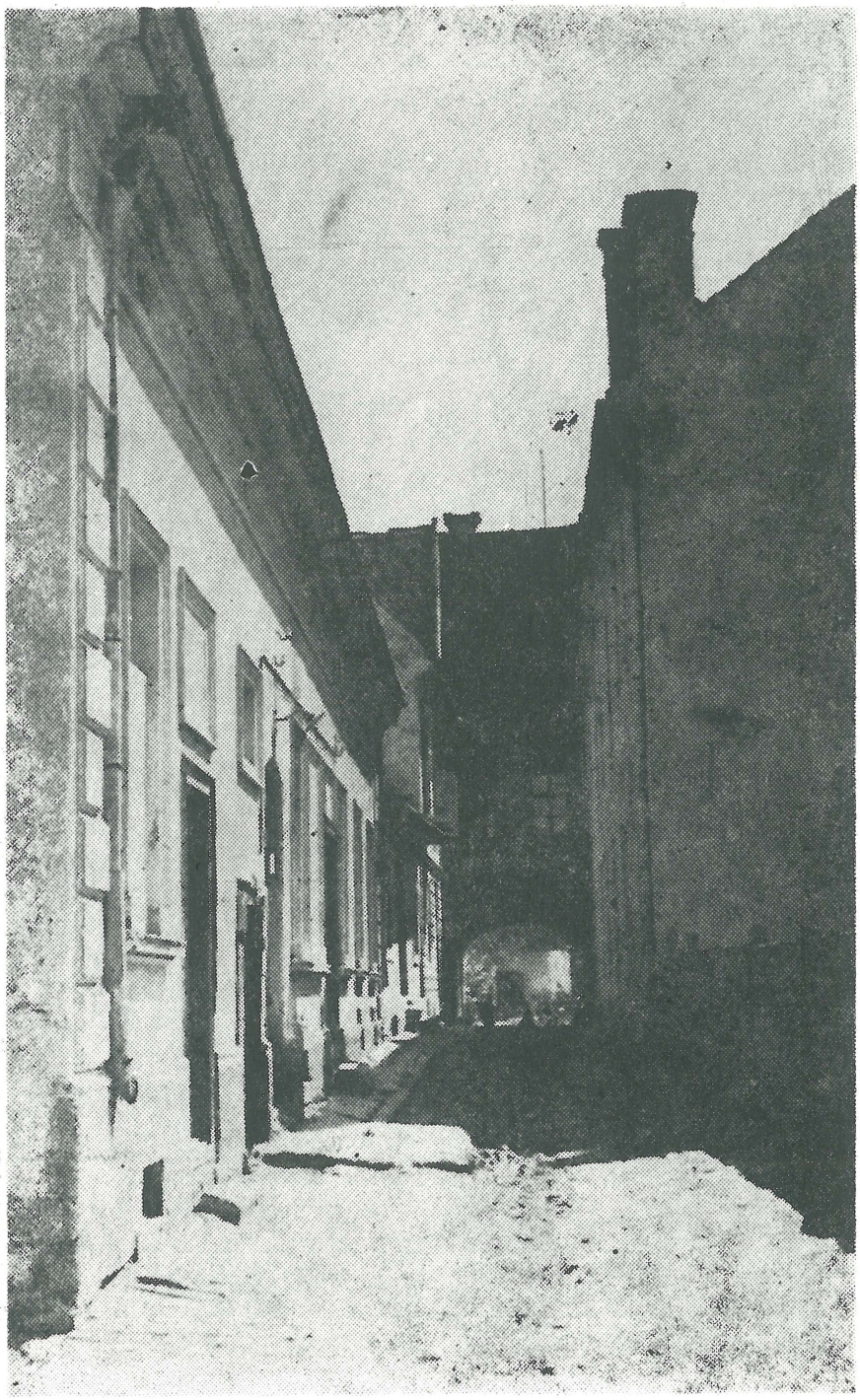

4. ábra

Kézdivásárhely, a 41. sz. udvartér (Bándi udvar) piactér felé — a végén látható a piactéri emeletes kőház alatti szárazkapu, a Bándi ház.

5. ábra

Kézdivásárhely, Körös kerekes-kút, a kút a 41. sz. Bándi udvartérben van, de a 40. sz. udvartérből egy elég széles *átjáró* utcácska van hagyva a kúthoz.

Az udvarterek többsége olyan keskeny — 2—3—4 m —, hogy azon ritkán tud szekér vagy gepkocsi végig menni. Míg a főtérre a XIX. sz. végén a polgáriasodás igényeinek és ízlésének megfelelően nagyrészt emeletes kőházakat húztak, az udvartérnek az első számú háza mögött csupa földszintes tégla- vagy fagerendás házacskák sorakoznak. közben egy-egy ócska deszkából tákolt pajta vagy fásszín. Egy másik érdekessége e keskeny udvartereknek, hogy csak az egyik oldalukon sorakoznak ki-beállva, rendetlenül ezek az apró házacskák, a másik oldalon csak a szomszédos udvartér házainak a háta, az udvara, vagy kert deszkakerítése húzódik, elég barátságtalanul.

A lakók, ha már nem is rokonok, egymásrautaltságukban is kedves közösségben élnek. Ezért a lakók száma szerint közös kutak is vannak, kb. 2—3 egy 10—12 házas udvartérben.

Az elmondottak jobb és részletesebb megértése céljából mellékelve bemutatok két szomszédos udvarteret a Főtéren, azaz a 40. és 41. számú udvartérbeli házacskák alaprajzát. (II. sz. térkép).

A 40. sz. udvarteret az 1. sz. ábrán látható főtéri emeletes, fatornácos téglaházról „Vörösház udvartér"-nek is nevezik, mert a ház vörösre

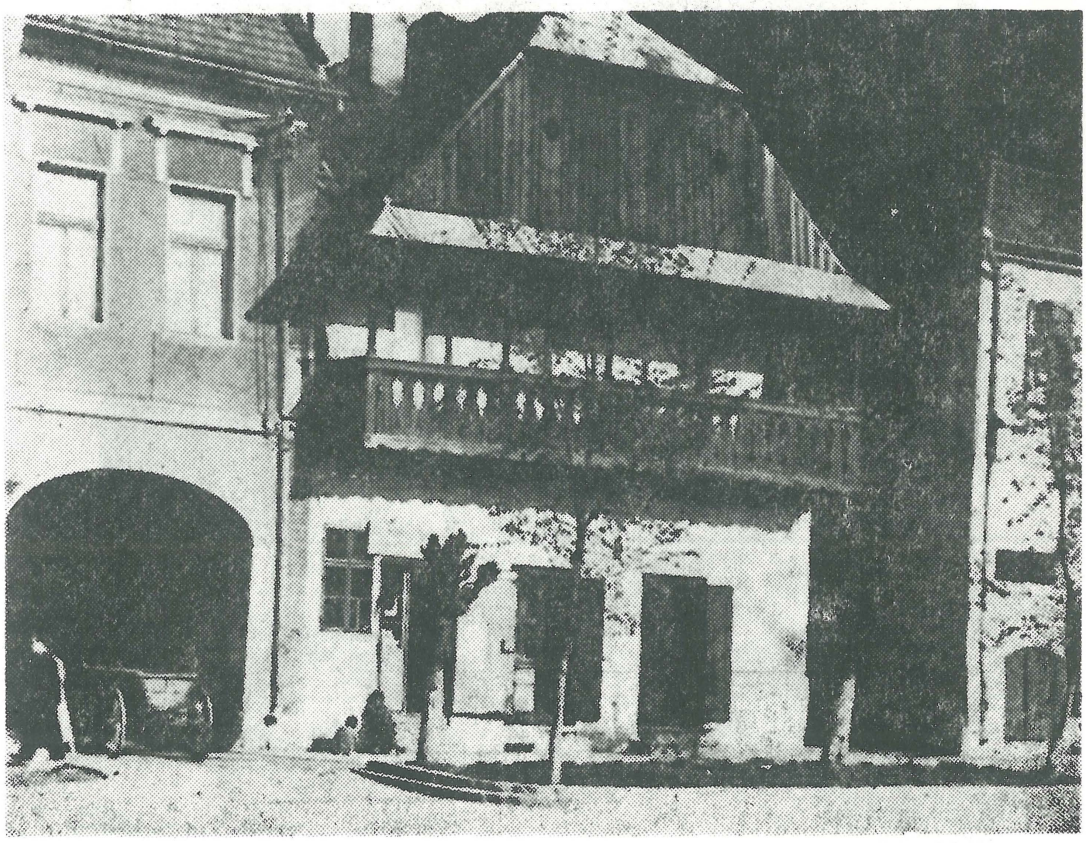

6. ábra

Kézdivásárhely, Főtér. 12. sz. udvartér melletti ugynevezett Finta ház. Alul három üzlethelyiség, az emeleten faragott fatornác, — a székely falusi házak mintájára.

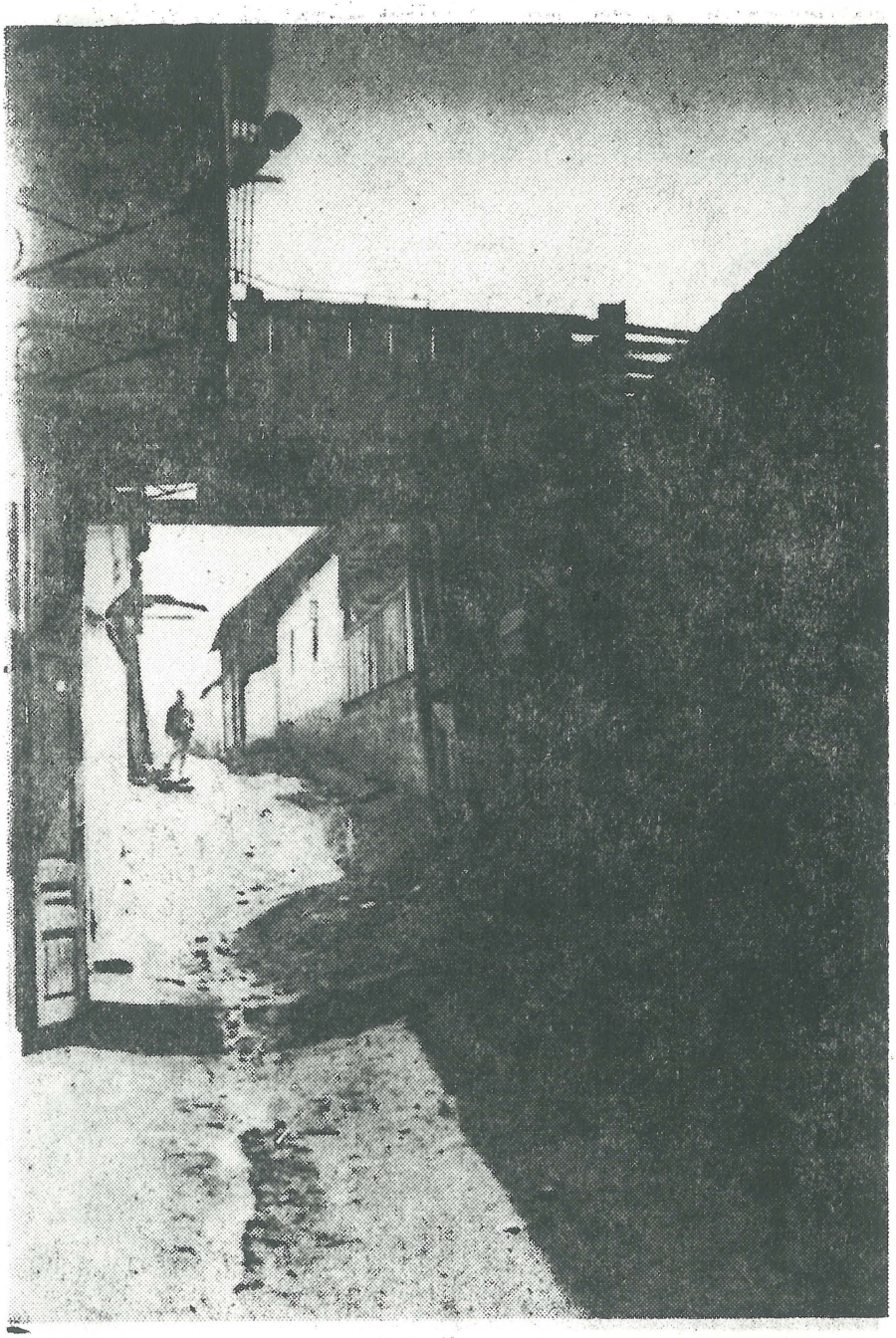

7. ábra

Kézdivásárhely, 6. sz. udvartér a piactér felöl nézve. Valaki átjáró fahidat épített, amely a szomszédos 7. sz. udvartérrel köti össze.

8. ábra

Kézdivásárhely, 11. sz. udvartér a Piac-tér felöl nézve.

9. ábra

Kézdivásárhely, a 17. sz. udvartér a Piac-tér felé nézve.

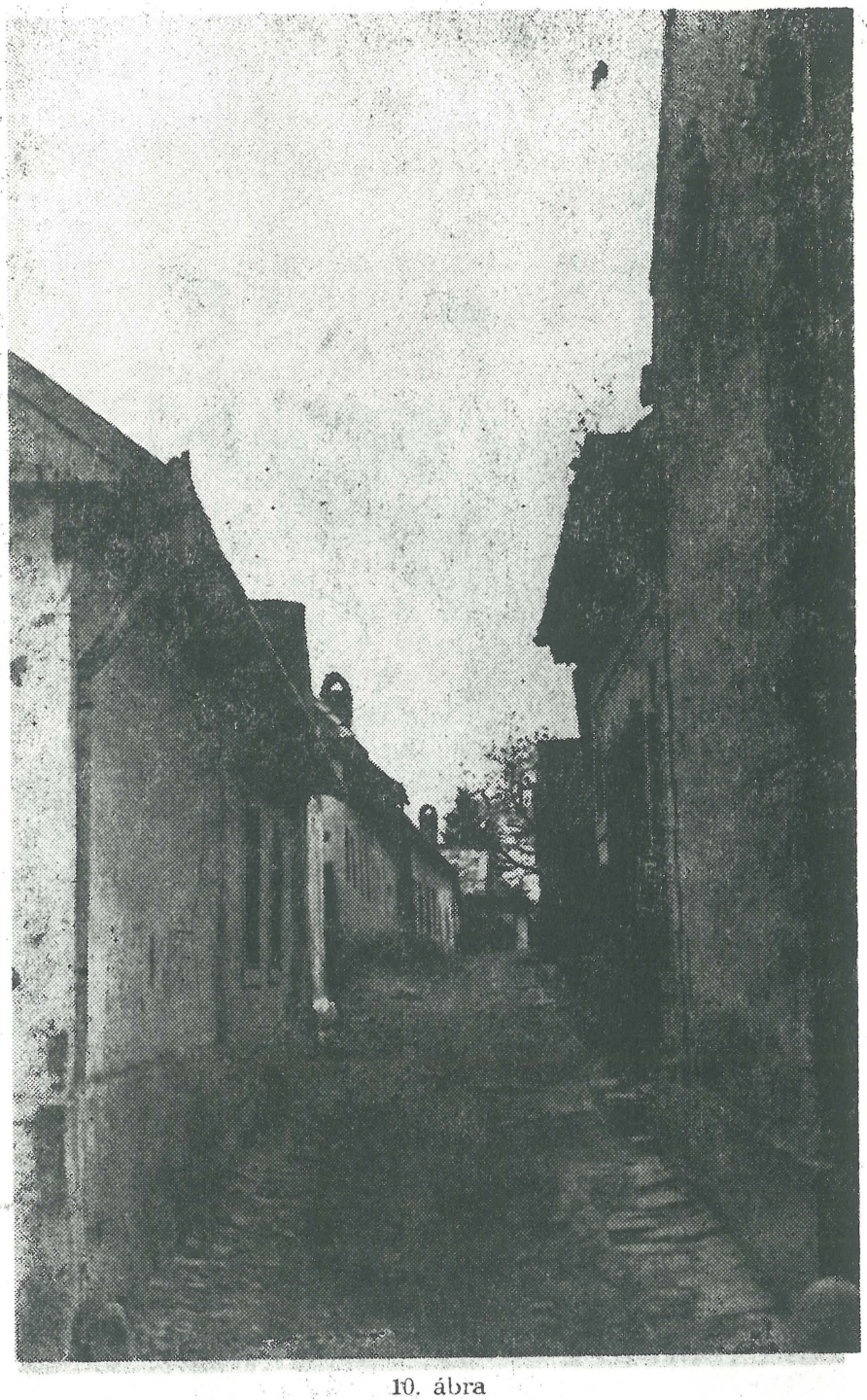

10. ábra

Kézdivásárhely, 48. sz. udvartér a Piac-tér felöl (Dr. Groza Péter utca volt Kanta utca felöl).

11. ábra

Kézdivásárhely, 49. sz. udvartér a Piac-tér felöl. Kövezett, járda is van.

van festve. Az udvartér Főtér felé eső részét a 2. sz. ábra szemlélteti, baloldalt a **Vörösházzal,** a **Malom utca** felé eső részét (a Főtér felőlről) pedig a 3. sz. ábra. Ennek vége felé egy sorompó van felszerelve, hogy a szekerek ne járjanak rajta keresztül. Ma kevesebb a szekeres, s ezért ritkábban, hetivásárkor lakatolják csak le. Ez egyébként az egyik legrendezettebb, legtisztább, macskaköves udvartér.

A 41. sz. udvartér, a **Bándi udvar** főtér felé eső része a 4. sz. fényképen látható, a végén a piactéri emeletes téglaházzal (Bándi ház), s alatta a **szárazkapuval.** Az 5. sz. fényképen levő kerekes kút ennek az udvartérnek a tartozéka, de egy 3 m széles átjáró utcácska nyílik ide a 40. sz. udvartérről is.

A régi városkép megismeréséhez járulnak hozzá további felvételeim is.

Egyszerű emeletes, tornácos székely falusi ház, alul három üzlethelyiséggel, vagy műhellyel a 12. sz. udvartér melletti **Finta ház,** (6. sz. ábra).

A 6. sz. udvartér érdekessége az, hogy valaki a szomszédos 7. sz. udvartér felé az emeleten, egy átjáró fahídat tákolt össze magának. (7. sz. ábra.) A 17. sz. udvartéren (a főtér felé) egy emeletes kőház található, alatta a **szárazkapuval.** Kövezett útja közepén vízlevezető húzódik, a házak bejáratánál pedig 3—4 kőlépcső és deszkából tákolt pajták vannak. (9. sz. ábra.)

12. ábra

Kézdivásárhely, az Apaffi utca eleje, a Piac-tér felöl nézve, az utca lefelé lejt s régi zsindely-fedésű házak láthatóak.

13. ábra
Kézdivásárhely, Kovács-szer, elöl balra egy körös utcai kút.

14. ábra
Kézdivásárhely, Kovács-szer, Mézes-domb (Mézeskalácsosok dombja). Zsindely-fedeles lakóházak.

15. ábra

Kézdivásárhely, Kovács-szer. A Kőrösi Csoma Sándor utca utolsó háza. Zsindely-fedeles.

A felfelé haladó, részben kövezett úttest elején 2 sarokkő akadályozza a szekerek bejövetelét a 48-as urvartérre. (10. sz. ábra.)

Szintén felfelé vezet a Kanta utca felől a 49. sz. udvartér. Ennek kövezett az úttestje, sőt balról járdája is van. (11. sz. ábra).

A főtér északkeleti végén jobbra lefelé indul az Apaffi utca, amely szélesebb, s kétoldalt járdával van ellátva. Ez tehát nem udvartér, de érdekes a jellegzetes zsindelyes-magastetős, székely házaival s a belőle nyíló kisebb udvarterekkel. (12. sz. ábra.) Ugyanennek az útnak a keleti végét, valószínűleg az ott működő kovácsmesterekről **Kovácsszernek** nevezik. A 13. ábrán a kovácsszeri közös kút látható. A mézeskalácsosok dombja, lakhelye lehetett a **Kovácsszer** festői szépségű része, a **Mézesdomb**. A zsindelyfedeles házak (14. ábra) e városrésznek a régiességét bizonyítják. Végül figyelemre méltó a **Kovácsszerből** kiinduló **Kőrösi Csoma Sándor utca** különleges külsejű, zsindelyestetejű régi háza. (15. ábra.)

Mindezek az emlékek tehát a középkori erdélyi városok településképét őrzik. További fennmaradásuk attól függ, hogy a városrendészet mennyire tudja összehangolni őket a modern igényekkel. Mondanunk sem kell, ez kívánatos lenne.

FORMA SPECIFICĂ DE AŞEZARE A ORAŞULUI TG. SECUIESC

(Rezumat)

Autorul constata, că tipul de aşezare, cu construcţii aşezate în curţi paralele, caracteristic oraşului Tg. Secuiesc, constituie drept continuitatea tipului de aşezare a oraşelor medievale transilvănene, acesta rezultînd din conservativismul locuitorilor. În alte localităţi, rămăşiţele acestei aşezări sînt păstrate prin case cu două ieşiri.

IRODALOM

1. ORBÁN BALÁZS : **A Székelyföld leírása**, III., 1869, 101. l.
2. **Háromszék vármegye monográfiája**, 1895, 102. l.
3. Török Andor kéziratban maradt előadása kb. 1925-ből.
4. **A Székelyföld írásban és képben**, Dávid József szerk., Bp. 1941, 294—303. l.
5. Kovács J. István cikke a Vörös Zászlóban, Marosvásárhely, 1957. jan. 13.
6. Fülöp Kálmán cikke, a kézdivásárhelyi líceum kézirata.
7. Burzenland, Brassó, 1929, IV. kötet, I. rész, 9. l.

A GYERGYÓI KERESKEDELEM NÉPRAJZI VONATKOZÁSAIBÓL

TARISZNYÁS MÁRTON

Gyergyó történetében fontos szerepet játszott a kereskedelem. Ennek révén szoros kapcsolatba került hazánk különböző vidékeivel és egyes külföldi helységekkel, ami tág lehetőséget nyitott a népek közti kapcsolatok elmélyítésére is. A Piritske tetőn át Moldvába vezető útvonal, a Maros völgye, a Küküllő völgye és a Háromszék—Brassó—Brăila felé vivő útak, a gazdasági élet fő ütőerei, bekapcsolták a környék gazdasági tevékenységébe. Kapcsolataik keleten a Prutig, dél felé Ploieşti, Bukarest, Galac és Konstanca, nyugaton Budapest, Bécs, Lipcse, Danzig városokig terjedtek ki [1–2].

Gyergyó kereskedelmének fejlődése már a XVII. század elejétől nyomonkövethető. A XVIII—XIX. sz. folyamán népes kereskedőrétege alakult ki. A kereskedelem tárgyát a fa, az állatok és a különböző iparcikkek képezték. Története több tanulmánynak képezte tárgyát [3–4].

Az alábbiaban az e téren fennálló hiányosságokat szeretnénk pótolni. A téma sokszínűsége miatt csak néhány fontosabb részletet tudunk kiragadni. Különösen két nagyobb problémacsoportra kell figyelemmel lennünk. Egyik a hivatásos kereskedelem áruinak szállítását végző fuvarosság, másik pedig a háziipar által előállított, vagy más árukat értékesítő népi kereskedelem. A két problémacsoport az esetek nagy többségében szorosan összefonódott. Így szükségszerűleg párhuzamosan kell tárgyalnunk.

A népi vagy alkalmi kereskedelemnek az évszázadok során számos változata alakult ki. A népi kereskedelem és a hivatásos kereskedők közti átmenetet az a réteg alkotta, melyet a XIX. század eleji okiratok is mint 50 forintnál kevesebb tőkével rendelkezőt említenek[6]. Ezeknek állandó üzlethelyük nem volt, hanem a nagyobb tőkével bíró kereskedőktől kaptak bizományba árut, amelyet a falvakra kivive értékesítettek. Áruik közt szerepelt a pipa, puskapor, dészűszíj és sok más apróbb ipari árucikk[7]. A gyergyói kereskedelem néprajzi vonatkozásai közt a legjelentősebb helyet a szekeresség vagy fuvarosság foglalja el. Ez egyrészt a ke-

reskedők számára végezte a jellegzetes árucikkek szállítását, másrészt kialakult az önálló vállalkozást űző fuvarosok csoportja, akik maguk vették és adták az árut, vállalták a rizikót, szekerekkel bejárva hazánk tájainak nagyrészét.

A fuvarosság történetére vonatkozó legrégibb adatokat az úrbéri összeírások tartalmazzák. A Lázár birtokok 1742-i[8], 1773-i összeírásai[9], valamint az 1820-i urbáriumok[10] adatai szerint a kötelező jobbágyi szolgáltatások sorában jelentős helyet foglalt el a hosszú út (8 nap) és a rövid út (4 nap) évenkénti kötelezettsége. A Lázár grófok Gyergyóból faanyagot, deszkát, zsindelyt, faragott fát vittek mezőségi birtokaikra, onnan pedig Gyergyóba mezőgazdasági terményeket (gabonafélét, gyümölcsöt és bort) hoztak. Az így szállított cikkeket a környéken értékesítették.

A szekeresség tevékenysége, mint már jeleztük, a különböző termékek változatos skáláját ölelte fel.

A vidék jellegzetességénél fogva, elsősorban a népi faipar termékei játszottak fontos szerepet. Jelentős részüket a Maroson, Kis-Besztercén úsztatott tutajok vitték Erdély marosmenti, valamint Moldva kisbeszterce—szeretmenti helyiségeibe. De jelentős hányadot szállítottak szekéren a Küküllő vidékére is. A választékot szőllőkaró, deszka, zsindely, faedény képezte. Főként az előállító községek, Újfalu, Kilyénfalva, Csomafalva, Alfalu lakói foglalkoztak vele jelentős mértékben. Visszatértükben gabonafélét, gyümölcsöt hoztak.

Az említett községek jelentős árucikke volt a tüzifa, egészen az utóbbi évekig. A sajátmaguk vágta bükkfát főként Gyergyószentmiklósra szállították, legtöbb esetben megrendelésre házakhoz, ahol ölbe összerakva adták el. Mai napig használatban levő mértékegységként ismert Gyergyóban az alfalvi öl (110 cm) és az újfalvi öl (190—200 cm).

Alfalu, Csomafalva lakói nagymértékben foglalkoztak sóhordással. Ezt a parajdi sóbányából, kősó alakjában hozták. Több 1720-as évekből származó jegyzőkönyv maradt fenn, mely szerint az alfalvi lakosság jelentős része foglalkozott sóhordással, köztük jobbágyok is, akiket ettől szigorú büntetés terhe mellett tiltottak el[11]. Ennek emlékét őrzi a csomafalvi határban a „Só útja" elnevezés is. Ez volt a Parajdra vezető régi út, melyet a múlt század közepe táján a bucsini útvonallal helyettesítettek. A Parajdról hozott kősó egyrészét vizimalmokon őrölték meg. A sót a szekeresek a kereskedőknek adták el. Az 1820-i urbarium szerint az alfalviak egyik lényeges panasza volt, hogy nem engedték a só hordását[12].

A gyergyói népi kereskedelem sajátos ága volt a borvizesség, melynek gyökerei a XVI. századig nyúlnak vissza. A hagyomány szerint már Báthory fejedelem 1594-ben, köszvénye gyógyítására, borszéki borvizet vitetett Gyulafehérvárra[13].

A környékbeliek a XVIII. század első felében is jelentős mértékben fogyasztották. Az 1800-as években Zimenthausen Antal és Güntner nevű társa vegyemeztetik a forrásokat, bérbeveszik és a vizét a környékbeli fuvarosokkal távolabbi helyekre szállítatják. Ezzel kezdetét veszi a

gyergyói népi kereskedelem egyik új virágzó ágának fejlődése. E foglalkozási ág virágkora a XIX. század II .fele és a jelen század első két évtizede volt.

A borvizességgel kizárólag gyergyóiak, legnagyobb mértékben szárhegyiek, majd ditróiak foglalkoztak. Övék volt a felszerelés (szekér, üvegek, lovak), ők vásárolták meg a borvizet a töltődéből, ők árusították és övék volt a foglalkozással járó minden veszély.

A Szárhegy és Ditró községek tulajdonát képező Borszék fürdő 1832-i és későbbi bérleti szabályzatai kimondják, hogy a bérlő, elsősorban a tulajdonos két község lakósait alkalmazza a fürdőnél felmerülő munkákra. Ez vonatkozott a borvíz szállítására is[14]. A borvízkereskedők jórésze így szárhegyi volt. Ditróból már kevesebben jártak. Az 1920-as években például csak három ditrói borvizesről van tudomásunk.

A borvizesek nagyrészének meg volt az állandó értékesítési helye. Csak kevesen voltak, akik alkalomszerűen árusították a borvizet. A fuvarosok közt összetartás alakult ki. Rendszeresen tájékoztatták egymást, hol van szükség borvízre, hol nagyobb a kereslet.

Tevékenységi területük az RSZK területének jelentős részét felölelte, amint arra az alábbi, 1900-as évekből származó példák is rávilágítanak : Bartis Jani Kolozsvárra, Gurzó József Kézdivásárhelyre, Keresztes József Enyedre, Páll Antal Brassóba, Bartis Imre és Ferencz István „huszár" együtt jártak mindig Kolozsvárra és Botoşani-ba, Ferencz Mihály 4 lóval és két szekérrel hordta Moldva különböző városaiba. Ambrus Elek fia Imre a környékre és Marosvásárhelyre, Csergő Mihály és Sándor Udvarhelyre vitték. Kozma Lajosnak a hagyomány szerint nem volt előre meghatározott úticélja. Útközben, mivel nem tudta a borvizet eladni, egészen Szebenig ment. Ez elég volt ahhoz, hogy a faluban családját „szebeni" melléknévvel illessék. A ditrói Kovács János minden hónapban megfordult egy-két alkalommal Szamosújváron és Besztercén. Rajtuk kívül még számos szárhegyi volt, aki az ország különböző városait járta, oda vive a borvizet, ahol arra éppen szükség volt. Köztük nagyon közismert volt Csergő Están, aki lovaival és szekerével együtt az I. világháború előtti borszéki cimkén szerepelt. Az írott források a fentiek igazolása mellett még megemlítik, hogy a gyergyói borvizesek eljutottak Nagyváradra, Arad és még távolabbi városok piacaira is. Így Bukarestben, Ploieşten, Galacon is megfordultak[15].

A borvizesség történetében lényeges változásokat hozott a vasút megépítése, mely 1896-ban Szászrégenig készült el. Számos fuvaros hordta az itteni rakárba a borvizet Borszékről[16]. 1909 után pedig Maroshévizre, ahol vasútra rakták.

Az 1920-as években a Borszéket bérlő Kiszelovini bank tevékenysége lényeges változásokat hozott a borvizesség történetében is. Felemelte a borvíz eladási árát, arra az elgondolásra alapozva, hogy kevesebb palackjutalékot kell fizetnie és kevesebb a fenntartási költség, s akinek pénze van, az megfizeti a borvizet.

A számszerinti kereslet csökkenése miatt a borvizesek új lehetőségek után néztek. Többen átpártoltak a kászonjakabfalvi borvíz szállítására, mivel az ottani bérlő kedvező feltételeket biztosított számukra.

A borvizesek, különösen a múlt század közepén, jelentős mértékben foglalkoztak különböző élelmi és ipari cikkeknek hazafelé jövet Gyergyóba való szállításával.

A Borszéken előállított üvegek olcsó volta és a nagymérvű törés miatt kevés jelentősége volt az üvegek visszahozásának. Így a szekéren bőven volt hely más áruk szállítására. Egyik legfontosabb ilyen cikk volt a Marosújvárról a borszéki üveggyárhoz szállított szóda. Nagyon sok gyergyói kereskedő bízta meg a borvizeseket különböző áruk beszerzésével. Ez a tevékenység annyira szervezetté vált, hogy pl. sok esetben a borvíznek a rendeltetési helyen való átadásakor a fuvaros csak a lovak etetési idejére maradt ott (az ,akinek a borvizet vitte, előzetes rendelés alapján beszerezte a kért cikket) s azonnal indulhatott vissza. Az általuk szállított cikkek közt búza, kukorica, fűrészfélék, ruhaanyagok, gyümölcsfélék szerepelnek. Később, amikor a csomagolás tökéletesítése következtében szinte teljesen kiküszöbölődött az üvegtörés, majd pedig a borszéki üveggyár leállítása után az üvegek beszerzése is nehezebbé, drágábbá lett, a fuvarosoknak fontosabb volt az ő tulajdonukat képező üvegek visszahozása, mint az áruszállítás.

A borszékinél sokkal kisebb, csak helyi jelentőségű volt a remetei és a csomafalvi borvíz, melyet néhány fuvaros szállított a környező falvakba, főként korondi cserépkorsókban.

Szárhegyen a népi kereskedelemnek egy sajátos ága alakult ki. Az elmúlt századokban a faedény fénykorában a szárhegyiek egy, a mai tisztítóporokat helyettesítő anyagot, a surlóport hozták forgalomba.

A Gyergyószárhegy fölött emelkedő Szármány hegy egyik terméke a fehéres-sárgás mészkőpor. Kitermelése könnyű volt, mert a nap, a szél és az eső nagy mennyiséget őrölt le. Csak össze kellett szedni, kirostálni és szállítani.

Ezt használták házpadlások, faedények tisztítására (vizescseber, vizes kártya, mosogató dézsa, asztaltető, lapítók stb.) súrlására, fehérítőnek. Utána a fa színe szép fehéres, halványsárga színben játszó maradt.

Először csak helybeliek használták. De hamar rájöttek hasznosításának lehetőségére. Így már a múlt század közepére jelentős mennyiségben szállítják a görgényi kőedénygyártáshoz.

Az 1900-as évek táján Mezei Lajos és még néhány példáját követő személy foglalkozott a súrlópor értékesítésével. Nagyobb mértékben Gyergyószentmiklóson és a környező falvakban árusították. Szászrégenbe is szállították. Mindenik árusnak meg volt a maga vevőköre. A surlóport a szekérderékba öntve vitték és vékaszámra árulták. A faedény divatból való kimenetele, a tisztító vegyszerek megjelenése nagyban lecsökkentette a súrlópor jelentőségét. Az utóbbi évtizedekben árusítása már teljesen kiment szokásból. Csak az építkezéseknél használják kőpor néven, mész helyettesítésére.

Napjainkban is előforduló eset, hogy a szárhegyiek építéshez szükséges követ szállítanak szekereikkel a közeli falvakba.

A népi kereskedelem által közvetített áruk gazdag választékából, a gyergyóiak által értékesített cikkek közül még jelentős helyet foglal el a káposzta, melyet főként Szárhegyen és Vaslábon termeltek. Ősszel több száz szekérrel értékesítették Gyergyószentmiklóson, a környező falvakban, továbbá Maroshévizen és Borszéken.

A távolabbi vidékekről zöldség-, gyümölcsárusok, fazekasok, valamint mesteremberek jöttek a gyergyói vásárokra. (Brassó, Sepsiszentgyörgy). Gyergyóból pedig az itteni kereskedők jártak az ország különböző helyein tartott vásárokra. Mindezek jelentős számú fuvarost foglalkoztattak. Ugyancsak jelentős létszámú embert foglalkoztatott az állatkereskedelem is, mint hajtót.

A szekeresség, állatkereskedelem, valamint a tutajozás kapcsán a gyergyóiak rendszeresen járták az ország számos vidékét. Útvonaluk a levéltári adatok alapján pontosan követhető az országban és a szomszédos országokban. Egyik volt a Parajd — Marosvásárhely — Kolozsvár — Nagyvárad—Debrecen—Pest—Bécs útvonal. Moldva felé a Tölgyes—Piatra Neamț—Roman—Iași, valamint a Galac felé vivő útvonalnak volt igen nagy jelentősége.

De jelentőségében nem törpül el ezek mellett a Csíkon—Háromszéken át Ploiești—Brăila felé vivő útvonal sem. Ezt bizonyítja, hogy 1812-ben a gyergyószentmiklósi és csíkszépvízi örmény közösségek előljárói arra kérték Háromszék akkori tisztjeit, hogy a rablótámadások miatt Mikóújfalu és Málnás környékén az országúttól egy puskalövésnyire az erdő kiirtassék[17].

A jelen dolgozat terjedelme nem engedi meg a kereskedelemmel kapcsolatos összes néprajzi vonatkozások ismertetését. Azonban hangsúlyoznunk kell, hogy a népi kereskedelemnek számos változata alakult ki, mely az élet számtalan vonatkozását ölelte fel. Ezek tudományos feltárása, feldolgozása igen fontos feladat.

Több községben, pl. Ditróban szokásban volt, hogy az ácsok udvarukon kész épületeket állítottak össze. Ezeket eladták, szétszedve szállították rendeltetési helyükre.

A különböző gyergyói falvakban lakó cigányok, különösen az utolsó évszázadokban, változatos kereskedelmet folytattak, textil, bőr és egyéb anyagokkal.

Az év megfelelő időszakában a népi kereskedelem változatos formái alakultak ki. Tavasszal a lenmagolaj, ősszel pl. a csügörlé árusok jelentek meg. S így folytathatnánk tovább.

A kereskedelem történeti és néprajzi vonatkozásainak tanulmányozása túlnő a helyi kereteken. E téren az összes tudományos intézmények, köztük a múzeumok dolgozói és önkéntes munkatársai széleskörű kutatómunkát fejthetnek ki, hozzájárulva hazánk története és a népélet alaposabb megismeréséhez[18].

UNELE ASPECTE ETNOGRAFICE ALE COMERŢULUI DIN GHEORGHENI

(Rezumat)

În introducere, autorul se ocupă cu importanţa comerţului şi locul lui în istoria oraşului Gheorgheni.

Comerţul ocazional precum şi cărăuşia se tratează paralel. Transportarea lemnului, apei minerale, sării şi prafului de curăţit au un trecut destul de îndepărtat în ocupaţia populaţiei.

JEGYZETEK

1. L. DEMÉNY, **Comerţul de tranzit spre Polonia prin Ţara Românească şi Transilvania** (ultimul sfert al sec. al XVII-lea), Studii — Revista de istorie Tomul 22, 1969, nr. 3, pag. 465.
2. TARISZNYÁS MÁRTON: **Adatok a gyergyói kereskedelem XVII—XIX. századi történetéhez,** előadás, elhangzott a Hargita megyei Történettudományi társaság 1969 IV. 5-i ülésén.
3. TARISZNYÁS MÁRTON: **A gyergyói tutajozásról** (kézirat).
4. **Contribuţiuni la etnografia tîrgurilor din Gheorgheni,** comunicare, perezentată la a IV-a sesiune şt. a muzeelor, 1967.
5. E téren számos érdekes probléma vár még tanulmányozásra, pl. a házaló kereskedők, drótos tótok, cigányok stb. kérdése.
6. Gyergyószentmiklós város levéltára (a csíkszeredai Áll. Levéltárban).
7. Örmény pleb. lt., Mercantil Forum jkv., 1830—1848.
8. A marosvásárhelyi Állami Levéltárban.
9. RSzK Akadémiája kolozsvári fiókja, lt. Col. de conscripţie nr. 10, fasc. 1.
10. A marosvásárhelyi Áll. Levéltárban, 280 és köv. szám alatt.
11. Számos ún. „Sójegyzőkönyv" található a csíkszeredai Áll. Levéltárban.
12. 1820-i alfalvi úrbéri összeírás, mv-helyi Áll. Lt.
13. DR. CSIBY ANDOR: **Borszék monográfiája,** Gheorgheni, 1938.
14. Ugyanott.
15. ENDES MIKLÓS: **Csík, Gyergyó és Kászon szék története,** Budapest, 1939. 310 l.
16. VITOS MÓZES: **Csíkmegyei Füzetek,** Csíkszereda, 1894—1910.
17. IMREH ISTVÁN: **Majorsági gazdálkodás a Székelyföldön a feudalizmus idején,** Bukarest, 1956, 20 l., a Mikó cs. lt. nyomán.
18. Ezúton mondunk köszönetet a szóbeli adatközlőknek, külön elismerés illeti Oláh Tamás nyugdíjast, aki az adatok lejegyzésében igen nagy segítséget nyújtott.

A KOVÁSZNAI ROVÁSÍRÁSOS MESTERGERENDA

ERŐS JÁNOS

A sepsiszentgyörgyi Múzeum leltári tárgyai között található a Kovásznáról származó rovásírásos mestergerenda.

Ez a néprajzi emlék a szakembereket azért is érdekelheti, mert fábavésett rovásírásos emlék kevés maradt fenn. A néprajzi közleményekben még a harmincas években is történt említés „lustr-fákról", melyeknek felirata rovásírásos, alakjuk hasonlított a súlyokhoz, de egyetlen példányt sem sikerült ezekből megmenteni.

A fennmaradt emlékek közül kettőt a szentgyörgyi múzeum őriz. Mindkettő mestergerenda, amelyek közül csak a kovásznainak ismerjük az eredetét, de a gerendával kapcsolatos többi adat még nincs felderítve. A másik mestergerendát László Ferenc múzeumőr a „Székely Nép" 1923. évfolyamának 26. számában említi, utalva e néprajzi emlék elhelyezésének helyére.

„A cinteremben nagyobb méretű múzeumi tárgyakat helyeztünk el ... A keleti oldalon a székelykeresztúri galambugos kapu, a dálnoki határkijelölő és útegyengető faeke s egy „hunszkyta" betűkkel ékített menynyezet-gerenda van kiállítva". E mestergerenda nagyon értékes emlék, jóllehet a rovásjelek már nehezen ismerhetők fel. A gerendának szakszerű rendbetétele, eredetének megfejtése fontos feladat lenne.

A harmadik fábavésett rovásírásos emlékünk az udvarhelyi múzeumban található, egy fából kivájt víztartó edény. Szovátáról került elő s valószínűleg egy kovácsműhelyben használták a vas edzésére. Ezt a rovásírásos emléket Székely Zoltán ismertette is 1965-ben[1].

A kovásznai mestergerenda minden valószínűség szerint egy múlt században lebontott házból származik. A gerenda hossza 265 cm 18/18 cm-es faragott fenyőfa. A mennyezetgerenda három oldala díszített. A horizontális részen helyezte el a faragó mester a művészileg kivésett rozettát, amely napot ábrázol. A rozetta két oldalán található négy rovásírásos ligatúra. Valószínű, hogy a ligatúrák a háztulajdonosok nevének

kezdőbetűi, mert a nevek kezdőbetűinek bevésése általában szokásos volt a Székelyföldön ,mind a kapukon, mind a mestergerendákon. (1. sz. ábra.)

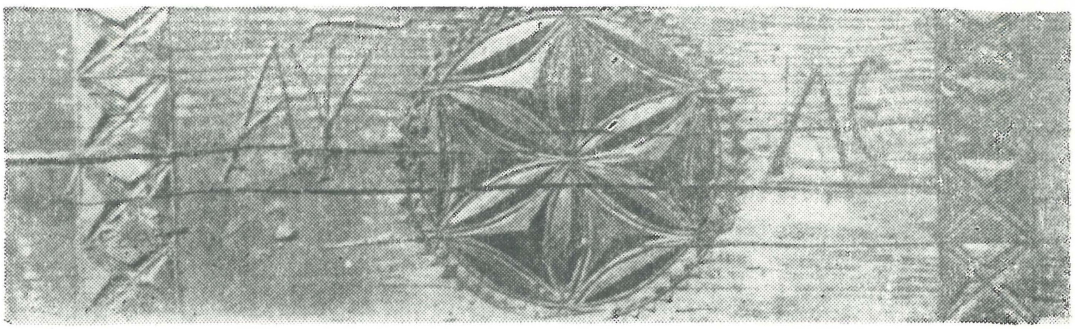

1. ábra

A rovásírást ismerő mester vagy ihletője valószínűleg ismerte a cirill abc-t is, aminek hatása tükröződik az első ligatúrában (E). Ez a ligatura nem található meg egyetlen rovásírásos emlékben sem.

Az írásos felületet keretbe foglalja a haránt-díszítés, amely jellegzetes motívuma a székely fafaragásnak. Ez a haránt díszítés az oldalakon is egy-egy művészien mélyített napkorongot zár be. A lakószoba belépőajtójával ellentétes odalon a mestergerenda díszítése már nem mélyített, hanem csak karcolásos. (2. sz. ábra.)

A faragó mester a díszítő elemek mellett, a harántdíszítésből kiindulva, a horizontális rész két peremét eléggé mélyen árkolta a gerenda

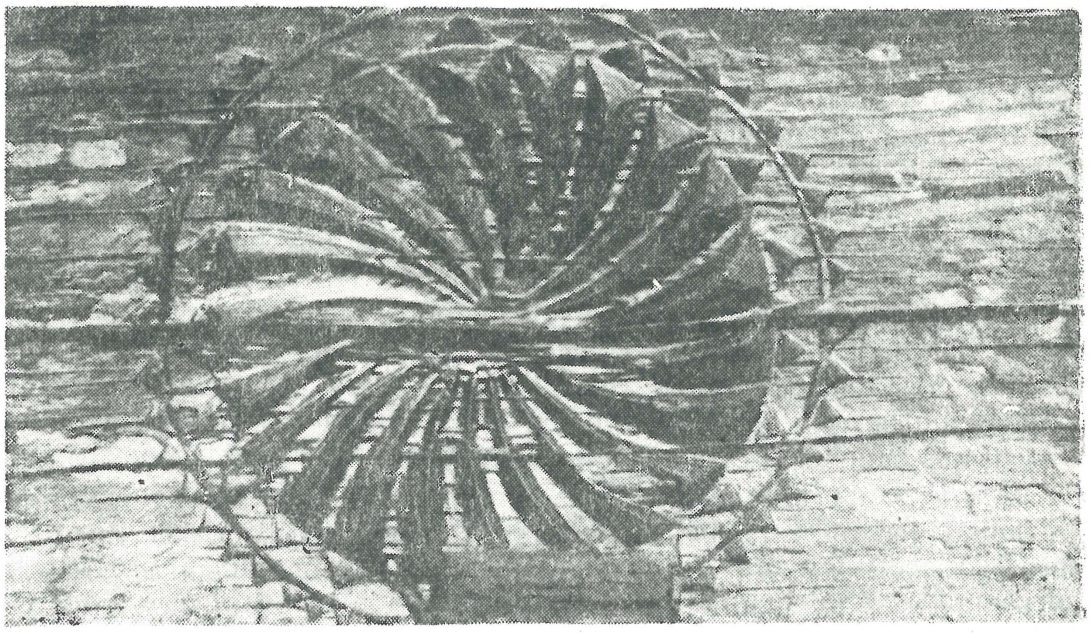

2. ábra

hosszában. Ez a mélyítés karcsúságot kölcsönöz a gerendának. Valószínű, hogy ez a mélyítés egészen a falakig húzódott, ahol szintén valamilyen rovásos díszítésben végződött.

E rövid közlemény célja, hogy felhívja a szakemberek figyelmét a sepsiszentgyörgyi múzeum birtokában lévő, fábavésett rovásírásos emlékekre. A kovásznai mestergerendával kapcsolatos adatok kiegészítése sem volna érdektelen a rovásírásos emlékeink szempontjából.

O GRINDĂ PRINCIPALĂ CU SCRIEREA RUNICĂ DIN COVASNA

(Rezumat)

În posesia Muzeului din Sfîntu Gheorghe se găseşte o grindă principală cu scrierea runică (meştergrinda) care îşi are originea în Covasna. Valoarea acestei grinzi este mare, datorită faptului că s-au conservat foarte puţine monumente crestate în lemn care să poartă semnele acestui scris. Grinda este ornamentată cu rozete crestate în mod artistic. În ambele părţi ale rozetelor sînt situate cele patru legături cu scrierea runică. Una dintre aceste ligături arată multă asemenare cu litera cirilică (E). Ligaturi de acest fel nu figurează pe nici unul dintre monumentele noastre. Acest monument cu scrierea runică ar putea să trezească interesul specialiştilor şi ar merita ca datele privind grinda să fie completate.

1. SZÉKELY ZOLTÁN: Un vas de lemn din inventarul unui fierar (Secolul al XVI-lea). Studii şi cercetări de Etn. şi Art. pop. Editura Ştiinţifică, Bucureşti, 1965.

O INVENȚIE POPULARĂ NECERCETATĂ — PRESA DE CARTOFI

ION I. DRĂGOESCU
LIA STOICA VASILESCU

Pîinea cu cartofi se consumă la noi de mult timp și în mai multe părți ale țării. Pentru folosirea cartofilor în aluat este însă absolut necesară zdrobirea, fărămițarea lor cît mai mărunță, operație care se execută diferit de la zonă la zonă. Pe alocuri „crumpenii se mlecește cu mîna", cum se spune prin Banat[1]. În alte părți aceștia se dau prin mașina de tocat carne, care în unele cazuri, este prevăzută cu un cuțit și un grătar special. În alte zone, mai ales în Țara Bîrsei și secuime, am întîlnit o „presă de cartofi" — invenție țărănească cunoscută atît românilor cît și altor naționalități[2].

Aceasta este confecționată din lemn de foioase, în special din fag. Cel mai mult este preferat însă lemnul din păr, scoruș, măr cultivat sau măr sălbatic și mărăcine, pentru că au o fibră mai densă, presa este mai ușor de curățat, nu rămîn resturi de cartofi printre fibre, nu intră atît de mult apa din cartofi în lemn și nu are un gust neplăcut aluatul. Însă din cauză că aceste esențe se găsesc mai greu, presa se face din lemn de fag care întrunește, mai mult sau mai puțin, calitățile amintite mai sus.

Presa se confecționează dintr-o pătrime de trunchi uscat, după ce acesta a fost în prealabil scurtat la dimensiunea dorită și despicat. S-a constatat, de exemplu, că dacă se confecționează presa din „inimă" sau „miez" de trunchi, acesta „lucrează", adică crapă mai repede, iar dacă este făcută din lemn verde care, e drept, se prelucrează mai ușor — această presă se strîmbă și nu mai este destul de etanșă — condiție absolut necesară pentru o astfel de instalație. Notăm că datorită faptului că ea trebuie să fie confecționată dintr-un lemn crăpat, drept și uscat, de obicei, țăranii atunci cînd găsesc materialul necesar, îl lasă semifasonat la uscat, la umbră, pentru momentul în care își vor confecționa presa respectivă.

Presa de cartofi se compune din „corpul" propriu-zis, lung de 55 cm[3], lat de 11 cm și înalt de 11 cm. Cîteodată — ca de altfel și în cazul

de față — pentru a da instalației o notă de suplețe, rezolvînd astfel una din caracteristicile obiectelor etnografice — frumusețea — unul din capete este puțin subțiat și fasonat. În partea sa inferioară, la mijloc, corpul este prevăzut cu un grătar[4]. În corpul presei este tăiată o gaură de 8/9 cm[5], în care va intra, după ce în prealabil au fost puși cartofii „presoiul" „presătorul" sau „presitorul" lung de 12 cm[6], acționat de o pîrghie numită local „mîneale" sau „mînerul" lung de 65 cm, care este fixat la un capăt într-un fel de balamale. Toate acestea sînt fixate pe 4 picioare de cîte 40 cm înălțime prinse în corpul presei în genul picioarelor de la vechile scaune țărănești.

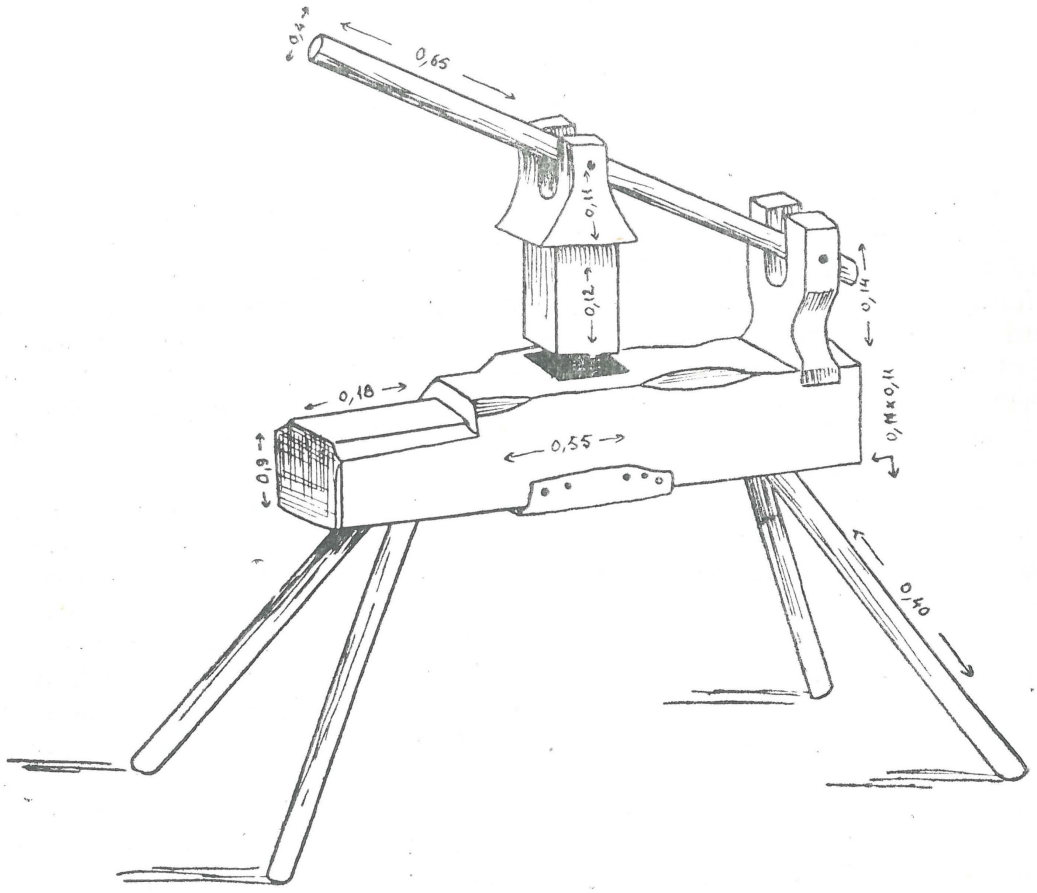

Presa este, deci astfel concepută încît să permită unei persoane, de obicei unei femei sau unui copil, să stea pe un scăunel și să așeze cartofii fierți și curățați în ea și să îngrijească în același timp și de căderea celor presați într-un vas. Cea de-a doua persoană, de regulă un bărbat, execută operația de presare propriu-zisă. Este preferat bărbatul pentru că presarea necesită o forță mai mare.

Este greu de calculat cantitatea de cartofi care se presează într-o anumită unitate de timp, întrucît nimeni nu a urmărit, pînă în prezent acest lucru.

Va fi dificil de aflat și în viitor deoarece pe de o parte diferă puterea și îndemînarea unei persoane față de alta, iar pe de altă parte nu se presează mari cantități, și însăși diferitele sorturi de cartofi influențează asupra cantității de presat. Omul presează atît cît îi trebuie fără să-și facă probleme de productivitate. Desigur că cercetările viitoare vor stabili, cu o oarecare relativitate, productivitatea acestor instalații, contribuindu-se astfel la tratarea monografică a problemei în studiu.

În rîndurile de mai sus ne-am mărginit să prezentăm o piesă de tehnică populară românească foarte puțin cunoscută. Prin aceasta am urmărit un dublu scop : completarea, fie și parțială, a capitolului industrie alimentară țărănească, românească și atragerea atenției cercetătorilor și muzeografilor asupra acestei instalații care nu a ocupat încă locul cuvenit în expozițiile noastre etnografice, tehnice și chiar istorice.

În măsura în care aceste deziderate vor fi atinse este justificată, credem, și intervenția de față.

KIVONAT

A szerzők „Krumpliprés, eddig nem tanulmányozott népi találmány" c. közleményükben a terepen történt kutatásaik eredményeit általános elméleti megfigyeléseikkel támasztják alá.

Azt tételezik fel, hogy ez az eszköz román népi találmány és a más nemzetiségű földmívesek között nemcsak Bikszád faluban, de az egész Kovászna megye területén elterjedt.

Végül a szerzők leírják az eszközt és a kenyérsütésben való szerepére vonatkozólag tesznek néhány észrevételt.

NOTE

1. Comunicat de etnograful amator Jompan Dumitru din comuna Marga, raion Caransebeș, care a urmărit această problemă în Banat și căruia autorii îi mulțumesc și pe această cale.
2. Presa este folosită de toată populația țării, indiferent de naționalitate, în zona în care ea este cunoscută. Observăm însă că înafară de numirea românească, secuii spun și „Pityókanyomó".
3. Dăm mai jos dimensiunile exemplarului pe care l-am reținut spre a fi desenat, pentru a ilustra materialul de față. În cercetarea de teren noi am măsurat mai multe exemplare și am constatat că dimensiunile sînt aproape identice.

4. Acestui grătar secuii din comuna Bicsad, județul Covasna, îi spun în afară de grătar și „Rosta". Alături de cel de „Pityókanyomó" pentru presa propriu-zisă aceștia sînt, din cîte am reușit să stabilim, singurii termeni folosiți în dialectul secuiesc. Restul terminologiei este românesc. Observăm că în localitate s-au stabilit, nu prea de mult și cîțiva italieni care, de asemenea, folosesc terminologia românească pentru această instalație. Acest fapt ne duce la presupunerea că presa este inventată sau cel puțin introdusă în folosință, în localitatea amintită, de către populația românească prezentă pe atunci în proporții incomparabil mai mari.
5. Se cunosc și cazuri cînd orificiul și implicit presătorul sînt de formă rotundă. Volumul său, în cazul de față, rămîne același.
6. Presătorul este de obicei mai lung cu 1 cm decît adîncimea propriu-zisă a orificiului pentru o eventuală deplasare a grătarului. Se mai întîmplă într-adevăr ca acest grătar să fie „împins" înafară sau chiar scos din cuie.

ADATOK A SEPSISZENTKIRÁLYI GYŰJTÖGETŐ GAZDÁLKODÁSHOZ

GAZDA KLÁRA

A földművelés, állattartás és erdőlés mellett fontos szerepet játszott a szentkirályiak életében a gyűjtögetés is. Nem véletlen, hogy itt az átlagosnál nagyobb szerepet nyert ez a járulékos foglalkozási ág. Egyaránt kedvezett neki a falu földrajzi fekvése és társadalmi összetétele. A környező, erdővel borított dombok lelőhelyül szolgáltak, a szomszédos városok (Sepsiszentgyörgy 4 km-re, Brassó 26 km-re), sőt egyes falvak (pl. Szászhermány, Szentpéter) pedig értékesítő piacként. Mivel a falu $^3/_4$ részét nincstelen, 6—8 gyerekes parasztcsaládok tették ki, melyek részes, harmadában, kilencedében való földművelésből, idegenben való kaszálásból, pásztorkodásból és erdőlésből tartották el magukat, a gyűjtögetésnek táplálék-kiegészítő szerepe nagy hangsúlyt kapott. Másrészt, nemcsak a szegények, hanem a 6—8 holdas gazdák számára is a közvetlen pénzforrást jórészt az ezúton szerzett növények értékesítése jelentette. Gyűjtögettek növényeket más célból is (gyógyítás, festékkészítés, bőrcserzés, kosárfélék fonása, fűtés, tűzcsiholás, takarmányozás).

Az egyes növények jelentőségének megfelelően, az ezekkel kapcsolatos problémákra dolgozatomban kisebb vagy nagyobb mértékben fogok kitérni.

Arányban a legnagyobb százalékot és fontosságot a táplálkozásban felhasznált növények, gombák, gyökerek, szárak, levelek, virágok és gyümölcsök gyűjtése tette ki.

Gombászni esős időben, eső után jártak, asszonyok, férfiak és gyermekek, csoportosan (családtagokkal, szomszédokkal), esetenként egyedül.

Sok termett a közeli, napos dombokon, de messzébbre is elmentek érte, a dobolyi erdőbe. Ilyenkor virradatkor indultak. Megkülönböztettek jó és „bolondgombákat". Ez utóbbitól mérgezést lehetett kapni. A beteg zavarosan beszélt, szédült. Gyorsan tejet itattak vele, majd orvoshoz vitték. Névszerint csak a jó gombákat ismerték és szedték, csihányrongytarisnyába, nádszotyorba. A **keserű gombát** (Lactarius), **kékhátút** (Rusula

cyanoxantha), **galambhátút** (Rusula virescens) sütötték : az erdőben parázson ,otthon a „füttő" tetején, vagy zsírban, kalapján szalonnával vagy túróval. A gombasütésnek nagy szerep jutott a pásztorok táplálkozásában, az éhinség idején (1946). A **kenyérgombát** (Lactarius volemus) a helyszínen, nyersen ették. A **rókagombát** (Cantharellus), **csipkealjgombát** (Polyporus ovinus), **nyíraljgombát,** a nyárfa aljában növő **laskagombát** (Polyporus squamosus), továbbá a tavasszal elsőként megjelenő **csiperkét** (Psalliota) és **szekfűgombát** (Marasmius) megforrázták, majd paprikás zsírban megrántották. Ez az étel a gombatokány. A **suskagombát** hússal töltve ették. A galócagombát (piruló galóca) vagy **borsgombát** mintegy 50 éve, egy Sepsiszentgyörgyön dolgozó német mérnök hozta divatba. Prézliben sütötték ki, mint a húst. A **medvegombát** (Boletus edulis) készítették meg a legtöbb formában. Ették tokánynak, levesnek, szokták szárítani is, szitadróton („szárítón"), ajtódeszkán, abroszon. Eközben nem szabadott hozzányulni, hogy ne feketedjék meg. Az aszaltgombát papírzacskóban, gyolcstarisznyában tárolták. Megkészítés előtt melegvízben megmosták. Jobban szerették, mint a friss gombát.

A gomba fontos pénzforrás volt. Piacon, csomónként árulták. Ma az állam kilónként vásárolja. Így a gombászás ma is elevenen élő szokás.

A gyökerek közül a **tormát** (Armoracia lapathifolia) fogyasztották, megreszelve, megpörkölve, cukros ecettel leöntve, hús mellé. Káposztalébe főzve tormáslevest nyertek. Ősszel ásták ki, ásóval, fészikapával.

Egyes növényi szárakat, így a **bakkszakát** (Trabopogon), **sóskát** (Rumex acetosa) gyermekek eszegették, alkalomszerűen.

A levélfélék közül a **szentgyörgy-salátát** (Ficaria verna), **csihányt** (Urtica), **martilaput** (Tussilago farfara) és **komlót** (Humulus) szedték. A szentgyörgy-salátából (április végén gyűjtötték) salátaleves készült. A felforralt vízbe fokhagymát, zsírt, s az előzőleg megmosott salátát belefőzték, sültszalonnával izesítették, tojásból vagy „lisztlangból" (a liszt eleje — finomliszt) készült habarékot adtak hozzá. A csihány levelét, amikor még zsenge, fuszulykalevesbe főzték, a komló friss leveleit szintén. A csihány emellett a malacok táplálékának egyik eleme forrázva és nyersen. A martilapit eladásra szedték. A városi asszonyok húst töltöttek bele. Ezeket a leveleket vékás kasokkal hordták a hetipiacra, s csomójukért 1 lejt, 50 banit kértek. Egy kosár 10—20 lej bevételt hozott.

A növények virágját ritkán hasznosították a táplálkozásban. Van adat az **akácvirágnak** (Robinia) palancsintatésztában való megsütésére.

Annál népesebb a széleskörűen gyűjtögetett erdei gyümölcsök száma.

A **vackorkörtét** (Pyrus achras ssp. pyraster) csügörnek, pálinkának gyűjtötték. Először pépesedni rakták, majd válúban, csügörtörő bottal (— ábra) megtörték, hordóba préselték és feltöltötték vízzel. Jóízű, édes must lett belőle. A vackorkörtét aszalták is, kemencében, deszkára téve, vagy egyszerűen a hamuban. Az aszalt körtét cukros vízben megfőzve, bőjtidőben puliszkával ették, s fatokánynak csúfolták.

A **vadalmából** (Malus silvestris) ecet készült. E célból ugyancsak válúban törték, majd hordóba rakták.

Áfonya (Vaccinum), **galagonya** (Crataegus) kevés volt a szentkirályi erdőben, így csak szemelgették, a **kökényt** (Prunus spinosa) hasonlóképpen. **Szeder** (Rubus), **málna** (Rubus idaeus) szintén kevés volt, annál több **eper** (Fragaria ananassa). Ezt főleg fiatalok szedték. A **mogyoró** (Corylus avelanna) a gyermekeknek volt a kedvence.

A vadgyümölcsök közül számukra a **hecsempeccs** (rózsabogyó — Rosa p.p.) volt a legjelentősebb, mint a legbiztosabb pénzforrás. Régebb alig volt család, amely ne foglalkozott volna peccskészítéssel. Ezért érdemes részletesebben foglalkozni vele.

A hecsempeccs érésének időszakában (szeptember—november) abbahagyták más munkájukat, s 7—12 napra „peccsszedni" mentek. Termett a szentkirályi erdőben is, de kevés, ezt az idősebbeknek hagyták „tollószni". Inkább messzebbre mentek, a dobolyi erdőbe, Nyáraspatakra, Havadra, 20 km távolságba is. Rendszerint virradatkor már indultak, s napnyugtára értek haza. A hazaindulás időpontját a tenyerükbe, a mutató- és nagyújj közé merőlegesen elhelyezett szalmaszál árnyékának nagyságából állapították meg. Jobb ruhába öltöztek, hogy a csipkés ágak ne tépjék még jobban a rongyosat. Délben ettek, rendszerint szalonnát, kenyeret és hagymát, a gyermekek aludtak is. Csoportoslag jártak, családtagok, szomszédok, fiatalok. A peccsszedés kirándulásszámba ment.

A „peccsbokrot", „rózsafát" nyírfapálca-kankó segítségével „kereken megszedték". Ezt a 2—4 m hosszúságú botot beleakasztották a „fába", másik végét jobblábukkal megnyomták, közepét balkézzel kihúzták. Így a fennmaradt jobbkezükkel jól elérték a „peccsbimbót", s a nyakukba akasztott csepűtarisnyába „hányták", aminek a nyílásába drót volt húzva. Ebbe általában egy fél véka fért, de volt kisebb, ötlitres tarisnya is. Mikor megtelt, tartalmát átöntötték a zsákba. Hazamenet, ezt kétfelé véve a vállukra tették. Egy személy naponta átlag egy vékányit szedett, egy szezonban pedig mintegy 300 liternyit. Otthon a peccset 2 vékás kasokba vagy egyszerűen a földre öntve, a pincében tartották. Mivel újabban félsárgán is leszedik, itt magában megérik.

Október végén, november elején hozzákezdtek a 2 napot igénybevevő feldolgozó munkához. Első nap „törték". Először két vízben megmosták, majd nagy, 4,5—5 vékás rézüstben, vízzel felöntve, három óra hosszat főzték. Az üstöt (előpataki cigányok készítménye) 40 cm magas vaslábra helyezték. (1. sz. ábra.) Alája „kötéságból" tüzet gyújtottak, s hogy a láng ne jöjjön ki, két oldalához pléhet állítottak. Főzés közben az üstöt cseberrel lefödték. Utána a masszát válúba merték. Ezt mindenki saját magának előállította cserefából. A válúban „peccstörőbottal" (12. sz. ábra) „megbotolták" (4. sz. ábra) a megfőtt bogyókat. Hogy jobban „törődjenek", „lapockával" (3. sz. ábra) a válúban „összecsinálták", (összekeverték, a szélen levő részt középre tették) mindaddig, míg egy szem se maradt épen. A bot nyír- vagy cserefából készült, házilag. Hossza 25—30 cm, törőfelének átmérője átlag 7 cm. Fogója 35—40 cm hosszú. A botolás, a további munkákhoz hasonlóan, női munka, amit ülve vagy térdelve végeztek. A lapockát fenyődeszkadarabból faragták ki. Hossza, nyelestől mintegy 30—35 cm, szélessége 5 cm. Ezzel a megtört peccset tekenyőbe

rakták át. Következő nap vízzel felvegyítették, s magtalanították. E célból „törőszitán súrolták" (5. sz. ábra) (ez közönséges szőrszita, amit ma is lehet rendelni Székelyudvarhelyről). A szitát egy rámára (6. sz. ábra) helyezték, amely berovásai révén rögzítette azt az alatta levő „egyvékás cseberhez" (7. sz. ábra). Ahogy a cseber megtelt, tartalmát átürítették egy nagy, ötvékás cseberbe. A visszamaradt magra újból vizet töltöttek, „kimosták", „magoló szitán" (8. sz. ábra) „átszitálták" (a törő és magolószita között nincs lényeges különbség), kézzel kicsavarták, a leve a válúba ment, a mag pedig a szemétre.

Így készült a peccs. A nagy csebret födővel lefödték, fülén „leszorító rudat" húztak át (9. ábra) s így rakták szekérre.

A peccskészítés napja rendszerint szerda és csütörtök volt, mert Brassóban pénteken volt a hetivásár. Ilyenkor már csütörtökön, éjféltájban indultak. Egyszerre 3—5 szekérrel vittek, mindeniken 4 csebret. Jöttek hasonló szállítmányokkal Zalán, Dálnok, Lisznyó, Ikafalva és Csernáton lakói, s így sokszor 100 cseber peccs is elfogyott. Nagy keletje volt, különösen a szászok körében. Ezért sokat vittek Szászhermányba és Szentpéterre is. A sepsiszentgyörgyi piacot is ők látták el, sőt, szekerükkel más napokon is megjelentek az utcákon, a megszokott vevők kapui előtt. Egy-egy vevőnek 15—20 litret is kimértek egyszerre hitelesített pléhkannáikkal, melyeknek tetejét lapockával lesimították. Igen jól jövedelmezett.

A peccskészítés higiénikus munkát igényel. A peccs a legkisebb tisztátalanságtól is „felfő", „kifut". Ezért a felszerelést, csebreket, botokat nem is használták másra, használat után pedig surlókefével és szódával kisúrolták, s szezon végéig a szilvafa ágai közé rakták.

Eladáson kívül, készítettek peccset a ház szükségletére is. Ebből peccslekvárt főztek (3. l. peccshez 1 kg cukor járt), újabb eljárás szerint nyersen kavarják ki, cukorral. A peccslekvárral készült leggyakoribb ételek a következők : „peccses derelye" vagy „bőrbelaska". A szárított levéllaskába vízben főtt és peccsel összekavart tésztakockákat tesznek, a tetejét összehajtogatják, megzsírozzák és megsütik. „Szamárfül" : tésztatáskába peccset tesznek, majd prézlis cukorban megforgatják. Kevesebb cukorral eltéve a peccs főtthús mellé, savanyúságként fogyasztható vagy mártásként (peccsmártás), kevés rántással és tejfellel elkészítve.

Hasznossága miatt, peccsel ma is foglalkozik néhány család, elsősorban az 50 év körüliek.

A táplálkozásban betöltött jelentős szerepük mellett, a vadnövényeket gyógyítás céljából is gyűjtötték. Némelyiküket minden asszony ismerte és szedte. Így a **székfűvirágot** (Matricaria), amely „hurutás" (hurutos megbetegedés), fog- és fülfájás, vese és gyomorbetegségek gyógyítására jó. Teával gőzölték is, s ezzel mosták le a beteg sebét, kelését. Javarészüket azonban csak néhányan ismerték. Híres gyógyítóasszony volt Kádár Györgyné. Fiatal korában (70 évvel ezelőtt) gyógyszerésznél szolgált Sepsiszentgyörgyön, kapott onnan egy könyvet is, ami megfordult még egy-két asszony kezén. Ezek mezőre menet és jövet szedegették a gyógynövényeket, kora tavasztól őszig, de főleg Szent János nap tájában. A **kékiringót** (Eryngium) gyomorgörcs, a **szamárcsipkét** (Cirsium sp.)

szamárköhögés, a **belekenyér** (Crataegus) virágát, a **bodzavirágot** (Sambucus nigra) köhögés, a **vadzsályát** (Salvia) torokfájás gyógyítására, teának főzték meg. Ugyancsak tea készült a **fehérürömből** (Artemisia), **búzavirág** (Centaurea cyanus) és **egreslapiból** (Ribes uva crispa) görcsoldónak, fájdalomcsillapítónak, az **egérfarkfűvirágból** (Achillea minimum) hólyagbaj, vesebetgség, a **peccs** (Rosa p.p.) bogyójából gyomorbaj gyógyítására. Az **örökzöld** (Vinca minor) főzete altató, az **áfonya** (Vaccinium myrtillus) leveléé tüdőbetegség elleni gyógyszer volt. A **cintorját** (Centaurium) 77 féle orvosságnak tartották, mely pálinkába téve is gyógyít. A **gyertyánfagyükértől** megsárgított pálinkát „sárigságos" beteggel itatták. (Árapataki román embertől tanulták ezt a gyógymódot.) A **kökény** (Prunus spinosa) bogyója nyersen gyomorfogó, ugyanennek szénné égetett ágaiból „vizet vetettek", „igézés" gyógyítására. A **fenyő** (Pinus silvestris) **-szurok** alkotó eleme a kelésre kenendő „nyolcféle" kenőcsnek. A **vadpetrezselyemből** (Caucalis lappula) ülőfürdővíz készült, méhfájós betegnek.

E gyógyfüveket szárítva tárolták, papírzacskóban, s szívesen, ellenszolgáltatás nélkül adtak a rászorulóknak. A 20-as évektől eladásra is szedték, a sepsiszentgyörgyi gyógyszertárnak. Ma is vannak családok, amelyek gyógynövényt értékesítenek ilyen úton. A felsorolt növények gyógyhatásában máig is hisznek. De van olyan betegség is, amin a „manna" sem segít. Ez a fogalom csak a képzeletükben él. Nem tudják növénnyel azonosítani a **vasfüvet** sem, melynek varázslatos erőt tulajdonítanak. A megszerzésének módja is meseszerű : „a szőrdisznót (sün) fogd meg, öld meg, s borítsd le. Az anyja, hogy felélessze a gyermekét, s kiszabadítsa a rabságból, odamegy, viszi a vasfüvet. Lesd meg, s vedd el tőle". Mesélnek még a **„nagyfűről"**, amely a ház sarkához ültetve szerencsét hozott volna a háznak, s bajt annak, aki hozzányúl, valamint a szerencsét hozó négylevelű **lóheréről** (Trifolium sp.). Mindezeken már csak mosolygnak.

A vadontermő növényeknek, a már említett felhasználási területein kívül még sok szempontból hasznát vették. Sok felhasználható alapanyagot adott a környék fás, cserjés növényzete, a fakéregtől az ágakig, termésig, sőt a fanedvekig.

A fakérgek közül a **nyírfaéből** (Betula) kast készítettek, ebbe szedték az epret. A bicskával meghasított kéregréteget lehúzták, majd ággal összeszúrták. A **cserfaháncsúval** (Quercus cerris) bőrt érleltek olymódon, hogy azt előzőleg mészlébe, tyúkganélébe áztatták, majd cserlébe tették. Az **egerfa** (Alnus) **háncsújának** vagy **bogyójának** főzetéből fekete festéket nyertek.

A nyírfa ágaiból vesszőseprűt kötöttek, a bodzafaéből madárcsapda, „galicka" készült. Ugyancsak széles körben hasznosították a **csigolyát** (Salix purpurea). Kosarat, „tyúkboritót", aszalót, szekérkast fontak belőle, többnyire mindenki a maga szükségletére, néhány család piacra is. A kávát ezekhez hasogatott **mogyorópálcából** készítették. A fák **száraz ágát** kötésben, a hátukon hordták haza, fűteni, kemencét hevíteni. A vastagabb törzsekért büntetés járt. A **zöldágnak** a falu szokáshagyományaiban

volt meg a szerepe. Május elsején legények tűzték a lányos házak kapujára. Takarmányozás céljából gyűjtötték a **cserfa** termését, a **makkot.** A taplóból (Fomes fomentaria) tűzcsiholó készült : hamulében megfőzték, megszárították, majd békasókőre téve, acélt ütöttek hozzá. Az erdei **muha** (Sagina subulata) az ablak között üde zöldjével két-három hétig díszítette a lakást. A korbácsfűből (Resseda luteola) ostort fontak a gyermekek.

Az átalakult életkörülmények nagy mértékben csökkentették a gyűjtögetés jelentőségét. A gyermekeket elvonja az iskola, a felnőttek egyrészét az ingázás. Már nem feltétlen mellékforrása a megélhetésnek. Részleges meglétét részben a hagyományőrzés, a szokás hatalma, részben az újfajta értékesítési lehetőségek magyarázzák.

EXTRAS

Culesul din natura, avînd un rol important atît în alimentaţie, cît şi în comerţul popular, dînd deodată şi materii prime, şi-a păstrat însemnătatea lui, mai ales în sate sărace. Lucrarea se ocupă de urmele acestei ocupaţii secundare în satul Sîncrai.

KÖNYVÉSZET

1. GUNDA BÉLA : **Gyüjtögető gazdálkodás. Az elvetett magtól a kenyérig,** Bp., 1939.
2. ERDÉLYINÉ FEHÉR JÚLIANNA : **Adatok Bernecebaráti gyüjtögető és zsákmányoló gazdálkodásához,** Néprajzi közlemények, II. évf., 3—4. sz., Bp., 1957.

ADATKÖZLŐK :

1. Bedő Ilona, gazdálkodó, 84 éves.
2. Székely Sándor, gazdálkodó, 56 éves.
3. Kerekes Mária, gazdálkodó, 50 éves.
4. Kerekes Borbála, gazdálkodó, 55 éves.
5. Kiss József, gazdálkodó, 64 éves.
6. Székely Zoltánné, gazdálkodó, 86 éves.
7. Tasaj Mihályné, gazdálkodó, 60 éves.
8. Páll Andrásné, gazdálkodó, 58 éves.

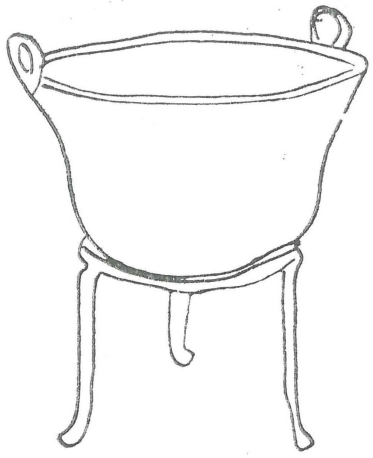

1

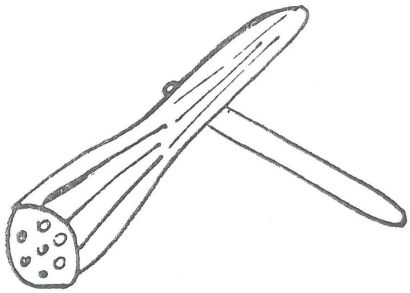

2

3

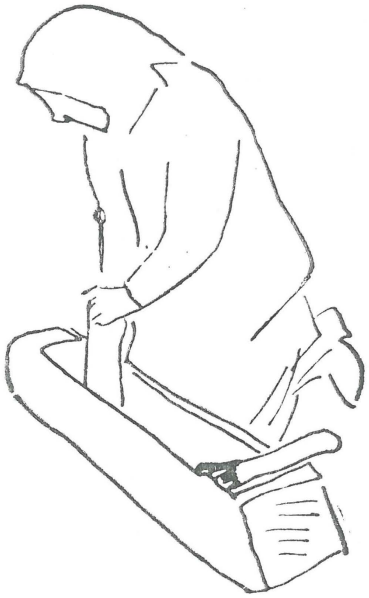

4

1. ábra

5

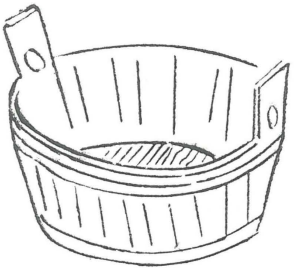

7

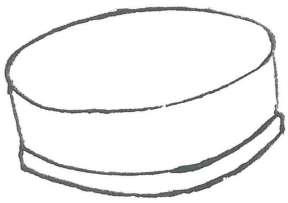

8

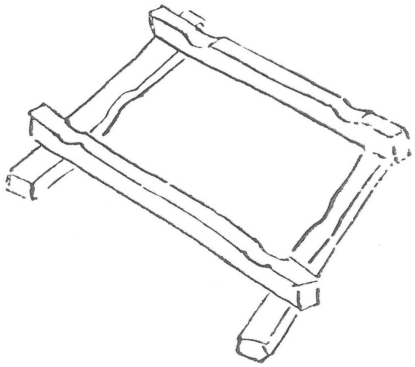

6

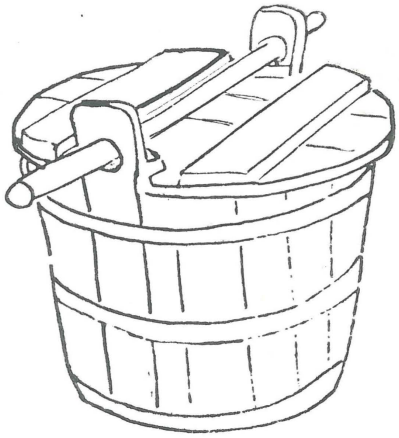

9

2. ábra

KÖZÉPKORI NÉPI GYÓGYMÓDOK, RECEPTEK

JÁNOS PÁL

Az ősembert is betegségek kínozták, s a maga módján igyekezett gyógyulást keresni. Kezdetben az ösztön, a megfigyelés, a józan ész diktálta gyógymódjait, eljárásait. Nem kutatta a betegségek okát. Számára csak a segélynyújtás, a gyógyítás, az életmentés volt a fontos. Ez az ősi orvostudomány új elemekkel gazdagszik, amikor az ok és okozati összefüggéseket keresi és azokat a maga módján értelmezi. Így a természetes gyógyítás a természetfeletti elemek, mágikus eljárások egész sorával telítődik, sőt nagyon sok esetben ezek a misztikus szertartások kiküszöbölik a gyógyszereket is.

A tapasztalaton, a mindennapok gyakorlatán tudománnyá izmosodó gyógyítással együtt és ezzel szoros kapcsolatban változott, formálódott a hit szerinti, a mágikus, a varázsos orvoslás vagy ahogyan köznapi használatban nevezzük : a ráolvasás, a kuruzslás.

E kettős jelleg kölcsönhatása és párhuzamos léte, hagyományos népi gyógyászatunkban ma is fellelhető, bár az orvostudomány már több évszázad óta harcol a sötétség erői ellen, miközben egyre általánosabban hasznosítja a gyógyítás évezredes népi tapasztalatát.

A történelem megbecsüléssel emlékezik a XVI—XVII. századi erdélyi orvosokra, akiknek híre túljutott a Kárpátok gerincein, de ugyanilyen tisztelettel beszél azokról a szerzetesekről is, akik között mindig akadt egy-egy gyógyító testvér. A falvak népe bajban és betegségben bizalommal fordult mindazokhoz, akik enyhületet nyújtottak, akik új erőre segítették a szerencsétlent, a beteget. Gyógyító eljárásaik egyrészét egyházi könyvek táblájára, betétlapjára írták le s a receptek többségét még tanáccsal is ellátták. A somlyai szerzetesek egykori könyvtárában kutatva közel száz ilyen receptre bukkantam. Paraszti házi orvosságokról és azok használatáról szólnak az írások. A hitelesség, a bizalom növelésére az egykori bejegyzések maga is tanúsít, hiszen személyesen bizonyítja a bejegyzést eszközlő, hogy maga is látta és beszélt azzal, akinek használt

vagy aki „beszéllette" hogy ki és milyen módon gyógyult meg egy bizonyos nyavalyából.

A maguk idejében e szerek közkeletűek lehettek. Terjedésüket az is elősegítette, hogy a legtöbb szerért pénzt sem kellett adni, sőt nem egy ajánlás egyenesen figyelmeztet az elkerülhető kiadások megfontolására, miközben javasolja : „soha patikárust nem búsítani, mert talám ő is azzal szúrja ki szemedet, s mégis meg kell nyitni erszényedet".

Néha a hatékonyság bizonyságaként a javasolt orvosságtól meggyógyult betegre névszerint is hivatkozik a recept és nincs semmi különös abban, ha a jelzett személy éppen „egy úri ember" vagy pontosan a tatár kán, esetleg történetesen a kolostor nagytiszteletű pátere, hiszen ezzel is kiemelni szándékszik azt, hogy mennyire hasznos „vele élni". Néha a szavatosságot tömören csak így fogalmazza meg : „kipróbált orvosság". Megtörténik az is, hogy a recepthez nem kapcsolható megfontolt személyi tapasztalat s ilyenkor csak általában javallja vagy inkább kipróbálhatónak tekinti, hiszen — úgymond — „hallott olyanról, hogy ettől is meggyógyult".

Általában a receptek nagyon is sajátos módon figyelmeztetnek egészségünk védelmére, hiszen ilyen megjegyzések tarkítják : „Jobb, ha szükséged nincs reá", vagy „Mégis jobb, kinek nem szükséges". A francia betegség elleni gyógyszerről szólva pedig így ír : „Isten pedig őrizzen kivált ettől" (ti. a vérbajtól). Előfordul az is, hogy jóval hosszabb intelem tapad a recepthez, mint éppen a lábfájás gyógyítására javasolt szerhez, amikor így ír : „El ne hidd magadat, ha meggyógyulsz, sőt oltalmazd magadat, hogy a tánc miá előbbi nyomoruságodba vissza ne essél, mert kétszeresen többször keseríttetel".

A receptek értékét az is növeli, hogy legtöbbjük időben pontosan rögzített, sőt olyan eset is előfordul, hogy a hitelesség kedvéért nemcsak az évet, hónapot és napot, de azt is jelzi, hogy a nap melyik szakában és milyen alkalommal hallotta, ki beszélte el a kipróbált orvosságot, s annak alkalmazási módját. Csupán egyetlen recept származik 1830-ból a többi egytől-egyig meghaladta a kétszáz esztendőt. Igen sokat 1742 és 1760 között írt le valamelyik gyógyító szerzetes, de van 1675-ből, sőt a korabeli helyesírás tanúsága szerint a XVII. század elejéről származó feljegyzés is.

Az összegyűjtött receptek a legkülönbözőbb betegségek gyógyítására utalnak. Egyazon nyavalyára többféle kúrát is találtam. A gyógyító szerek általában növényekből, állati termékekből kerültek ki, s ezek boros vagy pálinkás oldatát, mézzel elvegyített keverékét, porát, levét, olaját, zsirját vagy éppen főzetét használták, egyszóval oly alakban, ahogyan még ma is gyakran találkozunk velük a „jól bevált házi szerek" között. Fennmaradtak, élnek, ámbár az orvosok receptjein szereplő gyógyszerek hatását nagyrészt fenntartás nélkül elismeri és számtalan esettel bizonyítja a falu is.

Nincs arra lehetőség, hogy egy egész recepttárat csatoljak, ízelítőül mégis álljon itt, némi válogatásban, a paraszti gyógyászat néhány bizonysága.

Gyomorbántalmak ellen az üröm közismerten jó. A recept pedig így szól: „Tavasszal, mikor kijő az üröm, szedd meg a cikáját, törd öszve és facsard ki azon levet és egy kalánnyal igyad meg. Minden bitist kiviszen és ha appetitusod is nincsen, utána jól ehetel. Ha más nyavalyákat érzel is a gyomrodban, meggyógyulsz. Jobb, ha szükséged nincs reá. Ha véghezviszed, patikára nem szorulsz".

Fogfájásra a legkülönfélébb recepteket találtam.

„Hogy fogfájást ne szenvedj — írja az egyik — tömjénnel gyakran füstöljed magad ilyenképpen: egy kevés szenet végy és tedd azt cseréphe vagy más edénybe és vess reá tömjént. A fejedet egy ruhával vagy más köntössel takard be, tátsd fel a szádat, hogy annak a füsti hadd járja meg a szádat és a fogfájást elkerülöd. Próbált, sokaknak használt".

Egy másik így szól: „Hogy a fogad fájása megszűnjék, végy mogyorófát, tedd a tűzre, hadd égjen. Vedd elé a fejszét és annak lapjára tedd fel a mogyorófát, amelyikből a víz folyik ki. Ezt a vizet áztasd (itasd) fel gyapottal, tedd a fájós fogadra, s mindjárt megszűnik a fájdalom. Ezt sokszor magam próbáltam, használt".

— Tormagyökerit húzzad a fogadra, meggyógyulsz — írja elő egy harmadik recept.

Légzési zavarok, fulladás vagy asztma ellen a csiga héját megfőzni és azzal élni, javasolja a gyógyító. Ugyanilyen céllal a mézbe elegyített büdöskövet is hasznosnak tartja, ha abból reggel, délben és este eszik a beteg. Hasonló hatást vált ki a kerti csombor megszárítva és porrá törve, ha mézzel fogyaszt belőle.

Giliszta ellen az üröm virágának porát mézbe elkeverve hasznos a végbél tájékára kenni. Kis gyerekeknek elég, ha a gyomrát kötik be ezzel, állítólag minden gilisztát kihajt. Hasonlóan tisztít a kancatej, de gilisztahajtó a poros fű borban megfőzött leve is.

Gyomor tisztításra a csalán kóróját, illetve gyökerét kell teának megfőzni.

Hideglelés ellen sózott bort ajánl vagy a „dantia, papafű, centauria" és fehér üröm borban főtt levét, de kitűnő szernek tartja a reszelt friss torma levét, ha azt huszonnégy óráig erős borban ázni hagyja s majd egy jó pohárnyit kicsavar és megissza, ki e bajban szenved „Noha akkor jól megdolgoz — írja a recept — de a hideglelés elhagy".

Kígyómarásra összetört földi bodzát kell kötni vagy borban megfőtt kendermag levébe áztatott ruhát gyakorta cserélve.

Az egyik recept határozottan állítja, hogy kimarad a köhögés, ha a beteg a tiszta búza főtt levét issza. Ugyanilyen hatása van a kékkáposzta főtt levének is, ugyanakkor hatásos gyógyszernek mondja a sült vereshagymát is, ha azzal a beteg jól megkeni a talpát.

Lábszár orbáncra a cékla levelet tűzlángnál megfonnyasztva és megnyalintva a sebre kell ragasztani. Biztosan használ.

Néhány receptet minden más egyébnél hatásosabbnak tart, így például, ha valakinek „kifakad" a lába és semmilyen orvosságát nem találja, azt javasolja, hogy a nyírfalevelet mázas csuporban kenyérhéj alatt főzze

meg, tegyen bele égetett timsót és faolajat, s ennek levével mossa, a sebre pedig ragasszon a főtt nyírfalevélből. Meggyógyul, legalább is ezt állítja az 1742-es bejegyzés.

Ha valakinek a lába fáj, de rajta sem veresség, sem seb nincs, a mazsola szőlőt csak kétfelé kell vágni és a fájós részre kötni. A fájdalom megszűnik.

Ha a kéz vagy láb feltörik, annak ez az orvossága: „Spékelje meg a szalonnát jól zabbal és gyújtsa meg. Kicsepegő zsirját egy tál vizébe fogja fel és ezzel kenje. Mindennél jobb".

Lábviszketéskor a hangyabolyból vett földet kell leönteni ecettel és azt kell rákötni. Ugyanilyen jó, ha a tormának a „vize harmatjával" mosogatja a viszkető részt.

Hideglelésre legjobbnak tartja, ha jó meleg vizet iszik a beteg. Forró hideglelés alkalmával a reszelt torma főtt levével kell a beteg egész testét megkenni, s két lepedőbe erősen betakarva izzasztani.

„Ha valaki macskaszőrt nyelt — írja egy másik recept — éhomra egyék heringet, az kihozza".

Akit megmérgeztek, erősen sózott forralt tejet igyék. Kihányja a mérget.

Búskomorság és öregedés ellen is van javasolt gyógyszer a bejegyzések között. Az egyikben ez áll: „Szerezz 15 megért fenyőmagot, 5 betonika levelet, 7 zsályalevelet, veronikával tedd öszve és mint a herbatejet el szokták készíteni, készítstd el, igyál belőle, jó kedvvel fogod idődet tölteni, oly hamar nem is vénülsz meg".

„Nyavalyatörés ellen az almafa gyöngyöt szedd meg és annak zöld héjját vakard le, szárazd meg, tedd porrá és minden este — reggel egy susták nyomónyit vagy borban vagy égett borban igyál meg, ezt pedig el ne mulasd, hanem mindenkor gyakoroljad, valameddig meg nem szűnik. Próbáltam" — írja ismét máshol az egykori bejegyzés.

Reumatikus fájdalmakra, nyilalásokra a mézzel megkent dohánylevelet javasolja a fájó testrészre tenni, de a recept szerint az is jó, ha a gólyát tollastól, mindenestől megfőzi s annak levével mosogatja, zsírjával kenegeti a nyilalás helyét.

Egy-egy recept nem kívánatos gyógymódot javasol, mint az orrvérzés megállítására vonatkozó is, mely szerint a leghevenyebb vérzés is azonnal eláll, ha a nyakszirt tájékára meleg disznóganajt raknak. Több tudományos alapja van viszont annak, ha a megalvadt vért megszárítva porrá törik és azt szórják az orrlyukba, persze a receptben még javasolt szitált port mégsem kell hozzátenni, bár ezt is fontosnak tartja a kétszáz évvel ezelőtti gyógyítás.

Olyan esetben, ha a javasolt eljárás hasznáról nem győződött meg az egykori bejegyzést végző, akkor csak így ír: „Ha kinek az orra vére megindul, vegyen kőrisfát a kezébe, megáll". Azt azonban egyáltalán nem fűzi hozzá, hogy kipróbált szer.

„Tudom, ha használ, elmúlik, ha pedig nem használ, nem árt" — fejezi be a rühösségre, var ellen vagy éppen francia betegségre javasolt receptet, melyre tavasszal a békatojásokat egy mázas edénybe erősen

lekötve kilenc napig kell rothasztani, majd gyenge ruhával a sebet kenegetni. Amint a recept írja, ez a marhának is használ.

Különös, de a vérbaj ellen éppen a következő javaslattal él: „A kemencében az emberkoponyát szárazd meg és tedd porrá. Mozsárban megtörvén és olajjal elegyítsd fel. Meggyógyulsz, azt mondják".

„Sárgaság ellen végy öt szem szilvát, vedd ki annak a magját de úgy, hogy megint összetehesd — írja megint máshol. — Három borsszemet és egy szegfüt és mind az öt szilvamagot összetörve, mézben jól elkeverve öt egyenlő rézre oszd és a szilvákba visszatedd".

Akár harminc esztendős sebet is biztosan gyógyít, ha egy tiszta fekete kutyának fejét vesszük és szőröstől-bőröstől porrá égetjük s a sebet ezzel a porral hintjük.

A vágott vagy lőtt seb vérzését megállítja és a sebet gyorsan beforrasztja, ha egy csomó rongyot elégetünk és annak hamujával szórjuk be.

Sebre egyébként igen jó a vereshagyma és annak leve is.

Sérvés ellen sült sündisznót kell enni a recept előírása szerint.

Szemfájást a menyhal májából zárt üvegben bizonyos idő után „ereszkedett" olaj gyógyít.

„Szem hályoga ellen a bornyufark virágát napkelet előtt jó harmatosan szedd egy szoros szájú üvegbe és azt az üveget kösd be jó szorosan. Csinálj tésztát és azt az üveget csináld a tésztába úgy, hogy ki ne tessék, mikor már így elkészíted, mikor bevetik a tésztát a sütőkemencébe, azt az elkészített üveges tésztát is tedd be, hadd süljön meg, mikor megsült, fel ne bontsd mindaddig, míg meg nem hült jól és annakutána felbontván, amely olaj ereszkedett bele, azt töltsd két-három cseppet, aminemű terjedése van, ahhoz képest. Megtisztítja a hályogtól a szemedet".

A szárazbetegségre (TBC) is találtam gyógyszert, mely szerint izsópot, zsályát megaszalva porrá kell törni és egy-egy késhegynyit friss tojásfehérjével össze kell keverni, s azt tizenöt napon át megismételve reggel és este meginni.

Torokfájásra a csalán szárított gyökerének füstjét javasolja, viszont torokfájás esetén kiváló fájdalomcsillapítónak hírdeti, ha valaki tejben megfőzött fecskefészket jó melegen a torkára köt.

Ugyancsak változatos receptek szólnak a vérhas gyógyításáról. Ilyen a borba elegyített, porrá égetett őzagancs éhomra avagy az ugyancsak borbatett alabástrompor jól megmelegítve. Használ a tiszta vízbe tett maréknyi hamu megülepedett leve megfelelően higítva, de javasolja a porrá tört szerecsenydió és tojásfehérje keverékét jól hevített téglán megsütve, újból porrátörve, majd borba elegyítve.

„Akinek a feje szédül, gyakran és ha lehet majd mindennap csomborral készíttetett étkekkel éljen, elmúlik véle vagy megenyhíti a szédülést" — írja a vérnyomás elleni recept.

Vízkórság ellen jól fűszerezett, mintegy félmaroknyi kékliliom gyökeret kell borban mázas fazékban kenyérhéj alatt megfőzni, míg fele a bornak elfő. Ebből a főzetből kell a recept szerint innia a betegnek ahhoz, hogy meggyógyuljon.

Vizelethajtónak jó a fenyőhajtásból főtt tea, de ugyanilyen célra kiváló a porrátört csigaház is borban. Állítólag igen hasznos, ha este kövön megsütött s reggel jól felmelegített szilvamagot eszik a beteg. Napi két csésze vadcsombor tea is bevált gyógyszer. „Ez sokaknak használt" — toldja utána az, ki lejegyezte.

Kétséget kizáró, hogy a maga korában ezeket a gyógyítási módokat és paraszt házi gyógyszereket, szereket kimondottan hatékonyaknak tekintették és semmilyen kuruzslás meg ráolvasás nem jutott szerephez alkalmazásukkor, ezért az akkori idők tudományos gyógykezelésének egyik sajátos formáját jelentik. Nyilván, mai szemmel közülük sokat jogosan kiszűrt a fejlett orvostudomány, de nem lehetetlen, hogy egyesek újabb kutatások alapjául szolgálnak majd, és hasznos forrásaivá lesznek a klasszikus gyógyszereléshez egyre szívesebben forduló modern orvostudománynak.

Szeretnők azt hinni, hogy ez a kutatási terület új munkatársakat vonz majd, akik együttesen hozzájárulnak ahhoz, hogy a nép évezredes bölcsességét, a hosszú századokra visszanyúló hazai orvostudomány megbecsült hagyományait összegyűjtsük és a tudomány számára hozzáférhetőbbé tegyük.

SUMAR

CURE ȘI REȚETE TĂMĂDUITOARE POPULARE ȚĂRĂNEȘTI

În decursul istoriei lui scrise și nescrise, cea mai mare valoare a omului i-a fost sănătatea, pe care a ținut s-o păstreze și s-o apere întotdeauna, iar dacă s-a îmbolnăvit, a căutat prin fel și chip să se restabilească. Acesta este un instinct adînc și puternic al omului, iar cunoștințele omenirii în domeniul vindecării — mai mult sau mai puțin raționale — au constituit o moștenire de cea mai mare importanță care nu s-a pierit nici astăzi, în ciuda faptului că trăia doar în memoria zecilor de generații de oameni nevoiași și plăpînzi, care iubeau viața și sănătatea și se temeau și urau instinctiv bolile și suferințele fizice.

Leacurile și rețetele țărănești tratate în cele de față au un prim merit, că originea lor poate fi bine așezată cronologic, în secolul al XVII-lea și prima jumătate a secolului al XVIII-lea. Autorul nu are nicidecum intenția să provoace uimirea sau consternarea cititorului, ci mai degrabă să servească eventuale puncte noi de plecare în cercetările științei noastre medicale moderne, a farmacologiei și terapeuticii, care izvorîtă fiind la originile ei din înțelepciunea strămoșilor noștri, este dispusă azi mai mult ca să se întoarcă pentru primenire la tratamente clasice folosind izvoarele experiențelor seculare.

Autorul reproduce cîteva rețete populare din vechile cărți ale mînăstirii din Ciuc-Șumuleu.

SOMMAIRE

Au cours de l'histoire écrite et préhistorique la suprême valeur pour l'homme était sa santé, qu'il cherchait de conserver et abriter, et s'il est pourtant tombé malade, il cherchait de se rétablir à tout prix. Cette tendance fait partie d'un instinct profond et impérieux de l'homme et les connaissances de l'humanité dans le domaine de la médicine — plus ou moins rationnelles — constituaient la plus importante partie de son héritage, et qui ne se sont pas anéanties ni aujourd'hui malgré du fait, qu'elles ont survécu dans la mémoire de dizaines de générations souffrantes et qui ont apprécie leur vie et santé et redoutaient instinctivement les maladies et les souffrances physiques.

La valeur primordiale des médicaments et recettes populaires traitées dans cet ouvrage est de pouvoir placer leur origine chronologiquement au XVII-ème et au début du XVIII-ème siècle. L'auteur ne se prétend point d'épater le lecteur ou bien lui provoquer de l'admiration, il souhaite plutot servir pour point de départ à des nouvelles recherches scientifiques médicales modernes, pharmacologie et thérapeutique, qui étant jaillies elles aussi à leur origine de la sagesse de nos ancêtres, tendent aujourd'hui de se rétourner pour renouvellement aux traitements classiques, en utilisant les sources des expériences séculaires.

ÎNTREPRINDEREA POLIGRAFICĂ BRAȘOV